

.....

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2019 |
LXI. ÉVFOLYAM | 4. SZÁM

.....

HU ISSN 0040-9634

Kiadja a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézete

Felelős kiadó: Fodor Pál főigazgató, Molnár Antal igazgató

Nyomdai előkészítés:

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó

Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

TARTALOMJEGYZÉK

LXI. évfolyam, 2019. 4. szám

TANULMÁNYOK

- B. Halász Éva** · A *decima et nona* az Anjou- és a Zsigmond-korban 571
- Lakatos Bálint** · A király diplomatái. Követek és követségek a Jagelló-korban (1490–1526) 593
- Mikó Gábor** · Oláh Miklós formuláskönyve. Bevezető tanulmány egy készülő kiadáshoz 617
- Baros-Gyimóthy Eszter Márta** · Özvegy nők és új családjaik egy 18. századi gömöri mezővárosban 633
- Erdélyi Gabriella** · Esterházy Miklós mint családfő: utódlás és érzelmek egy 17. századi arisztokrata dinasztiában és mozaikcsaládban 657
- Deák Ágnes** · Kísérlet a hivatali nyelvhasználat szabályozására Magyarországon 1865-ben 681
- Andreas Schmidt-Schweizer** · A hidegháború és a német kérdés ütközőzónájában. A Magyar Népköztársaság és a két német állam közti kulturális kapcsolatok (1949–1989) 703
- Zahorán Csaba** · „Addig a békesség, míg szomszéd akarja” Trianon és a magyar-szomszéd viszony napjainkban 731
- Marius Diaconescu** · A „teljes nemzeti szabadság” az 1918. december elsejei gyulafehérvári határozatban 745
- Ondrej Ficeri** · Vállalni a felelősséget Trianonért 763
- Romsics Gergely – Zahorán Csaba** · Útkereső történések. Megjegyzések egy lezáratlan eszmecsere naplójára 777

TANULMÁNYOK

A DECIMA ET NONA AZ ANJOU- ÉS A ZSIGMOND-KORBAN

HALÁSZ ÉVA

THE DECIMA ET NONA IN THE ERA OF ANJOU AND SIGISMUND

The terms of decima et nona pars/partes appear in charters in the fourteenth century, in cases where the parties agreed in one of them paying the other a given sum. It occurs in cases of pledging, purchase, redemption of daughters' quarter, termination of lawsuits by agreement alike. The sum, which could be termed „fee” in the modern sense of the word, was paid – if not otherwise stipulated – by the receiving party to the judge or to the issuer of the charter who fixed the agreement.

Keywords: Hungarian medieval legal history, *decima et nona pars*, fee

Okleveleinkben a 14. századtól kezdve időről időre felbukkan a *decima et nona pars/partes* kifejezés, ami nem azonos az egyházi tizeddel és a földesúrnak fizetett kilenceddel, noha a forrásokban azok is *decimaként*, illetve *nonaként* szerepelnek. A tanulmány tárgyát képező jelenségről általában olyankor olvashatunk, amikor az adott ügyben szereplő felek megegyezése alapján az egyikük pénzt fizetett a másiknak. Találkozunk vele egyházi tesületek és világi bírák okleveleiben; a nádor, az országbíró és a megyék kiadványaiban egyaránt.¹ Részletesebben eddig csak Hajnik Imre foglalkozott vele a középkori bírósági szervezetről frott munkájában, ahol bírói kilencednek és tizednek fordította,² azonban a források részletes vizsgálata alapján kiderült, hogy korántsem csak peres ügyekben kellett ezt a felek valamelyikének megfizetni. A következőkben oklevelek és törvények alapján mutatom be, mit is értettek pontosan az Anjouk és Zsigmond korában *decima et nona parson*; mikortól és milyen ügyekben találkozunk vele, melyik fél fizette meg és kinek, a szokás szabályozta-e mértékét. A továbbiakban a *decima et nona*, valamint a kilenced és tized fogalom párokat egyaránt használni fogom.

B. Halász Éva, tudományos munkatárs, MTA-SZTE-MOL Magyar Medievalisztikai Kutatócsoport.

¹ Ez utóbbira példa Szatmár megye szolgabírának 1366. július 15-i kiadványa. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [= MNL OL] Diplomatikai Levéltár [= DL] 96 408.; Piti Ferenc: A Vay család berkeszi levéltárának 1342–1382 közötti oklevelei. In: *A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve*. 52. Szerk. Istvánovits Eszter – Almássy Katalin. Nyíregyháza, 2010. 466. 233. sz.; Zemplén megye alispánjának és szolgabírának 1428. április 13-án kelt oklevele. *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő*. I–XII. Pest–Bp., 1871–1931. [= Zichy-család okm.] VIII. 350–351. 236. sz.

² Hajnik Imre: *Magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a Vegyes-házi királyok alatt*. Bp., 1899. 449–450.

Mikor bukkant fel?

A forrásokban a kilenceddel és tizeddel az 1320-as évek első felétől találkozunk, azonban mivel már az első említések során létező gyakorlatként értesülünk róluk, tényleges megjelenésüket ezeknél valamivel korábbra tehetjük.³ 1322 januárjában, Debreceni Dózsa nádor közgyűlésén Gutkeled nembeli Zeleméri Mihály fiai több oklevelet is bemutatnak, melyek szerint Gutkeled nembeli Márki Pál bán fia Miklóst több bírságban is elmarasztalták velük szemben,⁴ de mivel Miklós betegsége miatt nem tudott megjelenni a nádor előtt, ezért azoknak a megfizetését a következő hónapra halasztották. Februárban aztán a nádor úgy határozott, hogy Pál bán fia Mihály két Szatmár megyei birtokát adja át Zeleméri Mihály fiainak az összesen 32 márkát kitevő tartozása fejében, a bírónak járó rész levonása után, a kilenced és tized kivételével („deducta scilicet portione iudicis supradicti, exceptis decimis et nonis”).⁵ Mivel azonban a kiküldöttek a birtokokat a bírságok összegénél kevesebbre becsülték, Miklós még további három birtokot adott át Zeleméri Mihály fiainak.⁶ Ha a kilenced és tized 1322 elején már létező teher volt, feltehetően azt megelőzően is léteznie kellett. Az 1320-as évek elején egy zálogbirtok körüli huzavonában szintén megjelenik a kilenced és tized. A Szatmár megyei Tunyog birtok egy részét 1313-ban vagy azt megelőzően Emöcs, vagy a fia, Simon zálogba adta Balogsemjén nembeli Ubul fia Mihály fiainak 7 márka dénárért. Azonban a váradi káptalan oklevele hiába rögzítette a kiváltás időpontját, azzal Simon nem élt,⁷ viszont később már az egész birtokot elzálogosította Mihály fiainak 20 márkáért. Debreceni Dózsa nádor 1317-ben kelt oklevele szerint Simon fivérének, Gergelynek lehetőséget adtak a birtok zálogból való kiváltására, de azt is rögzítették, hogy ha nem váltja ki, akkor a birtok Mihály fiainak tulajdona lesz.⁸ Feltehetően Tunyog képezte annak a peresedésnek a tárgyát is, ami miatt 1320-ban Gergelyt Mihály fiai ellenében a Szabolcs, Szatmár és Szolnok megyék részére közgyűlést tartó Debreceni Dózsa vajda színe elé idézték.⁹ A per lefolyását az oklevelek nem tartották fenn, azt azonban tudjuk, hogy 1322-ben Miklós alnádor nyugtatta Nagysemejéni Mihály fia Mihályt a kilencedben és tizedben fennálló („de decimis et nonis”) 6 márkányi tartozása

³ Pl. 1322. február 17. MNL OL DL 39 461.; *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia*. I–. Bp.–Szeged, 1990–. (= Anjou-oklt.) VI. 461. sz.; 1322. május 31. MNL OL DL 50 718., Anjou-oklt. VI. 600. sz.; 1326. november 19. MNL OL Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 260 591., Varjú Elemér – Iványi Béla: *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczi Bánffy család történetéhez*. I–II. Bp., 1908–1928. [= Bánffy] I. 55–56. (57. sz.), Anjou-oklt. X. 482. sz. Az Árpádok korából eddig nem bukkantam olyan oklevélre, mely bizonyosan a cikk témáját adó *decima et nona pars*ról szólna. A Magyarországi középkori latinság szótára a *decima* címszónál csak az egyházi tized értelmet tünteti fel: *A magyarországi középkori latinság szótára. Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae*. I–VI. A–M. Ad edendum praeparavit Iván Boronkai (Vol. I–II.), Iván Boronkai – Ibolya Bellus (Vol. III.), Iván Boronkai – Kornél Szovák (Vol. IV.), Kornél Szovák (Vol. V–VI.) Bp., 1987–2017. III. 21–22.

⁴ 1322. január 9. MNL OL DL 39 461., Anjou-oklt. VI. 407. sz.

⁵ 1322. február 17. MNL OL DL 39 461., Anjou-oklt. VI. 461. sz.

⁶ 1322. május 24. MNL OL DL 39 461., Anjou-oklt. VI. 587. sz.

⁷ 1313. június 25. MNL OL DF 285 772., Anjou-oklt. III. 555. sz.

⁸ 1317. május 23. Anjou-oklt. IV. 469. sz.

⁹ 1320. március 13. MNL OL DL 50 672., Anjou-oklt. V. 722. sz.

felől, mely az Emöcs fia Gergellyel szemben, Tunyog birtok visszaszerzése miatt folytatott ügyben keletkezett.¹⁰ A 14. század első felében csak szórványosan találkozunk a tized és a kilenced említéseivel, ekkor még nem alakult ki jellegzetes megfogalmazás sem, a *decima* és *nona* szavak a legkülönfélébb szövegkörnyezetben bukkannak fel.¹¹ Az 1350-es évektől kezdve válik gyakoribbá a forrásokban, ekkortól általában az „absque decima et nona partibus” fordulat, illetve ennek több-kevesebb szóval bővített változatai kerülnek be az oklevelekbe.¹² A formula 14. század közepére való kialakulása, letisztulása is támogatja azt a feltételezést, hogy a kilenced és tized a 1300-as évek első felében jelent meg.

Milyen ügyekben találkozunk vele?

A következőkben tekintsük át, milyen típusú ügyekben említik a kilencedet és tizedet, néhány jellemző példával! A kategóriákat az általam ismert első előfordulásuk dátuma szerint állítottam sorba, melyet zárójelben adok meg. A kategóriák között természetes vannak átfedések, néhány ügyet több helyre is be lehetett volna sorolni.

a) *Bírságok, adósságok megfizetése és kölcsönök* (1322)¹³

Ha valakit pereskedés folyamán pénzfizetésre köteleztek, illetve bizonyos pénzösszeg megfizetését vállalta, akkor a per bíróját kilenced és tized illette meg. Az adósság (*debitum*) szóval jelölt összegek esetében azonban nem lehet eldönteni, hogy azok milyen címen keletkeztek, pereskedésből kifolyólag fizetett az egyik fél a másiknak, vagy kölcsönzött pénzösszeget takart. Ezért ezt a három csoportot együtt tárgyalom. Fogott bírák közreműködéséről nem hallunk ezekben az esetekben. 1322-ben Zeleméri Mihály fiainak a bevezetőben ismertetett ügyében bírságban való elmarasztalás miatt kellett fizetnie Márki Pál bán fia Miklósnak.¹⁴ 1357-ben László császári prépost és kápolnaispán állított ki oklevelet arról, hogy Biri Tamás fiai és anyjuk pénzt vettek kölcsön Nagysemejéni István fia Istvántól és vállalták, hogy az összeget a leleszi konvent előtt, 1358. január 8-án megfizetik

¹⁰ 1322. május 31. MNL OL DL 50 718., Anjou-oklt. V. 600. sz. Mivel Gergely később tunyogiként [de Tunug, Tunugh] jelenik meg a forrásokban (pl. 1335. március 17. MNL OL DL 40 686., Anjou-oklt. XIX. 109. sz.; 1337. június 7. MNL OL DL 85 238., Anjou-oklt. XXI. 309.), jó okunk van feltételezni, hogy a birtoknak legalább egy részét valamikor kiváltotta Nagysemejéni Mihály fiaitól. Mivel Miklós alnádor Tunyog birtok kiváltásáról szóló, 1322-ben kelt oklevelében Mihály két fia közül csak Mihályt említi, elképzelhető, hogy a kiváltás körül támadt (számunkra egyelőre ismeretlen) bonyodalmak megoldására, a nádor színe előtt, perelte be Gergelyt.

¹¹ Találkozunk a „sine decima et nona parte” (pl. 1326. november 19. MNL OL DF 260 591., Anjou-oklt. X. 482. sz.), a „libere, sine decima et nona” (pl. 1347. január 18. MNL OL DL 51 401., Anjou-oklt. XXXI. 28. sz.) változatokkal, illetve ismert olyan oklevél, amelyben rögzítették, hogy *de decimis et nonis* fakadó kötelezettségének tett eleget az arra kötelezett fél (pl. 1322. május 31. MNL OL DL 50 718., Anjou-oklt. VI. 600. sz.).

¹² Felbukkan még a „salvis nona et decima partibus” is (pl. Anjou-oklt. XLVIII. 878. sz.; Zichy-család okm. III. 257–270. 182. sz.).

¹³ A kilenced és tized nem volt bírság, hanem bizonyos esetekben a bírságokból a perbeli ellenfélnek jutó rész alapján kellett megfizetnie a bírónak (pl. MNL OL DL 39 461., Anjou-oklt. VI. 587. sz.).

¹⁴ 1322. február 17. MNL OL DL 39 461., Anjou-oklt. VI. 461. sz.

„absque decima et nona parte”.¹⁵ 1364-ben Kont Miklós nádor előtt vállalt kötelezettséget Vadai György fia András, hogy adóssága fejében 22 forintot fizet Szaniszlói Mihály fia Péternek Bihar megye szolgabírái előtt „absque nona et decima partibus”. Nem tudjuk, milyen címen keletkezett tartozása Andrásnak Péterrel szemben.¹⁶ 1399-ben Kántor Mihály fiai vállalták, hogy Bezdédi Lászlónak fizetnek mindazon költségei fejében, melyeket Bezed és Hene birtokok visszaszerzésére fordított, 36 forintot „pure et simpliciter salvis decima et nona partibus” a leleszi konvent előtt.¹⁷ Bodméri Miklós fia András 1406-ban a jászói konvent előtt vállalta, hogy Garai Miklós nádornak és alnádornak megfizeti tartozását „absque nona et decima partibus”.¹⁸ 1409-ben a győri szentszék marasztalta el Lócsi Beledet amiatt, hogy a Gencsi Sándor fia Miklós özvegyének járó hitbér és jegyajándék, valamint anyja és nagyanyja leánynegyede ügyében nem adott elégtételt és nem fizette ki a rá rótt 51 márka bírságot, melyből a bírót illető résszel, valamint a tizeddel és kilenceddel a győri püspöknek tartozott.¹⁹ 1412-ben, szintén Garai nádor előtt vállalt fizetési kötelezettséget Úszfalvai Jakab fia Pál Olysvicai Benedek fia János deák részére a szepesi káptalan előtt.²⁰ 1422-ben, Zsigmond előtt Darázi Demeter kiegyezett perbeli ellenfeleivel és a rá rótt bírságok egy részét földbirtok zálogként való átengedésével teljesítette, megjegyezve, hogy azokat csakis a teljes zálog (vagyis bírság) összegének megfizetése esetén, „absque nona et decima partibus” válthatja vissza.²¹ 1424-ben egy birtok becsüjének megfizetése kapcsán találkozunk a tizeddel és kilenceddel.²² Ugyanebbe a kategóriába lehet sorolni a tartozás fogalmának némileg önkényes kiszélesítésével az évenként fizetett földbért is. 1406-ban a fehérvári káptalan előtt ugyanis a Keresztúri Garárdák és a Kaláznóiak tíz évre bérbé vették a fehérvári keresztetek Varasd nevű Tolna megyei birtokát, kikötve, hogy a földbért minden évben Szent Márton hitvalló ünnepének nyolcadán kell megfizetni a káptalan előtt „absque decima et nona partibus”.²³

¹⁵ 1357. november 3. MNL OL DL 51 770., Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula: *Anjoukori Okmánytár. Codex diplom. Hungaricus Andegavensis*. I–VII. Bp., 1878–1920. (= AO) VI. 616–617. (403. sz.).

¹⁶ 1364. szeptember 5. MNL OL DL 52 055., Anjou-oklt. XLVIII. 679. sz.

¹⁷ MNL OL DF 220 278., C. Tóth Norbert: A leleszi konvent országos levéltárában lévő Acta anni sorozat oklevelei. I. közlemény (Pótlások a Zsigmondkori oklevéltár I. kötetéhez). In: *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve*. 47. Szerk. Almássy Katalin – Istvánovits Eszter. Nyíregyháza, 2005. 325. 276. sz.

¹⁸ 1406. október 28. MNL OL DL 9248., *Zsigmondkori oklevéltár*. I–XIII (1387–1426). Összeáll. Mályusz Elemér et al. Bp., 1951–2017. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1, 3–4, 22, 25, 27, 32, 37, 39, 41, 43, 49, 52, és 55) (= ZsO) II/1. 5073. sz.

¹⁹ Nagy Imre: *Sopron vármegye története. Oklevéltár*. I–II. Sopron, 1889–1891. I. 606–610. 420. sz.

²⁰ 1412. december 8. MNL OL DF 268 472., ZsO III. 3052. sz. Ebben az esetben a szepesi káptalan fizetést igazoló nyugtája is ránk maradt (1413. január 1. MNL OL DF 268 475., ZsO IV. 9. sz.).

²¹ 1422. március 6. MNL OL DL 11 185., ZsO IX. 254. sz.

²² MNL OL DL 54 412., ZsO XI. 1476. sz. 1448-ban, a somogyi konvent előtt Marcali Imre vállalta, hogy Haraszi Kelemen országbírói ítélőmesternek a kölcsönbe kapott 100 forintot „absque decima et nona partibus” az oklevélben rögzített terimumon megadja, különben kétszeres bírságban marasztaltasson el, melyet meghatározott birtokai jövedelméből hitelezője beszédhet (1448. augusztus 1. C. Tóth Norbert: A somogyi konvent oklevelei az Országos Levéltárban (Forrásközlés) (Kilencedik közlemény) 1441–1453. In: *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv*. 34–35. Szerk. Fekete Gábor. Kaposvár, 2004. 23. 991. sz.

²³ Georgius Fejér: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Budaë, 1829–1844. (= Fejér) X/4. 565–567. 260. sz., ZsO II/1. 4784. sz.

b) *Hitbér, jegyajándék, leánynegyed* (1326)²⁴

Egyaránt előfordul világi és egyházi oklevéladók hitbérrrel, jegyajándékkal és leánynegyeddel kapcsolatos okleveleiben, akár pert folytattak előttük, akár a felek egyike pereskedés nélkül bevallást tett a fentiek pénzbeli megváltásáról. Az esetek egy részében hivatkoznak arra, hogy a peren kívüli megállapodásokat is fogott bírók segítségével hozták, bár ez nem törvényszerű.²⁵ Egyik első ránk maradt példája Telegdi Csanád egri püspök általános helynökének helyettese, Valter borsovai főesperes 1326-ban kelt oklevele, miszerint Pelbárt özvegye és leánya pert indítottak Losonci Dénes fiai ellen jegyajándék, hitbér és leánynegyed miatt. A megítélt tanúállítást előtt a felek megegyeztek, és Dénes fiai vállalták, hogy 15 márkát fizetnek az asszonyoknak Valter *dominusa* előtt „sine decima et nona parte”.²⁶ Szécsi Miklós országbíró, 1358 decemberében kelt oklevele tett pontot annak a pernek a végére, mely Erdőteleki Vörös Mátyás fia Polhos István és Losonci István fia Dénes, valamint Losonci Tamás fiai, Tamás és István között húzódott István anyjának leánynegyede és nagyanyjának hitbére és jegyajándéka miatt. A pereskedés az egri püspök színe előtt kezdődött, majd I. Lajos király parancsára az országbíró tárgyalta, de hosszasan elhúzódott. Miután engedélyt kértek az országbírótól a megegyezésre, a felek fogott bírók segítségével abban állapodtak meg, hogy Losonci Dénes és Losonci Tamás fiai a leánynegyed, hitbér és jegyajándék megváltásának fejében 180 budai márkát fizetnek az országbíró előtt, három részletre elosztva (részben pénzben, részben pedig természetben „absque decima et nona partibus de eisdem nobis [azaz Miklós országbírónak] debentibus”), az őket perlők pedig cserébe nyugtatják őket ebben az ügyben.²⁷ A három részlet közül a Keresztelő Szent János nyolcadán esedékesnek a nyugtája is fennmaradt. Időközben változás történt az országbírói tisztségben, Szécsi Miklóst Horvátország és Dalmácia élére helyezte a király, utóda pedig Csák nembeli Ugrin fia Miklós lett, de a váltás sem okozott törést a fizetés menetében, ugyanúgy az országbírói hivatalt betöltő személy részére teljesítették, ahogyan az az első oklevélben olvasható.²⁸ 1405. január 31-én, a vasvári káptalan előtt Egervári Miklós fia Mihály vállalta, hogy az elhunyt Reszneki Ferenc özvegyét aratásig meghagyja férje birtokainak élvezetében, hitbér és jegyajándék címén pedig 28 márkát fizet neki „absque decima et nona partibus”.²⁹ 1422-ben, Zsigmond király

²⁴ Nem minden hitbér, jegyajándék és leánynegyed pénzbeli megváltásáról szóló oklevélben kerül elő a kilenced és tized. Lásd pl. Bebek István országbíró 1361. szeptember 9-én kelt oklevele. MNL OL DL 5082.

²⁵ Fogott bírakkal pl. 1406. július 6. MNL OL DL 62 209., ZsO II/1. 4862. sz.; 1407. február 11. MNL OL DF 281 349., ZsO II/2. 5286. sz. Fogott bírók említése nélkül pl. 1363. július 5. MNL OL DF 268 386., Anjou-oklt. XLVII. 295. sz.; 1416. május 25. MNL OL DL 39 121., ZsO V. 1921. sz.

²⁶ Az oklevél utolsó mondata szerint a felek úgy egyeztek meg, hogy a bírót és a *pristaldust* kétharmad részben Dezső fiai, egyharmad részben pedig az asszonyok megbízottja, Gergely *comes* fizetik. Mivel a hitbért és leánynegyedért járó összeget csak a következő év áprilisában kellett Dezső fiainak megadniuk az egri püspök előtt az asszonyoknak, a fentebb említett további fizetnivaló feltehetően nem az általunk vizsgált tétellel, hanem a szóhasználat alapján a békebírsággal azonosítható. (MNL OL DF 260 591.; Bánffy I. 55–56., 57. sz.; Anjou-oklt. X. 482. sz.)

²⁷ 1358. december 7. Bánffy I. 220–224. 179. sz.

²⁸ 1359. július 10. Bánffy I. 227–228. 183. sz.

²⁹ 1405. január 30. MNL OL DL 9008., ZsO II/1. 3626. sz.

előtt egyezik meg Majádi István fiaival Szakácsi János özvegye, Katalin asszony a férje birtokaiból neki járó hitbér és jegyajándék felől. A Majádiak vállalták, hogy az asszonynak 200 forintot fognak fizetni „absque nona et decima partibus” a váradi káptalan előtt.³⁰

c) Zálogosítás (1339)

A zálogosításokat leggyakrabban egyszerű bevallás keretében tették meg a felek valamely oklevéladó – hiteleshelyek, (nagy)bírák vagy megyék – előtt. A kilencedet és a tizedet a zálogösszeg, illetve részletfizetés esetén csak az aktuális részlet után kellett megfizetni. Az 1330-as évek második felében zajlott Nagymartoni Pál országbíró színe előtt Bolyi Itum Miklós fia László Zemplén megyei Zabrag és Szabolcs megyei Győröcske birtokainak ügye. László a két birtokot 70 márka ezüstért, illetve a Zemplén megyei Ráskáért elcserélte Szalóc fia Mihály fia Péterrel, ám ez ellen Konrád fia Tamás, marazai nemes és társai tiltakoztak, azt állítva, hogy Zabrag birtokot már korábban elcserélték Lászlóval. Az egri káptalan által végzett vizsgálat során felbukkant Bacskai András fia László, aki Zabragot és Győröcskét magának szerette volna megszerezni Bolyi Miklós fia Lászlóval tartott rokonsága miatt. Az országbíró úgy döntött, hogy az általa kitűzött időpontban Miklós fia Lászlónak a két birtokot vissza kell vásárolnia Mihály fia Pétertől és vissza kell adnia neki Raskát is. Ha ezt nem tudja megtenni, Bacskai László élhet ezzel a lehetőséggel. Végül a birtokok László és fivére, Miklós kezébe kerültek. Az ügylet során Bolyi László visszaadta Mihály fia Péternek Raskát, míg Bacskai László és Miklós megfizették neki a 70 márka ezüstöt, valamint az országbírónak az összeg kilencedik és tizedik része fejében 7 márka és 14 pondus ezüstöt, vagyis összesen 77 márkát és 14 pondust.³¹ Az országbíró kikötötte, hogy a birtokokat Bolyi László vagy rokonai csak a teljes összeg (77 márka és 14 pondus) megfizetésével válthatják vissza, és az abból fizetendő kilencedet és tizedet ezen felül kell megadniuk („redemptores ... decimam et nonam portionem de propria sua alia pecunia solvere teneantur”).³² Az ügylet során Bolyi László a 70 márkát visszafizette Mihály fia Péternek és megfizette – pontosabban helyette a Bacskai fivérek fizették meg – az országbírónak az abból járó kilencedet és tizedet. Így László már nemcsak a birtok zálogösszegével, hanem a kölcsönbe kapott *decima et nona parsszal* is tartozott feléjük. A birtokok zálogösszege azonban továbbra is csak 70 márka maradt, az országbíró oklevele értelmében az arra eső kilenced és tized nem növekedhetett a visszaváltáskor. Amit a Bacskai testvérek az országbírónak fizettek Bolyi László helyett *decima et nona partes* címen, azt ezen felül (*in additamentum*) tették.³³ 1357-ben, Szécsi Miklós országbíró oklevelet adott ki a Várdai László fia János és

³⁰ 1422. február 22. MNL OL DL 65 400., ZsO IX. 189. sz.

³¹ 1339. július 12. „Ladislaus de Bachka et Nicolaus frater suus [...] prefatas septuaginta marcas fini argenti plene et integre cum pondere Budensi mensurando, [...] in redemptionem dictarum possessionum Zabragh et Gewr vocatarum prefato Petro filio Michaelis personaliter coram nobis astanti et insuper pro decima et nona portione de dicta pecunia nobis provenienti septem marcas similiter fini argenti ponderis Budensis et quatuordecim pondera nobis persolverunt...” AO III. 574–581. 380. sz., Anjou-oklt. XXIII. 414. sz.

³² A század második felében a hosszas körülírás helyett valószínűleg csak az „absque decima et nona partibus” szavakat írták volna bele az oklevélbe. (1339. július 12. AO III. 574–581., 380. sz., Anjou-oklt. XXIII. 414. sz.)

³³ Az oklevél homályban hagyja, hogy a Bacskai testvérek által a zálogösszegezen felül megfizetett 7 márka és 14 pondus visszafizetése során kellett-e arra az összegre is tizedet és kilenced fizetni. Az egri káptalan

Csicseri Jób fia Domonkos fiai, István és János közötti birtokperben. A perlekedés 1347-ben kezdődött, amikor a leleszi konvent színe előtt Domonkos fiai elzálogosították Szabolcs megyei Bodony birtokuk felét Várdai Jánosnak tíz évre 20 márka kassai garasért, melyből János hatot rögtön kifizetett.³⁴ Miután azonban János a káptalanból eltávozott, Csicseri Jób fia Miklós és mások is bejelentették igényüket a birtokra, mivel azt állították, hogy az őket örökség címén illeti meg.³⁵ Várdai János a zálogösszeg további részének megfizetésére elküldte megbízottját, aki kijelentette, hogy ura kész azt megadni, de mivel a zálogosítás ellen többen tiltakoztak, ezért nem adta át a pénzt.³⁶ János végül 1349-ben, a Szabolcs és Ung megyék részére tartott nádori közgyűlésen visszakövetelte a Domonkos fiainak két évvel korábban átadott 6 márkát, mivel azok a birtokrészt továbbra sem tudták átadni neki. A nádor a közgyűlésen részt vevő megyék *comeseivel* és szolgabíráival úgy határozott, hogy Domonkos fiai Budán, az ő színe előtt fizessék meg a 6 márkát Jánosnak „*absque deminutione aliquali ac nona et decima parte*”, mivel a leleszi konvent 1347-ben kelt, a zálogosítást rögzítő oklevele szerint az összeget egészében (*integre*) kapták meg.³⁷ A Zsigmond-korban akár világi, akár egyházi oklevéladó foglalta írásba a zálogosítást, akkor találkozunk a tizeddel és kilenceddel, amikor kikötötték, hogy a birtok visszaváltása a teljes összegben történhet „*absque decima et nona parte*”, melyet így a pénzt átadó félnek kellett lerónia, hiszen a zálogbirtokos a teljes összegre tartott igényt.³⁸

birtoktartó oklevélből viszont csak annyit tudunk meg, hogy a birtokot 77 márka és 14 pondus ezüstért iktattatta Miklós fia László a Bacsikai fivéreknek, az összeg részletezése nélkül. MNL OL DL 96 209.; Anjou-oklt. XXIII. 474. sz.

³⁴ 1347. szeptember 11. MNL OL DL 76 944., Anjou-oklt. XXXI. 848. sz.

³⁵ 1347. szeptember 11. MNL OL DL 76 944., Anjou-oklt. XXXI. 849. sz.

³⁶ 1347. október 10. MNL OL DL 31 254., Anjou-oklt. XXXI. 953. sz.

³⁷ 1349. augusztus 15. MNL OL DL 76 944., Anjou-oklt. XXXIII. 606. sz. Mivel Domonkos fiai nem adták vissza a zálogösszeg első részletét, ezért fordult Várdai János 1357-ben Szécsi Miklós országbíróhoz, aki előtt az adósok küldötte elismerte urainak akkor már 9 márkára rúgó tartozását. Ennek „*absque nona et decima partibus*” lefizetésére pedig az országbíró Szent György nyolcadát jelölte ki. Az összegbe azonban nemcsak a meg nem adott zálog, hanem az ügyben kirótt bírságok is beleszámítottak. 1357. március 8. MNL OL DL 77 184., Zichy-család okm. III. 50–51., 34. sz.

³⁸ Egyházi oklevéladókra lásd pl. 1402. január 3. MNL OL DL 102 427., ZsO II/1. 1388. sz.; 1406. február 16. MNL OL DL 100 352., ZsO II/1. 445. sz.; 1409. március 15. MNL OL DL 9515., ZsO II/2. 6654. sz.; 1410. február 9. MNL OL DL 9620., ZsO II/2. 7333. sz.; 1412. május 25. MNL OL DL 103 441., ZsO III. 219. sz.; 1413. október 3. MNL OL DL 43 221., ZsO IV. 1416. sz.; 1415. január 8. MNL OL DL 92 457., ZsO V. 30. sz.; 1419. február 13. MNL OL DL 58 056., ZsO VII. 107. sz.; 1422. február 26. MNL OL DL 83 608., ZsO IX. 204. sz.; 1424. március 13. MNL OL DL 83 616., ZsO XI. 312. sz.; 1425. február 6. MNL OL DL 83 067., ZsO XII. 119. sz.; 1426. február 6. MNL OL DL 83 067., ZsO XIII. 119. sz.; 1435. március 19. MNL OL DL 54 917. A világiak közül főleg a nádor okleveleivel találkozunk. Vö. 1416. szeptember 28. MNL OL DL 10 499., ZsO V. 2328. sz.; 1421. július 16. MNL OL DL 11 106., ZsO VIII. 845. sz.; 1428. szeptember 15. MNL OL DL 70 848., Tringli István: *A Perényi család levéltára 1222–1526.* (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 44) Bp., 2008. (= Perényi) 407. sz. A Zsigmond-kor után is feltűnik a teher az oklevelekben. Pl. 1439. augusztus 5. MNL OL DL 70 889., Perényi 464. sz.; 1441. december 3. *Magyar Történelmi Tár* 9 (1908) 4–5.; 1449. szeptember 17. MNL OL DL 102 111., Thallóczy Lajos – Horváth Sándor: *Alsószlavóniai okmánytár (Dubicza, Orbász és Szana vármegyék) 1244–1710.* Bp., 1912. (Magyarország melléktartományainak oklevéltára. Codex diplomaticus partium regno Hungariae annexarum 3) 179–180. 120. sz.; 1453. április 24. MNL OL DL 68 645.; 1466. július 30. MNL OL DL 16 392.

d) *Hatalmaskodások* (1345)³⁹

Az ilyen ügyekben indított perek során szintén tág tere nyílt a felek megegyezésének, hiteleshelyek és világi nagybírók okleveleiben egyaránt találkozunk velük.⁴⁰ Amikor a kilencedet és a tizedet említik ilyen megegyezéseknél, mindig feltüntetik, hogy a felek fogott bírák segítségével jutottak konszenzusra.⁴¹ 1345-ben, Ung megye hatósága előtt egyeznek meg a felek egy gyilkosság ügyében, ahol a vétkesek 30 márka két részletben való megfizetését vállalták „solus de decima et nona de iudice expediendo”.⁴² 1347-ben, Nagyszemjéni István fia István szerviense akart rablás miatt pert indítani Kántor Mihály ellen, de István közvetítésével a felek megegyeztek és Mihály 4 márka megfizetését vállalta „absque decimo et nono[!]”.⁴³ 1364-ben, Kont Miklós nádor tett pontot a Tarkányi Doncs fia László és Eszenyi Tamás fiai közötti pereskedés végére, mivel Tamás fia Jánost László meggyilkolta. A felek előkelő fogott bírák segítségével úgy egyeztek meg, hogy Doncs fia László és fia, Márton átadnak egy Zemplén megyei birtokot a meggyilkolt János fivéreinek és gyermekeinek, valamint ezen felül 70 forintot is fizetnek „salvis nona et decima partibus” a leleszi konvent előtt. Ha nem tudják ezt teljesíteni, akkor egy másik birtokot kötelesek elzálogosítani az áldozat családjának.⁴⁴ 1372 decemberében, Debreceni Dózsa fia Jakab fia István a Debrecenen áthaladó Vidaföldei Miklós fia Mátét, feleségét és gyermekeit elfogta és fogságban tartotta, Mátét pedig az arcán meg is sebesítette. Mindezekért Istvánt többször perbe idézték, majd pedig három vásáron nyilvánosan ki is kiáltották, de ez után a felek fogott bírák segítségével megegyeztek. Istvánnak a hatalmaskodásért, továbbá a meg nem jelenésért kiszabott bírságok Mátét illető harmadrészéért 300 márkát kellett volna fizetnie a nádor előtt, összesen négy részletben „salvis nona et decima partibus”. István végül nem részletekben, hanem az utolsó terminus idején egyben tett eleget a 300 márka megfizetésének.⁴⁵ Szintén 1372-ben kelt Szécsi Miklós azon oklevele, mely szerint Nagymihályi Péter fia Chenkus Jakabnak három részletben, összesen 100 márkát kellett fizetnie Bánházai Mihály fiainak, Péternek és Miklósnak testvérük, György meggyilkolása miatt „pure et libere absque decima et nona partibus”.⁴⁶ 1400 augusztusában kelt Domonkos leleszi prépost és a konvent oklevele az Upori Miklós, illetve Kisvárdai Domonkos fia Mihály és családja között létrejött egyezségről. A felek fogott bírák segítségével abban állapodtak meg, hogy a Kisvárdaiak az Upori Miklós ellen elkövetett

³⁹ Minden olyan esetet idesoroltam, amely a károsult fél élete vagy vagyona ellen irányult.

⁴⁰ Előbbire lásd pl. pannonhalmi konvent, 1422. augusztus 29. MNL OL DL 43 532., ZsO IX. 915. sz.; vasvári káptalan, 1423. augusztus 1. MNL OL DF 282 167., ZsO X. 1002. sz. Utóbbira: Garai Miklós nádor, 1406. július 5. MNL OL DL 53 332., ZsO II/1. 4860. sz.; Zsigmond király, 1412. április 7. MNL OL DF 220 571., ZsO III. 1938. sz.; Perényi Péter országbíró, 1421. március 1. MNL OL DL 11 057., ZsO VIII. 239. sz.

⁴¹ Egy kivételt ismerünk: 1421-ben Garai Miklós nádor előtt egyeznek meg a Lackfiak és a Szentgyörgyiek bizonyos hatalmaskodások miatt, királyi engedéllyel. Az oklevél nem közli, hogy fogott bírák segítségét is igénybe vették volna. 1421. július 20. MNL OL DL 11 110., ZsO VIII 786. sz.

⁴² 1345. december 17. MNL OL DL 72 974., Anjou-oklt. XXVIII. 810. sz. [1344. december 18-i dátummal]. A részletek megfizetéséről szóló oklevelet lásd 1346. április 22. MNL OL DL 72 975., Anjou-oklt. XXX. 312. sz.

⁴³ 1347. február 24. MNL OL DL 51 405., Anjou-oklt. XXXI. 139. sz.

⁴⁴ 1364. október 29. MNL OL DL 77 339., Anjou-oklt. XLVIII. 679. sz.

⁴⁵ 1374. december 10. MNL OL DL 77 602., Zichy-család okm. III. 587–593. 440. sz.

⁴⁶ MNL OL DF 260 934.

hatalmaskodások, és különösen annak János nevű jobbágya két lovának elhajtása miatt fizetnek Miklósnak 32 márkát „pure et simpliciter salvis scilicet decima et nona partibus” két részletben a konvent előtt.⁴⁷ 1400 októberében, Kisvárdai Domonkos fiai viszont a másik oldalon állva Surányi Sebestyén fiaitól kaptak az ellenük elkövetett hatalmaskodások miatt 100 forintot, a fogott bírák segítségével közöttük létrejött megegyezés értelmében.⁴⁸ 1402-ban, Raszlavicai Miklós fia Lőrinc védíja fejében vállalták a vétkesek, hogy a fiának 75 budai márkát fizetnek „absque nona et decima partibus”.⁴⁹ 1408-ban pereskedett egymással Szeretvai Jakab fia Majos és Lesznai Péter fia István az ez utóbbi által elkövetett hatalmaskodások miatt. Az ügy fogott bírák segítségével megegyezéssel végződött, mely során Lesznai vállalta, hogy pénzbeli elégtételt ad.⁵⁰ 1417 januárjában kelt a leleszi konvent oklevele a Parlagi János és Kállói Lőkös fia Miklós mester közötti, ez utóbbi hatalmaskodása miatti perben, amelyben Garai Miklós nádor esküt ítélt. A felek azonban fogott bírák segítségével megegyeztek, és Kállói Miklós 50 forint megfizetését vállalta „salvis decima et nona partibus”.⁵¹

e) Birtokok és jövedelmeik miatti pereskedések (1354)

A kilencedet és tizedet akkor foglalták bele a pereskedéseket lezáró oklevelekbe, amikor a felek a végső ítélet meghozatala előtt fogott bírák közvetítésével – vagy anélkül – egyezésre jutottak egymással. 1354-ben például Sinka fia Péter és Sóvári Sós Péter fiai a sóvári sókút jövedelmei ügyében egyeztek meg, mivel azt Péter fiai jogtalanul visszatartották, és ezért Sinka fia Péter az országbíró előtt perbe vonta őket. A fogott bírák közreműködésével létrejött megállapodás szerint Péter fiai évente három alkalommal fogják megadni Sinka fia Péternek és örökösének a sókútból részükre járó összeget „absque decima et nona partibus” a szepesi káptalan előtt, az addigi hetenként előírt fizetés helyett.⁵² 1361-ben kelt Koppenbachi Vilmos egri prépost, I. Lajos király kápolnaispánjának és titkos kancellárjának oklevele a Terbedédi Demeter fia Imre és rokona, Mihály, valamint Losonci István fia Dénes közötti, a Nógrád megyei Terbedéd [Terbeléd] birtok miatti perben. Imre szerint I. Lajos király a birtokot Vyllyam fia János mesternek és rajta keresztül neki adományozta, de Dénes pert indított miatta az országbíró előtt, ahonnan az uralkodó azt áttette Miklós esztergomi érsek színe elé. Végül a felek fogott bírák segítségével a következő megegyezésre jutottak a kápolnaispán előtt: Imre és Mihály a birtokot annak minden jogával, haszonvételével és tartozékával átadják Losonci Dénesnek, aki cserébe 300 aranyforintot fizet nekik két alkalommal a kápolnaispán színe előtt „omni estimatione, necnon

⁴⁷ 1400. augusztus 9. Zichy-család okm. V. 214–206. (169. sz.).

⁴⁸ 1400. október 9. Zichy-család okm. V. 214–221. (178. sz.).

⁴⁹ 1402. október 24. MNL OL DL 83 476., ZsO II/1. 201. sz.

⁵⁰ 1408. október 15. MNL OL DF 220 451., C. Tóth Norbert: A leleszi konvent országos levéltárában lévő Acta anni sorozatának oklevelei. II. közlemény 1400–1410. (Pótlás a Zsigmondkori oklevéltár II. kötetéhez). In.: A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve. 48. Szerk. Almássy Katalin – Istvánovits Eszter. Nyíregyháza, 2006. 399–400. 213. sz.

⁵¹ 1417. január 13. MNL OL DL 53 920., ZsO VI. 32. sz.

⁵² 1354. április 24. MNL OL DL 25 820., Anjou-oklt. XXXVIII. 228. sz.

nona et decima partibus iudicii exinde provenientibus exclusis”.⁵³ Oppelni László nádor 1369 szeptemberében kelt oklevele rögzítette a Széki Pirus Jakab fia János fia Mátyás és Vesszős fiai, János és Tamás között, fogott bírák rendelkezésére létrejött megegyezést. Eszerint Mátyás elismerve, hogy a Bars megyei Széki birtok nem az övé, hanem Vesszős fiaié, ezért azt és az azzal kapcsolatos okleveleit átadta Vesszős fiainak, akik viszont a nádor színe előtt fizettek neki 60 márka dénárt „salvis nona et decima partibus”.⁵⁴ Szécsi Miklós országbíró 1384-ben kelt okleveléből tudjuk, hogy Töttös László és szekcsői Herceg Péter Szántó és Dávid birtokok ügyében folytatott perüket fogott bírák segítségével zárták le. Töttös László az országbíró korábbi egyeztető oklevelének megfelelően vállalta, hogy színe előtt két részletben 600 forintot fizet Péternek „absque decima et nona partibus”.⁵⁵ 1401-ben, a leleszi prépost foglalta írásba Upori Imre fiainak bevallását, miszerint 50 forintot tartoznak fizetni Daróci Máté fiainak „salvis decima et nona partibus”, azzal a feltétellel, hogy ha nem fizetnek, a Daróciak ellenében perveztesként marasztaltassanak el, és azok újra kezdhessék Gelénes miatt indított perüket.⁵⁶ Zsigmond király parancsa értelmében Bástori Szaniszló fia István feleségének, Orsolya asszonynak és nővérének, Cecíliának (Kazai Gyula felesége) fogott bírák döntésére kellett bízniuk egy Nyitra megyei birtokkal kapcsolatos perüket. A rendelkezést a leleszi konvent foglalta írásba: eszerint Bástori István és felesége a konvent előtt tartoztak Kazai Gyulának és feleségének 300 forintot fizetni „salvis decima et nona partibus”.⁵⁷

f) Letétek (1401)

A letétekkel kapcsolatos kilenced és tized bekerült Zsigmond Nagy dekrétumába, 1435-ben. E szerint a káptalanok és konventek az előttük vagy tanúságtevőik előtt megejtett pénzbeni fizetésekből (*de solutionibus pecunialibus*) nem szedhetnek tizedet és kilencedet, csak akkor, ha a felek ellentéte miatt a pénzt a sekrestyében helyezték el. Ekkor pedig az tartozott megadni azt, aki miatt ez a letét szükségessé vált, vagyis ha nem a kitűzött időpontban akarta valamelyik fél megfizetni vagy átvenni az összeget.⁵⁸ 1401-ből ismerjük Szentgyörgyi Péter egyik fiának (neve sajnos kiszakadt) magánoklevelét, melyben elismeri, hogy a pozsonyi káptalan átadott neki 450 forintot abból az 500 forintból, melyet öccse, Kozma Sárffő birtok zálogösszegeként helyezett el náluk letétben. A különbözetet a káptalan kilenced és tized címén (*pro decima [et nona partibus]*) megtartotta.⁵⁹ Mivel az oklevél a pénz letétbe helyezésekor felszámolt díjra az ország szokásaként (*de regni*

⁵³ 1361. február 17. Bánffy I. 234–237. 190. sz.

⁵⁴ 1369. szeptember 17. MNL OL DL 77 430., Zichy-család okm. III. 375–376. 270. sz.

⁵⁵ 1384. március 28. MNL OL DL77 897., Zichy-család okm. IV. 277–278. 233. sz.

⁵⁶ 1401. október 28. MNL OL DF 220 320., ZsO II/1. 1277. sz.

⁵⁷ 1411. november 27. MNL OL DL 29 756., ZsO III. 1276. sz.

⁵⁸ *Decreta regni Hungariae 1301–1457*. Ed. Franciscus Dóry – Georgius Bónis – Vera Bácskai. Bp., 1976. (Publicationes Archivii Nationalis Hungarici II. Fontes 11) (=DRH 1301–1457) 268–269. Ezt a rendelkezést ismétlik meg 1447-ben (DRH 1301–1457. 367.), 1458-ban (*Decreta regni Hungariae 1458–1490*. Ed. Franciscus Dóry et al. Bp., 1989. [Publicationes Archivii Nationalis Hungarici II. Fontes 19] [= DRH 1458–1490.] 100.), 1486-ban (DRH 1458–1490. 307.).

⁵⁹ A kilenced és tized mértékét a tanulmány egy későbbi helyén tárgyalom.

consuetudine) hivatkozik, ez már korábban is gyakorlat volt.⁶⁰ A letétbe helyezéssel a fizetésre kötelezett fél az ellen is védve volt, hogy a kedvezményezett meggondolja magát, ő a letétbe helyezéssel már teljesítette kötelezettségét.⁶¹ 1407-ben, Garai Miklós nádor előtt kötelezték magukat Kistapolcsányi Gergely fiai, hogy unokahúguknak pénzben kiadják a leánynegyedét. Azonban azt is kikötötték, hogy ha az összeget nem akarja átvenni, akkor a garamszentbenedeki konventnél azt letétbe helyezik.⁶² Letétre nemcsak a hiteleshelyek, hanem a (nagy)bírák esetében is volt lehetőség. 1421-ben például Perényi Péter országbíró *camarájában* helyeztek el egy összeget.⁶³ A fenti példák mind olyan esetekben keltek, ahol a tized és a kilenced egyébként is előfordult, ezért lehetséges, hogy elsősorban nem a letétbe helyezés ténye indokolta ekkor még a tized és a kilenced fizetésének kötelezettségét, hanem maga a leánynegyed megváltása, a zálogosítás stb. Később pedig ennek a gyakorlatnak az elharapódzása miatt vált szükségessé a törvényi szabályozás.

g) Adásvétel (1421)

Erre van a legkevesebb és legkésőbbi adatunk, és elképzelhető, hogy ennek ahhoz van köze, hogy minden példaként idézhető esetben halasztott fizetésről, tehát tulajdonképpen tartozásról van szó.⁶⁴ 1421-ben, Garai Miklós nádor előtt Faristári Farkas lánya, Anna és férje eladták a közrendűhöz (*homo impossessionatus*) férjhez ment asszonyra negyedként háramlott részüket a Pozsony megyei Faristár birtokon, a Bazini és Szentgyörgyi rokonság tagjainak. A vételár megfizetését a vevők a pozsonyi káptalan előtt két részletben vállalták „absque nona et decima partibus”.⁶⁵ 1424-ben, Zsigmond király rögzíti oklevelében, hogy Prodavizi Ördög István 360 forintért megvásárolja Zellői János országbírói

⁶⁰ 1401. március 30. MNL OL DF 226 800., ZsO II/1. 965. sz. – Az Anjouk korából eddig nem bukkant fel adat a letétbe helyezésről, általában az összeg megadása után a „plene receptis et habitis” formulával rögzítették, hogy a pénz átadása az írásba foglalás előtt már megtörtént. Halasztott fizetésről is vannak adataink, de ilyen esetekben a kilencedet és tizedet említő oklevélre eddig nem bukkantam.

⁶¹ Pl. 1410. február 9. MNL OL DL 9620., ZsO II/2. 7333. sz.; 1406. június 29. MNL OL DL 87 770., ZsO II/1. 4840. sz. Hasonló letétbe helyezés a leleszi konventnél: 1406. június 29. MNL OL DL 87 770., ZsO II/1. 4840. sz., a győri káptalan *conservatoriumában* ekkor, 1422. január 13-án nem jelent meg a másik fél átvenni az összeget: MNL OL DL 48 622., ZsO IX. 46. sz. A letétbe helyezéssel azonban, hiába volt szokásban, nem éltek minden alkalommal. Lásd 1423-ban pl. Csicseri János fia Fodor Ferencnek július 1-jén 200 forintot kellett fizetnie „absque nona et decima partibus” Nátalfalvi Gergely fia Jánosnak és társainak, akik viszont kötelesek voltak hozzájárulásukat adni egy zálogosításhoz. A terminuson Ferenc megjelent a hiteleshely előtt és kijelentette, hogy az összeget kész megfizetni, de a másik fél nem jelent meg. Ellenben a terminus 3. napján, azaz július 3-án megjelent a konventnél az egyik kedvezményezett, de az összeget (vagy a rá jutó részt) nem tudta felvenni, „pretextu non depositionis eorundem more solito nostro in conservatorio per dictum Franciscum”. 1423. július 15. MNL OL DL 31 427., ZsO X. 959. sz.

⁶² 1407. június 13. MNL OL DL 58 817., ZsO II/2. 5567. sz. Letétbe helyezték a pénzt a győri káptalannál, mert a kedvezményezett nem jelent meg a terminuson. 1422. január 14. MNL OL DL 48 622., ZsO IX. 46. sz.

⁶³ 1421. február 21. MNL OL DL 69 399, ZsO VIII. 188. sz. További példa a letétre: 1424. december 12. MNL OL DL 54 412., ZsO XI. 1476. sz.

⁶⁴ Mivel az Anjou-korban nem hallunk arról, hogy az adásvételt bármilyen fizetnivaló terhelte volna, ezért az is elképzelhető, hogy csak Zsigmond korától terheltek azokat tizeddel és kilenceddel.

⁶⁵ 1421. augusztus 5. MNL OL DL 11 117., ZsO VIII. 845. sz.

ítélőmestertől és fiától a Pest megyei Szentgyörgy birtokuk felét. A vételárat „absque nona et decima partibus” a váci káptalan előtt fogják megadni, egy összegben.⁶⁶

Általánosan elmondható, hogy olyan ügyekben találkozunk a kilenceddel és a tizeddel, ahol a felek fogott bírák segítségével – vagy anélkül – állapodtak meg abban, hogy az egyik fizet egy bizonyos összeget a másiknak. Ez lehetett egy egyszerű zálogosítás⁶⁷ vagy leánynegyed-megváltás, ahol a felek valamely egyházi testület vagy világi nagybíró előtt bevallást tettek a közöttük létrejött megegyezésről, de bármely per során lehetőség nyílt az alkudozásra a végső ítélet előtt. Tudunk eskütételt megelőző,⁶⁸ a vitás föld becslése,⁶⁹ a *communis inquisitio* megtörténte előtt⁷⁰ kötött megegyezésekről is.⁷¹ Kivételképpen ismerünk olyan esetet is, ahol bár a panaszos fél pert kezdené valamilyen okból a másik ellen, de ettől eláll, mert fogott bírák közvetítésével megegyezésre jutottak és a vétkest bizonyos mennyiségű pénz megfizetésére kötelezték. Az oklevélbe a kilenced és tized fizetését is belefoglalták.⁷²

Mi a kilenced és a tized?

Az ügytípusok áttekintése után joggal merül fel a kérdés, mit is jelentett pontosan a *decima et nona pars* kifejezés. Az ismertetett esetek semmivel sem különlegesebbek, mint számos másik. Tömegével lehet találni például olyan zálogosításokat, leánynegyed-megváltásokat, melyek során a kilencedet és a tizedet nem említik, azonban minden egyéb körülményben megegyeznek a fentiekkel. De hasonló a helyzet a többi típussal is. Miért említik a kilencedet és tizedet az esetek egy részében és miért marad el a többiben? A válaszhoz a *decima* és *nona* törvényi előfordulásainak egyike adhat jó – bár kétségkívül óvatossággal kezelendő – támpontot. 1405-ben, Zsigmond király összehívta a városok, mezővárosok és falvak képviselőit, és az ő kéréseik meghallgatása után adta ki úgynevezett városi törvényeit, melyben a tized és a kilenced is szerepelt. Az uralkodó ekkor úgy határozott, hogy azokban az ügyekben, melyekben a bírák kilencedet és tizedet szoktak kapni, azt ne

⁶⁶ 1424. június 21. MNL OL DL 43 598., ZsO XI. 730. sz.

⁶⁷ A zálogosítás szintén felfogható a két fél egyezségének, ahogyan az adásvétel is.

⁶⁸ Garai Miklós nádor ítélte esküt Butkai Miklós fia István és rokonai, valamint Deregyői Nagy Pál és Besenyő Miklós között – melyet 1414. október 6-án, illetve 1415. január 13-án kellett volna megejteni –, azonban a felek a leleszi konvent 1414. szeptember 23-án kelt oklevelének tanúsága szerint az eskütétel előtt megegyeztek és a Deregyőiek vállalták, hogy a konvent előtt 60 forintot fizetnek „salvis scilicet decima et nona partibus”. MNL OL DL 84 350., ZsO IV. 2505. sz. További példák: 1417. november 1. MNL OL DF 220 010., ZsO VI. 1061. sz.; 1418. március 9. után. MNL OL DF 221 045., ZsO VI. 1617. sz.

⁶⁹ Garai Miklós nádor oklevele értelmében Pál, a pozsonyi egyház *notarius*a és Miklós nádori ember már kiszálltak felbecsülni a felek között vitatott részeket, amikor azok fogott bírák segítségével kiegyeztek. 1414. január 25. MNL OL DL 10 066.; ZsO IV. 1626. sz.

⁷⁰ 1413. január 18. MNL OL DL 10 033., ZsO IV. 69. sz.

⁷¹ A per nem ismert részénél egyeztek meg vérdíj fejében történő fizetésben a felek, vállalva, hogy annak meg nem fizetése esetén a per tovább folytatódjon. 1402. október 24. MNL OL DL 83 476., ZsO II/1. 2011. sz.

⁷² 1406. július 5. MNL OL DL 53 332., ZsO II/1. 4860. sz.

a pernyertestől, hanem az elmarasztalt féltől követeljük a jövőben.⁷³ Vagyis olyan pénzösszeget értettek rajta, amit a pereskedés során kellett kifizetni a bírónak. Számos olyan eset van azonban, amikor peren kívül egyeztek meg a felek, a tizedet és kilencedet mégis meg kellett fizetni. A fenti listában összegyűjtött ügytípusok alapján azt mondhatjuk, hogy tulajdonképpen minden olyan ügyben ki kellett fizetni a kilencedet és a tizedet, amikor a felek közös megegyezéssel úgy döntöttek (azaz nem egy bíró hozott ítéletet), hogy az egyik fél pénzt fizet a másiknak. A megegyezés során igénybe vehették fogott bírák segítségét is, de ez nem volt szükségszerű. Vagyis mai fogalmaink szerint a kilenced és tized egyfajta (egyezségi) illeték lehetett, ami a perek megegyezéssel való lezárásakor a bírónak járt addigi munkájáért, illetve bizonyos ügyek esetében az elveszett bírói kétharmadért.⁷⁴

Ha térképre visszük mindazokat a hiteleshelyeket, melyek okleveleiben az Anjouk és Zsigmond korában a kilenced és tized előfordul, illetve a világi bírók kiadványaiban előforduló és *decima et nona* fizetésére kötelezett személyek „lakhelyét”, illetve az ilyen ügyek során előkerült birtokokat, akkor érdekes dolgot tapasztalunk. Eddig egyetlen olyan eset sem bukkant fel, amely az ország Dráván túl fekvő területeihez – azaz Szlavóniához – lenne köthető. Sem a szlavón bán, sem a területen oklevelező hiteleshelyek, sem pedig a megyék anyagában nem bukkantam rá a tizedre és a kilencedre.⁷⁵ Erdélyi vonatkozásban csak néhány adattal rendelkezünk a *decima et nona pars* ottani meglétéről, de ezek alapján kétségkívül meg kellett fizetniük a területen élőknek is ezt a terhet. 1382-ben, László erdélyi vikárius, ózdi főesperes bocsátott ki oklevelet arról, hogy Kissebesi Salamon fia János teljesítette a számára előírt 150 forint megfizetését, de a kilencednek és tizednek a felek közösen tettek eleget.⁷⁶ További kutatásoknak kell tisztázniuk, hogy Szlavónia ténylegesen kimarad-e, és ha igen, miért a kilenced és tized fizetésének hatóköre alól.

⁷³ 1405. évi II. 9. tc. „Decrevimus etiam, quod in quibuscunque causis et processibus, de quibus iudices causarum quarumcunque nonam et decimam ab illa parte, que causam obtinet, recipere consueverunt de cetero non ab ipsa parte, que causam obtinet, sed ab illa, que in ipsa causa convincitur, recipere debeant iudices illius cause et extorquere, cum non sit equum, ut qui iustus est, pro iniustus puniatur et in rebus dampnificatur”. DRH 1301–1457. 198.

⁷⁴ Mivel általánosságban olyan ügyekben találkozunk a tizeddel és kilenceddel, amikor a felek közös megalapodása szerint egyikük pénzt adott át a másiknak, és erről egy (nagy)bíróval vagy hiteleshellyel oklevelet állítottak ki, csábító a feltételezés, hogy nem egyezségi illetékről beszélünk, hanem a készpénzforgalmat terhelőről.

⁷⁵ Elképzelhető, hogy a későbbiekben napvilágra fognak kerülni ilyen esetek, de úgy gondolom, hogy semmiképpen sem nagy számban.

⁷⁶ MNL OL DL 73 771. János erdélyi alvajda 1369-ben kelt oklevele alapján Gerő fia János kötelezte magát, hogy az őt hatalmaskodás miatt perlő kolozsmonostori apátnak megtéríti a kárát és megfizeti neki azt a 10 forintot, „absque decima pars iudicis”, melyet az apát addig a pereskedésre költött. 1369. november 11. *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történelméhez*. I–IV. Bp., 1997–2014. Bevezető tanulmányokkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Jakó Zsigmond (I–II.), Hegyi Géza – W. Kovács András közreműködésével (III.), Jakó Zsigmond hagyatékát szerk. és kieg. Hegyi Géza – W. Kovács András. (IV.) IV. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 26, 40, 47, 53) 783. Noha a *nona* említése kimaradt az oklevélből, de feltehetően az általunk tárgyalt teherről lehet szó ebben az esetben is. Van azonban egy másik értelmezési lehetőség is. Az I. Lajos korára keltezett *Ars notariá*ban is ránk maradt egy bizonyos tizedrésznek az említése. Az ott rögzítettek szerint amennyiben a nádor vagy országbíró bírságszedői (*exactor iudiciorum*) kiszállnak egy megyébe a kirótt bírságokat behajtani, akkor ennek során egy királyi embert, egy hiteleshelyi kiküldöttet, az ispán emberét, valamint egy vagy két szolgabírót kell maguk mellé venniük. A behajtott

Ki fizet?

Itt nyúlunk vissza ismét Zsigmond király 1405-ös, már idézett törvényében lévő, a kilenced és tized fizetését rögzítő törvénycikkhez.⁷⁷ E szerint a perek bírái az addig megszokottól eltérően ne a pernyertes, hanem a pervesztes féltől kapják meg a kilencedet és tizedet. Vagyis a szokásos helyzet addig az volt, hogy a pernyertes (azaz a pénzt kapó) fél fizetett. Ugyan a törvény az országglagosok egy speciális csoportjára (a városokra és pol-

bírságok tizedrésze (*decima pars*) a királyi embert és a hiteleshelyi kiküldöttet illette meg, egyharmada (*tertia pars*) az ispáné és a szolgabíráké, míg a kétharmad része a nádoré, illetve az országbíróé (DRH 1301–1457. 75.). Néhány elgondolkodtató adatunk azonban van arról is, hogy talán számolhatunk ennek a tizednek bizonyos Árpád-kori előzményével is. Egy Kálmán király nevére és 1111-re keltezett hamis oklevél megerősítette az arbei egyházat bizonyos birtokaiban, rögzítette egyházi és igazságszolgáltatási kiváltságukat. Mindezekon kívül azt is megtudjuk, hogy a királyi és a püspöki *pristaldusok* egyaránt részesednek a tizedből, mégpedig a következő módon: a tized tizedrészét kapják meg, aminek a fele egyedül a király *pristaldusáé*, a másik felét pedig a [püspök] *pristaldusai* és *curialis comese* elfelezik, majd a püspöki *pristaldusok* a nekik jutott részt elosztják egymás között. (Teljes szövegű kiadását lásd Ivan Bojničić: *Listine XII. veka u zem. arhivu*. [Sa dvie slike.] In: *Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva* 1 (1899) 34–37. Regesztája: Szentpétery Imre – Borsos Iván: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadinae critico-diplomatica*. I–II. Bp., 1923–1987. [= RA] 44. Ezek alapján XIII–XIV. századi hamisítványnak tartható.) Márton alországbíró 1296. június 11-én kelt ítéletlevele szerint a veszprémi püspök és Óvári Konrád közti perben összesen tíz alkalommal marasztalták el a bíróságban az utóbbit, és az alországbíró pervesztesnek nyilvánította öt Patvására és Nosztré birtokok ügyében, amelyeket 200 márkáért vett zálogba. Az alországbíró elrendelte, hogy 200 márká értékben vezessék be a veszprémi egyházat a birtokokba. Ugyanakkor az iktatás alatt különítsék el az alországbírónak járó részt, vagyis 20 márkányit a bíróságokból járó rész után, valamint 20 márkát a 200 márká (azaz a zálogösszeg) tizede okán, ami az ország szokásjoga szerint a poroszlonak jár („ratio-ne decimarum ipsarum ducentarum marcarum, que de consuetudine regni pristaldo nostro debent provenire” RA 4064. sz. Az adat ismeretét Szócs Tibornak köszönöm). Mind a két esetben a *pristaldus* részére járó pénzüsszegekről értesülünk, azonban nem valószínű, hogy ez ténylegesen az ő kezébe került volna. A *pristaldusok* ugyanis általánosan nem a legelőkelőbb családok tagjai közül kerültek ki, azonban ha jelentős összegekkel gyarapodhattak volna megbízásuknak köszönhetően, bizonyára nem szinte ismeretlen személyek nevével találkozánk poroszlonként. A két idézett esetben szereplő tizedrészt a *pristaldus* munkabéréként is értelmezhetjük. Ez a tizedrész az Anjouk korában 1329-ből adatolható, amikor Dezső alországbíró és Ugali Jakab, az országbíró bírságszedője nyugtatták Rozgonyi János fia Lászlót annak a bírásznak az országbírónak járó része felől, melyben Egyed fia Miklós ellenében marasztalták el. Az oklevélből az is kiderül, hogy László nem fizette még meg ugyan a perbeli ellenfelének járó részt, azonban abból egy tizedrészt a királyi embernek igen („ac decimam partem de portione iudicii partis adverse homini domini regis satisfacit”, 1329. március 16. MNL OL DL 2530., AO II. 390–391. 346. sz., Anjou-okl. XIII. 130. sz.). Elképzelhető, hogy minden fenti esetben a *pristaldusnak*/királyi embernek járó fizetéséről van szó. A Zsigmond-korból is ismert, hogy a bírságbehajtóknak járt bizonyos összeg: 1423-ban az alnádor és a nádor bírságbehajtójának okleveléből arról értesülünk, hogy Alsóbarcai Kelemen fia Lászlónak egy 3 márkás bírságot, továbbá 21 kassai forintot *cum duplo* meg kellett volna fizetnie Abauj megye szolgabírája előtt, azonban mivel ennek nem tett eleget, ezért az alnádor és a bírságszedő kiszálltak Alsóbarca birtokra, mely akkor zálogban volt Felbarcai Lászlónál és Illénnél. A zálogbavevők a kétszer 21 forintot, továbbá az itt már 4 márkának írott bírságból két részt a bírónak, egyet a perbeli ellenfelnek és egyet „pro laboribus et fatigiis equorum nostrorum” az alnádornak és a nádor bírságszedőjének fizették meg, akik így a birtokot a kezükön hagyták a kiváltásig. MNL OL DL 60644., ZsO X. 952. sz. 1425-ből szintén arról értesülünk, hogy miután a váci káptalan lefoglalt bizonyos birtokokat és azoknak kétharmadába a nádort, egyharmadába a felperest bevezette, lovakat is lefoglaltak, melyeknek kétharmada szintén a nádoré lett, de a felperes egyharmadából tizedrészt maguknak tartottak meg („dempta tamen et excepta decima parte ipsorum, portione scilicet ipsius capituli pro ipsis reservata”). MNL OL DL 43 634., ZsO II/1. 2131. sz.).

⁷⁷ DRH 1301–1457. 198.

gáraikra) vonatkozott, mégis úgy vélem, hogy ebben a kérdésben egyforma szabályozás érvényesült – akár egy átmeneti periódus után – minden bíróságon. Vagyis a 15. századot megelőzően a kilenced és a tized fizetését a kedvezményezettnek, azaz a pénzt kapó félnek kellett vállalnia (annyival kevesebbet kapott), a 15. századtól kezdve pedig a pervesztes félnek kellett (volna) állnia (annyival többet adott).

Ha szemügyre vesszük a forrásokat, akkor azt találjuk, hogy a leggyakrabban az „absque decima et nona partibus” fordulattal, illetve ennek több-kevesebb szóval bővített változataival élnek a tárgyalt teher kapcsán. Az *absque* használata miatt joggal gondolhatunk arra, hogy ténylegesen az 1405-ös törvény által sugallt helyzetről olvashatunk, azaz a fizetésre kötelezett fél a kilenced és tized összege nélküli summát adott át a másik félnek.⁷⁸ Azonban már az 1340-es évektől kezdve több-kevesebb szóval bővítik a formulát, melyek annak jelentését pontosabbá, árnyaltabbá teszik. A „libere absque nona et decima partibus”,⁷⁹ „libere et sine decima et nona” fordulatok esetében a *libere*⁸⁰ adverbium világosan jelzi, hogy az átadott pénzt nem terheli semmi további fizetnivaló. Ebből pedig az következik, hogy a bírót a tized és kilenced tekintetében a fizetésre kötelezett félnek kellett kielégítenie, legalábbis az oklevelekben ránk maradt esetekben. Nagymartoni Pál országbíró 1339-es okleveléből tudjuk, hogy a birtokot a zálogból kiváltó fél az eredeti teljes zálogösszege felül (*insuper*) az abból az országbírónak járó kilencedet és tizedet is megfizette.⁸¹ Egy Szécsi Miklós országbíró előtt folytatott per és a Bánffy család levéltárában szerencsésen fennmaradt azzal kapcsolatos további iratok tanúsága szerint szintén a fizetésre kötelezett felet terhelte a kilenced és a tized megadása. Miklós országbíró 1358-ban rögzítette ugyanis oklevelében Erdőteleki István és társai hitbér és jegyajándék ügyében indított perében tett megegyezését, mely szerint a fizetésre kötelezettek, Losonci Tamás fiai, valamint Losonci István fia Dénes „centum et octuaginta marcas computi Budensis, partim in denariis et partim in aestimatione denarios valenti [...] scilicet absque decima et nona partibus nobis de eisdem provenire debentibus” tartoznak megfizetni három alkalommal, böjtközép nyolcadán, Keresztelő Szent János ünnepének nyolcadán és Szent Mihály arkangyal ünnepének nyolcadán. A második részlet megfizetését rögzítő, a Szécsi Miklóst követő Csák nembeli Ugrin fia Miklós országbíró nevében kelt nyugta szerint a fizetésre kötelezett Losonciak (illetve megbízottjaik) voltak azok, akik nemcsak a hitbér és a jegyajándék megváltásaképpen rájuk rótt összeg második részletét fizették meg, hanem eleget tettek az országbírót illető kilencednek és tizednek is.⁸² Ugyancsak a

⁷⁸ Az *absque* jelentésére lásd *A magyarországi középkori latinság*, I. 22. [absque címszó.]

⁷⁹ 1372. február 2. MNL OL DL 77 500., Zichy-család okm. III. 446–447. (337. sz.).

⁸⁰ Jelentésére lásd *A magyarországi középkori latinság*, VI. 90–91. [libere címszó.]

⁸¹ 1339. július 12. AO III. 574–584., Anjou-oklt. XXIII. 414. sz.

⁸² 1359. július 10. „Lachk de Kalanda pro predicto magistro Dionisio filio Stephani ac Stephanus dictus Chupur et Bachou filius Laurentii pro prenotatis Thoma et Stephano filiis Thome ac Ladislao filio Deseu cum procuratoriis litteris capituli ecclesie Agriensis ad nostram accedendo presentiam prefatas sexaginta marcas rationis Budensis... predictis Stephano, Johanni et Beke filiis Mathie, Lachk filio Lachk ac Emerico filo Markus coram nobis personaliter comparentibus et ipsam pecuniam recipientibus necnon decimam et nonam partes, nobis, utpote iudici de eisdem provenientius, plenerie persolverunt et integre.” Bánffy I. 227–228. 183. sz.

fizetésre kötelezettet terhelő kilencedről és tizedről értesülünk 1397-ből, amikor János zágrábi püspök és társai fizettek Garai Miklós horvát-dalmát bánnak a nonai káptalan előtt, a tizedet és a kilencedet pedig a püspöknek és társainak kellett megfizetniük a saját pénzükből.⁸³ Vagyis azokban az esetekben, amikor a tized és kilenced fizetéséről értesülünk, a források tanúsága szerint azt a fizetésre kötelezett félnek kellett állnia a fizetni-válón felül.⁸⁴ Ez viszont ellentétben áll azzal, ami az 1405-ös törvényből következik.

Azonban minden egyes, a tizedet és kilencedet említő oklevélre számos más hasonló, de a *decima et nona* megfizetéséről nem rendelkező oklevelünk van. Ezért joggal tételezhető fel, hogy a kilenced és tized fizetését 1405-ig mindenképpen a pénzt kapó félnek kellett vállalnia a normál ügymenet szerint, és ezt pont ezért nem rögzítették az oklevelekben. Amikor arról értesülünk, hogy tizedet és kilencedet kellett valakinek fizetnie, akkor a megszokott gyakorlattal ellentétben a pénzt átadó fél tartozott azt megfizetni a másik félnek járó összegben felül. Ahogyan abban az igen ritka esetben is eltértek a szokástól, amikor a felek közösen vállalták a tized és kilenced megfizetését. Szepesi Jakab országbíró előtt, 1375-ben indított pert Libercsei Tompus Tamás lánya, Anich asszony Losonci István fia Dénes ellen anyjának – aki egyúttal Dénes nagyapjának lánya volt – leánynegyede miatt. Miután az országbírótól a felek engedélyt kértek a megegyezésre, fogott bírák segítségével a következő egyezsége jutottak: Anich asszony nyugtatja Dénest, az pedig 200 aranyforintot fizet az asszonynak az országbíró színe előtt, de a bírónak járó kilencednek és tizednek a felek közösen tesznek eleget („de decima et nona partibus [...] ipse partes communiter satisfacere assumpsissent”).⁸⁵ 1382-ben, László erdélyi vikáriusnak is közösen adták meg a *decima et nona part.*⁸⁶ 1418-ban, Perényi Péter adott ki oklevelet egyrészeről a Kusalyi család és Monostorábrahámi György, másrészeről a Kispacali család között folyó perben. A felek fogott bírák segítségével megegyeztek, és ennek során a Kusalyiak vállalták, hogy 200 forintot fizetnek a másik félnek, de „decimam et nonam partes de eadem pecunia in iudiciarium portionem provenientes communiter” fogják megadni.⁸⁷ 1395-ből a kilenced és a tized közös fizetésének szokatlan példáját ismerjük. Kaplai János országbíró Károlyi Simon fia Mihályt Cudar Péterrel szemben fő- és jószágvesztésben marasztalta el. A felek örökösei 1395-ben úgy

⁸³ MNL OL DL 8724., ZsO I. 4659. sz.

⁸⁴ Pl. az egri káptalan tartalmi átiratban fennmaradt, 1348. július 1-jén kelt oklevele kimondja, hogy a Daróc birtok felét 17 évre elzálogosító Daróci István fia János és fia, László vagy örököseik a birtokot a zálogösszeg megfizetése mellett válthatják vissza annak „sine aliqua diminutione, utpote decima et nona exinde provenire debentibus”. Zichy-család okm. VIII. 500–501., Anjou-okl. XXXII. 424. sz.

⁸⁵ A fenti oklevél alapján Anich asszony nemcsak az anyját megillető leánynegyed miatt perelte Losonci Dénest, hanem más ügyekben is, de a megfogalmazás alapján azok nem biztos, hogy az országbíró színe előtt zajlottak („ipsa nobilis domina eundem magistrum Dyonisium super predicto iure quartali [...] et etiam super aliis quibuslibet causis, quas scilicet super iamdictum magistrum Dyonisium acquirere voluisset”). Ezekről azonban további részleteket nem őrzött meg az egyezséglevél, így azt sem tudjuk bizonyosan, mit kell értenünk azon a kitételben, hogy a kilenced és a tized mellett milyen más fizetendő összeget adnak meg közösen a felek a megállapodás szerint („de decima et nona partibus et etiam de alio iure quod videlicet nobis, utpote iudici in ipsa causa iuxta regni conuetudinem provenire deberet”). 1375. március 19.: Bánffy I. 327–329., 236. sz.

⁸⁶ MNL OL DL 73 771.

⁸⁷ MNL OL DF 254 848., ZsO VI. 2543. sz.

egyeztek meg, hogy Mihály főválsága fejében 200 forintot fizetnek „salvis scilicet decima et nona partibus” (vagyis itt a Károlyiakat terhelte a kilenced és tized fizetésének kötelezettsége), míg a birtokok megváltása fejében 350 forintot „cum decima et nona partibus” (azaz itt Cudar Péter családjának kellett vállalnia azok megfizetését, így a 350 forint a tizeddel és kilenceddel együtt értendő).⁸⁸ Vagyis a tizedet és a kilencedet „normál” ügymenet szerint a pénzt kapó fél fizette és csak az ettől eltérő esetek kerültek lejegyzésre. Mi volt a helyzet a 15. században? Bár ekkor már elméletileg a pénzt adó félnek kellett volna vállalnia a fizetést, de az oklevelekben nem tapasztalunk változást, vagyis nem feltétlenül sikerült érvényt szerezni a törvény betűjének ebben az esetben.⁸⁹

Kinek fizették?

A pereskedések során, a végső ítélet előtt kötött megállapodások esetében – akár fogott bírág segítségével, akár maguktól egyeztek meg a felek – az ügylet bírája volt az, akinek a tized és a kilenced járt, ahogyan az jó néhány esetben olvasható is az oklevelekben.⁹⁰ A per típusa (leánynegyed, hatalmaskodás stb.) mindegy volt, mindre találunk példákat. 1363-ban kezdett perbe Pásztói Domonkos fia Domonkos anyja leánynegyede miatt Héder nembeli Tamási Henrik fia János fia Péter ellen, de a megegyezést Domonkos halála miatt fia, János kötötte meg 1364-ben, Bebek Imre országbíró előtt, akinek az oklevele szerint János a leánynegyed ügyében megelégedett két részletben kifizetett 325 forinttal „absque decima et nona partibus nobis utpote iudici provenientibus”.⁹¹ 1388-ban, Lackfi István nádor adott nyugtát arról, hogy Csabi András fia Miklós társai nevében is megfizette Miklós szepesi prépost, Mántai Lőrinc fia László és felesége részére „salvis decima et nona partibus” azt az összeget, amivel a nádor kötelezvénye értelmében tartoztak, mégpedig a fizetésről jelentést tevő Márton mester nádori ítélmester házánál, azaz külső, de a nádorhoz köthető helyszínen.⁹² 1421-ben, Perényi Péter országbíró oklevele szerint egy ismeretlen tartalmú pereskedés végén a felek „nostram portionem iudiciariam, puta decimam et nonam partes” megfizették.⁹³ Az egri püspök

⁸⁸ Géresi Kálmán: *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly. I–V. Bp., 1882–1897. I. 471–473. 285. sz.*

⁸⁹ A budai káptalan 1466-os oklevele rögzítette, hogy Pálóci László országbíró kötelezvénye értelmében Ónódi Cudar Simonnak 150 forintot kellett előtűk megfizetnie Dobokai Mihálynak. Simon maga helyett familiárisát, egy bizonyos Kokát küldte terminuson a káptalanhoz, aki a 150 forint megfizetésének eleget tett, ugyanakkor ebbe beleszámította a káptalant illető tizedet és a kilencedet is („inclusis decima et nona partibus”), a káptalan azonban úgy értelmezte, hogy Cudar Simon ezzel nem fizette meg a *decima et nona parst* („decimam et nonam partes idem Koka ratione dictorum centum et quinquaginta florenorum nobis provenientes non persolvit”). Nem tudni, miért gondolta úgy Cudar Simon, hogy a másik (azaz a pénzt kapó) félnek kell kielégítenie a káptalant. 1466. augusztus 2. MNL OL DL 13946.

⁹⁰ Pl. Druget János nádor, 1329. október 10. „... decimam et nonam partem, que nobis de solutione [...] ratione iuris iudiciarii provenientem...” MNL OL DF 209 977. Anjou-oklt XIII. 550. sz.

⁹¹ 1364. október 21. MNL OL DL 87 396., Anjou-oklt. XLVIII. 855. sz.

⁹² 1388. október 15. *Magyar Történelmi Tár* 9 (1908) 552–553. 1. sz. 1416. május 25-én az országbíró előtti fizetést köti ki Perényi Péter országbíró. MNL OL DL 39 121., ZsO V. 1921. sz.

⁹³ 1421. február 21. MNL OL DL 69 399., ZsO VIII. 188. sz.

szentszékén tárgyalták Pelbárt özvegyének és leányának hitbér, jegyajándék és leánynegyed ügyében Losonci Dénes fiai ellen indított keresetét. A megítélt összegben felül a tizedet és a kilencedet a pervesztes Losonciak fizették meg „domino nostro”, miként Valter borsovai főesperesnek, a püspöki helynök helyettesének oklevele tudósít.⁹⁴ Az egyszerű bevallással elzálogosított birtokok és azok kiváltása esetében az ügylet írásba foglalója kapta az összeget.⁹⁵ Nagymartoni Pál országbíró 1339-ben kelt oklevele úgy rendelkezett, hogy egy birtok visszaváltása kapcsán fizetendő tizedet és kilencedet azon bíró vagy hiteleshely kapja, aki vagy amely előtt a visszaváltás megtörténik.⁹⁶ A 14. század végétől kezdve több olyan esetet ismerünk, ahol a nagybíró a felek perek folyamán tett megegyezéséről és az abból fakadó fizetési kötelezettségéről kiállított oklevelében rögzítette, hogy a pénzt fizető félnek melyik hiteleshely előtt és mely terminus(ok)on kell azt teljesítenie. 1397-ben például Zsigmond előtt János zágrábi püspök, valamint Szaracén János mester és fiai arra kötelezték magukat, hogy bizonyos bevételek okán Garai Miklós horvát-dalmát bánnak a nonai káptalan előtt fizetni fognak egy meghatározott pénzösszeget, összesen három részletben, „absque nona et decima partibus, portione scilicet ipsius capituli, de qua idem magister Iohannes et ceteri solventes eidem capitulo cum eorum propria pecunia satisfacere tenerentur”. Vagyis a kilenced és a tized nem a János püspök és társai vállalását írásba foglaló Zsigmond királyt, hanem azt a nonai káptalant gazdagította, ahol a pénz ténylegesen gazdát cserélt.⁹⁷ A pénz átadásának helyszíne kivételképpen lehetett a káptalanon kívül is. Garai Miklós nádor 1408-ban ugyanis úgy rendelkezett, hogy Szentgyörgyi Péter fia Péter Pozsonyban, Lochhyetl polgár házában fizessen Bazini Miklós fia Györgynek – aki Péter addigra elhunyt fivérével szemben folytatott egy akkorra már lezárt, majd újrainított pert – 700 forintot „absque decima et nona partibus”, majd pedig minderről a pozsonyi káptalan adjon nyugtát.⁹⁸

⁹⁴ MNL OL DF 260 591., Bánffy I. 55–56. 57. sz., Anjou-oklt. X. 482. sz.

⁹⁵ 1348-ban Daróci István fia János és fia, László az egri káptalan előtt elzálogosították Daróc birtokuk felét Várdai László fia Jánosnak azzal a kikötéssel, hogy a birtokot 17 év után válthatják vissza a zálogösszegért „pure et simpliciter et sine aliquali diminucione utpote decima et nona exinde provenire debentibus”. MNL OL DL 77 719., Zichy-család okm. IV. 72–73. [Átíró oklevelében]; Anjou-oklt. XXXII. 424. sz. Mivel Várdai János a teljes zálogösszeget átadta részükre és ezen felül fizette az egri káptalant megillető tizedet és kilencedet, a visszaváltást is csak a teljes zálogösszeg Jánosnak való megfizetése mellett lehetett lebonyolítani. Az ügyletben a felek mellett egyedül csak az egri káptalan szerepelt, tehát a zálogból fizetendő összegek is azt illették meg.

⁹⁶ 1339. július 12. AO III. 574–581. 380. sz., Anjou-oklt. XXIII. 414. sz. Elképzelhető, hogy ebben az esetben is egyfajta munkadíjról van szó.

⁹⁷ 1397. március 7. MNL OL DL 8724., ZsO I. 4659. sz.

⁹⁸ Feltehetően a kilenced és a tized ebben az esetben a pozsonyi káptalant illette. 1408. december 31. MNL OL DL 9492., ZsO II/2. 6500. sz.

A mértéke

Fontos kérdés, hogy a tized és kilenced mértékét tisztázzuk. A pereskedések során, valamint az oklevelek kiállításáért egyébként is kellett a feleknek kisebb-nagyobb díjakat fizetniük, a tized és a kilenced pedig csak tovább növelte ezeket.

Az egyháznak fizetendő tized mértéke alapján, szigorúan matematikai alapon a tárgyalta teher mértéke az összeg 20 százaléka lenne, vagyis annak 9. és 10. tizede, ahogyan a földesúrnak fizetendő *nona* is a 9. tizedet jelentette. Néhány esetben azonban pontos összeget is közölnek az oklevelek, mind a fizetendő összeg, mind pedig a tized és a kilenced vonatkozásában, így juthatunk némi – az adatok csekély száma miatt meglehetősen feltételes – következtetésre a teher nagyságát illetően.⁹⁹

1339-ben, egy birtok zálogosítása kapcsán a 70 márkás zálogösszegre 7 márka és 14 pondust fizettek tizedként és kilencedként.¹⁰⁰ 1353-ban, a garamszentbenedeki apát és konvent 11 márka után 1 márkát fizetett kilenced és tized címen a nádornak, aki erről nyugtát állított ki.¹⁰¹

1373-ban György, az egri káptalan jegyzője és az abaujvári főesperesség adminisztrátora oklevele szerint 17 forint után 1,5 forintot kellett „pro decima et nona” fizetni.¹⁰² 1401-ben, a pozsonyi káptalan Sárffő birtok 500 aranyforintot kitevő zálogösszegéből 50 forintot tartott meg magának „pro decima et nona”.¹⁰³ Ugyan mind az Anjou-, mind pedig a Zsigmond-korban egyaránt rendelkezünk a tized és kilenced megfizetését tanúsító nyugtákkal,¹⁰⁴ illetve olyan oklevelekkel, melyben annak meg nem történtét bizonyítják,¹⁰⁵ de azokból vagy a teljes összeg, vagy a tized és kilenced értéke hiányzik.

Ha kiszámítjuk a fizetendő összeg alapján az ismert *decima et nona pars* százalékos mennyiségét, akkor úgy találjuk, hogy körülbelül az átadott készpénz 10%-át kellett megfizetni kilenced és tized címen, vagyis az összeg alacsonyabb volt az általunk vártnál (1. táblázat).

⁹⁹ Van egy további adat is, amelyet figyelembe lehet venni a tized és kilenced mértékének meghatározásakor, igaz, csak feltételesen. 1344. január 19-én kelt János borsodi főesperes, Miklós egri püspök vikáriusának oklevele, melyben nyugtatta Biri János fia Fábiánt, mivel az bizonyos békebírság, illetve kilenced és tized megfizetésének eleget tett és részére 3 márkát adott. MNL OL DL 51 268., Anjou-oklt. XXVIII. 19. sz. Ugyanezen a napon kelt a főesperes egy másik oklevele, mely szerint Fábián 10 márkát fizetett Balkányi János fia Fábián megbízottjának a főesperes egy fenn nem maradt másik kötelezvénylevele értelmében. MNL OL DL 51 269., Anjou-oklt. XXVIII. 20. sz.

¹⁰⁰ 1339. július 12. AO III. 574–581. 380. sz., Anjou-oklt. XXIII. 414. sz.

¹⁰¹ 1353. január 15. AO VI. 6. 4. sz.

¹⁰² 1373. február 13. MNL OL DF 251 739., Fejér IX/4. 522–523.

¹⁰³ 1401. március 30. MNL OL DF 226 800., ZsO II/1. 965. sz.

¹⁰⁴ Pl. 1344. január 13. MNL OL DL 51 268., Anjou-oklt. XXVIII. 19. sz.; 1349. május 19. MNL OL DL 51 517., Anjou-oklt. XXXIII. 355. sz.; 1414. október 6. MNL OL DL 53 792., ZsO IV. 2537. sz.; 1421. február 21. MNL OL DL 69 399., ZsO VIII. 188. sz.

¹⁰⁵ Pl. 1413. május 26. MNL OL DL 58 897., ZsO IV. 655. sz.; 1415. október 9. MNL OL DL 72 590., ZsO V. 1115. sz. Protocollumban fennmaradt feljegyzés a nem fizetésről: 1416. december 4. MNL OL DF 284 854., ZsO V. 2484. sz.

1. táblázat

Dátum	Fizetendő összeg	Tized és kilenced összege	A kilenced és tized százalékos nagysága
1339	70 márka	7 márka + 14 pondus	kb. 13 ¹⁰⁶
1353	11 márka	1 márka	9,09
1373	17 forint	1,5 forint	8,8
1401	500 aranyforint	50 aranyforint	10

Arra is van adatunk, hogy a tizedet és kilencedet nem pénzben, hanem természetben fizették meg. 1322-ben, Miklós alnádor Nagysemyéni Mihály fia Mihályt javai fejében („pro rebus suis”) nyugtatja a tized és kilenced felől.¹⁰⁷ 1329-ben Druget János nádor kötött egyezséget a nádori közgyűlésen elmarasztalt Telegdi Csanád egri püspökkel és a káptalannal, amelynek értelmében a bírót illető jövedelmet nem készpénzben, hanem posztóban fizethették meg neki. Az oklevél nem őrizte meg számunkra, hogy a püspök és a káptalan, valamint Szomolyai Nagy János, felesége és annak két lánya között mi volt az ellentét oka, illetve azt sem, hogyan zárult le a per, de a káptalan 155 márkát tartozott perbeli ellenfeleinek fizetni, az összeg kilencedét és tizedét pedig a nádornak kellett lerónia.¹⁰⁸ Ha a fizetésre kényszerülő fél nem rendelkezett a kívánt mennyiségű készpénzzel vagy azt határidőre nem tudta összeszedni, akkor birtokot is köthetett le annak zálogául. 1411-ben pl. Bátor István és felesége zálogként átadták Pereszlény birtokban lévő részüket.¹⁰⁹

Ha részletekben fizettek, akkor a kilencedet és tizedet csak abból a pénzösszegeből kellett megadni, amely ténylegesen az adott oklevelet kibocsátó személy vagy testület előtt cserélt gazdát. Az egri káptalan 1355-ben kelt oklevele szerint például Losonci István fia Dénes tartozott leánynegyed címen 45 márka kassai garast fizetni Losonci Dénes lányának, Klárának. Azonban az összegből már korábban megfizetett 16 márkát, míg a maradék 39 megfizetésének („prescriptam pecuniam, utpote triginta marcas minus una sepedictus magister Dyonisius abseque decima et nona, necnon sine defalcatione aliquali tunc coram nobis solvere teneretur”) Dénes 1356. január 13-án volt köteles eleget tenni.¹¹⁰

¹⁰⁶ A márka–pondus számításhoz Hóman Bálint munkáját vettem alapul. Hóman Bálint: *Magyar pénztörténet*. Bp., 1916. 109.

¹⁰⁷ 1322. május 31. MNL OL DL 50 718., Anjou-oklt. V. 600. sz.

¹⁰⁸ „... etiam decimam et nonam partem, que nobis de solutione centum et quinquaginta quinque marcarum, quam idem capitulum dicto Iohanni magno et coniugi eiusdem ac duabus puellaris prenotatis solvere tenentur, nobis ratione iuris iudiciarii provenientem...” MNL OL DF 209 977., Anjou-oklt. XIII. 550. sz.

¹⁰⁹ 1411. november 27. MNL OL DL 29 756., ZsO III. 1276. sz. Hasonlóan földet kötnek le a másik félnek fizetendő összeg fejében, amelyet a zálogösszegért „salvis scilicet decima et nona partibus” válthatnak csak vissza. 1419. április 11. MNL OL DL 73 398., ZsO VII. 301. sz. Lekötött földre további példa: 1414. február 9. MNL OL DL 53 736., ZsO III. 1666. sz.

¹¹⁰ 1355. június 30. Bánffy I. 204–206. 168. sz.

Összegzés

Áttekintve a kilencedről és tizedről a forrásokban fennmaradt adatokat, látható, hogy a *decima et nona pars* széles körben szedett pénzbeli teher – modern kifejezéssel egyfajta illeték – volt, melyet két fél egymás között létrejött és készpénz átadását rögzítő megegyezései során általánosan és külön rendelkezés hiányában a pénzt kapó fél volt köteles kifizetni annak a bírónak, aki előtt a pereskedés zajlott, illetve annak az egyházi vagy világi oklevéladónak, aki előtt a pénz átadása megtörtént. Az a kilenced és tized szempontjából lényegtelen volt, hogy pereskedést zártak le ilyenfajta megegyezéssel a bíró által hozott végső ítélet előtt, vagy pusztán a felek egyike saját akaratából határozta el például birtoka elzálogosítását. A fogott bírák igénybevétele a megegyezés során szintén nem volt feltétel. Ezért a bírói kilenced és a tized elnevezése nem teljesen pontos, hiszen a hiteleshelyeknek fizetett *decima et nona* esetében nem feltétlenül történt bírói közreműködés.

A *decima et nona pars* nem maradt változatlan az idők során. A 15. század első negyede után az ismert tized és kilenced fizetések súlypontja (lassan) a zálogosításokra helyeződik át. A 15. századtól megszorodnak azok az esetek is, amikor a világi (nagy)bíró kötelezvényében meghagyta a fizetésre utasított félnek, hogy valamely konvent vagy káptalan előtt teljesítse annak az összegnek a megfizetését, amiben a másik féllel megállapodtak. Így az abból származó *decima et nona* már nem a (nagy)bírót, hanem az illetékes hiteleshelyet gyarapította. A különböző zálogosítások és letétek során fizetett kilenceddel és tizeddel még a 16. század eleji forrásokban is találkozunk.¹¹¹ Bár aprólékos részletkutatások hiányában nem lehet pontos képet alkotni a tárgyalt teher Zsigmond-kor utáni történetéről, azonban az ismert források azt támogatják, hogy nagyjából a korábbi rend szerint zajlott annak kirovása-fizetése.

¹¹¹ Pénz letétbe helyezése után: csanádi káptalan, 1503. május 12. MNL OL DL 59 924. De a 17. század elején megszövegezett tárnoki cikkekben is olvashatunk róla: *Codex authenticus iuris tavernicalis Statutarii communis complectens monumenta vetera et recentiora partim antea vulgata, partim hactenus inedita*. Ed. Martini Georgii Kovachich. Budae, 1803. 37–38.

A KIRÁLY DIPLOMATÁI
Követek és követségek a Jagelló–korban (1490–1526)
I. rész. Kutatási vázlat¹

LAKATOS BÁLINT

.....
THE DIPLOMATS OF THE HUNGARIAN–BOHEMIAN KING.
Royal Envoys and Missions in the Jagiellonian period, 1490–1526
Part I. Preliminary Research Report

Who represented the kings abroad, which were the features of this activity? I have compiled a database of embassies between 1490–1526. (This will be published in the next issue.) A total of 189 missions are detected with 113 identified people. These were mainly led to the neighboring countries. The ruler employed confidential courtiers. “General diplomats” could be deployed everywhere, “specialists” were sent many times to the same destination. There was no tendency to establish permanent embassies.

Keywords: Kingdom of Hungary, Kingdom of Bohemia, European diplomatic history, envoys
.....

Kérdésfeltevés

Az európai politikai rendszerben a 15–16. század fordulója a külkapcsolatok, a diplomáciatörténet szempontjából is átmeneti időszak, az „újkor hajnala”. A hatalmak egymással való érintkezése ekkorra már jelentősen megnövekedett – sűrűbbé, folyamatossá vált –, a politikai érdekeknek megfelelően a követségek száma és gyakorisága nőtt, és a kapcsolattartás formáit és eljárás módjait is elkezdtek szabályozni. Jóllehet a kutatásban az újkori diplomáciai rendszer fogalmi keretének visszavetítésével a legutóbbi évekig szokás volt általánosságban arról beszélni, hogy e korszak az újkori értelemben vett állandó, egy

---

Lakatos Bálint, tudományos munkatárs, MTA–HIM–SZTE–MNL OL Magyar Medievalisztikai Kutatócsoport.

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. A tanulmány második, adattári része a *Történelmi Szemle* 2020. évi 2. számában jelenik meg. A szöveg alapját az angliai Leedsben rendezett International Medieval Congress (2015. július 6–9.) *Reform and Renewal in East and Central Europe: Law and Politics* elnevezésű szekciósorozaton, az 1122. szekcióban, a *The Hungarian Court Personnel as Diplomats, 1490–1526* címmel elhangzott előadás jelentette. Ebből *Diplomats of the Kings of Hungary and Bohemia (1490–1526)* munkacímrel készítettem tanulmány szöveget, amely mind ez idáig nem jelent meg. E kéziratomat bővítettem ki és dolgoztam át jelentős mértékben. E helyütt köszönöm meg Dávid Géza, Neumann Tibor, Mikó Gábor, Péterfi Bence és C. Tóth Norbert segítségét, munkámhoz fűzött kiegészítéseit és észrevételeit.

helyre delegált, rezidens követségek elterjedésének kora is, 1500 körül Itálián, illetve a velencei diplomáciai hálózaton kívül még alig találunk állandó követeket.² A 15–16. századi, a követküldést és a követek feladatait, jogait taglaló traktátusok is még kivétel nélkül arról értekeztek, hogy az igazi, jelentős tárgyalásokat folytató, ünnepélyes követségek eseti, ad hoc missziók, állandó jelleggel egy uralkodó udvarában csupán az ügyvivői feladatokat ellátó, tehát kisebb presztízsű küldöttek tartózkodnak.³ A változás majd a 16. század végére fog lejátszódni.

Az európai politikai rendszernek a késő középkori Magyar Királyság is mint regionális középhatalom magától értetődő tagja, szereplője volt. Pontosabban nem maga az ország, hanem a királya – mivel a középkor és a kora újkor külpolitikája is alapvetően dinasztikus politika volt. Ezért nem országok, hanem uralkodók külpolitikájáról beszélhetünk, annak ellenére, hogy a külügyek formálásába az országos politikai elit mindig is igyekezett beleszólni. Mivel a Jagelló-házból való két király, II. Ulászló és II. Lajos harminchat évnyi uralma egyúttal perszónaluniót is jelentett a Cseh Királysággal, azaz a cseh korona országaival, így a magyar mellett a sokszor eltérő érdekek mentén politizáló cseh elitet is figyelembe kell vennünk. Igaz, ez kutatástechnikai szempontból igen nehezen megvalósítható feladat.

A Jagelló-kori magyar–cseh külpolitika önálló és teljességre törekvő feldolgozása mindmáig várat magára. Bár fontos résztanulmányok rendelkezésünkre állnak, ezek, ha áttekintő jellegűek, akkor – érthető okok miatt – inkább a korszak végére, a mohácsi csatavesztéshez vezető folyamatokra összpontosítanak, mint például Kosáry Domokos klasszikus tanulmánya.⁴ Különben a feldolgozás módja – némileg leegyszerűsítve – háromféle szokott lenni: egyrészt egy-egy külpolitikai vagy ilyen vonatkozásokkal is rendelkező hazai, belpolitikai eseménysor vizsgálata,⁵ másrészt követként (is) tevékenykedő szemé-

² A régebbi irodalomból pl. Adolf Schaub: Zur Entstehung der ständigen Gesandtschaften. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 10 (1889) 501–552.; Garrett Mattingly: *Renaissance Diplomacy*. Baltimore, 1964. [2nd ed.] (Peregrine Books 45) 47–70., 87–93., 132–139. Árnyaltabban fogalmaz Fritz Ernst: Über Gesandtschaftswesen und Diplomatie an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit. *Archiv für Kulturgeschichte* 33 (1951) 64–71., 74–76., 78–81., 88–89., 95.; Donald E. Queller: *The Office of Ambassador in the Middle Ages*. Princeton, 1967. 75–84. Újabban a fogalmi keret újraértelmezésével lásd pl. Claudia Märtil – Claudia Zey: Aus der Frühzeit europäischer Diplomatie? Einleitung. In: *Aus der Frühzeit europäischer Diplomatie. Zum geistlichen und weltlichen Gesandtschaftswesen vom 12. bis zum 15. Jahrhundert*. Hrsg. Claudia Zey – Claudia Märtil. Zürich, 2008. 9–13.

³ Betty Behrens: Treatises on the ambassador written in the fifteenth and early sixteenth centuries. *The English Historical Review* 51 (1936) 620–621.; Catherine Fletcher: *Diplomacy in Renaissance Rome. The Rise of the Resident Ambassador*. Cambridge, 2015. 38–45.; Lakatos Bálint: Ordo regum. Precedencialisták a pápai udvarban és a magyar király rangja a középkor végén. In: *Magyarország és a római Szentszék II. Vatikáni magyar kutatások a 21. században*. Szerk. Tuszor Péter – Szovák Kornél – Fedeles Tamás. Bp.–Róma, 2017. (Collectanea Vaticana Hungariae I/15) 142–143.

⁴ Kosáry Domokos: Magyar külpolitika Mohács előtt. In: *A magyar és európai politika történetéből. Tanulmányok*. Bp., 2001. (Millenniumi magyar történelem. Historikusok.) [Eredeti kiadása könyv alakban ugyanezen címmel a Gyorsuló idő című sorozatban is megjelent. Bp., 1978.]

⁵ Pl. Fraknói Vilmos: *Magyarország és a cambryi liga 1509–1511*. Bp., 1883., *Századok* 16 (1882) [Klny.]; E. Kovács Péter: Egy törökellenes szövetség tervezete 1502-ből. *Levéltári Szemle* 40 (1990) 1. sz. 49–61.; E. Kovács Péter: A császárválasztás és Magyarország. In: *Unger Mátyás emlékkönyv. Emlékkönyv Unger Mátyás negyedszázados egyetemi történelemtanári működése emlékére, és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából*. Szerk. E. Kovács Péter – Kalmár János – V. Molnár László. Bp., 1991. 61–72.; Bárány Attila: *A szulejmáni ajánlat. Magyarország,*

lyek pályaképe,⁶ harmadrészt egy másik uralkodóval, illetve országgal fennálló viszonyrendszer bemutatása.⁷

Azonban a magyar és cseh kutatók közül még senki sem vizsgálta a sok részletkérdés közül a Jagelló-kori külkapcsolatok személyi állományát, azaz a királyi követeket magukat, illetve a követségek személyi összetételét – annak ellenére, hogy Fraknói Vilmos még a 19. század végén összeállította a Mátyás-kori diplomaták életrajzeit, és 1906-ban Iványi Béla is külön tanulmányban foglalkozott a Jagelló-kor külpolitikájának szervezeti-működési jellemzőivel.⁸ Pedig az osztrák és lengyel kutatás már az 1970-es, 1980-as években összegyűjtötte az ottani (birodalmi, illetve lengyel), korabeli követeket.⁹ A hiányt a ma-

a *Török Birodalom és a Nyugat (1521–1524)*. Máriabesnyő, 2014.; Papp Sándor: A török béke kérdése a Dózsa-féle parasztháború idején. In: *Certamen III. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*. Szerk. Egyed Emese – Pakó László. Kolozsvár, 2016. 229–243.

- 6 Pl. Fraknói Vilmos: Lónyai Albert zengi kapitány velencei követéségei 1501–1515. Közlemények a velencei állami levéltárból. *Magyar Történelmi Tár* 22 (1876) 3–44.; Kubinyi András: Egy üzletelő diplomata és várúr Mohács előtt: Ákosházi Sárkány Ambrus. In: *Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk. Pamer Nóra. Bp., 1994. (Művészettörténet – műemlékvédelem VI.) 263–291.; Kubinyi András: Werbőczy Mohács (1526) előtti politikai pályafutása. In: *Tanulmányok Werbőczy Istvánról/Studien über István Werbőczy*. Szerk. Hamza Gábor – Boóc Ádám – Buzády Csongor. Bp., 2001. 65–98.
- 7 Pl. Fraknói Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-székkal*. I–III. Bp., 1901–1903. II. (A konstancai zsinattól a mohácsi vészig); Kubinyi András: Diplomáciai érintkezések a Jagelló-kori magyar állam és a pápaság között (1490–1526). In: *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve*. Szerk. Zombori István. Bp., 1996. 119–134.; E. Kovács Péter: Magyar–francia diplomáciai kapcsolatok a 16. század elején. In: *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*. Szerk. Krász Lilla – Oborni Teréz. Bp., 2008. 171–186.; E. Kovács Péter: Ferdinánd főherceg és Magyarország (1521–1526). *Történelmi Szemle* 45 (2003) 24–44. [Németül lásd Péter E. Kovács: Erzherzog Ferdinand und Ungarn (1521–1526). In: *Kaiser Ferdinand I. Ein mitteleuropäischer Herrscher*. Hrsg. Martina Fuchs – Teréz Oborni – Gábor Ujváry. Münster, 2005. (Geschichte in der Epoche Karls V. Band 5) 57–78.]; Szakály Ferenc: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Szerk. Rúzsás Ferenc – Szakály Ferenc. Bp., 1986. 43–57.; Fodor Pál: A szimurg és a sárkány: az Oszmán Birodalom és Magyarország (1390–1533). In: *Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében*. Szerk. Zombori István. Bp., 2004. 19–35.; Bárány Attila – Györkös Attila: A Fehér Rózsa Magyarországon. Egy angol trónkövetelő viszontagságai és a Jagelló-kori diplomácia. *Századok* 146 (2012) 417–442.; Györkös Attila: II. Ulászló házassága és a francia diplomácia. *Acta Academiae Agriensis, nova series, Sectio historiae* 39 (2012) 89–102.; Györkös Attila: Mohács és a török–francia szövetség, avagy a 'Nyugat árulásának' mítosza. In: *A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*. Szerk. Varga Pál – Száraz Orsolya – Takács Miklós. Debrecen, 2013. (Loci memoriae Hungariae) 339–351.; Attila Györkös: Diplomatie ou espionnage? La France et le conflit Habsbourg–Hongrie en 1506. *Acta Universitatis Debreceniensis series historica* 66/Történeti Tanulmányok 22 (2014) 66–76.
- 8 Fraknói Vilmos: Mátyás király magyar diplomatái. I–XI. [Közl.] *Századok* 32 (1898) 1–14., 97–112., 385–404., 481–489., 769–781., 865–875., 33 (1899) 1–7., 291–309., 389–410., 773–787., 869–878.; Iványi Béla: Adalékok nemzetközi érintkezéseink történetéhez a Jagelló-korban. *Történelmi Tár* [29] (1906) 139–151., 161–197., 321–367.; Braun Zsolt Zoltán: A magyar diplomáciai szervezetrendszer I. Hunyadi Mátyás uralkodásától a kiegyezés koráig. *De iurisprudentia et iure publico* 8 (2014) 2. sz. 1–11. (A tanulmány a címe ellenére nem erről szól.)
- 9 Walter Höflechner: Die Gesandten der europäischen Mächte, vornemlich des Kaisers und des Reiches 1490–1500. *Archiv für österreichische Geschichte* 129 (1972) [teljes kötet]; Hannes P. Naschenweng: *Beiträge zur Geschichte der Diplomatie des Gesandtschaftswesens unter Maximilian I. 1500–1508*. Graz, 1978. [PhD disszertáció]; Andrea Lanzer: Die Gesandten der süd- und westeuropäischen Mächte 1501–1508. Graz, 1986. [PhD disszertáció]; Gerhard Rill: *Fürst und Hof in Österreich von den habsburgischen Teilungsverträgen bis zur Schlacht von Mohács (1521/22 bis 1526)*. I–II. Wien–Köln–Weimar, 1993–2002. (Forschungen zur Europäischen und Vergleichenden Rechtsgeschichte 7/1–2); Andrzej Wyczański: Polska służba dyplomatyczna w latach

gyar kutatásban is pótolni kell, ezért az alábbiakban arról adok egy vázlatszerű áttekin-
tést, hogy kik és hogyan képviselték a királyt külföldön. Ez abból a szempontból sem
mindegy, hogy mérlegelhessük: elégséges volt-e, hatékony volt-e a magyar–cseh királyok
külföldi diplomáciai képviselője.

A vizsgálat keretei

Teljességre törekvően összegyűjtöttem tehát az 1490–1526 közötti olyan követségeket,
amelyeket II. Ulászló és II. Lajos küldtek a különböző európai hatalmakhoz (beleértve az
Oszmán Birodalmat), illetve az azokban követként részt vevő személyeket. Fontos leszö-
gezni, hogy mivel nem folyamatosan betöltött, ellátott tisztségekről van szó, a követek
esetében semmiféle archontológiai módszert nem lehet alkalmazni. Ráadásul a misszió
kezdeté és vége is sokszor csak nagyjából határozható meg. A gyűjtésnél azt az elvet kö-
vettem, hogy a követség időtartamát nem a célállomáson eltöltött időre szűkítettem, ha-
nem a dokumentálható királyi szándéktól, illetve a megbízólevelek és instrukciók kiállít-
ásától kezdve az elinduláson át egészen a királyi udvarba való visszaérkezésig eltelt idő
egészét igyekeztem megállapítani.

A rendelkezésre álló források meglehetősen egyoldalúak. Az oszmán hódítás által köz-
vetlenül érintett összes délkelet-európai államalakulathoz hasonlóan,¹⁰ csak azoknál va-
lamivel később a középkori magyar királyi levéltár is elpusztult, így elszórt, töredékes
adatokon túl leginkább a külső, külföldi forrásokra vagyunk utalva.¹¹ A három legfonto-
sabb és közismert forráskiadvány-sorozat a német birodalmi gyűléseket feltáró *Deutsche
Reichstagsakten*, a lengyel külpolitikai forrásokat tartalmazó, 1506 végével induló *Acta Tomi-
ciana* kötetei, valamint Marino Sanuto velencei kortörténetíró 1496–1533 között vezetett
monumentális naplói, a *Diarii*.¹² Ezenkívül az Oszmán Birodalomba küldött követségekre

1506–1530. In: *Polska służba dyplomatyczna XVI–XVIII wieku*. Pod. red. Zbigniew Wójcik. Warszawa, 1966. (Pracownia historii stosunków międzynarodowych XVI–XVIII. w.) 11–79.; Marian Biskup: Die polnische Diplomatie in der zweiten Hälfte des 15. und in den Anfängen des 16. Jahrhunderts. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* [N.F.] 26 (1978) 161–78.; *Historia dyplomacji Polskiej*. I. (Polowa X. w.–1572.) [Pod. red. Mariana Biskupa. Warszawa, 1982.] című kötetben pedig Marian Biskup és Roman Żelewski egy-egy tanulmánya foglalkozik a vizsgált időszak diplomáciai viszonyaival (hivatkozásukat lásd alább).

¹⁰ Oliver Jens Schmitt: Grundzüge des sudosteuropäischen Gesandtschaftswesens im 15. Jahrhundert. In: *Aus der Frühzeit*, 279.

¹¹ Kosáry: Magyar külpolitika, 10–11.

¹² *Deutsche Reichstagsakten*. Hrsg. von der Historischen Kommission München. Göttingen–Stuttgart–München etc., 1869–. Ältere Reihe: Deutsche Reichstagsakten 1376–1493/unter Kaiser Friedrich III. Bd. 1–22. Mittlere Reihe: Deutsche Reichstagsakten unter Maximilian I. Bd. 1–9. Jüngere Reihe: Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Karl V. (= DRTA JR) Bd. 1–21. Részletes könyvészeti leírásukat lásd <http://www.historischekommission-muenchen.de/publikationen.html>. (Legutóbbi megtekintés: 2019. augusztus 10.); *Acta Tomiana: Epistolae, legationes, responsa, actiones res gestae serenissimi principis Sigismundi, eius nominis primi regis Poloniae...* I–XIII. Ed. Stanislaus Górski. Posenaniae, 1852–1915. (= AT); Marino Sanuto: *Diarii. 1496–1533*. I–LVIII. A cura di Rinaldo Fulin et al. Venezia, 1879–1903. (= Sanuto). A magyar vonatkozású adatokat Wenzel Gusztáv gyűjtötte ki. Marino Sanuto Világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai. Közli Wenzel Gusztáv. I. 1496–1501., II. 1501–1515., III. 1515–1526. *Magyar Történelmi Tár* 14 (1869) I–XVI. 1–282.; 24 (1877) 1–300.; 25 (1878) 1–390.

a legkorábbi, (1499)–1503–1527 között, II. Bajezid, I. Szelim és I. Szülejmán uralkodása alatt vezetett, ún. szultáni ajándékozási regisztrumot [In'âmât defteri] is használhatjuk. Ez a defter a szultáni udvartartás tagjai, a különböző méltóságok, kormányzati szereplők, közemberek, illetve külföldi követek számára adott, valamint a szultán számára ezektől kapott ajándékokat sorolja fel, és 2014 óta teljes szövegében publikált.¹³

Tömeges mennyiségű adatot tehát a külföldi forrásokból nyerhetünk, amelyek leginkább diplomáciai levelezést tartalmaznak. Mivel azonban e dokumentumok a magyar király követeit csak ritkán említik név szerint, inkább csak a követségek meglétének regisztrálásához elegendők. A követek azonosíthatósága alapvetően magyarországi okleveles források alapján válhat lehetségessé. Ezek között meg kell említeni egyes városok (Sopron, Pozsony, Bártfa, Beszterce, Nagyszében) levéltári anyagát, de az ezekben található elszórt adatok feltárása nem könnyű feladat. (Egyelőre az erdélyi Beszterce levéltárának középkori okleveleit tekintettem csak át ebből a szempontból.) Amikor a külföldi adathoz nem tudunk hazai forrást találni, nem is tudunk továbblépni. Ezért az 1510-es évekig még a követek személye sem mindig azonosítható (az utolsó ilyen esetek 1516-ra, 1521-re és 1523-ra esnek). Mindez persze nem magyar sajátosság.¹⁴

Ami a cseh forrásanyagot és diplomáciai viszonyrendszert illeti, a birodalmi belügyek és ezek forrásanyaga a magyar kutatás számára alig-alig vagy egyáltalán nem „látható”, hiszen ehhez a cseh külkapcsolati partnerek (Szászország, Brandenburg, Bajorország, ekként München, Drezda, Weimar és Berlin) központi levéltári anyagának beható ismeretére volna szükség. Emiatt a cseh érdekek és tevékenység könnyen alulreprezentált marad a vizsgálat során.

(= Sanuto/Wenzel). A missziók végén benyújtott összegző vagy zárójelentéseket (*relazioni*) magyar fordításban használja a hazai kutatás. Lásd Balogh István: *Velencei diplomaták Magyarországról (1500–1526). Forrástanulmány*. Szeged, 1926. (A Szegedi Magy. Kir. Ferencz József-Tudományegyetem Közép- és Újkori Történeti Intézete 2.)

¹³ A kéziratot az isztambuli városi Atatürk Könyvtár kéziratárának Muallim Cevdet-gyűjteményében őrzik, jelzete: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları, O.71. A kötet legelső, 909. évének (1503/1504) anyagát korábban Ömer Lütfi Barkan gazdaságtörténész adta ki Ömer Lütfü(l) Barkan: İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri. *Belgeler IX/13* (1979) 296–380. (Ez magyar követa-datot nem tartalmaz.) A teljes kézirat átírását és értelmezését doktori értekezésében İlhan Gök végezte el. İlhan Gök: *Atatürk Kitaplığı M.C. O.71 numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli in'âmât Defteri (transkripsiyon-değerlendirme)*. İstanbul, 2014. [Doktora tezi.] Köszönöm Dávid Gézának a forrás értelmezésében nyújtott segítségét. A forrást Papp Sándor érintőlegesen már használta. Papp: A török béke kérdése, 230–231.

¹⁴ Lásd a tanulmány második részében, a 2020/2. folyóirat-számban megjelenő adattár A jelű szakaszában (időrendi lajstrom a Jagelló-kori magyar–cseh királyi diplomáciai missziókról = Adattár A.) 136., 167., 180. sz.; Rill: *Fürst und Hof*, I. 117.

A források egyoldalúsága abban is megnyilvánul, hogy néhány adatot leszámítva nem ismerjük sem a követségek pontos létszámát,¹⁵ sem a kíséret tagjait.¹⁶ A missziók költségvetéséről, kiadásairól, elszámolásáról pedig végképp semmi információ nem maradt korunkra. Annyit tudunk, hogy egyes követségekre bizonyos jövedelmeket utaltak ki vagy kötöttek le. 1505-ben például Cobor Imre és Jaksics Demeter moldvai missziójára Nagyszében a szász universitas nevében a kincstartó meghagyásából fizetett bizonyos összeget;¹⁷ de idekapcsolható II. Ulászló 1508. január 10-i rendelkezése is, hogy a szászok a Moldvába és Havasalföldre küldendő királyi követségeket nem kötelesek térítés nélkül kocsival ellátni.¹⁸

A vizsgált időszakban, illetve általában a késő középkorban Magyarországon és Európában általában sincs újkori értelemben vett diplomáciai testület, intézmény, és nincsenek szabályozva a feladat ellátásához szükséges feltételek, például az életkor vagy a képzettség. A követek kiválasztása az uralkodóhoz fűződő személyes viszonyon alapult.¹⁹ A Jagelló-kori Magyarországon ismereteim szerint a források alapján nem volt szóhasználatbeli megkülönböztetés a különböző rendű és rangú diplomaták között; annak ellenére sem,

- ¹⁵ Iványi: Adalékok, 143–144., 149–150. Néhány szórványos adat a kíséret létszámára: 1492. szeptember 5. Ismeretlen személyekből álló magyar követség János Albert lengyel király koronázására 200 lovassal érkezett Krakkóba. Codex epistolaris saeculi decimi quinti. Tomus III. 1392–1501. Coll. Anatolius Lewiczki. Kraków, 1894 (Monumenta mediaevi res gestas Poloniae illustrantia XIV/Wydawnictwa Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie 52.) 405.; Bélai Barnabás követsége 100 fős volt, amikor 1513. december 17-én bevonult Edirnébe. Fögel József: *II. Ulászló udvartartása (1490–1516)*. Bp., 1913. 123. (Forrása: Sanuto XIX. 86.); 1517-ben, Velencében Csulai Móré Fülöp kísérete 12 főből állt. Fedeles Tamás: Egy Jagelló-kori humanista pályaképe. Csulai Móré Fülöp (1476/1477–1526). *Levélári Közlemények* 78 (2007) 63.; Verbőci István 1519-ben 70 fős kísérettel utazott Velencébe. Fögel József: *II. Lajos udvartartása 1516–1526*. Bp., 1917. 105. (Forrása: Sanuto XXVII. 86.) Az 1524. őszi nürnbergi birodalmi gyűlésre Gosztonyi János és Sárkány Ambrus ugyancsak 100 lovassal érkezett. DRTA JR 4, 728.
- ¹⁶ Budai (Tóth) László nem követ, csak királyi titkár. 1521-ben Padovában tanul Batthyány Orbánnal. 1523. február 14-én Velencében jár mint a római magyar követek titkára. *A Magyar Tud. Akadémia történelmi bizottságának oklevél-másolatai*. Kiad. Óváry Lipót. 1. füzet. (A mohácsi vész előtti okiratok kivonatai) Bp., 1890. 1168. sz.). Kubinyi: A királyi titkárok, 14–15.
- ¹⁷ Arhivele Naționale ale României (= ANR) Serviciul Județean Sibiu, Magistratul orașului și șcanului Sibiu (= Nagyszében, Szász Nemzeti Lt.), Colecția de documente medievale Seria U [Középkori oklevélgyűjtemény, Urkunden] V. Nr. 1218. Digitális fényképe: www.arhivamedievala.ro. SB-F-00001-1-U5-1218. Lásd még Adattár A. 74. sz. Az adatokat Péterfi Bencének köszönöm.
- ¹⁸ Albert Berger: *Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen*. I–II. (1203–1570.) Hrsg. Ernst Wagner et al. Köln–Wien, 1986. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens. Ergänzungsreihe zum Siebenbürgischen Archiv 11/I–II) (= Berger) I. 138. 481. sz., lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 247504.
- ¹⁹ Queller: *The Office of Ambassador*, 157–158., 173–174.; Mattingly: *Renaissance Diplomacy*, 181–191.; Matthew S. Anderson: *The Rise of Modern Diplomacy 1450–1919*. London – New York, 1993. 32–33.; Françoise Autrand: Y a-t-il «affaires étrangères» dans la France des XIVe et XVe siècles? In: *Auswärtige Politik und internationale Beziehungen im Mittelalter (13. bis 16. Jahrhundert)*. Hrsg. Dieter Berg – Martin Kintzinger – Pierre Monnet. Bochum, 2002. (Europa in der Geschichte. Schriften zur Entwicklung des modernen Europa 6) 26.; Manfred Hollegger: Anlassgesandtschaften – ständige Gesandtschaften – Sondergesandtschaften. Das Gesandtschaftswesen in der Zeit Maximilians I. In: *Aussenpolitisches Handeln im ausgehenden Mittelalter. Akteure und Ziele*. Hrsg. Sonja Dünnebeil – Christine Ottner. Wien–Köln–Weimar, 2007. (Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters 27) 216–218.; Iványi: Adalékok, 142.; Fögel: *II. Ulászló*, 101.; Kosáry: Magyar külpolitika, 32.

hogyan a gyakorlatban a követségek célja, feladata szerint megkülönböztettek levélvivő küldöncöt/futárt,²⁰ nem teljes felhatalmazású küldöttet/megbízottat, valamint teljes felhatalmazással bíró „ünnepélyes” követet.²¹

Míg a külkapcsolatokat érintő egyes kérdésekben a királyi tanács döntött, a kapcsolattartást, a cselekményeket, a követségek ügyeit alapvetően a királyi kancellár – esetenként alkancellári címmel – mint a kormányzat „erős embere” intézte.²² A követek azonban ténylegesen nem az ő beosztottjai voltak.²³ (A cseh udvartartás tagjairól ugyanez mondható el.) Ritkán maga a kancellár is részt vett a követségben, de ezek jellemzően kiemelt fontosságú tárgyalások, csúcstalálkozók voltak.²⁴ Maga a hivatalos diplomáciai kapcsolat is sokféle lehetett. A feladat jellegének megfelelően a „klasszikus” követségek mellett a csúcstalálkozóktól és béketárgyalásoktól kezdve az uralkodói reprezentáció jeles eseményein, például egy királyi esküvőn vagy temetésén át a határszéli problémák elintézésére kiküldött, úgynevezett határvita-bizottságokig sokféle formáról beszélhetünk. Ezeknél más-más létszám és személyi összetétel lehetett szokásos.²⁵

A gyűjtésben természetesen a cseh alattvalók is szerepelnek. Mivel mindkét országban a külkapcsolatok intézése királyi felségjog volt, ezért voltaképpen nem az országok, hanem a szuverén király követeiről beszélhetünk. A magyar követekről szólva mindig a magyar–cseh király követeit értem. Emiatt a Magyarországból Csehországba, Morvaországba, illetve Sziléziába, tehát a cseh korona országaiba küldött megbízottakat nem

- ²⁰ Lásd királyi futár a pápához. Nemes Gábor: Folytonosság vagy újrakezdés? Magyarország és az Apostoli Szentszék kapcsolatának alakulása Mohács előtt és után. In: *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*. Szerk. Varga Szabolcs – Vértési Lázár. Pécs, 2017. (Seria historiae dioecesis Quinqueecclesiensis 17) 118. A levéltovábbítást másra is bízhatták, például Beszterce város küldönce vitte a király levelét Lengyelországba, 1508 végén. Lásd Berger I. 146. 511a. sz. (1509. január 1.)
- ²¹ Vö. Queller: *The Office of Ambassador*, 3–84.; Mattingly: *Renaissance Diplomacy*, 23–29.; Carole Labarre: Le personnel diplomatique à la fin du Moyen Âge. À propos des relations entre France et Savoie dans la deuxième moitié de XVe siècle. *Revue d'histoire diplomatique* 115 (2001) 99–101. A magyar viszonyokra lásd Iványi: *Adalékok*, 141.
- ²² Fógel: *II. Ulászló*, 43–45.; Uő: *II. Lajos*, 40.; Kosáry: *Magyar külpolitika*, 32–33. Ez Európa-szerte nagyjából ugyanúgy működött, lásd pl. Autrand: Y a-t-il «affaires étrangères», 26–27.
- ²³ Kubinyi András: A királyi titkárok II. Lajos király uralkodása idejében. *Gesta* 6 (2006) 1. sz. 6.
- ²⁴ Az általam ismert esetek: pozsonyi béketárgyalások, 1491. augusztus–november. Bakóc Tamás magyar és Jan ze Šelmberka cseh kancellárok. Neumann Tibor: Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492). I–II. [Közl.] *Századok* 144 (2010) 335–372., 145 (2011) 293–347. I. 356–364. Békeszerződés II. Ulászló és I. Miksa császár között, 1506. július. Szatmári György magyar kancellár. Naschenweng: *Beiträge*, 149. 6.13. [Anhang IX]; Lanzer: *Die Gesandten*, 253. 10.15. A Bécsbe a királytalálkozóra megérkező császár üdvözlésére küldött magyar–lengyel közös követség, 1515. július 2–10. Szatmári György magyar és Ladislav ze Šternberka cseh kancellár. AT III. 391–394. Frankfurti birodalmi gyűlés, V. Károly császárrá választása, 1519. április–június. Ladislav ze Šternberka cseh kancellár. MNL OL DF 287670. Online elérhető a Rác György és munkatársai által szerkesztett adatbázisban a <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/> oldalon. (Legutóbbi megtekintés: 2019. szeptember 10.) Tárgyalások a birodalmi rendek megbízottjaival a törökellenes támogatásról, Bécs, 1522. május–június. Szatmári György magyar kancellár. Iványi: *Adalékok*, 333–337.; Kubinyi: *Egy üzletelő diplomata*, 274–275., 278. Értelemszerűen a kancellár a királyi találkozókon is személyesen részt vett.
- ²⁵ Kosáry: *Magyar külpolitika*, 32. Vö. Rill: *Fürst und Hof*, I. 251–256.

szerepeltetem, hiszen az uralkodó szemszögéből ezek „belföldi” missziók voltak.²⁶ Kivételt tettem viszont a magyar királyi fennhatóságot elismerő Raguzai városával, a Raguzai Köztársasággal, mivel saját diplomáciai apparátussal rendelkezett, önálló külpolitikát folytatott és a magyar király udvarába követeket küldött és onnan követeket is fogadott.²⁷ Mellőztem ugyanakkor azokat a hírvivőket, akiket nem a király, hanem például a dalmát-horvát-szlavón bán vagy a nádor küldött külföldre.²⁸ Ezeknél az eseteknél a küldő fél személyes érintettsége, érdeke nyilvánvaló, de alapvetően nem a királyi akarat ellenében, nem a kormányzat tudta nélkül történt mindez.

Egyetlen esetben tettem kivételt, a Verbőci (Werbőczy) István által Velencébe és az Apostoli Szentszékhez, illetve Ártándi Pál által a lengyel királyhoz vezetett 1519. évi, úgynevezett „országgyűlési” vagy „rendi” követségek esetében.²⁹ E. Kovács Péter kutatásai alapján ugyanis tudjuk, hogy ezek valójában királyi megbízással is rendelkező követségek voltak. Céljuk II. Lajos császárrá választási lehetőségeinek felmérése volt a külpolitikai partnereknél.³⁰

Nehezen vizsgálhatók az említett határvita-bizottságok, mivel alapvetően keveset tudunk róluk, és általában a magyar fél tagjait nem ismerjük.³¹ (Az 1507. márciusi, soproni, magyar-osztrák tárgyalásokat felvettem, mivel itt a magyar tárgyalóbiztosok nevei ismertek.)³²

²⁶ Pl. 1516. november 5-én II. Lajos megbízta Drágyi János pohárnokmestert és Gosztonyi János püspököt, hogy legyenek jelen a cseh országgyűlés tárgyalásain Prágában. MNL OL DF 287662.

²⁷ *Dubrovačka akta i povelje. Acta et diplomata Ragusina*. Sabrao i objavno Jovan Radonić. Vol. I/2-II/1. Beograd, 1934–1935. Passim. Párhuzamként a sziléziai Boroszló városa kínálkozik. Péterfi Bence: Hungarikák Boroszlóból. Schönherr Gyula gyűjtésének nyomában. In: *Lymbus 2017*. Főszerk. Ujváry Gábor. Bp., 2017. 14–16.

²⁸ Néhány példa: Beriszló Ferenc jajcai/boszniai bán és Kishorvát János saját követükként küldték Garai Bánfi Lőrincet (Kishorvát sógorát) I. Miksa császárhoz, 1492 márciusában. Naschenweng: *Beiträge*, 146. 6.03. [Anhang IX.] (1502. évi dátummal.) Beriszló Péter dalmát-horvát-szlavón bán küldhette Statileo Jánost Velencébe vagy Rómába, 1517 nyarán. Kubinyi: A királyi titkárok, 18–19. Bátori István nádor Macedóniai Lászlót küldte Lengyelországba 1520-ban, hogy Mazóviai Zsófia hercegnővel kötendő házasságáról tárgyaljon. Iványi: Adalékok, 322–327.; C. Tóth Norbert: Ki kicsoda az ecsedi Bátori családban. A Bátori család ecsedi ágának tagjai, 1377–1541. *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle* 44 (2009) 23–24. Korbáviai Torquatus János dalmát-horvát-szlavón bán 1523 márciusában Thomas Nigert, 1523. július elején Ivan Kašić [Iohannes Cassius], pagói kanonokot küldte követeként VI. Adorján pápához, Rómába. *Consistorialia Documenta Pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae (1426–1605)*. Közreadja Tusor Péter – Nemes Gábor. Bp.–Róma, 2011. (Collectanea Vaticana Hungariae I/7) 40. Nr. 32.; *Regesta supplicationum, 1522–1523*. A VI. Adorján pápa uralkodása alatt elfogadott magyar vonatkozású kérvények. Feltárta és közreadja Lakatos Bálint. Bp.–Róma, 2018. (Collectanea Vaticana Hungariae I/16) 202–204. Nr. 54.

²⁹ Fraknói Vilmos: A tolnai országgyűlés külügyi actiója 1518-ban. *Budapesti Szemle* 172 (1917) 490–492. sz. 212–219.; Kubinyi: Werbőczy, 76., 78–79.

³⁰ E. Kovács: A császárválasztás, 62.

³¹ Iványi: Adalékok, 181–182. (Lengyel–magyar határvita-bizottság. 1507. március.); AT I. 114. (Lengyel–magyar határvita-bizottság lengyel tagjainak meghatalmazása. 1510. október 1.); AT III. 116–117. (Lengyel–sziléziai határvita bizottság lengyel tagjainak meghatalmazása. 1514. június 18.) Vö. Rill: *Fürst und Hof*, I. 253–254.; Házi Jenő: Határszéli viszáltyaink az osztrákokkal a Jagellók uralkodása alatt. *A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve*. Szerk. Angyal Dávid. Bp., 1931. 50–71. Legújabbban, egy korábbi időszakra vonatkozóan lásd Skorka Renáta: A határ, ami összeköt. A magyar–osztrák vegyesbizottságok 14. századi története. In: *Márvány, tárház, adomány. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Kádas István – Skorka Renáta – Weisz Boglárka. Bp., 2019. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 283–300.

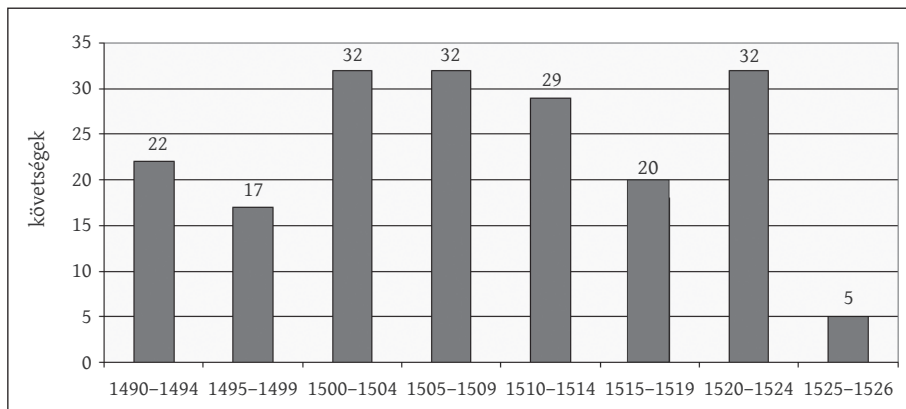
³² Adattár A. 82. sz.

Nem vizsgálom ugyanakkor a királytalálkozókat (ezekből három zajlott le a korszakban: 1494-ben Lőcsén, 1515-ben Pozsonyban–Bécsben, 1523-ban Sopronban–Bécsújhelyen–Pozsonyban), mivel diplomáciai fontosságuk ellenére nem követségek a szó szoros értelmében, hiszen maguk az uralkodók személyesen vettek rajtuk részt az udvar számos tagjával együtt. (A teljesség kedvéért azonban felvettem követségként a császár üdvözlésére Pozsonyból 1515. július első napjaiban Bécsbe utazó ünnepélyes küldöttséget.) Kimaradt továbbá még néhány olyan, a szakirodalomban emlegetett eset is, amikor a követségről semmi közelebbi forrást nem találtam.³³ Több szakirodalmi tévedésnek is az az oka, hogy ismerjük a követség tagjait felsoroló megbízólevelet (például az 1490. őszi, pozsonyi béketárgyalásokra vagy az 1522. májusi, bécsi tanácskozásra), de a felsoroltak közül nem mindenki utazott oda és jelent meg ténylegesen.³⁴ Sőt, 1523 júliusából fennmaradt Dóczi Ferenc kamarás követi megbízólevele és királyi instrukciója is, de mivel a birodalmi gyűlést elhalasztották, így a követjárása is meghiúsult.³⁵

- ³³ Néhány példa: Antonio Bonfini ferrarai útja 1493-ban. Höflechner: *Die Gesandten*, 372. 22.06., 459. (Nincs adat ennek diplomáciai jellegéről.) Trepka András későbbi magyar királyi udvarmester moszkvai missziója az 1514. évi orszai lengyel–moszkvai ütközet előtt. AT III. 8., 9. (Későbbi elbeszélő összefoglalóban utalnak moszkvai fogságba esésére, kínvallatására végül szabadon engedésére.) Karthágói vagy Ciprusi Hannibál [Annibale Cartagine da Este di Padovana] magyar királyi tanácsos missziója Iszmail perzsa sahhoz. 1523. Főgel: *II. Lajos*, 105–106. II. Lajos király I. Ferdinánd osztrák főherceghez írt idézett levelében (MNL OL DF 276039.), az út azonban meghiúsult. Battyányi Orbán királyi titkár valószínűleg Moldvába készült 1526 nyarán, de nem tudjuk, az út megvalósult-e. Kubinyi: *A királyi titkárok*, 14.; Berger I. 240–241. 904. sz. Felix Petančić [Petancius, Raguzai Félix] útja Franciaországba. Dragutin Kniewald: *Feliks Petančić i njegova djela*. Beograd, 1961. (Srpska Akademija Nauka i Umetnosti, Posebna izdanja 350./Odeljenje literature i jezika 12) 20–23. Besseni, avagy Cseh György [Jiří z Bešín] személyével keveredik.
- ³⁴ 1490: Ország Lászlót és Rozgonyi Lászlót is említik az 1490. augusztus 22-i követi megbízólevélben, de a béketárgyalások első fázisában valószínűleg távollétük miatt nem vettek részt. Neumann: *Békekötés Pozsonyban*, I. 358. 1522: II. Lajos teljhatalmú megbízottjaiként küldi Szatmári György esztergomi érseket, Báthori István nádort, Sárkány Ambrus országbíró, Korlátkövi Péter és Trepka András udvarmestereket, Verbőci István személynököt, továbbá Balassa Ferencet és Désházi Istvánt Bécsbe. 1522. május 10. Iványi: *Adalékok*, 333–334.; MNL OL Diplomatikai Levéltár [= DL] 24399. Bátor királyi helytartóként Budán maradt, lásd *Politikatörténeti források Bátor István első helytartóságához (1522–1523)*. Közéleteszi C. Tóth Norbert. Bp., 2010. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 50) Passim. Korlátkövi jelenléte kérdéses. Lásd Neumann Tibor: *A Korlátköviék. Egy előkelő család története és politikai szereplése a 15–16. században*. Győr, 2007. (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai. Források, feldolgozások 5) 63.; Verbőci megjelenése ugyancsak bizonytalan. Lásd Kubinyi: *Werbőczy*, 79., 92. 128. j. Nincs adatunk Balassa és Désházi megjelenéséről sem. A többiek viszont biztosan részt vettek a bécsi tárgyalásokon. Kubinyi: *Egy üzletelő diplomata*, 278.
- ³⁵ Kosáry: *Magyar külpolitika*, 82. A forrásokat (megbízólevél, útlevél, instrukció) kiadta Iványi: *Adalékok*, 356–361. A birodalmi gyűlést 1524 januárjára halasztották. Lásd *Reichstage und Reichsversammlungen unter Kaiser Karl V. (1519–1555). Eine Übersicht*. Hrsg. Silvia Schweinzer-Burian. http://www.historischekommission-muenchen.de/fileadmin/user_upload/pdf/abteilungen/rta_juengere_reihe.pdf. (A letöltés ideje: 2019. augusztus 10.)

A Jagelló–kori magyar követségek: mikor, hová, hányszor?

A fenti eseteket leszámítva tehát a korszakból összesen 189 missziót ismerünk. Ezekben követként 113 ismert személy vett részt. További 41 esetben a követ nem ismert név szerint.³⁶ Időben mindez öt éves szakaszokra tagolva a következőképpen ábrázolható (1. diagram):

1. diagram. A magyar–cseh király által kiküldött követségek száma öt éves bontásban

A diagramon jól megfigyelhetjük, hogy bár a diplomáciai kapcsolattartás, az európai politikai rendszerben való részvétel folyamatosnak mondható, II. Ulászló magyar uralkodásának második öt éves időszakában, II. Lajos uralkodásának első három éve és a Mohács előtti utolsó csonka másfél év kisebb aktivitásúnak mutatkozik. Másrészt két kiemelkedő időszakot látunk: az 1500-as évek első évtizedét, amikor II. Ulászló a velencei–török háború folyamánaként egy nagyszabású törökellenes koalícióban vett részt,³⁷ majd a trónutódlás kérdését és gyermekei házasságát igyekezett biztosítani, illetve az 1520-as évek elejét, amikor II. Lajos egyre reménytelenebbül próbált a külföldi partnerektől katonai vagy legálabb pénzügyi segítséget szerezni a török ellen.³⁸

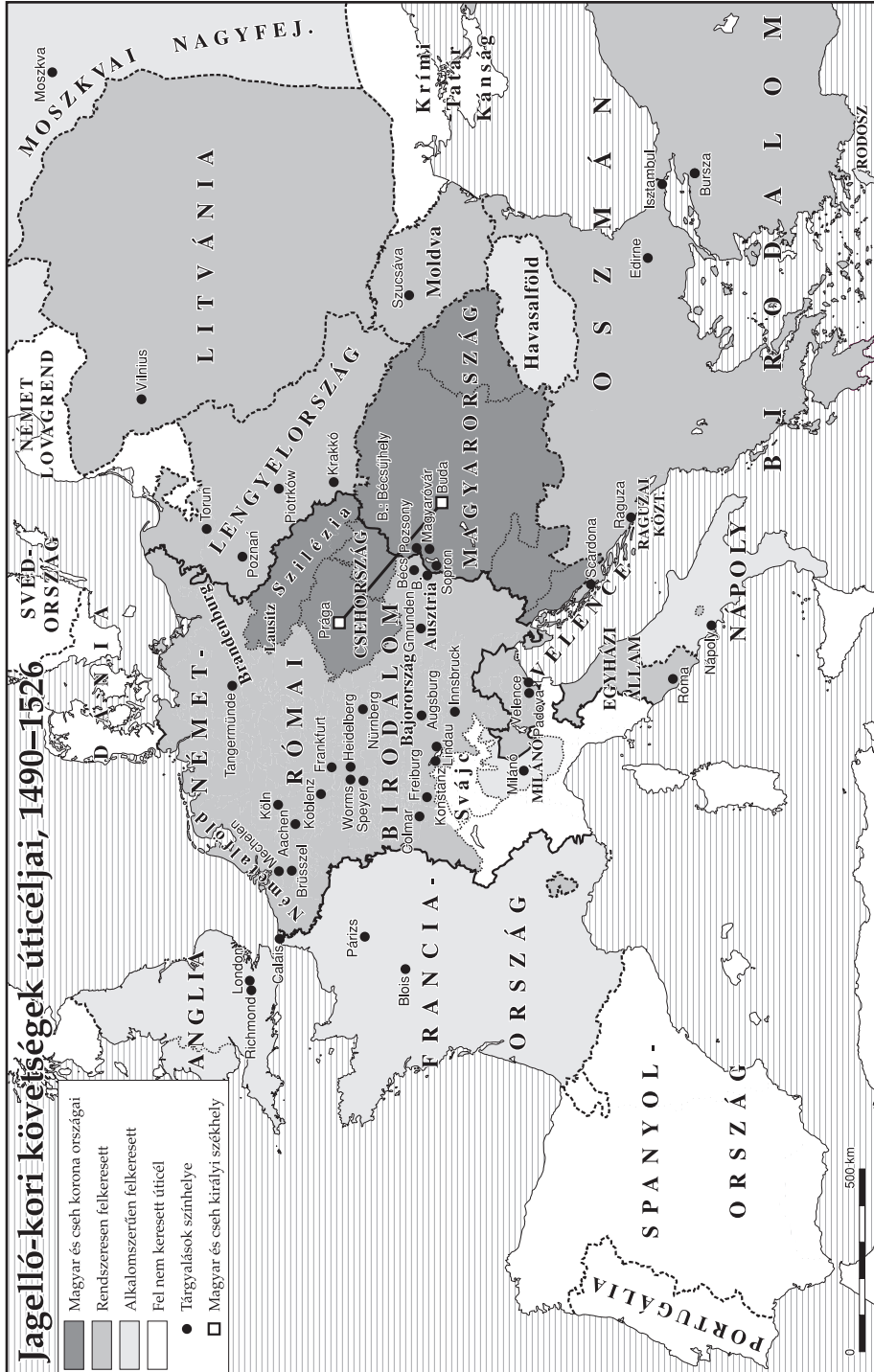
Térbeli, azaz célállomás szerint rendezve az adatokat, nyilvánvaló, hogy a magyar–cseh királyok összesen tizennégy európai országba küldtek követet.³⁹ Ide rögtön két megjegyzés kívánkozik. Egyrészt, az egyszerűség kedvéért országokról beszélek, de valójában ezek uralkodóiról, államfőiről van szó. Másrészt, a tárgyalás helyszíne nem feltétlenül külföldi, jellemzően a béketárgyalások (Pozsony, Mosonmagyaróvár) vagy határvita-

³⁶ Megjegyzendő, hogy ez összesen nem 154 fő, mivel a nem azonosított követségek esetenként biztosan egynél több követből álltak.

³⁷ E. Kovács: Egy törökellenes szövetség, 49–53.; Kosáry: Magyar külpolitika, 53–59.

³⁸ Török Pál: A mohácsi vész diplomáciai előzményei. In: *Mohácsi emlékkönyv 1526*. Szerk. Lukinich Imre. Bp., 1926. 141–192.; Kosáry: Magyar külpolitika, 77–99.

³⁹ A térkép kivitelezését Nagy Bélának köszönöm. A Litván Nagyfejedelemséget egybeszámoltam a Lengyel Királysággal, mivel nincs adatunk külön csak Litvániába küldött magyar követségről.

bizottságok tárgyalásai (Sopron) alkalmával, ilyenkor a tételt a tárgyalópartnernek megfelelően az adott országhoz, jelesül a Német-római Birodalomhoz vettem fel. Számszerűen a célpартnerek két csoportra oszlanak: az alkalmilag, egy-két esetben, illetve a rendszeresen, általában tíznél többször felkeresett udvarokra.

A Német-római Birodalomba nemcsak a császárnál, hanem a már említett birodalmi gyűléseken is rendszeresen jelentek meg követek. (E városokat fel is tüntettem a térképen.)⁴⁰ Ez egyrészt összefügg a birodalmi (kül)politika összetett és sokszereplős voltával, másrészt hogy II. Ulászló és II. Lajos is cseh királyként a birodalom legelőkelőbb világi választófejedelme volt. A birodalmi gyűléseken számos különböző politikai szereplővel, főrendi, uralkodói megbízottal, követtel lehetett egyszerre találkozni és egyeztetni. (Hasonló központi funkcióval bírt a római Kúria is.)

A Moldvai Vajdaság esete köztes: bár tizenegy alkalommal látogattak ide magyar követek, de ez egy 1523. évi, ismeretlen személy(ek)ből álló követséget leszámítva mind 1510 előtti eset, és szinte kivétel nélkül a lengyel–moldvai helyzetben való közvetítést takarja.⁴¹ A térképről az is jól leolvasható, hogy a Magyar Királyság legfontosabb külpolitikai partnerei az Apostoli Szentszéket leszámítva kizárólag a szomszédos országok voltak. Havasalföld itt kivételt jelent: jelenleg összesen két ide küldött királyi követet ismerek 1494-ből és 1521-ből,⁴² mivel magyar részről a kapcsolatot jellemzően inkább más csatornákon keresztül, az erdélyi vajda küldöttei vagy a brassói, szebeni kereskedők révén tartották.⁴³

Az alkalmoszerűen felkeresett céllországek csak ezeken a szomszédokon keresztül kapcsolódtak a magyar–cseh külpolitikai térbe. Mindegyiküknél megfigyelhető, hogy – „energiatakarékos” módon – a megbízott követ általában több, egymáshoz kapcsolódó missziót hajtott végre, tehát előbb a „szomszédban” tárgyal, majd onnan utazott tovább.⁴⁴

⁴⁰ A birodalmi gyűlések listája: <http://www.historischekommission-muenchen.de/digitale-publikationen/reichsversammlungen-und-reichstage-1376-1662.html>. (Legutóbbi megtekintés: 2019. augusztus 10.) A vizsgált korszakra lásd *Reichstage und Reichsversammlungen der Regierungszeit Maximilians I. (1486–1519)*. Hrsg. Dietmar Heil – Reinhard Seyboth. [Historische Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften.] [Http://www.historischekommission-muenchen.de/fileadmin/user_upload/pdf/abteilungen/reichstage1486_1518.pdf](http://www.historischekommission-muenchen.de/fileadmin/user_upload/pdf/abteilungen/reichstage1486_1518.pdf). (A letöltés ideje: 2019. augusztus 10.); Schweinzer-Burian: *Reichstage und Reichsversammlungen*.

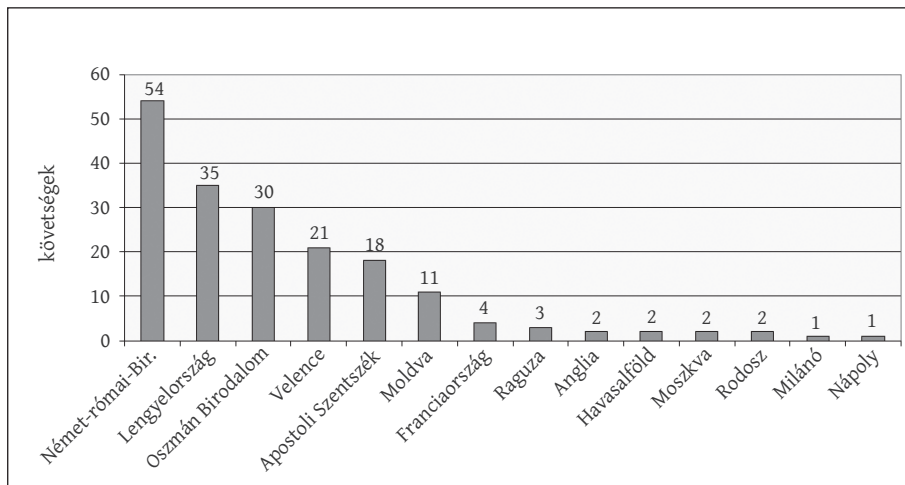
⁴¹ Lásd Adattár A. 39., 48., 53., 60., 63–64., 83., 97., 101., 103., 180. sz. Lengyel szempontból a korszak első felére lásd Biskup: *Die polnische Diplomatie, 174–175.*; Újabban: Katarzyna Niemczyk: *Mołdawia w polityce dwóch Jagiellonów: króla polskiego Jana Olbrachta i króla Węgier Władysława (do roku 1501)*. In: *Wielowiekowe bogactwo polsko – rumuńskich związków historycznych i kulturowych. Bogăția multiseculară a legăturilor istorice și culturale polono-române*. Red. Henryk Walczak. Suceava, 2014. 54–68. [Http://www.dompolski.ro/wp-content/uploads/2014/09/2014.pdf](http://www.dompolski.ro/wp-content/uploads/2014/09/2014.pdf). (A letöltés ideje: 2019. október 10.)

⁴² Lásd Adattár A. 21., 165. sz.

⁴³ 1496. október 21. Drágfi Bertalan erdélyi vajda levele Brassóhoz. A havasalföldi vajdához (meg nem nevezett) követeket küld. ANR Serviiul Județean Brașov, Brassó város lt. Fronius gyűjt. Vol. I. Nr. 71. [Digitális fényképe: www.arhivamedievala.ro. Azonosító: BV-F-00001-02-1-71.] Vö. Schmitt: *Grundzüge*, 281–284. A bejövő követforgalomra lásd *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în sec. XV și XVI*. Vol. I. (1413–1508.) Publ. de Ioan Bogdan. București, 1905.; *Documente noua privitoare la relațiile Țării Românești cu Sibiuul în secolii XV și XVI*. Publ. de Silviu Dragomir. București, [1927].

⁴⁴ Pl. 1510-ben Cobor Imrét elsősorban Lengyelországba küldték, innen utazott tovább Moszkvába. Adattár A. 111–112. sz. 1521 nyarán–őszén Girolamo Balbi felkereste a császári udvart, majd megjelent a calais-i

Rodosz esete kétséges, mivel nem tudjuk, hogy a johannita nagymesterhez II. Ulászló által, 1504 márciusában második alkalommal küldött Felix Petancius [Petančič] ténylegesen Rodoszra utazott-e el, mivel az 1503-ban megválasztott Emery d’Amboise nagymester csak 1504 végén érkezett meg a szigetre.⁴⁵

2. diagram. A magyar–cseh királyi követek úti céljai 1490–1526 között

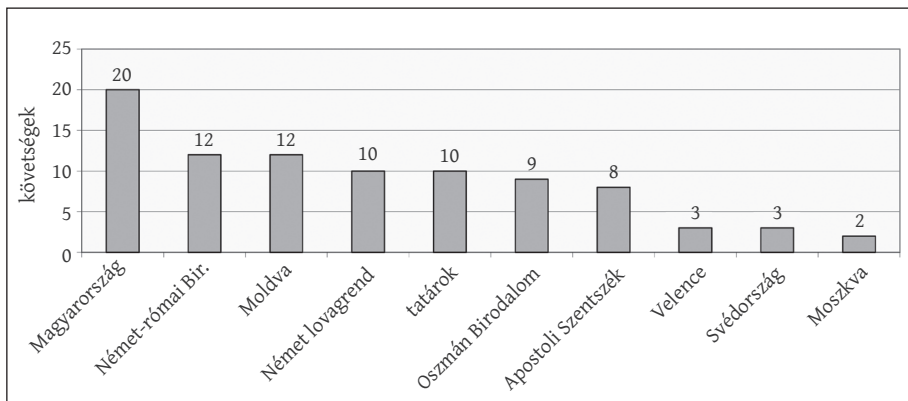
A rendszeresen felkeresett országok közül Lengyelország (Litvániával együtt értve) és az Oszmán Birodalom, valamint Velence és a pápaság azonos mértékben szerepel, a német területek kiugró voltát pedig már indokoltam (2. diagram). Ha ezzel az adatsorral a lengyel követéségek úti céljait hasonlítjuk össze egy rövidebb, az 1492–1506 közötti időszakra, akkor a két királyság eltérő politikai érdekei és irányultsága világosan megmutatkozik (3. diagram). A testvér János Albert és Sándor lengyel király számára éppen II. Ulászló magyar–cseh király volt a leggyakrabban felkeresett, szinte legfontosabb politikai partner. Mindez persze bizonyos fokig „le is árnyékolta” a lengyel aktivitást nyugat és dél felé, például Velencébe érthető módon ritkán mentek lengyel követek. A cseh külügyeket pedig Budán lehetett intézni.⁴⁶

konferencián, ezt követően pedig Angliába utazott tovább, hogy VIII. Henrik angol királyt felkeresse. Lásd Adattár A. 159., 164. sz.

⁴⁵ Adattár A. 69. sz.; Sanuto V. 1053. (Antonio Surian velencei követ jelentése. Buda, 1504. március 12.); Eugène Flandin: *Histoire des Chevaliers de Rhodes, depuis la création de l'ordre a Jérusalem jusqu'a sa capitulation a Rhodes*. Tours, 1873. [3. ed.] 233–234. Petancius rodoszi misszióira lásd Kniewald: *Feliks Petančič*, 24–27.

⁴⁶ Ugyanilyen helyzetben voltak a bajor hercegek a bajor–cseh ügyekben. Lásd Péterfi Bence: A Magyar Királyság és a Bajor Hercegség diplomáciai-politikai kapcsolatai a 15–16. században. Hungarikakutatások a müncheni levél- és kéziratárakban. *Világtörténet* 5 [37] (2015) 118., 120.

3. diagram. A lengyel királyi követek úti céljai 1492–1502 között

Mindez persze csak az érem egyik oldala, mert a bejövő követforgalmat még nem ismerjük. A kölcsönösség egyáltalán nem magától értetődő, bár arra azért számíthatunk, hogy összességében a magyar–cseh udvarban fogadott külföldi követek száma párhuzamba állítható, illetve összefüggésben áll a Magyarországról kiküldött kollégáikéval.⁴⁷ E szempontból az Oszmán Birodalom esete sajtáságos a civilizációs-kulturális különbségek, illetve a korszak végén a két hatalom egyre aszimmetrikusabb viszonya miatt, hiszen a szultán nem feltétlenül törekedett a követségek „viszonzására”.⁴⁸

A vizsgált korszak végén, a 16. század első évtizedétől azonban a legfontosabb külpolitikai partnerekkel már megfigyelhető bizonyos állandósulás, pontosabban egyre hosszabbnak tűnik a magyar–cseh udvarban tartózkodó egyes külföldi követek jelenléte. Az európai viszonylatban vitathatatlanul a legfejlettebb diplomáciai intézményrendszerrel rendelkező Velence 1499–1525 között működő, állandó budai képvisellete – elsősorban a Signoria máshol is alkalmazott gyakorlatának megfelelően – ugyan több esetben hosszabb ideig csak titkárral, tehát ügyvivői szinten volt jelen.⁴⁹ Más lapra tartozik azonban, hogy az Apostoli Szentszék Antonio Giovanni da Burgio báró személyében 1524–1526 között nunciust állomásoztatott Budán, aki a törökellenes pénzügyi segély folyósításáért és felhasználásáért volt felelős.⁵⁰ Ugyanitt meg kell említenünk a Habsburg-fivérek, V. Károly császár és öccse, I. Ferdinánd osztrák főherceg egymást váltó két császári követét:

⁴⁷ Pl. a német-római császár illetén kiegyenlített diplomáciai helyzetére lásd Walter Höflechner: Anmerkungen zu Diplomatie und Gesandtschaftswesen am Ende des 15. Jahrhunderts. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 32 (1979) 23. [Anhang c.]

⁴⁸ Fodor Pál – Dávid Géza: Magyar–török béketárgyalások 1512–1514-ben. *Történelmi Szemle* 36 (1994) 219–221.

⁴⁹ Fögel: *II. Ulászló*, 107–112.; Fögel: *II. Lajos*, 94–95. A magyarországi velencei követeket (és titkárokat) felsorolja Benisch Arthur: *Marino Sanuto „Diarii”-jének magyar művelődéstörténeti vonatkozásai*. Bp., 1903. (Művelődéstörténeti értekezések 9) 87. 5. j.

⁵⁰ Kubinyi: *Diplomáciai érintkezések*, 120., 128–129.; Legújabbban Nemes Gábor: Pápai követek a Mohács előtti Magyarországon. *századok* 150 (2016) 376–382. Burgio báró jelentéseit Fraknói Vilmos adta ki: *Monumenta Vaticana historiam Regi Hungariae illustrantia. Vatikáni magyar okirattár. II/1. Relationes oratorum pontificiorum. Magyarországi pápai követek jelentései 1524–1526*. Kiad. Fraknói Vilmos. Bp., 1884. [Reprint: Bp., 2001.]

a pápai nunciushoz hasonló nevű Andrea dal Burgo [Borgo] 1521 nyarától egészen 1523 októberéig, majd utána Johann Schneitpeck von Schönkirchen báró 1525 júniusáig tartózkodott II. Lajos király udvarában.⁵¹ Mindezek azonban végeredményben már az oszmán fenyegetés következményei.

Az ismert követek: kik és hányan?

A magyar–cseh külpolitika jellemzéséhez maguknak a követeknek a személye is közelebb vihet. Mint említettem, a 189 misszióban összesen 113 ismert, pontosabban azonosított személy vett részt követként, további 41 esetben pedig nem ismerjük a követeket név szerint. Őket összesen 255 esetben bízta meg a király (a több személyből álló követségeket annyi esetben véve, ahány személy vett bennük részt, az ismeretlen követségeket viszont, ha azokban több személyt emlegetnek, két személynek véve; három ilyen esetet ismerek⁵²). Jellemzően egy missziót egy követ hajtott végre. Ugyanakkor a követségek negyede (25,3%, 189 követségből 48) több mint két tagból állt.⁵³ Ezek átlagos létszáma 3 (2,81) fő, de a valóságban a létszám a 2-től 8 főig változhatott. Az 1522. őszi, nürnbergi birodalmi gyűlésre például II. Lajos király, az 1522. évi Lőrinc-napi magyar országgyűlés döntésének megfelelően nyolc követet, két főpapot, két főurat és négy nemest küldött ki, akik ténylegesen kiutaztak és tárgyaltak is ott.⁵⁴ Hogy e diplomaták egyenrangúak voltak-e vagy egy kiemelt megbízott köré csoportosult a többi kísérő, az egyelőre nem világos.⁵⁵ A vizsgált személyi állomány fontos jellemzője, hogy az elemzésbe vont személyek nagyobb része mindössze egyszer szolgált mint követ. Ez is arra mutat, hogy még nincs kialakult diplomáciai testület: ezek az udvaroncok még nem „hivatásos diplomaták”.

A különböző követségek között viszont mindenképpen volt valamiféle rangbeli különbség, mivel – mint említettem – a gyakorlatban megkülönböztették a teljes felhatalmazással bíró, ünnepélyes követségeket és az alkalmi küldötteket, futárokat. A szultáni ajándékozás regisztrumában is tetten érhető ez a megkülönböztetés: az „ilçi” [elcsi, követ] és a „kâsıd” [kászid, küldött, ágens] szóval jelölt követek között ugyan nincs rangbeli különbség, legalábbis a kapott ajándékok mennyisége alapján, bár még nem tudjuk pon-

⁵¹ Rill: *Fürst und Hof*, I. 53–57. (Schneitpeck), 141–150. (Burgo); Lakatos Bálint: Áttekintő jegyzék Andrea dal Burgo, Johann Schneitpeck és Sigmund von Herberstein követek jelentéseiről a magyar–cseh királyi udvarból (1521–1525). *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 142 (2017) 91–93.

⁵² Adattár A. 10., 75., 88. sz.

⁵³ A csoportos követségek kérdésében lásd Anderson negatív véleményét. Anderson: *The Rise*, 31–32.

⁵⁴ Holub József: Az 1522. évi országgyűlés és törvénczykkeit. *Századok* 52 (1918) 499., 507. A követutasítás és a megbízólevelek szerint a követség tagjai Gosztonyi János, Macedóniai László, Verbóci István, Drágfi János, Korlátkövi Péter, Gétyei János, csebi Pogány Zsigmond és Kenderesi Mihály voltak. Iványi: Adalékok, 344–349. (Instrukció. 1522. szeptember 29.); Lakatos Bálint: Magyar vonatkozású 1526 körüli oklevelek és levelek Bernhard von Cles trienti püspök levelezésében. Kutatási jelentés (Archivio di Stato di Trento, Archivio principato vescovile, Corrispondenza Clesiana). *Levélári Közlemények* 84 (2013) 211. (Corr. Cles. busta 5 fasc. 4. fol. 4. Megbízólevél. 1522. október 3. A kivonatból Kenderesi neve tévedésből maradt ki.)

⁵⁵ Vö. Török: A mohácsi vész, 164–169.; Iványi: Adalékok, 149., 350–352., 359–360.; Neumann: *A Korlátköviék*, 63.; Bárány: *A szulejmáni ajánlat*, 85–86.

tosan, van-e jelentősége a két különböző szó használatának. De ha nem teljes meghatalmazású követről, csak futárról vagy küldöncről van szó, akkor a regisztrum szövege következetesen a „merdüm-i kral-ı Engürüs” [„a magyar király embere”] kifejezést használja, és az efféle követnek adott ajándékok mennyisége is kisebb.

Megpróbáltam az ismert követeket társadalmi státuszuk szerint is csoportosítani; társadalmi helyzetüket családi kapcsolataik vagy a missziójuk idején viselt kormányzati tisztségeik, egyházi vagy udvari méltóságai alapján igyekezve megállapítani. További vizsgálat tárgya lehet, hogy az egyes követek társadalmi státusza pontosan milyen összefüggésben van az általuk teljesített misszió rangjával, jelentőségével – e helyütt csak a korszakban diplomataként szereplő személyek összességét csoportosan próbálom megjellemelni. Az ezt bemutató táblázat kissé csalóka: a társadalmi csoportok csökkenő rangja a néhány királyi rokont és herceget leszámítva egyúttal csökkenő létszámokat is mutat, azaz a főurak és főpapok túlsúlyát (1. táblázat).

1. táblázat. Az ismert 113 követ társadalmi állása

Társadalmi rang, csoport	Magyar	Cseh	Összesen	%
Hercegek, a királyi család tagjai	2	3	5	3,6
Főurak (<i>magnates, baroni</i>)	21	9	30	27,0
Főpapok (<i>praelates</i>)	11	1	12	10,9
Középbirtokos nemesek (<i>proceres</i>)	14	2	16	14,4
Középpapság (prépostok, kanonokok)	17	3	20	17,1
Közneemesek (<i>nobiles</i>)	13	1	14	12,6
Polgárok	3	0	3	2,7
Nem azonosítható	10	3	13	11,7
Összesen	91	22	113	100,0

Az arisztokrata és főpapi túlsúly két okra vezethető vissza. Egyrészt a követeknek „tekintélyre” és „méltóságra” – továbbá fix fizetség híján saját anyagi erőre⁵⁶ – volt szükségük ahhoz, hogy királyukat képviselve sikerrel működhessenek az idegen udvarokban. (Például Bacskai Miklós – persze egyéb egyházkormányzati vagy belpolitikai okok mellett – azért is lett 1500-ban szerémi püspök, majd nem sokkal később, 1501-ben nyitrai püspök, hogy komolyan vehető legyen a francia királyi udvarban; Jozefics Ferencet pedig nem sokkal az 1522. tavaszi, nürnbergi birodalmi gyűlésre való kiküldése előtt tették zenggi püspökké.)⁵⁷ Másrészt a főpapok és főurak a (zömmel külföldi) forrásokban is „felülreprezentáltak”, és a név szerint egylőre azonosíthatatlan követek nagy valószínűséggel

⁵⁶ Vö. Queller: *The Office of Ambassador*, 152–153., 155–157., 163–166.; Labarre: *Le personnel diplomatique*, 105., 107.

⁵⁷ Lásd Adattár A. 50., 168. sz.

nem közülük kerültek ki. A politikai döntéshozó elit tagjai általában a béketárgyalásokon, illetve részben a katonai segítségkérés megbeszélésein vagy reprezentatív eseményeken vettek egyszer-egyszer részt. Részvételük oka, amint Neumann Tibor is rámutatott, hogy az ő politikai súlyuk szavatolhatta kellőképpen a megállapodás betartását, magyarországi végrehajtását.⁵⁸ Az öt, egyszer-egyszer szereplő herceg jellemzően efféle események részese volt: Újlaki Lőrinc az Anne de Foix hercegnőre, leendő magyar királynéra váró padovai delegáció tagja volt 1502-ben. Kázmér tescheni herceg az 1518. évi lengyel királyi esküvőn képviselte Krakkóban II. Lajost. Brandenburgi György őrgróf mint II. Lajos nagybátyja 1519-ben Wormsban, V. Károly császárrá választásában vett részt, 1520 októberében a porosz–lengyel béketárgyalásokon működött közre, illetve 1521-ben I. Ferdinánd főherceg és Jagelló Anna innsbrucki esküvőjén volt jelen. Frigyes liegnitzi herceg ugyancsak a porosz–lengyel helyzet megoldása ügyében vett részt 1520-ban a fél évvel korábbi, április–májusi toruáni tárgyalásokon. Végül Münsterbergi Károly herceg 1519. március–április folyamán a lengyel udvarban a császárválasztási esélyekről, illetve fontos sziléziai és cseh ügyekről, utóbb Szatmári György kancellárral együtt 1521-ben, még Nándorfehérvár eleste előtt a remélt német törökellenes segítségről tárgyalt.⁵⁹

A főurak jelentős része azonban újszülötűnek számított (például Buzlai Mózes vagy Korlátkövi Péter), és gyakorta éppen udvari szolgálata folytán került be családjával együtt a valódi bárók közé, illetve mint klerikus a középpapságból a püspökök közé. Ennek a társadalmi emelkedésnek az egyik velejárója, a királyi bizalom fokmérője volt egyebek mellett a diplomáciai megbízatás is.

Ami a cseh alattvalók diplomáciai részvételét illeti, számuk alig több mint ötöde a magyar követeknek. Ez tükrözi azt a tényt, hogy a magyar–cseh királyi udvar tartósan Budán található (hasonlóan a magyarok esetében a Habsburg-uralkodók közös bécsi udvarához 1526 után),⁶⁰ és a belbirodalmi ügyeket mai fogalmaink szerint nem „külpolitikai” csatornákon keresztül intézte a király távolléte miatt „magabiztos” cseh elit. A cseh arisztokraták inkább alkalmanként jelentek meg követként, ugyanis bizonyos reprezentatív esetekben paritásos követségeket látunk, amikor a magyar mellett a cseh korona országait is képviselni kellett. Egy 1523. május 14-i követjelentés szerint az akkor Prágában tartózkodó királyi udvarban elhatározták, hogy az éppen betegeskedő I. Zsigmond esetleges halála esetén a király három „nagy követet” fog küldeni Krakkóba, egy magyart, egy csehet vagy morvát, és egy sziléziait.⁶¹ Kivételes esetnek bizonyult az 1519. évi császár-

⁵⁸ Neumann: Békekötés Pozsonyban, II. 299., 325.

⁵⁹ Lásd Adattár A. 58., 144., 148., 151., 154., 158., 162., 163. sz.

⁶⁰ Vö. Josef Macek: *Jagellonský věk v českých zemích (1470–1526)*. I–II. Praha, 1992–1994. I. (Hospodářská základna a královská moc) 253–262., 308. Az 1526 utáni helyzetre lásd Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Bp., 2010. (História Könyvtár. Monográfiák 27) 110–135. (Különösen a 135. oldalon található 12. táblázat a Jagelló- és a Habsburg-udvar jellegzetességeiről.); Géza Pálffy: *Der Adel aus den ungarischen Ländern am Kaiserhof 1526–1612*. In: *Die weltliche und kirchliche Elite aus dem Königreich Böhmen und Königreich Ungarn am Wiener Kaiserhof im 16.–17. Jahrhundert*. Hrsg. Anna Fundárková – István Fazekas. Wien, 2013. (Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien 8) 37–48.

⁶¹ Andrea dal Burgo császári követ jelentése I. Ferdinánd főherceghez. 1523. május. 14. Österreichisches Staatsarchiv (Wien), Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hofarchive, Grosse Korrespondenz. Karton 25a. Fol. 40.

választás, mert ennek alkalmával a cseh urak hangsúlyozták, hogy nem akarják, hogy erre II. Lajos magyarokat bízson meg követként, mivel cseh királyként viseli a választófejedelmi méltóságot, és ezért az ügy csak rájuk, csehekre tartozik. Ennek megfelelően a cseh főkancellár és a cseh kamarásmester lettek a követek a király nevében szavazó Brandenburgi György őrgróf mellett.⁶² De a cseh nemesség inkább otthon maradt. A törökellenes segítségkérésben érthető módon a csehek alig vettek részt.

A követségek derékhadát ezért jellemzően a magyar közép- és köznemesség, illetve a középpapság adhatta, mégpedig udvari szolgálata során. Kiküldetésükre jobbra a karrierjük felívelő szakaszában került sor, bár aki nagyon bevált, és mégsem jutott szerephez a belpolitikában, vagy nem került a főpapok vagy bárók közé, könnyen „megragadhatott” ebben a követi szerepkörben. E csoportban találjuk a királyi tanácsosokat, kamarásokat és titkárokat.

A királyi titkárok és kamarások „mozgékony”, belföldi és külföldi kiküldetésre egyaránt felhasználható, csak a királytól függő udvaroncok, azaz palotások voltak.⁶³ Egyes esetekben a követ gyaníthatóan éppen a misszió kedvéért lett királyi titkári vagy tanácsosi címmel „kidekorálva”. Kövendi Székely Miklóst, aki tudomásom szerint semmiféle udvari tisztséget nem viselt 1514-ben, éppen a király levele nevezi királyi tanácsosnak.⁶⁴ Ugyancsak több királyi titkár szerepel az egyházi középréteg tagjai között. Ők nem egyháziak voltak, hanem a királyi udvarban betöltött hivatali szerepük miatt kapták megbízatásukat. Követként jellemzően a kisebb jövedelmű, „szegényebb” főpapok (szerémi, zenggi, knini, nyitrai püspökök), illetve prépostok szerepeltek, és néhány kanonok. Közéjük számíthatjuk Hannel (Hammel) Mihály budai plébánost, utóbb esztergom-szentistváni prépostot is, akinek ugyan csak egy lengyelországi missziójáról tudunk 1511 decemberéből, de aki II. Ulászló orvosaként, illetve gyóntatójaként királyi utolsó éveiben (valószínűleg mivel a beteg Ulászló nehezen tudott már maga írni) rendszeresen levelezett bizalmas „családi” kérdésekben I. Zsigmond lengyel királlyal.⁶⁵ Az egyháziakról elmondhatjuk, hogy az Apostoli Szentszékhez csak klerikusokat küldtek követnek,⁶⁶ az egyetlen kivétel a már említett, Verbőci vezette 1519. évi misszió volt.⁶⁷ Ugyanakkor a „hitetlen” Oszmán Birodalomba csak világiakat bíztak meg. Ezt leszámítva azonban nem volt érdemi különbség az egyházi és világi diplomaták megbízatásai között, és a Jagelló-kor végén sem utazott kevesebb klerikus magyar királyi követként külföldre. Fögel József 1913-ban megfogalmazott feltételezése tehát a „nyugati” és a „keleti” diplomácia különbözőségéről, azaz

„Item conclusum est, si veniat novum de morte, rex expedit tres magnos oratores, unum Hungarum, alterum Bohemum, alterum Sclesitam vel Moravum cum opportunis commissionibus...”

⁶² Adattár A. 151. sz.; Sanuto XXVII. 287., 288.; Sanuto/Wenzel III. 136. és 145. (1519. május 13. Alvise Bonvelencei követ április 22-i és 26-i jelentése Budáról.)

⁶³ Kubinyi: A királyi titkárok, 3–6.

⁶⁴ Adattár A. 132. sz.

⁶⁵ Adattár A. 118.; AT I. 179., II. 4., 270., III. 225., 340., 428. Személyére lásd C. Tóth Norbert: *Az esztergomi székes- és társaskáptalanok archontológiája 1100–1543*. Bp., 2019. 60.

⁶⁶ Vö. Kubinyi: Diplomáciai érintkezések, 121., 123–124., 130. Móri János és Mlatkovith Horvát Márton 1494-ben és 1520 tavaszán (Adattár A. 17., 155. sz.) egyaránt összekötőnek, küldöncnek tekinthető, nem tényleges diplomáciai tárgyalásokat vezető követnek.

⁶⁷ Fraknói: A tolnai országgyűlés, 212., 218.; Kubinyi: Werbőczy, 79.

hogyan a magyarországi klerikus követeket a „nyugati” (Apostoli Szentszék, Veleence, német-római császár), míg a világiakat a „keleti” (Oszmán Birodalom, Lengyelország, Moldova) hatalmakhoz küldték volna, egyáltalán nem igazolható.⁶⁸

A középnemesség (a világi és egyházi középréteg) túlsúlya a követségekben a lengyel királyi udvarban valamivel jobban megfigyelhető. Biskup kutatása alapján az 1492 és 1506 közötti 63 lengyel követ társadalmi megoszlása a következőképpen alakult: egy személy volt a királyi család tagja (Jagelló Frigyes bíboros, lengyel prímás, gnienzoói érsek és krakói püspök), 20 fő volt arisztokrata, 30 fő a nemesség tagja, míg 9 fő volt polgári származású, és további három személy társadalmi hovatartozása nem azonosítható.⁶⁹ Azaz a lengyel királyi udvarban a bárói követek aránya valamivel kevesebb, illetve a polgári származásúaké valamivel több, mint a magyar–cseh udvarban.⁷⁰

A polgári származású követek tehát kivételesnek mondhatók a Jagelló-korban. A három ismert polgári megbízott közül az erdélyi szász Jacobus Piso pápai kúriai szolgálata után tért haza, és lett királyi nevelő és titkár; a másik kettő pedig külföldi volt: Francesco Marsuppini olasz, Felix Petancius pedig raguzai dalmát.⁷¹

Bár követi generációkat egyelőre nem lehet kimutatni (ehhez a vizsgált időszak sem elég hosszú), de léteztek olyan családok, ahol a rokonság több tagja is követ volt.⁷² Például a Cobor testvérpár, Imre és Márton, illetve a velük valószínűleg rokoni vagy legalábbis familiárisi kapcsolatban álló Drági Horvát György. Róla véletlenül tudjuk, hogy 1498-ban, Cobor Imre isztambuli követ kíséretének volt a tagja, így érthető, hogy 1511-ben és 1512-ben őt küldte II. Ulászló a szultánnal való fegyverszünet megkötésére.⁷³ Adatok híján semmi közelebit sem tudok a követek életkoráról, és legtöbb esetben a képzettségükről sem. Bár utóbbiról általánosságban elmondható, hogy a követek egy része járt egyetemre, és az alábbiakban bemutatandó „specializáció” egyik fontos oka éppen a célállomáshoz szükséges nyelvismeret lehetett, amelyet többek külföldi iskolázással sajátíthattak el.⁷⁴ Persze ez leginkább az itáliai egyetemeken tanulókra igaz.

⁶⁸ Fógel: *II. Ulászló*, 118.

⁶⁹ Marian Biskup: Czasy Jana Olbrachta i Aleksandra Jagiellończyka (1492–1506). In: *Historia dyplomacji Polskiej*, I. 574–575. Biskup feltehetően a középnemesség (*proceres*) lengyelországi megfelelőit és a nemeseket mint „nemességet” egybeszámolta.

⁷⁰ Hasonló táblázatot közöl Żelewski (Roman Żelewski: *Dyplomacja Polska w latach 1506–1572*. In: *Historia dyplomacji Polskiej*, I. 774.) az 1506–1572 közötti időszakra, amelyben I. Zsigmond uralkodása (1506–1548) érdekes számunkra, de az adatok eltérő kategorizálásuk miatt nem vehetőek össze az 1526 előtti magyar helyzettel.

⁷¹ Lásd a tanulmány második részében, a 2020/2. folyóirat-számban megjelenő adattár B jelű szakaszában (Az azonosított magyar és cseh királyi követek = Adattár B.) Piso, Marsuppini, Petancius.

⁷² Tardy Lajos példája a Szántai család három generációjáról tévedés. Lásd Tardy Lajos: *Régi magyar követjárások Keleten*. Bp., 1983. [2. kiad.] (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 11) 66., 181. Lásd még Adattár B. Szántai.

⁷³ Adattár A. 34., 116., 120. sz.; Iványi: Adalékok, 168. 1498. február 2-i perhalasztó oklevél. A kíséret legtöbbjében említett tagja a Bodrog megyei Cobor-birtokokhoz közeli (lásd még alább, 85. j.), Bács megyei illetőségű nemes család tagja volt, és ismerünk Drág faluban birtokos Horvát családot is. Lásd Csánki Dezso: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–V. Bp., 1890–1913. II.148., 174.

⁷⁴ Fógel: *II. Ulászló*, 118.; Kosáry: *Magyar külpolitika*, 33–34. Vö. I. Miksa diplomatáinak nyelvismeretéről írtakkal. Hollegger: *Anlassgesandtschaften*, 217–218.

Az Oszmán Birodalomba vagy éppen Moszkvába küldött követek valamilyen délszláv nyelvet beszéltek, amelyet odahaza, a Magyar Királyság adott területein sajátíthattak el. Az magyar-oszmán diplomáciában ugyanis a 15–16. század fordulóján még a „rác” (szerb) volt a közvetítő nyelv.⁷⁵ Ezt a szerepet 1541 után, pontosabban az 1550-es évektől a Habsburg–oszmán viszonylatban majd jobbra a magyar nyelv fogja átvenni (lásd a budai pasák levelezését).⁷⁶

Mint említettem, Fógel József udvartörténeti könyvében megkülönböztetett „keleti” és „nyugati” magyar diplomáciát. E modellnek kizárólag ebből az egyetlen, nyelvi szempontból van értelme, mivel a lengyel, orosz, illetve a balkáni és az oszmán területek „közlekedőnyelve” nem „latin alapú”, míg Európa nyugati és déli, délnyugati területein két nagy nyelv: a latin és/vagy az újlatin nyelvek (olasz, francia), illetve a német nyelv ismerete lehetett elvárható feltétel vagy előny egy követ számára.

„Főállású” diplomaták: „sztárkövetek” és specialisták

A vizsgálat szempontjából azok a személyek érdekesek, akik többször jártak követségben, mivel őket tekinthetjük „hivatásos” követnek. Érdeemes viszont különbséget tennünk közöttük: az általános, mindenhol bevethető „sztárkövetek”, illetve a többször ugyanoda kiküldött „specialisták” között. Rajtuk kívül akadtak olyanok is, akik két-három alkalommal utaztak külföldre és két különböző célállomásra mentek, ezek egyike azonban általában csoportos követség volt. Utóbbi eseteket a jövőbeni kutatás során külön-külön érdemes volna részletesebben megvizsgálni.

A Jagelló-korban mindössze három olyan személy akad, akit a kiküldetések sokfélesége miatt „sztárkövetnek” nevezhetünk, és közülük is kettő egyházi személy volt. Bacsikai Miklós már Mátyás király alatt kezdte követi karrierjét, míg Telegdi István és Beriszló Péter II. Ulászló uralkodása alatt tevékenykedett. Bacsikai egyházi pályája, mint már utaltam rá, párhuzamosan alakult diplomáciai szolgálatával: 1493–1496 folyamán a Szent-széknél volt követ,⁷⁷ 1498-ban és 1499-ben Lengyelországba,⁷⁸ később, 1501–1502-ben

⁷⁵ György Hazai: Zur Rolle des Serbischen im Verkehr des Osmanischen Reiches mit Osteuropa im 15.–16. Jahrhundert. *Ural-altaische Jahrbücher* 48 (1976) 82–88.; Felix Petancius: Genealogia imperatorum Turcorum, pergamentekercs. Országos Széchényi Könyvtár Cod. Lat. 378., az *Officium cancell(arii)* című szövegrész: „In curia imperatoris Turchorum sunt cancellarii diversarum linguarum. Scribunt enim in lingua Agiamescham id est Turchalem pro totam Turciam. In Greciam et ad Italiam soliti sunt scribere in linguam Grecam, ad Hongariam vero Moldoviam, Rasciam et Bosniam in Razianam linguam.” Lásd még Sanuto III. 797–799. (Fógel: *II. Lajos*, 108.), illetve *Tursko-srpski spomenici Dubrovačkog arhiva*. Sredno i preveo Gligorije Elezović. Beograd, 1932.

⁷⁶ *A budai basák magyar nyelvű levelezése*. I. 1553–1589. Szerk. Takáts Sándor – Eckhart Ferenc – Szekfű Gyula. Bp., 1915. I–III. [Kiadók előszava.]

⁷⁷ Adattár A. 17. sz. Bodrogi Fülöppel és Johann Brandisszal együtt, II. Ulászló Aragóniai Beatrix királynéval kötött házassága érvénytelenítéséért.

⁷⁸ 1498: Adattár A. 32. sz., Iványi: Adalékok, 167. A követséget Kamarcai Vitéz János veszprémi püspök vezette, Bacsikai név szerint nem szerepel, feltehetően az előkészítésben vett részt. *Materiały do dziejów dyplomacji polskiej z lat 1486–1516* (Kodeks zagrzebski). Ed. Józef Garbacik. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1966. 39–44. (16. sz., instrukció), 44–46. (17. sz., a szövegéglevél összefoglalója), 49–55. (19–20. sz.), 55–56. (21. sz.); 1499:

Franciaországba, illetve innen Angliába utazott. Utóbbi esetben, 1501 szeptemberében Telegdi Istvánnal együtt mentek, hogy II. Ulászló Anne de Foix francia hercegnővel kötendő új házasságát tető alá hozzák.⁷⁹ Mindketten elnyerték a Szent Mihály-rendet, Telegdi pedig külön francia királyi címeradományban is részesült.⁸⁰

Az 1514-ben, a keresztes lázadás során megölt Telegdi István királyi tanácsos és erdélyi alvajda, majd királyi kincstartó is volt. Bacskaival közös franciaországi és angliai missziója az első ismert követi megbízatása. A következő évben, 1503-ban Moldvába, 1506–1507 folyamán Lengyelországba és 1512-ben Velencébe küldték.⁸¹ 1514-ben újabb moldvai missziója teljesítése előtt, valószínűleg a szamosfalvi csatában halt meg.⁸²

A harmadik „sztárkövet”, Beriszló Péter világi és egyházi méltóságokat egyaránt viselt, de diplomáciai feladatai politikai pályája első felére összpontosultak: 1502–1503-ban a Szentszékhez, 1503-ban és 1504-ben Velencébe, 1507-ben Sopronba, a birodalmi/osztrák határviszályok ügyében való tárgyalásra, 1508-ban Velencébe és a Szentszékhez, 1510 őszén a Német-római Birodalomba, és 1511 második felében ismét a császárhoz, majd Rómába, a Szentszékhez utazott követként.⁸³ Püspökként, királyi kincstartóként és bánként ellenben olyan jelentős tisztségeket nyert és kormányzati feladatokat látott el, hogy a későbbiekben már nem teljesített további diplomáciai szolgálatot.

A vizsgált időszak utolsó tíz évében, azaz II. Lajos uralkodása alatt a „sztárkövet” típusa eltűnik. Girolamo Balbi (királyi titkár, királyi nevelő és pozsonyi prépost) ugyan 1518–1521 között számos missziót hajtott végre, elsősorban a Német-római Birodalomba, de több útját Verbőci Istvánnal vagy Sárkány Ambrussal együtt tette meg,⁸⁴ majd 1523-ban I. Ferdinánd főherceg diplomáciai szolgálatába állt át.⁸⁵ Ugyanebben az időszakban a jellemzően két-három fővel, és leginkább a német birodalmi gyűlésekre küldött csoportos követségek jelentősége mintha megnőne, ez azonban speciális helyzet, a szűkülő külpolitikai mozgástér, a török fenyegetés és a segélykérés egyik következménye lehet.

Hogy a magyar királyok a korszakban Európában valóban „török-szakértőknek” számítottak volna – persze a lengyelek, velenceiek, raguzaiak mellett –, ez még nyitott kérdés.⁸⁶ Az viszont bizonyos, hogy több kelet-specialista magyar követet is ismerünk. Ilyenek a már

Adattár A. 37. sz. Közvetítés a lengyel-moldvai békekötésben. Battyányi Boldizsárral és Kálmáncsehi Domonkossal. Főgel: *II. Ulászló*, 120.; E. Kovács: Egy törökellenes szövetség, 51. A magyar király pontjainak keltezetlen másolata: *Materiały*, 65–69. (25. sz.)

⁷⁹ Adattár A. 50., 54. sz.

⁸⁰ Attila Bárány: Les représentations de l'Ordre de Saint-Michel en Hongrie. In: *Fehér Lovag. Tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára*. Szerk. Gálffy László – Sáringer János. Szeged, 2015. 182–199.; Sváby Frigyes: XII. Lajos francia király címer-adománya a Telegdiek részére. *Turul* 8 (1890) 63–65.

⁸¹ Adattár A. 64., 80., 124. sz.

⁸² Berger I. 162–163., 583. sz., Veress Endre: Akták és levelek Erdély és Magyarország Moldovával és Havasalföldével való viszonyához. Bp., 1914. 106–107.; Neumann Tibor: Bulgária – Erdély – Temesvár. Szapolyai János és a parasztháború. In: *Keresztesekből lázadók. Tanulmányok 1514 Magyarországról*. Szerk. C. Tóth Norbert – Neumann Tibor. Budapest, 2015. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 139., 141.

⁸³ Adattár A. 59., 66., 71., 82., 92–93., 110., 114., 117. sz., és feltételezhetően a 122. sz.; Fraknoi: *Magyarország és a római Szent-szék*, II. 303.; Kubinyi: Diplomáciai érintkezések, 125.

⁸⁴ Adattár A. 145., 149., 152., 156., 161., 166. sz.

⁸⁵ Rill: *Fürst und Hof*, I. 152–156.

⁸⁶ Tardy: *Régi magyar követjárások*, 5–6.; vö. Fodor-Dávid: *Magyar-török*, 197–198., 204–205.

említett Cobor Márton, valamint testvére, Cobor Imre. A család törzsbirtokai a déli Bodrog megyében feküdtek, amely megyének az élén közösen álltak ispánként 1498–1507 között, illetve Márton egymaga tovább is.⁸⁷ Míg Cobor Márton (1493–1494-ben nándorfehérvári bán és királyi kamarás 1506-tól, meghalt 1515 májusában)⁸⁸ kizárólag az Oszmán Birodalomba (1497, 1498, 1503), Imre (pozsonyi ispán, majd erdélyi sókamaraispán és királyi kamarás, meghalt 1516. április 10-én)⁸⁹ ezenfelül Moldvába és Lengyelországba is ment követként. Ezek azonban jobbára összefüggtek a török kérdéssel. Cobor Imre volt az, akit jelenlegi ismereteim szerint a legtöbbször, tizenkét alkalommal küldtek ki követségbe.⁹⁰

A német területek irányában a követi feladatok ellátása több személy között oszlott meg, mégis egyvalakit specialistának tekinthetünk: Sárkány Ambrust (pozsonyi és soproni ispán, majd utóbb máramarosi és zalai ispán, királyi kamarás, illetve országbíró, meghalt 1526. augusztus 29-én a mohácsi csatában),⁹¹ aki híres volt osztrák kapcsolatairól, és aki három lengyel missziója mellett összesen hét alkalommal volt a Német-római Birodalomba vezetett követség tagja vagy talán vezetője (1503, 1507, 1510, 1513, 1520, 1522, 1524).⁹² 1510-ben a cambrai-i ligához való csatlakozáskor I. Miksa császártól német birodalmi bárói (*Freiherr*) címet is nyert.⁹³

A harmadik specializációs területnek Itália számított. A két legfontosabb külpolitikai partnerrel, a szomszédos Velencével, illetve a Szentszékkal való kapcsolattartásban figyelhetők meg specialisták. Velence esetében Lónyai Albert zenggi kapitány az 1503–1507 közötti időszakban, majd 1515-ben, míg Csulai Móré Fülöp egri prépost, későbbi pécsi püspök 1505–1521 között volt rendszeresen követ. Utóbbi esetében az itáliai iskolázáson kívül román származása (Hunyad megyei kismemesi család sarja volt) is nyilván segítette olasz nyelvi kompetenciái megszerzésében.⁹⁴

A római Kúrián, tehát az Apostoli Szentszékhez delegált követeknél figyelhető meg „állandó” misszió: 1492 és 1500 között egyidejűleg több követ is folyamatosan képviselte királya érdekeit. Ennek oka II. Ulászló házasságainak felbontása volt, amely a trónutódlás esélye miatt is a Jagelló-kor első évtizedének méltán központi külpolitikai problémájának számított. A kúriai jelenlét Mátyás-kori előzményekre is támaszkodott; e többszintű kapcsolattartási rendszert legutóbb Fedeles Tamás mutatta be.⁹⁵ A követek kiküldetésének pontos időrendje és a misszió dinamikája még további kutatásokat kíván, mivel római

⁸⁷ Dudás Gyula: A Czobor család és birtokviszonyai Bács-Bodrogh vármegyében. *Turul* 12 (1894) 28. (MNL OL DL 26069.), 29.; C. Tóth Norbert et al.: *Magyarország világi archontológiája 1458–1526*. II. Megyék. Bp., 2017 (=Arch. II.) (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) 77.

⁸⁸ Adattár B. Cobor Márton; C. Tóth Norbert et al.: *Magyarország világi archontológiája 1458–1526*. I. Főpapok és bárók. Bp., 2016 (= Arch. I.). 145. Halála: MNL OL DL 89053.

⁸⁹ Arch. I. 126.; Dudás: A Czobor család, 29.; MNL OL DL 21716. Halála: uo. 105923.

⁹⁰ Lásd kettejükre Adattár A. 8., 31–32., 34., 39., 48., 60., 61., 64., 74., 97., 101., 111–112., 129. sz.

⁹¹ Életére és pályájára részletesen lásd Kubinyi: Egy üzletelő diplomata, passim.; Arch. I. 91., 127., II. 154., 190., 235., 356.

⁹² Adattár A. 82., 110., 126., 156., 162., 170., 183. sz. Lengyel missziói uo. 119., 144., 160. sz.

⁹³ Kubinyi: Egy üzletelő diplomata, 272.

⁹⁴ Fraknói: Lónyai Albert; Fedeles: Egy Jagelló-kori humanista, passim. Lásd Adattár B. Móré Fülöp, Lónyai.

⁹⁵ Fedeles Tamás: A Magyar Királyság diplomáciai képviselete a Szentszéknél. In: *Mátyás király és az egyház*. Szerk. Fedeles Tamás. Pécs, 2019. (Thesaurus historiae ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 10) 35–64.

forrásaink több alkalommal csak általánosságban beszélnek több magyar diplomatáról. Az eddigi adatok alapján Sánkfalvi Antal 1492 decemberében utazott ki az Örök Városba, majd 1493 szeptembere előtt Bacskai Miklós is követte. Mindketten 1496 folyamán távoztak, Bacskai éppen három év elteltével, 1496 szeptemberében.⁹⁶ A következő prelátus, Bakóc Tamás 1493. december végén vagy 1494. január elején érkezett, és két-három hónap múlva, 1494 márciusa előtt már hazaindult.⁹⁷ Ezután a kéttagú követség újabb tagokkal bővült: 1494 őszén Bodrogi Fülöp kánonjogi doktor, későbbi római magyar gyóntató lett II. Ulászló meghatalmazott procuratora a pápai Kúrián, aki mellett nagyjából ugyanekkortól lehet Johann Brandis boroszlói dékánt kimutatni. Mindketten 1500 tavaszáig bizonyosan (Brandis lehetséges, hogy csak 1499 végéig) folyamatosan ott tartózkodtak (hozzájuk hármukhoz: Bacskaihoz, Bodrogihoz és Brandishoz küldték ki Móré János patotást is a királyi számadáskönyv szerint pénzzel, 1494. november 10-én, Zágrábon keresztül).⁹⁸ Ebben az időszakban a kezdetben inkább politikai jellegű diplomáciai misszió egyre inkább kánonjogi perré egyszerűsödött, így 1500 tavaszán a bontóperi ítéletet Bodrogi mellett két itáliai klerikus, Baltazar de Rippa és Bernhardinus de Arianis de Parma magyar királyi prokurátorok jelenlétében hirdették ki.⁹⁹ Ezt valószínűleg az erre az alkalomra kiküldött Bánfi Miklós udvarmester is meghallgathatta – annak idején, 1469-ben és 1474-ben éppen ő tárgyalta a nápolyi udvarban Mátyás házasságának ügyében, és 1476 telén tagja volt a Magyarországra érkező Beatrixot Pettauban fogadó küldöttségnek is – majd 1500. április 19-én részt vett a húsvéti pápai misén. Tevékenységének további részleteit nem ismerjük.¹⁰⁰ Ezek után egy néhány éves szünet következett, majd 1517-től a firenzei Francesco Marsuppini volt folyamatosan ügyvivő, aki a magyar ügyekbe még Pietro Isvalies bíboros, veszprémi püspök és Magyarország bíboros-protectora embereként kapcsolódott be, majd Isvaliestől Bakóc Tamás „örökölte meg” saját római famíliájába (az ő révén lett 1508-tól nógrádi főesperes is).¹⁰¹ Marsuppini személye és tevékenysége jól mutatja az egyházi és világi ügyek korabeli teljesen természetes, szerves összefonódását.¹⁰² Őmellé érkezett ki hosszabb időre Brodarics István királyi titkár, pécsi prépost (később magyar királyi kancellár és szerémi püspök 1526-ban) 1522–1524 között és 1525-ben.¹⁰³ Ezek ismét „állandó” követségeknek tűnnek.

⁹⁶ Adattár A. 13., 17. sz.

⁹⁷ Adattár A. 19. sz.

⁹⁸ Adattár A. 17. sz.

⁹⁹ Adattár A. 23. sz.

¹⁰⁰ E. Kovács Péter: Magyarország és Nápoly politikai kapcsolatai a Mátyás-korban. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. Bp., 2002. 245.

¹⁰¹ Érseki titkár: MNL OL DF 238525–238526.; Főesperes és titkár: MNL OL DL 46842. Az adatokat C. Tóth Norbertnek köszönöm. Lásd még Nemes Gábor: Magyarország kapcsolatai az Apostoli Szentzéssel (1523–1526). *századok* 149 (2015) 483. 29. j.

¹⁰² Nemes: Magyarország kapcsolatai, 483–485.; Uő: Folytonosság vagy újrakezdés, 117–118.; Adattár A. 139. sz.

¹⁰³ Adattár A. 171., 186. sz. Levelezése: Stephanus Brodericus: *Epistulae*. [Ed. Petrus Kasza.] Bp., 2012. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, series nova 16.)

Összegzés – egy átmeneti rendszer

Az áttekintés végén néhány tanulságot tudunk megfogalmazni. A vizsgált időszak bemeneti és kimeneti pontja, tehát az eleje és vége mind a külpolitikai szituáció, mind a mozgástér, mind a kapcsolati formák tekintetében igencsak eltér egymástól. Nem vizsgáltam külön a Mátyás királytól megörökölt diplomáciai rendszert, bár ennek bizonyos fokú továbbélése a személyi állomány szintjén is kézenfekvő. Jóllehet II. Ulászlónak cseh királyként már megvoltak a maga emberei, ügyes politikusként „1490-ben azonnal egyesíteni tudta a cseh és magyar diplomáciát, amelynek korábban sokszor egymással ellentétes célokat követő hagyományai voltak”.¹⁰⁴

1. A külpolitikai érdekeknek megfelelően a Jagelló-kori magyar–cseh diplomácia elsősorban közvetlenül a szomszédos országok felé irányult, amelyek uralkodóival a magyar–cseh királynak rendszeres volt a kapcsolata. (II. Ulászlónak elődje korábbi itáliai kapcsolatrendszerére nem nagyon volt szüksége.) A szomszédosági kapcsolatok egy része, magával a Német-római Birodalom császárával és más hatalmasságaival való kapcsolattartás II. Ulászló és II. Lajos cseh királyi volta miatt egyúttal „belbirodalminak” is számított.

2. A magyar–cseh király diplomáciai apparátusa a kornak megfelelő; utólag, az újkori fejlődés felől nézve persze középkorias. Az uralkodó a bizalmas udvari embereket alkalmazta, az ünnepélyes, reprezentatív ügyekben jellemzően a főurakat és főpapokat, de a követek jelentős része a kormányzat „mobil”, könnyen mozgósítható emberei (királyi titkárok, kamarások) közül, a (közép)nemességből és középpapság köréből került ki.

3. A folyamatos kapcsolattartáshoz elegendő volt eseti követségeket küldeni és fogadni. A hatékonyság és sikeresség nem közvetlenül a diplomáciai képviselő formáján és módján múlt. Magyar részről állandónak tekinthető, de változó személyi felállásban működő misszióknak csak a vizsgált korszak első évtizedében, a II. Ulászló által a római Kúrián házassági pere miatt állomásoztatott követségek feleltethetőek meg, majd többéves szünet után, az 1520-as években találkozunk hosszabb időre nyúló kiküldetésekkel, ismét leginkább római viszonylatban. Ezzel párhuzamosan a budai udvarba delegált külföldi követségek tartózkodási ideje is megnyúlni látszik, de a kapcsolatrendszer nem „fejlődött” az állandó követségek irányába.¹⁰⁵

4. A mohácsi csatavesztés nemcsak II. Lajos halálát és a Jagelló-korszak végét jelentette, hanem azzal is járt, hogy a Magyar Királyság az oszmán hódítás miatt elveszítette önálló hatalmi szerepét, és részben (a Cseh Királyság pedig egészben) betagozódott az összetett Habsburg Monarchiába. Emiatt a vizsgált diplomáciai intézményi fejlődésnek nem volt kifutása: csak egy félbeszakadt folyamat elejét látjuk. 1526 után I. János és I. Ferdinánd egyaránt az aktív diplomaták egy részével, de alapvetően más keretek között folytatta külpolitikáját.

¹⁰⁴ Tringli István: *Bírálat Bárány Attila Pál Magyarország nyugati külpolitikája (1458–1526). Angol-magyar kapcsolatok Mátyás és a Jagellók korában akadémiai doktori értekezéséről.* Vác, 2015. 4.

¹⁰⁵ Ernst: *Über Gesandtschaftswesen und Diplomatie*, 88–89. Hármass csoportosítása szerint (1. reprezentatív eseti követségek; 2. hosszabb ideig húzódo, több témában tárgyaló „kapcsolattartó” követségek; 3. állandósított, képviselői követségek) ez a második kategóriába tartozik.

OLÁH MIKLÓS FORMULÁSKÖNYVE

Bevezető tanulmány egy készülő kiadáshoz

MIKÓ GÁBOR

.....
THE FORMULARY OF MIKLÓS OLÁH MIKLÓS
Introductory Study to a Critical Edition in Preparation

The paper presents the history and content of a formulary from the Jagiellonian period which, in the sixteenth century, came into the possession of the renowned humanist, Miklós Oláh. The manuscript is one of the most important formularies compiled in the territory of the medieval Kingdom of Hungary. Its importance is constituted by the fact that it contains a great number of such letters and charters from the period between 1510 and 1514 whose originals have not survived. They not only offer insight into the domestic politics of that period, but also offer valuable help for the reconstruction of several details of Ottoman–Hungarian warfare in the decade before Mohács.

Keywords: formulary, Miklós Oláh, Jagiellonian period, charter publication
.....

A formuláskönyvek kutatástörténete

A hazai középkor és kora újkor kutatásában az utóbbi időben örvendetesen megnőtt a formuláskönyvekkel foglalkozó tudományos munkák száma.¹ Ezek között a legfontosabb helyet a modern szövegkiadások foglalják el. Időben legújabbban a Nyási- és Beneéthy-formuláriumok edíciója látott napvilágot, a két, egymás felhasználásával készült gyűjtemény szövegét együttesen közzétéve.² Csupán néhány évvel korábban jelent meg a pálos rend legrégebb, a 16. század első felében keletkezett formuláriumának (*Formularium maius*)

Mikó Gábor, tudományos munkatárs, MTA–HIM–SZTE–MNL OL Magyar Medievalisztikai Kutatócsoport. A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János kutatási ösztöndíjának (BO 00020/18/2) támogatásával készült.

- ¹ Előjáróban jegyzem meg, hogy mindössze egy éve annak, hogy a két esztergomi formuláskönyv kiadásának (lásd a következő jegyzetet) bevezetőjében Szovák Kornél kiváló tanulmányban foglalta össze mindazt, amit a középkori Magyarország formuláskönyveiről tudni lehetett. Írásom első része, amely egy rövid kutatástörténeti vázlat, csak egy-egy, az írásom szempontjából fontos historiográfiai súlypontra koncentrált, és ennek megfelelően másként is épül fel, mint az említett tanulmány. A téma iránt bővebben érdeklődők Szovák Kornél értekezésében az általam idézetnél sokkal bővebb szakirodalmi bibliográfiát is találnak.
- ² *Formularium Ecclesiae Strigoniensis*. Ed. Petrus Erdő – Cornelius Szovák – Petrus Tusor. Bp., 2018. (Collectanea studiorum et textuum I/4.) Vö. Solymosi László recenziójával: *Magyar Sion* [Új folyam] 13 (55) 2019. 133–139.

kiadása.³ A szintén 16. századi ferences rendi formuláskönyvek kiadását Molnár Antal készíti elő.⁴ E kéziratok mindenekelőtt egyházi vonatkozásúak. Főként világi jellegű forrásanyagot tartalmaz a 15. század utolsó negyedéből való Magyi-féle formulárium, amelynek Dreska Gábor készíti a korszerű kritikai kiadását.⁵ A már a mohácsi csatát követően összeállított, ám még a 16. századból származó kötetekkel Fazekas István foglalkozik.⁶

A formuláskönyvek műfajának kutatása régre nyúlik vissza a hazai historiográfiában, ám a kéziratok csak jól körülhatárolható időszakonként képezték részletesebb kutatás tárgyát. Már a 18. századi történészek között voltak olyanok, akik felhasználtak egy-egy gyűjteményt.⁷ Vitán felül áll azonban, hogy jelentőségükre elsőként Kovachich Márton György hívta fel a figyelmet, akinek az 1799-ben, e tárgyról megjelentetett önálló kötete mindmáig a téma alapvető művének számít.⁸ Munkájában tizenöt kézitról írt bővebben,⁹ közülük háromnak a szövegét *in extenso* közzétette. Felsorolt továbbá nyolc további olyan *manuscriptumot* is, amelyeknek a létéről tudomást szerzett, de részletesebben nem állt módjában ismertetni őket.¹⁰ A tizenöt kódexből öt kétségtől a középkorból származik, de az 1526 utáni szerkesztett kollekciók között is vannak olyanok, amelyek tartalmaztak régebbi korokból való okleveleket. Mindennek fontosságára a legújabb szakirodalom is utal.¹¹

A formuláriumok vizsgálatának modern terminológiáját a hazai történetírásban Bónis György dolgozta ki. Amint maga is megjegyezte, pályája elején tanára, a neves jogtörténész Eckhart Ferenc vette rá a szentszéki bíróságok működésének kutatására.¹² Ez maga után vonta a formuláriumok vizsgálatát is. Eckhart maga is tisztában volt a műfaj jelentőségével, hiszen egy, jelenleg is az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Kézirat-

³ *Formularium maius Ordinis Sancti Pauli Heremite. Texteditio des Pauliner Formulariums aus der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts.* (Cod. Lat. 131. der Universitätsbibliothek zu Budapest). Hrsg. Beatrix F. Romhányi – Gábor Sarbak. Bp., 2013. Lásd még a kötetről Kertész Balázs recenzióját: *Magyar Könyvszemle* 130 (2014) 397–401.

⁴ Molnár Antal: Magyarországi obszerváns ferences formuláskönyvek a 16. század elejéről. In: *Episcopus, archiabbas Benedictinus, historicus ecclesiae. Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára.* Szerk. Somorjai Ádám – Zombori István. Bp., 2016. 203–212.

⁵ Dreska Gábor: Jegyzetkönyv, mintakönyv, tankönyv. A Magyi-formulárium. In: *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére.* I–II. Szerk. Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél. Bp., 2014. I. 43–51.

⁶ Fazekas István: Egy 16. század közepi kancelláriai formuláriumos könyv tanulságai. In: *Universitas – Historia. Tanulmányok a 70 éves Szögi László tiszteletére.* Szerk. Draskóczy István – Varga Júlia – Zsidi Vilmos. Bp., 2018. 551–566.; Fazekas István: *A Magyar (Udvari) Kancellária és hivatalnokai 1527–1690 között.* Bp., 2018. [Akadémiai doktori értekezés. Kézirat.] 54–63. Köszönöm a szerzőnek, hogy a kéziratot önzetlenül a rendelkezésemre bocsátotta.

⁷ Így pl. Pray György és Wagner Károly. Erről bővebben másutt már írtam. Lásd Mikó Gábor: A formuláskönyv és a leveleskönyv határán. Az Országos Széchényi Könyvtár Fol. Lat. 1656. jelzetű kézírata. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica* 144 (2019) 83–93.

⁸ *Formulae solennes styli in cancellaria, curiaque regum, foris minoribus ac locis credibilibus, authenticisque Regni Hungariae olim usitati.* Ed. Martinus Georgius Kovachich. Pesthini, 1799.

⁹ Uo. I–CCV.

¹⁰ Uo. CCV–CCVI.

¹¹ Szovák Kornél: Formuláskönyvek a középkori Magyarországon. In: *Formularium Ecclesiae Strigoniensis, LXVIII.* Vö. Fazekas: Egy 16. század közepi, 552.

¹² Bónis György: *Szentszéki regeszták.* [S. a. r. Balogh Elemér.] Bp., 1997. 7.

tárában őrzött,¹³ Werbőczy ítélőmesteri hivatalában készült kéziratról önálló tanulmányt készített.¹⁴ Aligha vitatható, hogy Bónisnak a témában végzett kutatási eredményeinek jelentősége Kovachichéhoz mérhető. Munkamódszere máig példaértékű. Önálló értekezések formájában, egymást követően dolgozta fel a formuláskönyv-kéziratokat, és ennek során a tartalom, valamint a szűkebb kutatási témája számára releváns adatok ismertetése mellett mindig igyekezett az adott kötet létrejöttének körülményeit, illetve a szerkesztőnek vagy szerkesztőknek a kilétét tisztázni. Foglalkozott olyan kötetekkel, amelyeket már Kovachich is ismert vagy épp ki is adott, így két nagy terjedelmű tanulmányban az Uzsai János nevéhez kapcsolt, 14. századi Ars notariával,¹⁵ illetve egy másik írásában a Magyi-formuláriummal.¹⁶ Alapvető jelentőségűek azok a cikkei is, amelyekben a korábbi szakirodalom által nem ismert vagy nem ismerttetett kéziratokat mutatott be, így – a középkort illetően – a 15. század második feléből való Somogyvári Formuláskönyvet,¹⁷ illetve az esztergomi helynöki bírósághoz köthető Beneéthy- és Nyási-formuláriumokat.¹⁸

A szerző először 1967-ben, a Magyi-formuláskönyvről készített terjedelmes tanulmányának harmadik részében összegezte mindazt, amit a témában végzett több évtizedes kutatómunka után a forráscsoportról megállapított.¹⁹ Ekkor vázolt fel részletesen egy szempontrendszert, amely alapján a kéziratokat osztályozta. Ennek alapját a formuláskönyvek használatának helye, helyszínei alkották, mindebből pedig a jogi ismeretek kora-

- ¹³ Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Kézirattár (= EFKK) Werbőczy-formuláskönyv. Fotómásolata: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 281415.
- ¹⁴ Eckhart Ferenc: Formuláskönyv Werbőczy István hivatali működése köréből. In: *Emlékkönyv Dr. Viski Illés József ny. r. egyetemi tanár tanári működésének negyvenedik évfordulóján*. Szerk. Eckhart Ferenc – Degré Alajos. Bp., 1942. 151. E nagy fontosságú kötetről azóta sem született bővebb ismertetés, tartalma kiadatlan. Hermann Zsuzsanna azonban tisztában volt a jelentőségével. Lásd Hermann Zsuzsanna: Egy pénzügyi tervezettől a Hármaskönyvig. *Századok* 115 (1981) 122–123.; Uő: Miképp került Divény vára a Balassák kezéré? *Levéltári Közlemények* 63 (1992) 61–63. Bónis György is közölt oklevélkivonatokat belőle, de csak azokat, amelyek a szentszéki bíraskodással voltak összefüggésbe hozhatók. Vö. Bónis: *Szentszéki*, passim. Mindössze tíz regesztáról van szó.
- ¹⁵ Bónis György: Uzsai János Ars Notariája. *Filológiai Közöny* 7 (1961) 229–260.; Uő: Az Ars Notaria mint retorikai és jogi tankönyv. *Filológiai Közöny* 9 (1963) 373–388.
- ¹⁶ Bónis György: Magyi János formuláskönyve és a gyakorlati jogtanítás. In: *Jubileumi tanulmányok a pécsi egyetem történetéből*. Szerk. Csizmadia Andor. Pécs, 1967. 225–258.
- ¹⁷ Bónis György: A Somogyvári Formuláskönyv. In: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Bodor András et al. Kolozsvár, 1957. (A Bolyai Tudományegyetem Kiadványai I. Tanulmányok 1) 117–133.
- ¹⁸ Bónis György: Olasz vikáriusok Magyarországon a reneszánsz korában és a Beneéthy-formuláskönyv. *Levéltári Közlemények* 44–45 (1974) 89–101. (A tanulmánynak legalábbis a formuláriumra vonatkozó kéziratrésze már évtizedekkel korábban, 1947-ben készen volt. Vö. Bónis: Magyi János, 245. 93. j.) A szerző itt elsősorban a címben megnevezett kötet bemutatására törekedett, mivel megállapította, hogy a Nyási-formulárium a Beneéthy-kézirat mintegy hetven oklevéllel bővített verziója. Lásd uo. 94. E két formuláskönyv anyagából nagyságrendileg 250 oklevélkivonatot készített a szentszéki bíróságok működését dokumentáló okmánytára számára. Lásd Bónis: *Szentszéki*, passim. A kötetekről újabban lásd az első jegyzetben idézett modern kiadás bevezető tanulmányainak vonatkozó szakaszait; Erdő Péter: Középkori egyházi bíraskodás és a Nyási-formulárium. In: *Formularium Ecclesiae Strigoniensis*, LII–LIV., Szovák Kornél: Formuláskönyvek a középkori Magyarországon. In: uo., LXXI–LXXVII., Sarbak Gábor: Kodikológiai megjegyzések Beneéthy Máté és Nyási Demeter formuláskönyveihez. In: uo., LXXIX–LXXXIV.
- ¹⁹ Bónis: Magyi János, 244–258.

beli terjedésének sémáit igyekezett feltérképezni. Nem csupán azokat a formuláriumokat vette figyelembe, amelyekkel maga is foglalkozott, hanem az összes olyat is, amelyet a korábbi szakirodalomból ismert. Lényegét tekintve ugyanez a kategorizáció és ugyanezek a kéziratok kerültek bele a néhány évvel később megjelent, *Középkori jogunk elemei* című, önálló kötete formuláskönyvekkel foglalkozó fejezetébe.²⁰ A középkori vonatkozású, hazai formuláriumok listája lényegét tekintve azóta nem bővült.²¹

Jóllehet a téma kutatásában a mérföldköveket kétségkívül Kovachich munkája, Bónis munkássága, valamint a Beneéthy- és Nyási-formuláskönyvek monumentális kiadása jelenti, mégis érdemes szót ejteni néhány kevésbé terjedelmes közleményről is. Közel négy évtizeddel ezelőtt, hogy Eckhart tanulmánya megjelent a Werbőczy-formuláskönyvről, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Diplomatikai Levéltárának bővítése közben egy olyan formulárium került a kutatók kezébe, amely részint a pécsi, részint a bácsi egyházmegyéhez volt köthető, és amelyet később Bónis „Pécsi-bácsi formuláskönyvnek” nevezett.²² A kézirat szövegének egy részét Iványi Béla tette közzé.²³ Írása elején megjegyezte, hogy „egyáltalán Kovachichnak 1799-ben megjelent munkája óta e téren [ti. a formuláskönyv-kutatás terén – M. G.] a hazai történetirodalomban haladás nem történt”.²⁴ Ez azonban ilyen formában nem volt igaz, elegendő csak Csontos János vagy Fejérpataky László, 1880-as években megjelent publikációira utalni.²⁵ Iványi azonban erre nem, hanem csupán Récsey Viktornak egy alig több mint két oldal terjedelmű közleményére utalt, amelyben a szerző egy, a jászói premontrei könyvtárban fellelhető formuláriumot ismertetett nagyon röviden.²⁶ Ez a kézirat még a 20. század második felében is Jászón volt, itt készült róla szerencsés módon mikrofilm az MNL OL számára, amelynek felvételei utóbb a Diplomatikai Fényképgyűjteménybe is bekerültek.²⁷ Jómagam először 2014-ben, a Dózsa-féle parasztháború forrásait vizsgálván lettem rá figyelmes, majd az elmúlt években, amikor alkalom adódott rá, gyűjtöttem a rá vonatkozó adatokat. Végül a közöletlen és más forrásból nem ismert oklevelek nagy száma győzött meg arról, hogy érdemes lenne a kézirat egészét publikálni. Ennek első lépéseként a formulárium kutatástörténetét tárom fel, összegyűjtve lehetőség szerint minden közleményt, amely a kódexszel foglalkozott, vagy abból oklevélszöveget tett közzé. Ennek révén egyrészt

²⁰ Bónis György: *Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog*. Bp., 1972. 143–233.

²¹ Vö. Szovák: *Formuláskönyvek*, passim.

²² Bónis: *Magyi János*, 248.

²³ Iványi Béla: *Egy 1526 előtti ismeretlen kéziratok formulás könyv. Első közlemény. Történelmi Tár* (1904) 481–538., *Második közlemény. Történelmi Tár* (1905) 33–41.

²⁴ Iványi: *Egy 1526 előtti ismeretlen. Első közlemény*, 485. 2. j.

²⁵ Csontos János: *A magyarországi Sz. Ferenczrendiek latin levelezője 1532–1535-ből a budapesti ferencziek könyvtárában. Magyar Könyvszemle* 5 (1880) 51–85. Az egyik, később elkeveredett kéziratot Molnár Antal találta meg az Országos Széchényi Könyvtárban. Vö. Molnár: *Magyarországi obszerváns*, 203., 206.; Fejérpataky László: *Tapolczai Bertalan oklevél-formulái a XIV. századból. Magyar Könyvszemle* 11 (1886) 41–66. Mindkét szerző megjegyezte, hogy írásával Kovachich munkáját egészíti ki.

²⁶ Récsey Viktor: *Egy XV–XVI. századbeli kéziratok formulare Jászóvárort. Századok* 32 (1898) 494–496.

²⁷ MNL OL DF 282621.

rekonstruálni tudtam a kézirat 20. századi történetét, másrészt ez teremtette meg annak lehetőségét, hogy ne hagyjak figyelmen kívül már korábban elkészült forráskiadásokat.

Az Oláh-féle formuláskönyv kódexének sorsa

A hazai medievisztika a formuláskönyv létezéséről a 19. század utolsó évtizede óta tud. Az elmúlt bő száz évben különböző megnevezésekkel illették, így szerepelt „jászói” vagy „jászóvári formulárium”, „kassai formulárium” és „Oláh Miklós formuláskönyve”²⁸ címmel is. Részletes ismertetés nem jelent meg róla, így a legújabb szakirodalom is Récsey Viktor már említett, szűkszavú közleményéhez, illetve Schönherr Gyula két tanulmányához utalja az olvasót, amelyekben a kéziratban fellelhető címereslevelekről írtak.²⁹ Csak-hogy Récsey közleménye – miként Iványi Béla joggal megjegyezte – magáról a kódexről semmi lényegeset nem árul el, csupán az Oláh Miklóshoz kötődő bejegyzéseket és az abból nyerhető köztörténeti adatokat taglalja.³⁰ Azt viszont Récsey is hangsúlyozta, hogy a kézirat minden bizonnyal a két Jagelló-uralkodó kancelláriájában keletkezett, Oláh pedig csak később használta a kötetet.³¹ Schönherr szintén nem közölt részletes leírást a kódexről, de a Jagelló-korból származtatta.³²

Amennyiben nem került el figyelmemet számottevő adat, a kódex kutatástörténete nagyon vázlatosan akként foglalható össze, hogy felfedezése után, a 19–20. század fordulóján sokáig a figyelem középpontjában állt, és számos, benne foglalt oklevél szövege látott napvilágot különböző közlések részeként. Ezt követően viszont kikerült a kutatók látóköréből, ahová csak az 1990-es években került vissza, köszönhetően a Diplomatikai Fényképgyűjteménynek. Úgy tűnik, korábban Bónisnak sem állt módjában tanulmányoznia a kötetet.³³

A kézirat létezéséről a tágabb történetsszakma először 1890-ben, Fraknói Vilmosnak egy, a *Magyar Könyvszemle* hasábjain megjelent közleményéből értesülhetett. Ekkor már javában zajlott a Mátyás-levelezés új kiadásának sajtó alá rendezése, és Fraknói itt számolt be elsőként a felhasznált forrásokról. A szerző úgy fogalmazott, hogy „a kassai premontrei rendház egyik tagjának birtokában van a XVI. század elejéről származó becses formulárium”, amely 46 olyan levelet tartalmaz, amelynek I. Mátyás király vagy a szerzője, vagy

²⁸ E helyütt szükségesnek látom megemlíteni, hogy a hazai szakirodalomban egy másik formuláskönyvet is lehet Oláh Miklóshoz kötni. Az a kézirat viszont valóban a 16. század közepén készült és zömmel akkori iratokat foglal magában. Lásd Fazekas: *A Magyar (Udvari) Kancellária*, 55. A kéziratot Bónis is ismerte, és a feltételezett másolóról Szörcsöky Benedek formuláriumának nevezte (Bónis: *Középkori jogunk*, 147.), és ekként hivatkozik rá Szovák Kornél is. Szovák: *Formuláskönyvek*, LXVIII.

²⁹ Szovák: *Formuláskönyvek*, LXVIII.; Fazekas: *Egy 16. század középi*, 552. 3. j.

³⁰ Iványi: *Ismeretlen, Első közlemény*, 485. 2. j.

³¹ Récsey: *Egy XV–XVI. századbeli*, 494–495.

³² Décsényi [Schönherr] Gyula: II. Ulászló korabeli címeres-levelek. *Turul* 9 (1891) 57–58.; Uő: Bonfini másolójának címeres levele. *Magyar Könyvszemle* 16 (1891) 264–265.

³³ Legalábbis csak igen szűkszavúan, Récsey ismertetésére hivatkozva írta le, azt is megjegyezvén, hogy a kézirat további vizsgálatra szorul. Bónis: *Magyi János*, 247.; Uő: *Középkori jogunk*, 146.

a címzettje volt.³⁴ A levelezésedíció első kötete három évvel később látott napvilágot, ennek előszavában Fraknói lényegében ugyanezt a rövid tudósítást ismételte meg.³⁵ A szerkesztőnek a kéziratot méltató sorai azonban szöges ellentétben állnak azzal a ténnyel, hogy valójában alig támaszkodott a kézirat szövegére.³⁶ A formuláskönyv negyvenhat Mátyás-levelet foglal magában, ezeknek a többsége benne van Fraknói kiadásában. Ám a dokumentumokat szinte minden esetben más kéziratokból közölte, mindössze három olyan missziszt találtam, ahol valóban a formulárium volt a forrás.³⁷

Az 1890-es évek elején Schönherr Gyula is használta a kéziratot. Nem csupán a már említett címereslevél-tanulmányaihoz, hanem a Vatikáni Okmánytár egyik köteteként kiadott *Mátyás király levelezése a római pápákkal* című munka sajtó alá rendezésekor is. Igaz, a kódex itt sem jutott jelentős szerephez, mindössze két levél szövegét használták fel.³⁸ Akár úgy is tűnhetne, hogy nem tartották különösebben sokra a másolatok szövegét. Azonban Schönherrnek a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában őrzött, négy nagy palliumban elhelyezett hagyatékában egy aránylag terjedelmes anyag vonatkozik a formuláriumra,³⁹ amiből nem éppen a kézirat értéktelensége világlik ki. Egyfelől elkészítette a kézirat precíz tartalomjegyzékét, másfelől témáik szerint különböző csoportokba rendezte az okleveleket. Ezt követően jó pár tucat okirat kivonatát is elkészítette, minden egyes darabot különálló cédulákra kijegyezve, nyilvánvalóan további publikációk céljából (amelyekből azonban, legalábbis tudomásom szerint, utóbb nem jelent meg semmi). Ezenkívül egy fontos kéziratot jegyzetben – amelyet még idézni fogok – összefoglalta mindazt, amit a kézirat múltjáról akkoriban tudni lehetett.⁴⁰ Maga Fraknói sem csupán a Mátyás-leveleket hasznosította, hanem a magyar királyok kegyúri jogáról írt, 1895-ben megjelent monográfiájában, annak is a Jagelló-korra vonatkozó fejezetében számos alkalommal idézte a formulárium okleveleit.⁴¹ Ezek egy részét a témában négy évvel később megjelent okmánytárban *in extenso* is közzétette.⁴²

Érdemes e helyütt néhány szót szólni a kódex felfedezéséről is. Erről sem Fraknói, sem Schönherr írásaiban nincs szó. Récsey közlése szerint viszont Horváth Balázs kassai

³⁴ Fraknói Vilmos: Mátyás király leveleinek új kiadásáról. *Magyar Könyvszemle* 15 (1890) 3.

³⁵ *Mátyás király levelei*. I–II. Szerk. Fraknói Vilmos. Bp., 1893. I. (1458–1479) V. A kötetnek 2008-ban reprint kiadása jelent meg, amelyet Mayer Gyula rendezett sajtó alá, a művet egyúttal terjedelmes utószóval is ellátva. A továbbiakban erre az új kiadásra hivatkozom, amely megtartotta az eredeti munka lapszámait.

³⁶ Mayer Gyula állapította meg, hogy valójában Fraknói csupán abban az esetben fordult a formulárium szövegéhez, ha az adott levél más forrásból nem volt ismert. Mayer Gyula: Utószó. In: *Mátyás király levelei*, 960.

³⁷ *Mátyás király levelei*, II. 129., 767., 251.

³⁸ *Mathiae Corvini Hungariae regis epistolae ad Romanos pontifices datae et ab eis acceptae. – Mátyás király levelezése a római pápákkal. 1458–1490*. Ed. Décsényi [Schönherr] Gyula – Fraknói Vilmos. Bp., 1891. (Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia I/6) LXX. [Schönherr Gyula előszava.]

³⁹ Erről az iratcsoportról Mayer Gyula írásából tudok. Mayer: Utószó, 960.

⁴⁰ Az anyag lelőhelye: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (= MTA) Kézirattár Tört. 2° 281/2. pallium „Jászó” (fol. 250–326).

⁴¹ Fraknói Vilmos: *A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Történeti tanulmány*. Bp., 1895. 215–217., 219., 221. [„Kassai formulare” megnevezéssel.]

⁴² *Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez*. Közzéteszi Fraknói Vilmos. Bp., 1895. 55–59., 64–65., 69–73., 76–78., 84–85., 87–90. [„Kassai formulare” megnevezéssel.] Vö. még Temesváry János: *Erdély középkori püspökei*. Cluj–Kolozsvár, 1922. 444.

premontrei tanár egyik tanítványa találta a házuk padlásán.⁴³ Erről értelemszerűen semmilyen pontosabb adatot nem adott meg, ám könnyen lehet, hogy csakugyan efféle dologról volt szó. Schönherrnek a kódexről készített, már említett leírásában szintén szerepel Horváth Balázs neve, kiegészítve azzal, hogy ő volt az, aki Fraknói figyelmét felhívta a kötetre.⁴⁴ Mivel Fraknói leírása a *Magyar Könyvszemle* 1890. évi évfolyamában már nyomtatva szerepel, a felfedezésre valamikor az 1880-as évek második felében kerülhetett sor. Ennél pontosabb adatot nem találtam, és arról sincsen semmiféle információ, hogy a kódexből bármilyen szöveget közöltek volna 1890 előtt.

Ámbár Récsy leírásából akár úgy is tűnhet, hogy Fraknói a kéziratot Kassán vizsgálta, Schönherr egyik tanulmányából kiderül, hogy a kézirat ekkoriban Budapesten, a Magyar Tudományos Akadémiánál volt letétben, és tervezték annak megvételét is.⁴⁵ A megvétel azonban nem valósult meg, a kézirat valamikor bizonyára visszakerült Kassára, hogy aztán a jászói premontrei kolostorban nyerjen elhelyezést.⁴⁶ Récsy ugyanis – 1898-ban – úgy fogalmazott, hogy amikor az 1896-os millenniumi kiállítás előtt a „bibliographiai és közművelődési emlékeket” összeírta, a „jászóvári könyvtárban” egy „N. Olahi manuscriptum” című kéziratra lett figyelmes, amelyről utóbb kiderült, hogy azonos a Fraknói és Schönherr által, jellemzően „kassai formulare” névvel illetett kódexszel.⁴⁷ És bár ezek szerint felmerült a kötet kiállítása, a katalógusok alapján úgy tűnik, hogy erre végül nem került sor.⁴⁸

1898-ban a formuláskönyv már újból Budapesten volt. Ezt egyrészt Felix Schillernek [Schiller Bódognak], egy 1900-ban megjelent beszámolójából, másrészt Schönherr már említett kézirat leírásából tudjuk. A kódexet Fejérpataky László közreműködésének köszönhetően adták kölcsön Jászóráról Budapestre, kifejezetten Schiller kutatásainak elősegítésére.⁴⁹ Ő *Az örökös főrendiség eredete Magyarországon* címet viselő munkájának oklevéltári függelékében több, addig kiadatlan okiratot közölt a formuláriumból.⁵⁰ Schiller állítása szerint Récsynek a kézirat ezen, „második” budapesti tartózkodása szolgáltatta voltaképpen az alkalmat a formuláskönyv megvizsgálására, majd bemutatására a *Századokban*.⁵¹ A kézirat ezt követően visszakerült a jászói monostor könyvtárába,⁵² ezzel pedig kutatástörténetének első szakasza lezárult. Egészen bizonyos, hogy 1890 és 1900 között a felsoroltakon kívül más történészek is kezükbe vették a kötetet – feltehetően akkor, amikor

⁴³ Récsy: Egy XV–XVI. századbeli, 496.

⁴⁴ Lásd Függelék. II. sz.

⁴⁵ Décsényi: Bonfini, 264–265.

⁴⁶ Ide a már említett Horváth Balázs kassai főgimnáziumi tanár adományából került. Schiller Bódognak: *Az örökös főrendiség eredete Magyarországon*. [Előszóval ellátta Dr. Timon Ákos.] Bp., 1900. 317.

⁴⁷ Récsy: Egy XV–XVI. századbeli, 494.

⁴⁸ 1896-iki ezredéves országos kiállítás. *A Történelmi Főcsoport hivatalos katalógusa*. Közrebocsátja a Történelmi Főcsoport igazgatósága. Bp., 1896. I. füzet. 123–149.

⁴⁹ Schiller: *Az örökös főrendiség*, 316. Vö. még Schönherr Gyula hasonló leírásával: Függelék. II. sz.

⁵⁰ Schiller: *Az örökös főrendiség*, 316–318., 320–321., 323–329.

⁵¹ Uo.

⁵² Egy, feltehetően az első lap rektóján olvasható, beragasztott possessor-címke (Inscriptus Bibliothecae Jaszoviensi) 1915-ből való. Lásd MNL OL DF 282621. 1. fotó.

a fővárosban volt letétben –, ám mivel nem írtak róla, kilétükről egyelőre nincs értesülésem. Az egyetlen kivétel Hajnik Imre,⁵³ akiről Schönherr leírásában olvashatjuk, hogy alaposan átvizsgálta a kéziratot.⁵⁴

A következő évtizedekben csupán egy-egy sporadikus közlésben találtam nyomát a kézirat ismeretének. A Marczali Henrik szerkesztette *Nagy képes világtörténet* hatodik kötete magyar fordításban tartalmazta II. Ulászló királynak azt az 1514. július 3-án, a pápához intézett levelét, amelyben az uralkodó beszámolt arról, miként fajult a keresztes hadjárat lázadására.⁵⁵ A *Pannonhalmi Főapátság története* harmadik kötetében leltem egy innét kiadott oklevelet,⁵⁶ egy évtizeddel később pedig Veress Endre is publikálta két okirat szövegét.⁵⁷ Iványi Béla minden bizonnyal alaposan áttanulmányozta a kéziratot, mégpedig 1913 előtt, mert Márki Sándor az ebben az évben kiadott Dózsa-monográfiájában neki mond köszönetet a formuláriumból vett adatok ismeretéért.⁵⁸ Pár évvel később Főgel József is idézett belőle néhány adatot.⁵⁹ Ezt követően a kutatás lehetőségein nyilvánvalóan rengeteget rontott, vagy éppen tette azt lehetetlenné, hogy a trianoni békeszerződés a monostort és könyvtárát elszakította Magyarországtól. Szentpétery Imre a neves oklevéltani munkájában is csupán a régebbi közlések alapján utalt a „jászóvári formularium” létezésére.⁶⁰ Megint mások megelégedtek a régebbi közlések ismeretével.⁶¹ Bártfai Szabó László azonban valamilyen formában hozzáfért a kézirat anyagához, ugyanis több irat regesztáját is közzétette, melyek több esetben szó szerinti közlést is tartalmaztak. Hogy ő maga kutatott-e a monostor könyvtárában, vagy netán kapta a másolatokat, esetleg még 1918 előtt készült másolatokra, kivonatokra támaszkodott – ilyenek minden bizonnyal voltak –,⁶² erre vonatkozóan nincsen adatom. Mindenesetre a kódexet – Hajnikhoz ha-

⁵³ 1892-ben Oláh-féle formuláriumként említi. Tudomásom szerint ez a legkorábbi adat, amikor a kézirat ilyen néven szerepelt. Hajnik Imre: *A király bírósági személyes jelenléte és ennek helytartója a vegyesházakbeli királyok korszakában*. Bp., 1892. 20. 1. j.

⁵⁴ Függelék. II. sz.

⁵⁵ *Nagy képes világtörténet*. I–XII. Szerk. Marczali Henrik. Bp., 1898–1905. VI. (A középkori intézmények bomlása és a renaissance) 642. [Valójában a magyar fordítás és a kézirat vonatkozó lapjának faksimile-változata a 642. és 643. lapok közé van ékelve.] A kötet utolsó, Jagelló-kort tárgyaló fejezete Marczali Henrik munkája.

⁵⁶ *A Pannonhalmi Főapátság története*. I–XII. Szerk. Sörös Pongrácz et al. Bp., 1902–1912. (A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története 3) III. (1405–1535) 664.

⁵⁷ *Akták és levelek Erdély- és Magyarország Moldvával és Havasalfölddel való viszonyához*. I. 1468–1540. Szerk. Veress Endre. Bp., 1914. (Fontes rerum Transylvanicarum 4) 101–102., 106.

⁵⁸ Márki Sándor: *Dósa György*. Bp., 1913. (Magyar történeti életrajzok) 16., 95., 230., 232., 359., 360., 362., 440., 467., 469., 470., 475. (Részint Oláh Miklós formuláskönyvének, részint egyszerűen jászói kéziratnak nevezi.)

⁵⁹ Főgel József: *II. Lajos udvartartása*. Bp., 1917. 38., 48., 50., 60., 125.

⁶⁰ Szentpétery Imre: *Magyar oklevéltan*. Bp., 1930. 178.

⁶¹ Lásd pl. *A Podmanini Podmaniczky-család oklevéltára*. I–V. Szerk. Lukinich Imre. Bp., 1937–1943. II. (1510–1537) XXXII–XXXV. [Schiller nyomán]; Tóth László: Bonfini másolójának címeres levele (Analecta Bonfiniana). *Turul* 43 (1929) 56–60. [Schönherr nyomán]; Holub József: Pécs város pecsétjei. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1958. Szerk. Dombay János. Pécs, 1959. 138. 4. j. „Jászóvári formuláskönyv”-ként említve, a referencia megjelölése nélkül. Feltehetően Schönherrtől veszi az adatot. Vö. Schönherr: II. Ulászló korabeli, 65. 1. j. Holubra reflektál Bezerédy Győző: Tolna megye településeinek pecsétjei a feudalizmus végén. *Tolna Megyei Levéltári Füzetek* 2 (1991) 119. 34. j. A kódexet szintén jászóvári formuláskönyvnek nevezi, de Holubbal ellentétben idézi a régebbi irodalmat is.

⁶² Décsényi [Schönherr] Gyula is több tucat ilyen kivonatot készített. Lásd Függelék. I. sz.

sonlóan – Oláh Miklós formulárjának nevezte.⁶³ Némiképp az ő esetéhez hasonló Fekete Nagy Antalé is. Utóbbi a második világháborút követően kezdett hozzá a Dózsa-parasztháború történetének feldolgozásához,⁶⁴ amelyhez oklevéltárat is készített. A kéziratos munkát Kenéz Győző, Solymosi László és Érszegi Géza rendezték sajtó alá.⁶⁵ Ebben tizenegy olyan oklevél szövege olvasható teljes terjedelmében, amelyek forrásaként a formuláskönyvet jelölték meg.⁶⁶ Fekete Nagy nyilvánvalóan Márki monográfiájából értesült a formulárium témája szempontjából értékes anyagáról. Minden bizonnyal fényképfelvételekre támaszkodott az átírás során.⁶⁷ Az MNL OL ugyanis már 1963 előtt készítettett mikrofilmfelvételeket a formuláriumról, mégpedig kifejezetten a parasztháborút érintő iratokról.⁶⁸ Ekkor azonban még csupán nyolc felvétélről volt szó.⁶⁹ 1963 után, de még 1973 előtt került sor a teljes kézirat filmre vételére.⁷⁰

A kézirat második világháború utáni története is tartogat fordulatokat. Ennek első szakasza az 1950-es évekre esik. A szerzetesrendek vagyonának államosítása után, 1951–1952-ben az összes kelet-szlovákiai egyházi intézmény könyvtárlományát a jászói monostorba szállították. Ennek során nem vették figyelembe az egykori őrzőhelyek rendjét, így az állományok összekeveredtek egymással. Az újrendezést a Szlovák Nemzeti Könyvtár felügyeletével végezték el 1954-re. Az eredeti monostori könyvtár anyagát, amelyhez a 19. század végén Kudora Károly felügyeletével cédulakatalógus készült,⁷¹ a beszállítás és átrendezés során elméletileg intaktan megőrizték, ennek ellenére egy 1958-ban elvégzett revízió már több mint négyezer kötet hiányát mutatta ki. A proveniencia szerint újrendezett könyvgyűjteményekhez az 1960-as és 1970-es években katalógusok készültek. Ekkor már mind a monostor könyvtárának, mind az oda beszállított könyvgyűjteményeknek a felügyeletét a Matica Slovenská helyi irodája [Miestne Pracovisko Matice Slovenskej Jasov] látta el.⁷² Ebben az időszakban készültek a formuláriumról az MNL OL-ban fellelhető, már említett mikrofilmfelvételek, amelyek utóbb a Diplomatikai Fényképgyűjteménybe

⁶³ *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599*. Közéleteszi Bártfai Szabó László. Bp., 1938. 304–305. (1176–1177. sz.), 315–316. (1211–1214. sz.)

⁶⁴ Barta Gábor – Fekete Nagy Antal: *Parasztháború 1514-ben*. Bp., 1973. 5.

⁶⁵ *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV*. Ed. Antonius Fekete Nagy et al. Bp., 1979. (Publicationes Archivii Nationalis Hungarici II. Fontes 12.) Ennek Érszegi Géza készítette előszavában olvashatunk a Fekete Nagy-féle kézirat felhasználási módjáról.

⁶⁶ Uo. 89., 129., 142., 162., 165., 222., 235., 285., 322.

⁶⁷ Ugyanakkor valamilyen forrásból tudomást szerzett a kódex méretadatairól is, ezeket ugyanis precízen megadta: 22×30 cm. Lásd *Monumenta rusticorum*, passim.

⁶⁸ Borsa Iván: *Csehszlovákiai levéltári anyagról készült mikrofilmek az Országos Levéltár Filmtárában*. (1963. jan. 1-én). Bp., 1963. (Levéltári leltárak 19) 124.

⁶⁹ Uo. 50.

⁷⁰ Bándi Zsuzsanna: *Csehszlovákiai levéltári anyagról készült mikrofilmek az Országos Levéltár Filmtárában*. (1973. jan. 1-én). Repertórium. Bp., 1974. (Levéltári leltárak 62) 85.

⁷¹ Legvalószínűbb, hogy a kézirat ekkor kapta a 78. számot.

⁷² Ezeket az adatokat két munkából vettem: Vojtech Šarluška: *Inventár rukopisov Archivu literatúry a umenia Slovenskej Národnej Knižnice. Rukopisy historických knižnic na Slovensku IV. (Jasov)*. Martin, 2010. 5–9.; Ružena Párová: *Jasov. Knižnica rádu premonštrátov*. (Bibliothek des Prämonstratenserordens.) In: *Handbuch deutscher historischer Buchbestände in Europa*. Hrsg. Elena Midriaková – Blažej Belák. Hildesheim – Zürich – New York, 2000. Band 4. (Slowakische Republik) 171–177.

is bekerültek.⁷³ Ugyanígy Jászón írta le a kötetet Julius Sopko a szlovákiai könyvtárakban őrzött középkori kódexeket számba vevő katalógusában.⁷⁴ Bár csak egy szűkszavú ismeretetről van szó, tudomásom szerint mindmáig az ő közlése az utolsó, amelyik az eredeti kézirat alapján készült. Csapodi Csaba már az ő adatait vette át.⁷⁵

Az 1970-es évek végén a kéziratokat állományvédelmi okokból a Szlovák Nemzeti Könyvtár turócszentmártoni központjába szállították,⁷⁶ ahol az 1990-es évek elején részletesen leírták és katalogizálták őket. A katalógus végül 2010-ben jelent meg.⁷⁷ Ez a közel 900 kéziratot magában foglaló állag nem csupán az egykori premontrei könyvtár kódexeit foglalta magában, hanem az 1950-es években oda beszállított más egyházi gyűjtemények köteteit is. A katalógusban nem szerepel a formuláskönyv, sem a jászói könyvtár kéziratai közt, sem a többi gyűjtemény anyagában. Ennek okán több intézménnyel is felvettem a kapcsolatot, és megpróbáltam a kódex nyomára akadni. Barta Károly Tamás nyugalmazott jászói főpát már évekkel ezelőtt tájékoztatott, hogy bár a régi premontrei könyvanyag jelenleg is a monostorban van, a kéziratokat elszállították, és ilyen kötetet a könyvtár nem őriz. A turócszentmártoni Szlovák Nemzeti Könyvtár [Slovenská národná knižnica] Kézirattárában, illetve a régi könyvek gyűjteményében Daniela Škulová és munkatársai lekötöző szívésséggel a gyűjtemények kéziratot inventáriumait is átvizsgálták, de a kódexnek nem találták nyomát.⁷⁸ A Szlovák Nemzeti Levéltárból, ahová a jászói konvent egykori levéltára került, szintén nem kaptam pozitív választ. Úgy tűnik, jelenleg egyedül az MNL OL mikrofilmfelvétele és az abból előhívott fotók állnak a kutatók rendelkezésére.⁷⁹

⁷³ Vö. 27. j. A két említett filmtári jegyzék egyaránt a Matica Slovenská jászói kirendeltségét adja meg a kézirat lelőhelyeként.

⁷⁴ Július Sopko: *Stredoveké latinské kódexy v Slovenských knižniciach*. H. n. [Matica Slovenská], 1981. (Stredoveké kódexy Slovenskej proveniencie 1) 161–162.

⁷⁵ Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*. I–II. Bp., 1988–1993. (MTAK Közleményei 23; 31) I. 448/1819. sz. „Formulare Jaszoviensi” megnevezéssel.

⁷⁶ Erre vonatkozóan 1979-et ad meg Vojtech Šarluška. Šarluška: *Inventár rukopisov*, 8. Imrich Kotvan ősnymtatvány-katalógusa szerint az inkunábulumok 1975-ig voltak a monostor könyvtárában. Imrich Kotvan: *Inkunábuly na Slovensku – Incunabula quae in bibliothecis Slovaciae asservantur*. H. n. [Matica Slovenská], 1979. 226., 605., 665–667., 698., 1027., 1043., 1050., 1076., 1154. sz. Ružena Párová leírásában csak az átszállítás ténye szerepel, konkrét dátum nem. Párová: Jasov, 172–173.

⁷⁷ Vö. Šarluška: *Inventár rukopisov*.

⁷⁸ Értesítettek ugyanakkor arról is, hogy a kézirat csak a Szlovák Nemzeti Könyvtár kézirattári gyűjteményében lehet, így valószínű, hogy a rendezések során sajnálatos módon elkeveredett.

⁷⁹ Ezenkívül a Svéd Nemzeti Levéltárban [Riksarkivet, Stockholm] őriznek egy olyan, talán a 16. század második feléből való kéziratot, amely a formulárium részleges másolatának tűnik. Egyelőre erről is csak az Országos Levéltár mikrofilmje, illetve az abból készült fotók állnak a rendelkezésemre. MNL OL DF 289137. (Az eredeti példány is fellelhető: Riksarkivet, Extranea-samlingen XVII [Ungern] 216a. Ezt egyelőre még nem volt módomban megvizsgálni.) A fényképfelvételek alapján az eredeti kódexnek csak egy részleges másolata. A 6. folio részleges tartalmát, valamint a 9. foliótól a 95. lap rektójáig tartalmazza a formulárium anyagát. Neumann Tibornak köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet a példányra.

Amióta az említett mikrofilm rendelkezésre áll, a kézirat újból a kutatók látószögébe került. Borsa Iván már 1974-ben felhívta a figyelmet a kötet fontosságára.⁸⁰ Az 1980-as évek elejére a mikrofilmről kinagyított fotók a Diplomatikai Fényképgyűjtemény részeként a filmnél egyszerűbben is elérhetőek lettek. Ezekből az évekből már van adatom arra, hogy felhasználták belőle konkrét oklevél szövegét.⁸¹ Az 1990-es évektől kezdve számos szerző említette, hasznosította a fotóanyagot. Vannak olyan írások, amelyek a kéziratnak csak egy-egy vagy néhány oklevelét használták fel, az elemzett problémakörhöz kapcsolódó darabokat.⁸² Sokkal bővebben aknáztá ki a tartalmát Neumann Tibor az Ernuszt-féle számadáskönyv új kritikai kiadásában.⁸³ Tudomásom szerint Tringli István, valamint a nemrégiben megjelent, a késő középkori Magyar Királyság megyei archontológiájának összeállító azok, akik teljes szövegű okleveleket is közöltek a kódexből.⁸⁴

A kódex

Magáról a kéziratról az eredeti példány hiányában sajnos keveset lehet mondani. A 215 lap terjedelmet, illetve a Fekete Nagy Antalnál olvasható, fólió kötetre utaló 22×30 cm lapméretet Sopko leírása megerősíti.⁸⁵ A kódexbe összesen 473 oklevelet másoltak bele, maguknak az oklevél-szövegeknek a valós száma ennél valamivel alacsonyabb, mert előfordul, hogy egyes diplomák textusa többször is szerepel a kötetben.⁸⁶ A másolók számát pusztán a fotók alapján nehéz megbecsülni, az a megállapítás azonban, hogy egyetlen írónak lenne az összeállító, egyértelműen téves,⁸⁷ mint ahogyan az a kijelentés is, hogy a kötetet a „Jagelló-kori kancellárok” állították össze.⁸⁸

⁸⁰ Borsa Iván: A magyar medievisztika forráskérdései. (Medievisztika és a levéltári anyag). *Levéltári Közlemények* 44–45 (1973–1974) 104. 3. j.

⁸¹ Pl. Fülep Katalin: Bonfini Rerum Ungaricarum decades című művének harmadik töredéke. *Magyar Könyvszemle* 100 (1984) 344. 15. j. (A mikrofilm alapján.)

⁸² Pl. Hermann: Miképp került Divény vára, 67–68.; Neumann Tibor: *A Korlátkövek. Egy előkelő család története és politikai szereplése a 15–16. században*. Győr, 2007. 43. 238. j.; C. Tóth Norbert: Egy legenda nyomában. Szapolyai János és ecseদি Bátori István viszonya 1526 előtt. *Századok* 146 (2012) 451.; Lővei Pál: Uralkodói lovagrendek a középkori Magyarországon: a Szent György-rend és a Sárkányrend. In: *Szent István lovagjai. A legrangosabb magyar kitüntetés 250 éve*. Szerk. Gödölle Mátyás – Pallos Lajos. Bp., 2014. [Kiállítási katalógus] 17., 19.; Véber János: A Dózsa-féle parasztfelkelés humanista stílusban írt levelekben. *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle* 50 (2015) 96–97.

⁸³ Neumann Tibor: *Registrum proventuum Regni Hungariae. A Magyar Királyság kincstartójának számadáskönyve (1494–1495)*. Bp., 2019. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak) 103., 139., 162., 198–199., 203., 208., 223., 243., 266., 275., 366.

⁸⁴ Tringli István: Jagelló-kori levelesítő jegyzék Zalából. *Levéltári Közlemények* 69 (1998) 29–30.; Uő: *A Perényi család levéltára 1222–1526*. Bp., 2008. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 44) 342–343. (709. sz.), 345–346. (717. sz.) *Magyarország világi archontológiája 1458–1526*. II. Megyék. Szerk. C. Tóth Norbert et al. Bp., 2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) 486., 494., 498.

⁸⁵ Sopko: *Stredoveké latinské kódexy*, 161.

⁸⁶ Lásd pl. Schiller: *Az örökös főrendiség*, 318., 321. Vö. *Monumenta rusticorum*, 162.

⁸⁷ Récsy: *Egy XV–XVI. századbeli*, 496.

⁸⁸ *A Pannonhalmi Főapátság története*, III. 664.

Ami az oklevelek kiadóit illeti, míg 224 diploma intitulációjában olvasható II. Ulászló neve, addig mindössze 46 kötődik Mátyáshoz,⁸⁹ és csupán 9 másolat élén találkozunk II. Lajos nevével, hogy végül a kézirat utolsó, 215. lapján I. Ferdinánd királynak egy 1544-ben kiadott oklevelére is rábukkanjunk. Csúpan elvétve találunk a kéziratban olyan okiratot, amelynek intitulációjában nem uralkodó neve szerepel, ilyen például Szatmári György esztergomi érsek vagy Giovanni Battista Bonzagni egri püspöki kormányzó egy-egy kiadványa.⁹⁰ A többi, közel 200 oklevél egy részének kibocsátója valószínűleg sohasem lesz azonosítható, oklevelekből kiemelt különféle formulákról lévén szó. A többi meg nem nevezett méltóságviselő diplomáinak többsége II. Ulászlóhoz vagy korához köthető.

Mikor és hogyan állították össze a kötetet? Sajnos a fotók alapján az ívfüzetek nem különíthetők el egymástól, és arról sem tudunk meg semmit, hogy sor került-e valamikor a kézirat újbóli bekötésére, amikor egyes lapok esetleg összekeveredhettek. Ezért csak óvatos feltételezésekbe merek bocsátkozni. A szerkesztés idejét illetően elsőként II. Ulászló korára lehetne gondolni, ez azonban a kötet egészére nézve valószínűtlen. Egyfelől már a 46. lap verzőjén megtalálható II. Lajos két oklevele, Ulászló-diplomák közé ékelve. Igaz, az írásuk az utóbbiakétól, úgy tűnik, eltér, így elvben lehetséges, hogy az említett verző részben üresen maradt, és oda utólag másolták be a két későbbi oklevél textusát. A következő II. Lajos-intitulált okmány a 192. lapon olvasható, előtte egy, az apja által kibocsátott oklevél áll. A két másolat írnoka azonos, ennél fogva ezek a szövegek csak 1516 után kerülhettek a kéziratba. A 208. lapon álló Ulászló-oklevél leghamarabb 1522-ben került a kódexbe, írnoka ugyanis azonos Szatmári György érsek ezen évből való kiadványának másolójával. A Mátyás-levelek részint a kötet első, részint a legutolsó részében olvashatók nagyobb számban,⁹¹ bár sorukat számos Jagelló-kori okirat töri meg. Lehetséges, hogy a gyűjtemény összeállítását még Ulászló uralkodása idején kezdték meg, majd Lajos, sőt esetleg még I. Ferdinánd alatt is folytatták. Az is felvethető, hogy még Ferdinánd idejében is másoltak bele Jagelló-kori okleveleket. Mindössze ennyi, amit a szerkesztés idejéről az eredeti példány vizsgálata nélkül meg merek kockáztatni.

Érdekesebb kérdést vet fel az összeállítás mikéntje, ami részben átvezet a kézirat műfajának problematikájához is. Először is említendő, hogy tisztázatlanul gyűjteményről van szó, viszonylag kevés szöveghez kerültek korrektúra-glosszák. Igaz ugyan, hogy több sriptor keze azonosítható a kötetben, mégsem olyan formuláriumról van szó, amelynek iratait kis túlzással napról napra, feltehetően különböző szálas iratokból vagy iratcsoportokból másolták össze.⁹² A kódex első része végiggondolt struktúrát követ. Először következnek az exempciós és donációs oklevelek, ezután következnek különböző engedélyeket tartalmazó diplomák, majd néhány arena. Néhány oldallal később ismét összetartozó egységet képez

⁸⁹ *Mátyás király levelei*, I. V.

⁹⁰ Szatmári: fol. 208^v; Bonzagni: fol. 16^v.

⁹¹ A 49. és a 74. lapok, valamint a 195. és 202. lapok között. Az itt olvasható több tucat levélén kívül természetesen további, Mátyás királyhoz köthető iratok is vannak sporadikusan elhelyezve a kódexben.

⁹² Nemrégiben egy efféle gyűjteményre akadtam rá az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában. Részletesen is írtam róla a megjelenés előtt álló tanulmányomban. Lásd Mikó: A formuláskönyv és a leveleskönyv határán.

a II. Ulászló király által kibocsátott regálisok csoportja. Ezt követően a különböző jogbiztosító iratok már kevésbé rendezhetőek jól elhatárolódó csoportokba. Az 53. és 75. lapok között nagyszámú misszilis olvasható, részben Mátyás, részben II. Ulászló által kibocsátva, sorukat azonban adományozó vagy engedélyeket biztosító diplomák éppúgy megszakítják, mint például címereslevelek. A 75. lap után az oklevelek tárgyi csoportosítása már nyomokban sem lelhető fel, a legkülönbözőbb jogesetekhez kapcsolódó formulák váltják egymást, misszilisekkel kiegészítve. Oklevéltípusok, például adománylevelek, vagy épp arengák, amelyek a kódex első részében rendezetten sorakoztak egymás után, újból és újból felbukkanak. Jól körülhatárolhatóan már a kézirat végén, a 194. és 203. lapok között található tucatnyi, Mátyáshoz köthető irat különíthető el.

Vajon meg lehet-e magyarázni ezt a kettősséget? Egyszerűen arról lenne szó, hogy a gyűjtemény összeállítói ráuntak egy előre meghatározott struktúra követésére? Vagy újabb és újabb iratokat ítéltek fontosnak, olyanokat is, amelyekhez hasonlókat már korábban belemásoltak a kéziratba, és ezért borították fel, majd hagyták el végleg az előre megtervezett szerkesztési módot? Természetesen lehetséges. Ám az is felvethető, hogy a kódex elején megfigyelt „csoportok” okleveleit egységesen vették át valamilyen korábbi gyűjteményből. Ilyenek pedig minden bizonnyal voltak, ezt világosan bizonyítani tudtam egy másik, szintén főként Mátyás- és Jagelló-kori iratokat tartalmazó formulás- és leveleskönyv példáján.⁹³ Ez a kérdéskör egyelőre alig kutatott. Néhány eddig fellelt adatból az is megállapítható, hogy a korabeli formuláriumok között voltak „vándorló”, több példányban is megtalálható oklevélszövegek.⁹⁴

Zárásként még a formuláskönyv-műfaj definíciójára térek ki nagyon röviden. Mint a bevezetőben már szó esett róla, a hazai történetírásban Kovachich után Bónis vizsgálta meg a legtöbb, formuláriummént szóba jöhető kéziratot, és ezek mindegyike szerepel a *Középkori jogunk elemei* harmadik fejezetében.⁹⁵ A lista azonban nem volt teljesen koherens, így például egyfelől szerepelt benne az a feltehetően Bácsi Ferenchez köthető kézirat, amelyet részint formulás-, részint leveleskönyvnek nevezett,⁹⁶ másfelől viszont nem szerepeltek benne olyan, régebbi szerzők által leveleskönyv-funkcióban felhasznált gyűjtemények, amelyek nagyobb számban tartalmaztak oklevélformulákat is.⁹⁷ A középkori

⁹³ Lásd Mikó: A formuláskönyv és a leveleskönyv határán.

⁹⁴ Ilyen például a „Bonfini-másoló” János scriptor címereslevele. Megvan a szöveg az Oláh-formuláskönyvben, valamint a Cocavianus- és a Listhius-formuláriumban is (Oláhra lásd Schönherr: II. Ulászló korabeli, 62.; Cocavianusra lásd Lócse város levéltára [Štátny archív v Levoči] (= LVL) Cocavianus Matthias formuláriuma fol. 15^v–. [MNL OL DF 286487.]; Listhiusra lásd Kovachich: *Formulae*, XLV.) Szapolyai Imre szepesi grófi cím-adománya megvan a Werbőczy-féle, a Cocavianus-, a Listhius- és az Illésházy-formuláskönyvben (Werbőczyre lásd EFKK Werbőczy-formuláskönyv fol. 87^v–88^v. [MNL OL DF 281415.] Vö. 14. j.; Cocavianusra lásd LVL fol. 19^v–21^r [MNL OL DF 286487.]; Illésházyra lásd OSZK Fol. Lat. 2238. fol. 88^v–90^r.; Listhiusra lásd Kovachich: *Formulae*, XLV.) A Perényi Imrénének szóló, Abaúj megyei örökös ispáni cím-adomány szövege az Oláh-formulárium mellett az egykori Illésházy-könyvtár kódexében is megtalálható. (Oláhra lásd Tringli: *A Perényi család*, 342.; Illésházyra lásd OSZK Fol. Lat. 2238. fol. 77^r–78^r.)

⁹⁵ Lásd a 19., 20. és 21. jegyzetekben idézett irodalmat.

⁹⁶ Bónis György: *Jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp., 1971. 354. Vö. Uő: *Középkori jogunk*, 146.

⁹⁷ Pl. az úgynevezett Váradi Péter-féle leveleskönyv, amelynek a kézírata két formulagyűjteményt is tartalmaz. Fraknói: Mátyás király leveleinek, 4.; Véber János: *Két korszak határán. Váradi Péter pályaképe és írói*

formula-, illetve levélkollekciók hasonlóságára, egybeesésére már Fraknói és Schönherr is utaltak a Mátyás-levelezés kiadásakor, de nem foglalkoztak esetleges elhatárolásukkal, az adott köteteket hol így, hol úgy nevezték.⁹⁸ Az Oláh-féle kötetet Bónis beemelte a formuláriumok közé, Fraknói és Schönherr pedig a már emlegetett Mátyás-leveleket használták fel belőle. Valójában a kézirat a negyvenhat Mátyás-misszilis mellett több tucat, jórészt II. Ulászlóhoz köthető levelet is tartalmaz, ennél fogva a kötet a leveleskönyv műfajába is beleillik. A közelmúlt szakirodalmában joggal utaltak arra, hogy a levélgyűjtemények összeállítói is mindenekelőtt formuláskönyveket akartak létrehozni, a kancelláriai munka megkönnyítésére.⁹⁹ Nekem mindezek alapján úgy tűnik, hogy a két csoport közti határvonal nagyon bizonytalan, néha csak a formulázott levelek, illetve az oklevél-formulák számaránya dönt, milyen címen tartjuk nyilván az adott kéziratot. Amennyiben azonban a kutatót maga a forrásanyag érdekli, amit e kéziratok a kancellária „kimenő” iratforgalmából megőriztek, a műfajba sorolással aligha érdemes bajlódni, ellenben a lehető legtöbb releváns kéziratot érdemes felhasználnia. Sőt, talán még attól sem szabad visszariadnia, hogy a műfajt úgy határozza meg, ahogyan maga a legjobbnak látja: az Oláh-féle kéziratot nevezhetjük formulás- vagy leveleskönyvnek is, ám az is lehet, hogy – Borsai Iván szavaival élve – „a királyi kancellária egy fogalmazati-másolati-formuláris »vegyes« könyvéről”¹⁰⁰ van szó.

életműve. Bp., 2009. [Bölcsészdoktori értekezés. Kézirat] 126–127.; Uő: *Két korszak határán. Váradi Péter humanista főpap, kalocsai érsek pályaképe*. Pécs–Bp., 2016. (Sziluett. Korszerű történelmi életrajzok) 116–120. Ugyanide sorolandó az OSZK Fol. Lat. 1656. jelzetű kézirata is, erről lásd a 7. jegyzetben idézett írásomat.

⁹⁸ Fraknói: Mátyás király leveleinek, 1–4.; *Mathiae Corvini Hungariae regis epistolae*, LXX–LXXI.

⁹⁹ Rácz György: Bevezető a Héderváry-kódex hasonmás kiadásához. In: *A Héderváry-kódex. Mátyás király leveleskönyve a Héderváry család egykori könyvtárából*. Bevezetővel ellátta Rácz György. Bp., 2008.; Uő: *A levélíró Mátyás király*. In: *I. Mátyás és az igazságszolgáltatás*. Szerk. Peres Zsuzsanna – Révész T. Mihály. Bp., 2019. 109.

¹⁰⁰ Borsai: *A medievisztika forráskérdései*, 104. 3. j.

FÜGGELÉK

Az alábbiakban Schönherr Gyulának a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában őrzött hagyatékából a formuláskönyvre vonatkozó aktacsoportot mutatom be. Az itt közölt információknak egyfelől historiográfiai jelentőségük van, hiszen arról tanúskodnak, hogyan dolgozott a kézirattal annak egyik, mindmáig jelentős kutatója. Ezen túlmenően a II. szám alatt közölt leírásból a kódex korai történetére vonatkozó, mindeddig publikálatlan adatok ismerhetők meg, míg a III. szám alatt említett tartalommutatónak a szövegkiadás ellenőrzésében lesz jelentősége.

Jelzet: MTAK Kézirattár. Tört. 2° 281/2., pallium „Jászó” (fol. 250–326). A kéziratok mindegyike autográf.

I/1. (fol. 250–263.) A kéziraatra vonatkozó cédulaanyag első része. Benne tizenhárom különböző kategória, amelyekbe Schönherr az okiratok egy részét besorolta. Az egyes csoportokhoz tartozó diplomákat a cédulákra felvitt fóliószámok azonosítják. A kategóriák a következők: 1. Dósa keresztesei; 2. inscriptiók, pénzügyek, kölcsönök, bányászat, pénzverés, kamara; 3. világi tisztségek adományozása; 4. egyházi javadalmak, adományok; 5. igazságszolgáltatás; 6. törökök; 7. diplomatiái levelezés; 8. városi dolgok; 9. exemptiók; 10. oklevelek Mátyástól, Alberttól, V. Lászlótól, I. Ferdinándtól; 11. confirmatiók, más donatiók, introductoriák etc.; 12. *salvus conductus*; 13. különböző engedélyek, parancsok; 14. pecsételés.

I/2. (fol. 264–309.) Negyvenöt oklevél kivonata, regesztája. Minden okirat külön cédulára van rávezetve. A kivonatok egy része magyar nyelvű, másik részükben keverednek a magyar összefoglalások az eredetiből vett latin nyelvű formulákkal. A kódex egyik legnagyobb értékét adó, II. Ulászló király által zömmel 1511 és 1514 között kibocsátott regálisok (fol. 33^v–41^v) jelentőségét Schönherr – úgy tűnik, kortársai közül egyedülként – felismerte, ugyanis ezek mindegyike szerepel a cédulákon.

II. (fol. 310–311.) A *jászóvári formuláskönyvről* című írás főként a kézirat történetéről szól, kiegészítve Schönherr néhány személyes megjegyzésével. A történeti adatok egy része, mint a tanulmányban már bemutattam, különböző közlemények alapján is rekonstruálható, míg egyes adatokra csupán itt bukkantam rá. Az összefoglalás Récsey ismertetésének 1898. júniusi megjelenése után, és – legvalószínűbben – Schiller monográfiájának 1900-ban történő kiadása előtt készült. A szövege a következő:¹⁰¹

„Azt a XV–XVI. századi formuláskönyvet, amelyet Récsey Viktor a Magyar Történelmi Társulat 1898 május 5-iki ülésén bemutatott s a Századok júniusi¹⁰² füzetében ismertetett, nagyon jól ismerték már előbb is középkori történelmünk buvárai. A szerencsés felfedező,

¹⁰¹ A dokumentumot eredeti formájában, a Schönherr által eszközölt korrektúrákkal együtt közlöm. A szövegben csupán néhány tollhibát javítottam.

¹⁰² Kihúzza múlt évi májusi.

dr. Horvát Balázs ugyanis, amint a kézirat¹⁰³ birtokába jutott, felismerve nagy jelentőségét, nem késett azt Fraknói Vilmosmal közölni. Az 1890–92. években hosszú ideig volt a kódex Budapesten, úgy a M. Tud. Akadémiában, mint a Magyar Nemz. Múzeum könyvtárban. Fraknói, mint Récsey jelenti, több levelet másoltatott ki belőle Mátyás király levelei kiadásához (L. Mátyás király levelezése a római pápákkal [Vatikáni Magyar Okirattár I. ser. VI. k.] LXX. l. és Mátyás király levelei I. k. V. l.). Hajnik Imre tüzetesen áttanulmányozta a kéziratban rejlő gazdag jogtörténeti anyagot. Én magam is áttanulmányoztam egész tartalmát, és a Turul évfolyamában¹⁰⁴ terjedelmes közleményben ismertettem a II. Ulászló korabeli czimeradományok formuláit, melyeket a kódex magában foglal.

Sőt, hogy a kódexről szélesebb körökben is bírtak tudomással, mutatja az, hogy éppen a múlt év elején, közvetlenül az előtt, hogy Récsei Viktor tanulmánya tárgyává tette volna, a Magyar Nemz. Múzeum könyvtára újból felkérte azt Schiller Bódog joggyakorló részére, a ki a főuri rend keletkezésének történetére keresett benne adatokat.

Mindezt nem azért mondom el, hogy kisebbitsem Récsey t. tagtársam közlésének értékét.¹⁰⁵ A kik a források bőségéből merithetnek, azokkal nem egyszer történik meg,¹⁰⁶ hogy évekig hevertetnek íróasztaluk fiókjában oly adatokat, melyeket agilisabb kutatók méltán sietnek napvilágra hozni. Annyit mindenesetre kívánatosnak tartottunk volna,¹⁰⁷ hogy a kézirat legujabb ismertetője alaposabb tanulmánya tárgyává tette volna annak anyagát, ha teljesebb képet adott volna azokról az igazán becses történelmi, művelődés- és jogtörténeti adatokról, a melyeket a kézirat számunkra megőrzött.¹⁰⁸ Ha figyelmeztette volna olvasóit a diplomáciai érintkezések, a török ellen való védekezés, a Jagellok korabeli viharos országgyűlések, a bányászat, pénzverés, s általában az ország pénzügyi igazgatása történetét megvilágító adatok gazdagságára, arra az igazán megbecsülhetetlen értékű anyagra, melylyel az egyházi és világi méltóságok, tisztségek és javadalmak adományozására¹⁰⁹ és igazságszolgáltatásra¹¹⁰ vonatkozó részletek és középkori institutiók buvárai számára kínálkoznak.”

III. (fol. 312–322.) A kézirat tételes leírása, a másodiktól az utolsó, 215. fólióig.

IV. (fol. 323–324.) *Mátyás levelei a kassai formulareban.* A Mátyás királyhoz köthető levelek tételes felsorolása.

V. (fol. 325–326.) Két irat teljes szövegű átírása.¹¹¹

¹⁰³ Előtte kihúzva *annak*.

¹⁰⁴ A folyóirat 1891. évi számairól van szó, vö. 32. j.

¹⁰⁵ Előtte kihúzva *érdemét*.

¹⁰⁶ Ezt követően kihúzva *velünk*.

¹⁰⁷ Előtte kihúzva *szerettünk volna*.

¹⁰⁸ Ezt követően kihúzva *Pedig valóban hálás anyag kínálkozott* [helyesen: kínált – M. G.] *volna számára e kézirat*.

¹⁰⁹ Eredetileg *betöltésére*.

¹¹⁰ Ezt követően kihúzva *a város(ra), a bányászatra*.

¹¹¹ Az első oklevél II. Ulászló parancsa egy ismeretlen megyéhez (fol. 211^v; kiadására lásd *Monumenta rusticorum*, 235.), a másik pedig az alábbi címet viselő irat: „Ut signaturae in libro regio in litteris regie maiestatis transsumpantur.” (Fol. 81^v)

ÖZVEGY NŐK ÉS ÚJ CSALÁDJAİK EGY 18. SZÁZADI GÖMÖRI MEZŐVÁROSBAN

BAROS - GYIMÓTHY ESZTER MÁRTA

WIDOWED WOMEN AND THEIR NEW FAMILIES
IN AN EIGHTEENTH-CENTURY MARKET TOWN IN GÖMÖR COUNTY

This study examines the remarrying behaviour of widows living in the market town of Csetnek and its affiliated parishes based on the Lutheran and Catholic registers. The community accepted the remarriage of widows as a norm, widows however remarried in smaller rates and more slowly than the general pattern. Women's chances of remarriage were influenced primarily by their age and the sex and age of their children.

Keywords: remarriage of widows, Csetnek, historical demography

---

„Az asszony le van kötve, amíg férje él, de ha férje meghal, felszabadul.”

1Kor 7,39

1764. március 4-én, hamvazószerda előtti vasárnap lépett a csetneki katolikus templomba a 26 éves, nőtlen ifjú, Pongrácz István. Menyasszonyát, a 35 éves, özvegy Lacny Zsuzsannát az evangélikus házasságkötési anyakönyvek tanúsága szerint már kétszer kísérték az oltár elé. Először 17 évesen, 1747. február 7-én vált asszonnyá: az evangélikus, nőtlen ifjú, Kesiak János volt a vőlegény, s a házasságból egy fiúgyermek született. A férj haláláról és János fiuk további sorsáról nem maradt fenn adat,¹ azt azonban tudjuk, hogy Zsuzsannát 24 éves özvegyként, 1753. március 6-án a 28 éves, szintén evangélikus vallású, nőtlen Szalai Miklós vette feleségül. A házasságkötés után hat hónappal megszületett első fiuk, akit még további kettő követett. Közel 10 év házasság után Zsuzsanna 1762. december 30-án temette el második férjét, és maradt egyedül 9 éves András és másfél éves János nevű fiaival. Az özvegyasszonnyal 14 hónappal később találkozunk újra, amikor Pongrácz István oldalán lépett harmadszor – ezúttal katolikus – oltár² elé. A vőlegény a házasság-

---

Baros-Gyimóthy Eszter Márta, doktorjelölt, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola.

¹ Zsuzsanna második házasságában, 1761-ben született gyermekét János névre keresztelték, ezért feltételezhető, hogy a Kesiak Jánostól született János nevű fiát addigra már eltemette.

² Mindketten evangélikus hitben nevelkedtek, a szertartás előtt térhettek át a katolikus hitre. Ennek okára az anyakönyvekből nem kapunk magyarázatot. A nagybőjt előtti esketést Fabricius József csetneki plébános végezte.

kötéssel a tízéves András és a hároméves János³ mostohaapjává is vált. A mozaikcsaládba még ezen év novemberében megérkezett az első közös gyermek is, Martin, akit a katolikus templomban kereszteltek.

A kétszer is újraházasodó özvegy élettörténete a 18. századi csetneki protestáns és katolikus anyakönyvek tanúsága szerint nem volt egyedi. A magas felnőttkori halálozás következtében felbomló családi egység megannyi kihívás elé állította az életben maradt felet, akinek a megváltozott életkörülmények között, a lehetőségeit⁴ felmérve kellett a maga és gyermekei boldogulását megtalálnia.

A megözvegyült nő haláláig viselhetette az özvegyi fátylat és elhalt férje nevét; ezzel biztosíthatta magának a gyermeket illető vagyon kezelését, átvehette a családfő szerepét, s megteremthette a családi élet gazdasági alapjait. Kérhette családjá segítségét, de ha gyermekei között volt már felnőtt korú fiú, ő is átvállalhatta a családfői feladatokat; ebben az esetben az özvegy anyával együtt vitték tovább a gazdaságot.⁵

Megoldás lehetett az újraházasodás is, helyben vagy esetleg a környező településeken. Az özvegy nő „elsősorban a gazdaság tovább vitele, a férfi munkaerő pótlása miatt keresett újabb házastársat. [...] Az özvegy férfi elsősorban árván maradt gyermekeinek gondozása miatt keresett újabb párt, gyakran az özvegyi idő letöltése előtt.”⁶ A férfinak azonban nem feltétlenül kellett újraházasodnia, amennyiben volt idősebb lánya, aki az anyai szerepet – a kisebb gyermekek nevelését –, illetve a háztartás vezetését át tudta venni.

Az özvegy szándéka persze nem volt elég az újraházasodáshoz: kellett a környezetében egy partnert találnia, aki őt magát, illetve a körülményeit elfogadja. A történeti demográfiai kutatások azt mutatják, hogy az újra a házassági piacra kerülő nők és férfiak személyes körülményei előremozdíthatták vagy hátráltathatták is őket terveik megvalósításában. A meghatározó tényezők közé tartozott az özvegy neme, életkora, vagyoni és társadalmi helyzete, háztartásának összetétele, valamint hogy volt-e élő gyermeke, s ha igen, az mennyi idős és milyen nemű.⁷ Az elvárásoknak való megfelelés igényén, a társa-

³ A gyermeknek csupán a keresztelési időpontja ismert, további sorsáról semmit nem tudok.

⁴ Svédországi rurális közösségek megözvegyült lakóinak lehetséges alternatíváiról: Martin Dribe – Christer Lundh – Paul Nystedt: *Widowhood Strategies in Preindustrial Society. The Journal of Interdisciplinary History* 38 (2007) 209–214.

⁵ Lásd Jürgen Schlumbohm: *Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Bel min proto-industrieller Zeit, 1650–1850.* Göttingen, 1997. 238.

⁶ Őrsi Julianna: *Házassági stratégiák, írott és íratlan szabályok a párválasztásban.* In: *Szám- (és betű)vetés. Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére.* Szerk. Őri Péter. Bp., 2014. 126.

⁷ Az újraházasodás témakörével foglalkozó irodalomból a teljesség igénye nélkül: Alain Bideau: *A Demographic and Social Analysis of Widowhood and Remarriage. The Example of the Castellany of Thoisy-en-Dombes, 1670–1840.* *Journal of Family History* 5 (1980) 28–43.; *When Dad Died. Individuals and Families Coping with Family Stress in Past Societies.* Ed. Renzo Derosas – Michel Oris. Frankfurt am Main, 2002.; *Marriage and Remarriage in Populations of the Past.* Ed. Jacques Dupâquier et al. London – New York, 1981.; Beatrice Moring: *Widowhood Options and Strategies in Preindustrial Northern Europe. Socioeconomic Differences in Household Position of the Widowed in 18th and 19th Century Finland.* *The History of the Family* 7 (2002) 79–99.; Pakot Levente – Őri Péter: *Marriage Systems and Remarriage in 19th Century Hungary. A Comparative Study.* *The History of the Family* 17 (2012) 105–124.; Pakot Levente: *Megözvegyülés és újraházasodás székelyföldi rurális közösségekben, 1840–1930.* *Demográfia* 52 (2009) 55–88.; Ken R. Smith – Cathleen D. Zick – Duncan D. Zick: *Remarriage Patterns Among Recent Widows and Widowers.* *Demography* 28 (1991) 361–374.; Frans Van Poppel:

dalmi elfogadottságra törekvésen túl az új házasságkötés motivációja lehetett anyagi természetű vagy az örökös utáni vágy, de akár az időskori egyedüllét elkerülése is. Ahogy Csáky István tárnokmester megfogalmazta: „a testi lelki nyugalomért”⁸ házasodik újra. Az egyházi törvények és a közösségi normák az ifjakra és a hajadonokra, illetve az özvegyekre nézve azonosak voltak, és az özvegy nők és férfiak viselkedését a közösség legalább olyan figyelemmel kísérte, mint az ifjakét.⁹ A társadalmi elvárások, a jó és kegyes özvegyi viselkedés a gyakorlatban persze nem mindig valósult meg: a csetneki városi protokollum feljegyzései¹⁰ több, az erkölcsi normákat áthágó özvegy ügyeit megőrizték.

Tanulmányomban a csetneki özvegy nők életstratégiáit, az élethelyzet kihívásaira adott válaszait vizsgálom 18. századi evangélikus és katolikus anyakönyvi források alapján. (Az anyakönyvi feljegyzésekben csak nőtlenek, hajadonok, illetve özvegyek¹¹ szerepelnek, elváltak nem, tehát csak a házastárs halálát követő újraházasodás következtében létrejövő mozaikcsaládokat vizsgáltam.) Nem állt rendelkezésemre sem a gazdasági helyzetet bemutató összeírás, sem a háztartásszerkezet vizsgálatára alkalmas forrás (*status animarum*),¹² sem egodokumentumok. Így a döntéshozatal olyan fontos tényezői, mint az özvegyasszony anyagi helyzete, a háztartás szerkezete – hány, milyen korú és nemű gyermek él az özvegy anyával egy fedél alatt – rejtve maradtak.¹³

A történeti Gömör megyében fekvő Csetnek¹⁴ környékének gazdag vasérclelőhelyeiről, illetve vasfeldolgozásáról vált ismertté. Ennek emlékét a város címerében látható üllő, kalapács és fogó a mai napig őrzi. A településen áthaladó kereskedelmi útvonal is hozzájárult a gyors fejlődéshez: Csetnek 1320-tól birtokolta a vámszedés és a vásártartás jogát,

Widows, Widowers and Remarriage in Nineteenth-Century Netherlands. *Population Studies* 49 (1995) 421–441.; Frans Van Poppel: Nineteenth-Century Remarriage Patterns in the Netherlands. *The Journal of Interdisciplinary History* 28 (1998) 343–383.; *Stepfamilies in Europe, 1400–1800*. Ed. Lyndan Warner. Abingdon, 2018.

⁸ Idézi Horn Ildikó: Nemesi árnyak. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon. „adott Isten hozzáknak való szeretetéből... egy kis fraucimmerecskét nekünk.”* Szerk. Péter Katalin. Bp., 1996. 69.

⁹ Tóth István György: A törvényes és törvénytelen szerelem konfliktusai a 18. századi magyar falvakban. In: *Rendi társadalom – polgári társadalom 3. Társadalmi konfliktusok*. Szerk. Á. Varga László. Salgótarján, 1991. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 16) 47.

¹⁰ A városi iratok a Rozsnyói Levéltárban találhatóak, amelyek közül jelen tanulmányban a III. kötet bejegyzéseire hivatkozom: Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky Štatny archív v Košiciach Pracovisko Archív Rožňava Mestečko Štítník III. Protokol Tomus 1734–1796. (= MVSZ SAKE AR III. PT) A magisztrátus üléseinek döntéseit, kihallgatásait, jegyzőkönyveit, határozatait stb. döntő többségben szlovákul jegyezték fel a protokollum lapjaira; a latin és a magyar nyelvű bejegyzések száma elhanyagolható.

¹¹ Az özvegyasszonyokat sokszor, de nem minden esetben a férjük vezetéknevével jegyezték fel az új házasság megkötésekor, például a protestáns Tímár János özvegye, Gál Erzsébet 1779 januárjában lett Kotrocza Sámuel felesége – az esketésekor Tímár Erzsébet néven szerepel. A katolikus anyakönyvekben hasonló jegyzetelési magatartást találtam.

¹² Lásd Faragó Tamás: Lakók a Kárpát-medence hagyományos világában a 18. század közepén. *Demográfia* 56 (2013) 4. sz. 231–280.

¹³ Óri-Pakot: *Marriage Systems*, 121.

¹⁴ A város és az egyházközségek történetét részletesebben lásd: Baros-Gyimóthy Eszter Márta: Házasságkötési szokások Csetneken az evangélikus és a katolikus anyakönyvek tükrében 1730 és 1807 között. In: *Társadalom és életmód-történeti kalandozások térben és időben*. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2014. 154–157.

1328-ban pedig a városi jogot is elnyerte.¹⁵ A 14. században épült katolikus templomot az 1530-as években vették birtokba az evangélikusok.¹⁶ A középkor folyamán betelepített szepesi százsz bányászok hamar elszlovákosodtak. Keményfi Róbert kutatásai szerint Csetnek lakosai az 1715–1720-as összeírás szerint magyar és szlovák nemzetiségűek voltak, ám az 1773-as etnikai térképen már a szlovákok uralkodó nyelvként használó települések között találjuk.¹⁷ A II. József-korabeli népszámláláskor az oppidumnak 2011 lakosa volt,¹⁸ s az összeírt 930 férfiból 140 nemesi címmel rendelkezett. A nemesi családok jelentős része a protestáns egyházhoz tartozott, csak néhány családot találtam a katolikus anyakönyvek lapjain.¹⁹ Az 1706. évi vármegyei összeírásakor 69 csetneki iparúzó (ebből 27 fő nemes) jegyezték fel, 1707-ben 40, 1715-ben 71 iparost írtak össze, míg az 1753–1754. évi összeírás szerint 30 iparúzó tevékenykedett a városban.²⁰

Az evangélikus anyakönyvek az 1680-as évek elejétől maradtak fenn, és 1807-ig a csetneki anyaegyház, illetve Gencs, Rekenye és Sebespatak fíliák protestáns lakóinak életébe engednek bepillantani.²¹ A katolikus hitélet az 1730-as években éledt újjá, az anyakönyveket 1735 végétől vezették a plébánosok, amelyekben Csetnek és 11 filia – Gencs, Sebespatak, Feketelehota, Geczelfalva, Hámorfalva–Rozslosnya, Kuntaplócza, Ochtina, Pétermány, Restér, Rochfalva, Szlabos – katolikus lakóinak adatait rögzítették.²² A protes-

¹⁵ A pallosjogot 1376-ban nyerte el a település, 1417-től pedig évente háromszor tarthattak a lakók országos vásárt. Mária Terézia 1759-ben megfosztotta szabadalmaitól a várost, mivel a városi tanács Szevereni Illés nejét, Vozár Máriát boszorkányos cselekedetei miatt 300 botütésre ítélte. MVSR SAKE AR III. PT pag. 173–179.

¹⁶ Telgárti Lipót: A csetneki plebánia története. *Magyar Sion* 5 (1867) 201. Gömör megyei lelkészek és templomok összeírása 1766-ból. *Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára* (= MNL OL) U 64 4. tétel No. 13.

¹⁷ Keményfi Róbert: *A gömői etnikai térmozaik. A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai térszerkezetének változása – különös tekintettel a szlovák-magyar etnikai határ futására.* Komárom–Dunaszerdahely, 2002. 41–42.; Ila Bálint: *Gömör megye. I–IV. Bp., 1944–1976. II. 150–159.*

¹⁸ Az evangélikus és katolikus fíliák lakóinak száma: Feketelehota: 230 fő; Geczelfalva: 322 fő; Gencs: 264 fő; Hámorfalva (Rozslosnya): 331 fő; Kuntaplócza: 591 fő; Ochtina: 804 fő; Pétermány: 212 fő; Rekeny: 431 fő; Restér: 379 fő; Rochfalva: 423 fő; Sebespatak: 335 fő; Szlabos: 683 fő. Dányi Dezső – Dávid Zoltán: *Az első magyarországi népszámlálás 1784–1787. Bp., 1960. 52–56.*

¹⁹ A házasságkötések révén nagyon sok megyei és megyehatáron túli nemesi családdal kerültek kapcsolatba.

²⁰ 1707-ben 5 posztókészítő, 5 kovács, 7 varga, 5 lakatos, 1 szűcs, 3 takács, 3 csizmadia, 3 tímár, 3 bogsnár, 1 süveges, 1 szűrszabó, 2 csiszár és 1 molnár. 1753–1754-ben 3 posztós, 5 kovács, 1 varga, 1 szűcs, 1 takács, 3 csizmadia, 2 tímár, 1 bogsnár, 3 szűrszabó, 1 fazekas, 4 köteles, 3 kardverő és 2 kerékkészítő mestert is feljegyeztek. A nemesek többsége iparúzó volt. Az 1706. évi adatok: Csetnekvölgyi összeírás 1706. MNL OL U 64 1. tétel No. 9. Az 1707. és 1753–1754. évi adatokat lásd Ila: *Gömör megye, II. 152–154.* Az 1715. évi országos összeírás adataira lásd http://kep.adatbazisokonline.hu/apex/f?p=100:17:0:::17:P17_IMGP_FILE_NAME,P17_FILE_NAMES:N78_04_223.jpg,N78_04_223.jpg;N78_04_224.jpg;N78_04_225.jpg;N78_04_226.jpg;N78_04_227.jpg;N78_04_228.jpg;N78_04_256.jpg;N78_04_257.jpg;N78_04_270.jpg;N78_04_271.jpg. (A letöltés ideje: 2018. március 12.)

²¹ A kereszteleési feljegyzések 1683-tól maradtak fenn, 1692-től vezették a házasságkötések jegyzékét, és 1684-től regisztrálták az eltemetett hívek adatait. MNL OL Mikrofilmtára C1589 és Statny archív v Košiciach (= ŠA KE) Zbierka cirkevnych matrík [Egyházi anyakönyvek gyűjteménye] 826–829. Az egyházközség anyakönyvei az interneten a www.familysearch.org oldalon is megtalálhatók. A kutatás időbeni határát az 1807. évi egyházterületi reform adja, amikortól Sebespatak és Rekenye új egyházközséget alkotott.

²² A római katolikus anyakönyvekről nem található kópia az MNL OL Mikrofilmgűjteményében, az eredetiek és a kutatható kópiák is csak a Kassai Megyei Levéltárban található meg; ŠA KE Zbierka cirkevnych matrík 821–825. Az egyházközség anyakönyvei az interneten is kutathatók. Az evangélikus és a katolikus bejegyzések hiányossága és változó tartalma alátámasztja, hogy a lelkészek vagy plébánosok személyiségé-

táns egyházhhoz 1803-ban 1386 csetneki és 949 fíliabeli lélek tartozott,²³ míg a katolikus hívek száma 1100–1200 között lehetett.²⁴

Az anyakönyvi bejegyzéseket²⁵ a családrekonstrukciós módszer alkalmazásával dolgoztam fel,²⁶ amelynek segítségével a helyben maradó lakosság körében végezhető mélyebb vizsgálatok. Az alább következő adatokat és eseteket 436 evangélikus és 153 katolikus özvegyasszony²⁷ családlapja alapján közlöm, kiegészítve a városi protokollum köteteinek feljegyzéseivel. A szűkített adatbázisom 182 olyan mozaikcsaládot tartalmaz, amelyekbe valamelyik házastárs az előző frigyből gyermeket hozott. (Ebből 154 evangélikus, 28 pedig katolikus özvegyasszony újraházasodása révén jött létre.) A protestáns és a katolikus özvegyek házasságkötési szokásai legtöbbször azonosak voltak, ezért csak akkor térek ki az egyes egyházak jellemzőire, ha a magatartásformák között mégis eltérést tapasztaltam.

Élőnek élő, holtnak holt a párja

A csetneki egyházközségekben a házasságok jó kétharmadát nőtlen férfiak és hajadon lányok kötötték; az egyik vagy mindkét fél a házasságkötések 31%-ában volt már házas előzőleg.²⁸ A vizsgált időszakban jelentős ingadozást figyelhetünk meg a tekintetben, hogy

---

tól, képzettségétől és az adminisztrációra fordított idejétől erősen függött, mit és milyen pontosan regisztráltak. Lásd Elter András: A házasságkötések demográfiája Dunabogdányban az anyakönyvek tükrében 1724–1895. In: *KSH-NKI 2002. évi Történeti Demográfia Évkönyve*. Szerk. Faragó Tamás – Őri Péter. Bp., 2002. 147. A továbbiakban összefoglalóan a csetneki evangélikus, illetve katolikus hívekről beszélek, de a fíliákban lakókat is ideértem.

- ²³ Evangélikus Országos Levéltár (= EOL) Canonica visitatio Csetnek ágostai hitvallású evangélikumi Egyházban. 1803. október 7. pag. 157.
- ²⁴ Bartolomaeides szerint a 18. század végén 750 katolikus vallású lakos élt Csetneken. Bartolomaeides Ladislaus: *Memorabilia Provinciae Csetnek. Excudebat Neosolii*. [H. n. „]1799. 20. A katolikus hívők számát az idézett mű adatai alapján becsültem meg.
- ²⁵ Az anyakönyvekbe az egyházak számára fontos információkat vezették fel, melynek célja a lelki és a vérrokonság nyilvántartása, a született gyermekek legitim vagy illegitim voltának dokumentálása. Ez a gazdag forrástípus ugyanakkor le is szűkíti a vizsgálatok lehetőségét. Az evangélikus feljegyzések csupán két évben tartalmazzák a házasságra lépő felek életkorát, kevés esetben jegyezték fel a férfiak foglalkozását, és a származási hely vagy a lakóhely feltüntetése is gyakran elmaradt. A katolikus plébánosok szinte az anyakönyvezés megkezdésekor feljegyezték a házasságra lépők életkorát, így ha nem is volt meg az özvegyasszony születési dátuma, a bevallott életkorokkal tudtam dolgozni. Az 1682–1807-ig terjedő időintervallumban 2474 evangélikus, az 1735–1807 közötti intervallumban 670 katolikus családlapot sikerült felállítanom. Az evangélikus egyházközségben egy évben átlagosan 20 esetet történt, míg a katolikusban évi 9 a középérték.
- ²⁶ Andorka Rudolf: *A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei*. Bp., 1988.
- ²⁷ Az eddigi vizsgálatok azt mutatják, hogy amennyiben az egyházi személy feljegyezte a felek családi állapotát, azok a legtöbb esetben megfelelnek a valóságnak.
- ²⁸ Az ismert családi állapotú házasságok 12,3%-ában a férj házasodott újra, 8,9%-ában a menyasszony állt már oltár előtt, míg a házasságok 10%-ában mindkét fél vesztette már el házastársát. Az 1692 januárjától 1807 végéig, a csetneki katolikus és evangélikus egyházközségekben a megözvegyült nők 21,8%-a, a feleségüket eltemető férfiak 35,6%-a házasodott újra. Nem szabad azonban kizárni, hogy akiről nincs információ, az egy másik egyházközségben ne lépett volna újra házasságra. A csetneki özvegyek újraházasodási magatartása azonos a 19. század eleji, pozsonyi német evangélikus özvegyekével, ahol az özvegy

a házassági piacon lévő özvegyek milyen arányban tudtak újra házasságot kötni. Az 1710. évi pestisjárványnak az evangélikus temetési anyakönyv feljegyzései szerint közel 774 áldozata volt az egyházköztségben,²⁹ aminek következtében a következő évtizedben az özvegyházasságok aránya 55%-ra ugrott fel az összes házasságkötéshez viszonyítva. Az 1770-es évtizedben ismét az evangélikus újránházasságok számának emelkedése tapasztalható; ekkor az özvegyek egymással kötött frigyének száma nőtt meg. A katolikus egyházköztségben az 1790-es kohorszban tapasztaltam növekedést az özvegyházasságok terén; ezt az özvegy férfiak hajadon lányokkal kötött házasságainak gyakoribbá válása okozta.

Összehasonlításképpen: a református Őriszentpéteri (1784–1895) és a katolikus dunabogdányi (1724–1895) anyakönyvekben végzett kutatás szerint a házasságkötések 30%-ában volt özvegy legalább az egyik fél.³⁰ A miskolci protestánsok körében 20% alatt volt az ilyen házasságok aránya, míg a katolikusoknál ugyanott 25–29% között mozgott.³¹ 1830–1930 között Szentegyházfalván és Kápolnásfalván az esküvők egyegyedénél volt özvegy legalább az egyik házasodó.³² 1830–1889 között a büki evangélikusok házasságkötéseinek 22%-a volt újránházasság,³³ míg 1759–1790 között Pócsmegyeren ez az arány csupán 19,7%.³⁴

---

férfiak 41,5%-a, míg a nőknek 27,3%-a lépett újra házasságra. Tóth Árpád: *Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között*. Pozsony, 2009. 47. Őt elzászi település anyakönyve azt mutatja, hogy 1750–1850 között az özvegy férfiak 40%-a, míg özvegy nőtársaik 20%-a lépett újra házasságra. Kevin McQuillan: *Family Composition and Remarriage in Alsace, 1750–1850. The Journal of Interdisciplinary History* 33 (2003) 555.

²⁹ Az Országos Széchényi Könyvtárban található egy latin nyelvű kézirat, amelynek szerzője az egykori csetneki lelkész és gömöri szuperintendens, Bodó András unokája, Bodó Mátyás, aki megemlíti, hogy az 1710-es pestisjárvány Csetneken 778 áldozatot követelt. Mathias Bodó: *I. Comitatus Gömöriensis Brevis descriptio*. H. n., É. n. 10. Országos Széchényi Könyvtár Kézírtattára Q.L. 1610. Ugyanakkor Ila Bálint a megye történetét feldolgozó munkájában vármegyei összeírásokra hivatkozva csupán Csetnek oppidumban 1526 főre teszi a meghalt személyek számát. Ila: *Gömör megye*, III. 344.

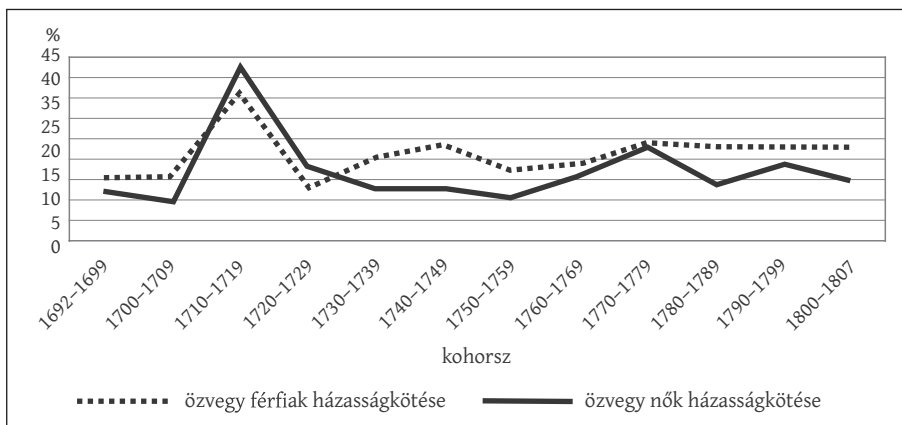
³⁰ Koltai Gábor: Őriszentpéter népesedési viszonyai, 1784–1895. A református egyházköztség családrekonstrukciója. In: *KSH-NKI 2003. évi Történelmi Demográfia Évkönyve*. Szerk. Faragó Tamás – Őri Péter. Bp., 2003. 208.

³¹ Faragó Tamás: A város népessége. In: *Miskolc története*. I–V/2. Szerk. Faragó Tamás et al. Miskolc, 1996–2007. III/1. (1702–1847-ig) 180. A 17. század végi mezőkövesdi özvegyházasságokban magasabbnak tűnik az özvegy nők újránházassági aránya, ugyanakkor a temetési bejegyzések a férfiak esetében jelentős hiányt mutatnak a családi állapot tekintetében. Martos Gizella – Őri Péter: *Mezőkövesd demográfiai viszonyai a 17. század második felében. Demográfia* 43 (2000) 110.

³² Pakot: *Megözvegyülés és újránházasság*, 62.

³³ Őri-Pakot: *Marriage Systems*, 113.

³⁴ Andorka Rudolf: *Pócsmegyer népesedési viszonyai 1744–1895*. Bp., 1984. (Történelmi Statisztikai Tanulmányok 5) 43.

1. grafikon. Az evangélikus özvegy férfiak és nők házasságkötéseinek aránya az összes házasságkötéshez viszonyítva, Csetnek 1692–1807; %.

A csetneki özvegyházasságok³⁵ illeszkednek a hazai kutatások sorába a tekintetben is,³⁶ hogy a vizsgált korszakban az özvegy férfiak újraházasodásának aránya szinte minden évtizedben magasabb volt, mint az özvegyasszonyoké. Az 1710 júliusa és szeptembere között tomboló pestisjárvány ebből a szempontból rendhagyó következményekkel járt: a következő két évtizedben az özvegyasszonyok házasságainak száma meghaladta férfi társaikét.

A pestisjárvány három évig tartó „házasságkötési lázat” okozott az életben maradt protestáns hívek körében: még az özvegyasszonyok is rendkívül nagy számban és gyorsan keltek el. 1710–1719 között az özvegy nők 54,4%-a özvegy férfihoz ment férjhez, csupán 14,4%-uk lépett nőtlen ifjúval az oltár elé. Ugyanebben a kohorszban az özvegy férfiak

³⁵ Az idegenből érkező férfiak és nők esetében elfogadtam a bementett családi állapotukat. Így is magas azon személyek száma, akiknek a házasságkötésüket megelőző családi állapotáról semmilyen információt nem kapunk: 513 házasság esetében egyik vagy mindkét fél ismeretlen családi állapotú. Feljegyzett családi állapot hiányában a 26. életévük után házasságra lépő nőket újraházasodónak tekintettem. Az evangélikus és a katolikus hajadonok is 25 évesen fogytak el a 18. századi Csetneken, így az ismeretlen családi állapotú csetneki árak esetében a 26 év alattiakat első házasságukat kötőknek, a 26. életévüket betöltötteket újraházasodónak vettem. A csetneki férfiaknál a 30. életév a határ. A szakirodalomban általában 30 éves kortól tekintik újraházasodóknak a menyasszonyokat. Iványos-Szabó Tibor: Kecskemét társadalma 1770 táján. *Levéltári Közlemények* 58 (1987) 124–125.; Faragó Tamás: A házasságkötés kalendáriuma. Adalékok a magyar társadalom időszemléletének változásához. In: *Város és társadalom a XVI–XVIII. században*. Szerk. Bessenyei József – Fazekas Csaba. Miskolc, 1994. 82.; Óri Péter: *A demográfiai viselkedés mintái a XVIII. században. Lélek-összeírások Pest megyében 1774–1783*. Bp., 2003. 67. Benda Gyula azt tapasztalta Keszthelyen, hogy a 24 évnél idősebb nőknél túlsúlyban voltak az újraházasodók. Benda Gyula: *Házasságok Keszthelyen 1750–1848: az átlagtól a mikrotörténelmig, avagy a léptékváltás problémája*. In: *Mikrotörténelem. Víványok és korlátok*. Szerk. Dobrossy István. Miskolc, 2003. (Rendi társadalom – polgári társadalom 12) 86.

³⁶ Óriszentpéteren is a férfiak házasodnak nagyobb számban újra. Koltai: Óriszentpéter népesedési viszonyai, 208. A 19. század első harmadában ez elsősorban a tornai özvegy férfiakra volt jellemző, mivel a Torna megyei paraszti közösségekben az özvegy nők státusza „a gazda tulajdonosi státusával majdnem azonos súlyú haszonélvezeti joggal társult, [...] s ezt az önállóságot [...] az özvegyasszony-háztartásfői csak ritkán adták fel”. Pozsgai Péter: *Korszerkezet, családi állapot és házasodási minta Torna megye paraszti társadalmában a 19. század utolsó harmadában*. In: *Szám- (és betű)vetés*, 144.

63,6%-a özvegy nővel alapított új családot, és csak 27,2%-uk hajadonnal.³⁷ Ennek fényében még érdekesebb az utolsó, 1739 szeptembere és novembere között dúló, „csupán” 160 áldozatot³⁸ követelő pestisjárvány utáni házassági magatartás. Mindössze két hónapig emelkedett meg a házasságkötések száma, az özvegyek által választott új házastárs családi állapota pedig megváltozott helyzetről tanúskodik. Az 1740–1749 között újránházasodó férfiak 73%-a hajadonnal lépett oltár elé, özvegyasszonyt csupán 26,8%-uk választott. Az özvegy nők fele özvegy férfival, 40,9%-a nőtlen ifjúval kötötte össze életét.³⁹

Az egész vizsgált időszakra vonatkozó adatok tanúsága szerint a 18. századi Csetneken a protestáns özvegy nők 55%-a özvegy férfival alapított új családot. A *relicta viduák* 28,6%-a nőtlen ifjak házastársa⁴⁰ lett, 18,3%-uk új házastársának családi állapota pedig ismeretlen.⁴¹

Az 1735–1807 közötti katolikus özvegyházasságokban is magasabb volt az özvegy férfiak által alapított új családok aránya. Anyakönyvezésük hiányos volta miatt az 1739. évi pestis katolikus áldozatainak számát sem ismerjük; a feljegyzések csupán az 1770-es évektől váltak jobb minőségűvé.⁴² Összességében megállapítható, hogy a 18. századi csetneki katolikus özvegyasszonyok 55,5%-a özvegy férfihoz ment férjhez többedik házassága alkalmával, csupán 39,2%-uk lett nőtlen ifjak felesége. (Az új férjek 5,2%-a ismeretlen családi állapotú volt.) A nők első házasságukat fiatalon kötötték, így a katolikus özvegyasszonyok második esküvőjük idején átlagosan csak három évvel voltak idősebbek az először oltár elé álló párjuknál. (Összehasonlításképpen: a 19. századi adatok szerint Bükön az evangé-

³⁷ Az özvegy nők esetében a fennmaradt 31,11%-uk ismeretlen családi állapotú férjjel alkotott új családot, míg az özvegyemberek új feleségeinél ez az arány 9,09%. Ezen házasságok jelentős része területileg exogám, így sok esetben nincs információ a gyermekek kereszteléséről sem.

³⁸ A pestisjárvány megérkezését Ambrosius György 1739. augusztus 12-én jegyezte fel a temetési anyakönyvben. Halálokok hiányában csak a temetettek számának változásából következtettek arra, hogy a járvány november végéig szedte áldozatait. Bodó Mátyás feljegyzése szerint 180 csetneki lakos halt meg. Bodó: *I. Comitatus Gömöriensis*, 9–10. A városi protokollumok harmadik kötetében is felsorolták az 1739. évben meghaltak neveit – összesen 185 fő: „Series Personarum diversi sexus et aetatis, quae anno supra notato Csetnekini, partim morte naturali, partim sue pestilentia infecta decesserunt.” MVSZ SAKE AR III. PT pag. 10–13. A két névsor döntően fedi egymást, azonban nem tudtam bizonyítani, hogy a csak a protokollumban szereplő nevek a katolikus vallású csetnekiekre vonatkoznak-e. Egy másik kötetben 180 áldozat szerepel az 1740. március 23-i feljegyzésben. MVSZ SAKE AR II. PT pag. 258–259.

³⁹ Az evangélikus özvegy férfiak 51%-a hajadonnal kötött többször házasságot, özvegyasszonyt 43%-uk választott.

⁴⁰ Az őriszentpéteri református özvegy férfiak majd 60%-ban hajadont választottak házastársul, az özvegyasszonyok esetében 40% alatti a nőtlen ifjakkal kötött házasságok aránya. Koltai szerint „ez jelzi az özvegy nők hátrányosabb helyzetét az újránházasodási esélyeket illetően”. Koltai: *Őriszentpéter népesedési viszonyai*, 209.

⁴¹ Különösen a 18. század első három évtizedéből nem rendelkezünk hiteles képpel.

⁴² Az 1790–1799 közötti évtizedben az újránházasodó férfiak által létrehozott mozaikcsaládok aránya hirtelen megugrik: 7,6%-kal magasabb, mint nő társaiaké. A temetési anyakönyvben nem emelkedik meg a felnőtt korú nők haláleseteinek száma; magyarázatot az egyházközségen kívülről érkező özvegyemberek számának növekedése adhat. Az özvegyemberek több mint fele hajadonnal kötött házasságot, ami épp az ellenkezője a 18. századi katolikus átlagnak. A katolikus özvegyasszonyok épp ebben a kohorszban választottak legmagasabb arányban, 64,28%-ban megözvegyült férfit házastársul, akiknek jelentős része az egyházközséghez tartozó falvak lakója. A katolikus özvegy férfiak 50,6%-a özvegyasszonnyal lépett újra házasságra, 45,83%-a bizonyíthatóan hajadont vezetett oltár elé másodjára vagy harmadjára, míg az új feleségek 3,57%-ának családi állapotát homály fedi a 18. században.

likus özvegyasszonyok 52%-a nőtlen ifjúval lépett újra házasságra, míg a szentegyházassalvi és kápolnásfalvi újránházassodó nők 64%-a özvegy férfi társa lett.⁴³⁾

A felállított családlapok alapján nem találtam olyan özvegyasszonyt, akinek második vagy többedik férje az elhalt házastárs rokonságába tartozott volna. (Az úgynevezett sógorházasság egyik célja az volt, hogy az örökséget családon belül tartsák.⁴⁴⁾ A rengeteg névazonosság, pontosabban az egy településen élő azonos vezeték- (és gyakran keresztnévű) férfiak adatai persze el is fedhetik ezeket a kapcsolatokat.

A keresztszülőség az egyházi felfogás szerint lelki rokonságot létesít a családok között, s a katolikus egyház szerint kizárja a házassági kapcsolatot.⁴⁵⁾ Az evangélikusok 1707. rózsashegyi zsinatának határozata szerint viszont „a komaság nem akadályozhatja meg a házasságot”.⁴⁶⁾ A csetneki protestáns özvegyek új házastársai és az előző házasságból született gyermek keresztszülői között azonban csupán két esetben találtam azonosságot a 18. században,⁴⁷⁾ ami azt jelzi, hogy jellemzően ők is kizáróknak tartották a lelki rokonságot.

Rendi szempontból a legtöbb házasság endogám volt: nemesek a nemesekkel törekedtek házasságot kötni, így maradhatott meg a család helye és presztízse generációkon át,⁴⁸⁾ nem beszélve a házasságok vagyongyarapítási céljáról.⁴⁹⁾ Az anyakönyvi bejegyzések ritkán adnak információt a családfelek foglalkozásáról, lakhelyéről, így csak kevés esetben tudtam vizsgálni, hogy a mesteremberek özvegyei milyen társadalmi hovatartozású férjhez választottak maguknak. Motulak Anna első férje például vashámorban dolgozott, míg a második takács volt; Gál Erzsébet mindkét férje fémmegmunkálással foglalkozott, ahogy Wittan Zsuzsannáé is. Hasonlóság mutatkozik másik három nő férjeinek foglalkozása között is: Hlavats Zsuzsanna, Smitan Anna és Balas Zsuzsanna első és második férje egyaránt pásztorember volt.

⁴³⁾ Óri-Pakot: *Marriage Systems*, 113.

⁴⁴⁾ Vö. Margareth Lanzinger: *Tanten, Schwägerinnen und Nichten. Beziehungsgefüge, Vermögenskonflikte und »Reparaturen« oder: Linie und Paar in Konkurrenz*. Essen, 2007. (Werkstatt Geschichte 46) 51–54. Eredményei azt mutatják, hogy különösen jelentős a nagynénik szerepe az elhalt anya és feleség pótlásában.

⁴⁵⁾ Vö. Lanzinger: *Tanten, Schwägerinnen und Nichten*, 43. A csetneki katolikus plébánosok több esetben feljegyezték, hogy a házassuló pár dispensációval rendelkezik, de hogy az engedély mire vonatkozott, azt az anyakönyvben nem közölték.

⁴⁶⁾ Zsilinszky Mihály: *Egy forradalmi zsinat története (1707–1715)*. Bp., 1889. 70.

⁴⁷⁾ Megjegyzendő, hogy az evangélikus keresztszülők száma gyakran eléri a 4–6 főt is, és nemeseknél a 8 keresztszülő sem ritka.

⁴⁸⁾ Örsi: *Házassági stratégiák*, 115.

⁴⁹⁾ Az evangélikus anyakönyvben egy 65 éves özvegy nemesember és egy 28 éves szolgáló házasságát jegyezték fel: 1807 júliusában Csiszár András vezette oltár elé a családban szolgáló Pongrácz Máriát, akitől egyébként 1804-ben, özvegysege idején már született egy törvénytelen lánya. Őt a házasságkötésükkel törvényesítették, majd még egy közös gyermekük született. A férj 1811 februárjában bekövetkezett halála után az özvegy Pongrácz Máriának három törvénytelen gyermeke biztosan született még, akiket az evangélikus templomban kereszteltek meg 1812-ben, 1816-ban, illetve 1819-ben.

A házasságra lépő özvegyek életkora

A házasságra lépő özvegyasszonyok életkorának⁵⁰ bemutatása az adatok megbízhatatlansága miatt nem egyértelmű. A családrekonstrukciós módszer elfogadott eljárása, hogy ha valakinek nem rendelkezünk a pontos kereszteleési dátumával, akkor vagy a házasságkötéskor általa bevallott, vagy a temetéskor a családtagok által bementett életkorából számoljuk ki a születési időpontot.⁵¹ A 18. századi ember időszemlélete nem kívánta meg a megélt életkor pontos ismeretét,⁵² ezért lehetségesek az anyakönyvekben akár egy évtizedes tévedések is.⁵³ Az özvegyasszonyok között például igen alacsony életkori eredményt kaptam Gond Mária esetében, akit a temetésekor mondtak családtagjai 51 évesnek: így 1711. november 11-én, a Pixaides György nemesemberrel kötött második házasságakor 11 évesen és 10 hónaposan állt volna Antonius Sámuel evangélikus lelkész előtt. Az ismert születési dátummal rendelkező legfiatalabb evangélikus özvegyasszony Gallo Katalin volt, aki 1770. január 9-én, 20 évesen állt másodszer az oltár előtt.⁵⁴ Az igazolhatóan legidősebb házasodó özvegyasszony az 55 éves Zemencsik Mária volt, akit a 67 éves nemes Diák István vezetett oltár elé.⁵⁵ A katolikusoknál a legfiatalabb házasodó özvegyasszonyok a 18 éves Kuplo Sára⁵⁶ és Filep Zsuzsanna voltak. A legidősebb özvegy menyasszony, Venczel Anna 50 évesnek vallotta magát; ő 1786. július 22-én, a 60 éves restéri evangélikus özvegy-

⁵⁰ Az első házasságukat kötő protestáns hajadonok már 16 éves koruktól jelen voltak a házassági piacon, számuk folyamatosan emelkedik, a legtöbben 19 éves korukban keltek el. A katolikus leányok legtöbben 18-20 évesen álltak oltár elé. A protestáns özvegyasszonyok átlagosan 35,7 évesen házasodtak újra, míg katolikus nőtársaik 32,6 évesen. A 18. századi Szombathelyen a többedik házasságukat kötő nők átlagéletkora 33 év volt, Bácskai Vera a legnagyobb gyakoriságot a 40. évnél találta. Bácskai Vera: Szombathely népeisége a 18. században. In: *Szám- (és betű)vetés*, 163.

⁵¹ Andorka: *A családrekonstrukciós vizsgálat*, 36.

⁵² Tóth István György: Harangkongás és óraketyegés. A parasztok és kisnemesek időfogalma a XVII-XVIII. században. In: *Óra, szablya, nyoszolya - Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a XVII-XVIII. században*. Szerk. Zimányi Vera. Bp., 1994. 115-132.; Erdélyi Gabriella: Évek, évszakok, napok, órák: a nép és az elit időérzékelése és jelölése a késő középkorban. In: *Személyes idő - történelmi idő*. Szerk. Mayer László - Tilcsik György. Szombathely, 2006. (Rendi társadalom - polgári társadalom 17) 135-141.

⁵³ Természetesen az adminisztratív munkáját precízen végző egyházi vezetőre is találtam példát Csetneken: többek között Penzsinszky Imre plébános sem volt rest sok esetben napra pontosan kiszámolni a temetett személy életkorát: pl. 1750. október 28-án temette Konyar Kristóf és Spisak Mária lányát, a szerinte 2 évet és 106 napot megélt Zsuzsannát. A kereszteleési dátum és a temetési időpont között azonban 2 év és 147 nap telt el. Az esetek többségében ennél kisebb mértékben, néhány nappal tévedtek a számításaikban.

⁵⁴ Katalin első férjével, Ziman Jánossal 1768. január 12-én házasodott össze, a férj egy év házasság után halt meg. A fiatal nő 11 hónapig viselte az özvegyi fátylat.

⁵⁵ Zemencsik Mária első férjével, Tregjár Éliással 35 évig élt házasságban, 9 gyermekük született, közülük ketten már felnőtt fejjel temették el apjukat. Mária 2,5 éves özvegység után lett Diák István felesége. Az új férj két hónapi özvegység után, 1807. július 16-án vitt új asszonyt a házához. Első feleségével, D. Feledhazy Barbarával a 45 év házasság alatt 13 gyermekük született; az új anya érkezésekor ketten már családot alapítottak, további kettő sorsa bizonytalan.

⁵⁶ Kuplo Sára és mindkét férje cigány származású volt. *Zingarus*, illetve *neocolonus* jelzővel jelölték meg őket az anyakönyvekben, és rendkívül hiányosan adminisztrálták a kereszteleéseket és temetéseket.

ember, Kontsko György felesége lett. Az özvegy nők házasságkötési életkorát vizsgálva, évtizedenként erősen ingadozó átlagéletkort találtam a csetneki egyházközségekben.⁵⁷

Életkori bontásban megvizsgálva az özvegy nők újraházasodási arányát, azt tapasztaltam, hogy az özvegyeket 40 éves korukig jó eséllyel újra oltárhoz vezették.

1. táblázat. Özvegy nők újraházasodási arányai életkor szerint

Életkor az özvegyé váláskor	A nők közül Csetneken újra házasságot kötők aránya %-ban, 1692–1807	A nők közül Keszthelyen újra házasságot kötők aránya %-ban, 1740–1849 ⁵⁸	A nők közül Óriszentpéteren újra házasságot kötők aránya %-ban, 1784–1859 ⁵⁹
19 éves és fiatalabb	100	92,9	100
20–29 éves	74	68,2	92,3
30–39 éves	45,5	43,9	64,88
40–49 éves	17,8	16,1	33,33
50 évnél idősebb	10,5	1,8	1,42

A csetneki adatok közel azonos értékeket mutatnak a Benda Gyula által Keszthelyen kimutatott értékekkel, sőt az 50 évnél idősebb csetneki özvegyek számára a házassági piac még több lehetőséggel is szolgált. A 30–39 év között megözvegyült nemes nők közül többen nem mentek újra férjhez. Lány Jakab özvegye, Bodo Eszter 32 éves korától 28 évig, húga, Rebeka, Lány Sámuel felesége 29 éves korától 26 évig, Radvancz Mária 28 éves korától 10 esztendeig – mindnyájan halálukig – éltek özvegyen. Bár minden korosztályban, de leggyakrabban a 30–39 éves özvegyasszonyoknál fordult elő, hogy házastársuk halála után rövid időn belül ők is meghaltak, ezért nem kerülhetett sor az újbóli házasságkötésre.⁶⁰

A többedszer is házasságot kötő csetneki nők⁶¹ – különösen a második házasságukkor – gyakran maguknál fiatalabb férfit választottak. Az életkori különbségek több esetben

⁵⁷ A 19–20. századi székelyföldi anyakönyvekben kimutatható az özvegyek házasságkötési életkorának időbeli emelkedése. Pakot: Megözvegyülés és újraházasodás, 64. Az evangélikus nők esetében a nőtlen ifjakkal házasságra lépők átlagéletkora 32 év, míg azok, akiket özvegy férfiak vezettek másodsor az oltárhoz, 38 év volt. A katolikus nőknél 30 és 35 év volt az átlagéletkor. A protestáns és katolikus nőtlen ifjak átlagéletkora 27 év volt, míg az evangélikus özvegy férfiak átlagosan 49 évesek, katolikus társaik pedig 43 évesek voltak.

⁵⁸ Benda Gyula: Zsellérből polgár – *Társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalmá, 1740–1849.* Bp., 2008. 147.

⁵⁹ Koltai: Óriszentpéter, 210. Az 1830–1930 közötti székelyföldi rurális közösségekben a 45 és 54 év között megözvegyült nők 30%-a tudott újra házasságra lépni, míg az 55–64 év közöttieknek csupán 15%-uk. Pakot: Megözvegyülés és újraházasodás, 70.

⁶⁰ A 20–29 éves korukban megözvegyült és új házasságot nem kötő özvegy nők magas számához a család-rekonstitúciós módszer egyik technikája is hozzájárult: sok esetben csak a feleség halálának dátumát ismerjük, de a feljegyzésben már özvegyként említik – ekkor élve a módszer adta lehetőséggel, az utolsó ismert gyermek születésének évében, december 31-i dátummal lehet lezárni a lapot. A feleség megözvegyülésének életkorához is ezt a dátumot használtam fel.

⁶¹ Igen alacsony azon házasságkötések száma, ahol a korkülönbségek változását tudtam vizsgálni, mert sokszor csak az egyik fél életkora ismert: mindössze 35 esetben ismertek a nő és összes férje életkori adatai.

eléri a 15 évet, néha a 20-at is meghaladják. Az 50 év feletti özvegy, Belicza Marina második férje, a nőtlen Ziman András 24 évvel volt nála fiatalabb; az asszonynak egyik férjétől sem született gyermeke. Budinszky Zsuzsanna első házassága mindössze 5 hónapig tartott Saltzer Jánossal, akitől nem született gyermeke. Közel négy év özvegység után a 29 éves Zsuzsanna a 20 éves Simonovszky Jánossal lépett házasságra, és 5 gyermekük született.

A protestáns egyházi normák nagy hangsúlyt fektettek a jelentős korkülönbséggel kötött házasságok tiltására, hiszen „ezek a házasságok magukban hordozzák a várható gyermekáldás iránti reménytelenséget”, illetve annak veszélyét, hogy a várható árvák a gyülekezetnek terhet jelentenek majd.⁶² A pápai gyülekezet 1623-as artikulusai explicit módon tiltották, hogy idős asszonyt olyan fiatal ifjúval eskessenek meg, aki fia lehetne, és özvegyember sem léphetett frigyre 16 évnél fiatalabb hajadonnal.⁶³ A csetneki adatok azt sejtetik, hogy az itteni protestánsok nem tartották magukat szorosan a zsinati határozatokhoz: nagyobb életkori különbségekkel is kötöttek házasságokat, akár a férfi, akár a nő is lehetett sokkal idősebb.⁶⁴

A katolikus özvegyasszonyok kisebb arányban léptek házasságra náluk fiatalabb férfival, és a házastársak életkori különbségei sem voltak olyan magasak: döntő többségében 10 év alatti értékeket találtam. Kirívó eset csupán kettő volt: a 46 éves özvegy Hebathy Katalin a 21 éves nőtlen ifjú, Licsko János felesége lett. Katalin gyermekei – ha életben voltak – 22, 20 és 13 évesek voltak ekkor. Közös gyermekük nem született. A második példa egy vallási szempontból vegyes házasság: a 40 éves evangélikus özvegy, Hartman Zsuzsanna 1792. november 15-én lépett a katolikus oltárhoz a 22 éves Kánya Mihállyal.

„A gyász ideje kinek kinek tetszése szerint tart” (Bél Mátyás)

A tanulmány elején említett Lacny Zsuzsanna második férje, Szalai Miklós halála után 14 hónapig nem ment újra férjhez, ami Csetneken viszonylag rövid időnek számított. A megvizsgált 129 evangélikus özvegyasszony átlagosan 2,6 évig élt özvegységben,⁶⁵ míg a 213 újrահázasodó férfi átlagosan 1 év, a néprajzi kutatásokból ismert „gyászév”⁶⁶ után

⁶² Méliusz Juhász Péter arra int, hogy a nagy korkülönbség paráznaságra és házasságtörésre adhat okot. Bárh Dániel: *Esküvő, keresztelő, avatás. Egyházi és népi kultúra a kora újkori Magyarországon*. Bp., 2005. 56.

⁶³ Thury Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története*. I–II. Pozsony, 1998. I. 210.

⁶⁴ Azokban az esetekben, amikor mindkét esketésnél a férfi volt az idősebb Csetneken, többször volt az első házasságkötésnél nagyobb a korkülönbség, mint a másodiknál vagy harmadiknál, ami – bár kevés esetszám mellett – nem támasztja alá azt a szakirodalmi megfigyelést, miszerint a többedik házasság megkötésekor tovább nőnek a felek életkori különbségei. Például Gyurszky Mária első férje, a nőtlen Lőrincz György majd 14 évvel volt idősebb az akkor 15 éves 2 hónapos menyasszonynál, míg a 36 éves 4 hónaposan újrահázasodó nő új párja, a nőtlen Petermanovsky János 4 évvel és 9 hónappal volt csak idősebb.

⁶⁵ A már említett 1710. évi pestisjárvány utáni hároméves házasodási hullám idején az özvegyasszonyok átlagosan 1,2 évig viseltek csak özvegyi fátlyat. Az előző század végi mezőkövesdi pestisjárvány után a vizsgált 10 özvegyasszony 2 hónap és 2 év közötti intervallum után kötött újra házasságot. Martos-Őri: *Mezőkövesd demográfiai viszonyai*, 110.

⁶⁶ Benda Gyula keszthelyi kutatásai azt mutatták, hogy az özvegy férfiak a Balaton-parti településen nem tartottak gyászévet: „a gazdasági és családi szükséglet szinte kötelezővé tette a fiatal háztartásfők gyors

alapított új családot. Az özvegyiségben eltöltött idő nemenkénti értékéhez mindenképpen hozzájárul a nemek családban betöltött szerepe: a férfi az anyagi hátteret biztosítja, viszi a gazdaságot, mesteremberként dolgozik, míg a hagyományos családban a nő szerepe a gyermeknevelés, a gyerekekről való gondoskodás.⁶⁷ A nő idősebb gyermekei segítségével el tudta látni a gazdaságot, esetleg beletanult elhalt férje iparába, de a gyermeknevelés és a háztartás vezetése női jelenlétet kívánt. Amennyiben az özvegy férfinak nem volt idősebb leánygyermeke, sürgető lehetett mihamarabb újrահázasodnia. Csetneken is ezt igazolják az adatok: az özvegyemberek fél évnél kisebb árvaikkal általában 2 hónapon belül, 0,5–1 év közötti csecsemőkkel 5 hónapon belül, de 1–10 év közötti gyermekekkel is 4 hónapon belül újrահázasodtak. Az özvegygel ellentétes nemű, munkaképes korú gyermek jelenléte enyhítette a háztartásra nehezedő nyomást, csökkentette az özvegy motívációját az újrահázasodásra.

2. táblázat. Az evangélikus nők özvegyiségben töltött ideje életkoruk szerint

Életkor	6 hónapnál kevesebb	6–12 hó	1–2 év	2–3 év	3–4 év	4 év és több	Összesen
–19		1	1				2
20–24	1	4	2	1		2	10
25–29	1		4	2	2	1	10
30–34		2	5	1	4	2	14
35–39		2	3	3	1	8	17
40–44		1	3		1		5
45–49	1			1		1	3
50–		1	2	1		1	5
Összesen	3	11	20	9	8	15	66

66 esetben sikerült a feleségek megözvegyülési életkorát és az özvegyiségben eltöltött időt is rekonstruálni. A 20–24 éves korukban megözvegyült protestáns nők java része

újrահázasodását. Ez akár néhány héten belül is megtörténhetett, máskor a böjti és adventi tilalmi idő vagy a nyári munkák késleltették az újabb esküvőt. Az özvegyen maradt nőknél az igen gyors új házasság ritkább.” Benda: *Zsellérből polgár*, 146–147. A pozsonyi özvegyemberek gyors újrահázasodását normaként fogadta el a közösség a 19. század elején. Tóth: *Polgári stratégiák*, 51. Szentegyházásfalu özvegyembereinek 67%-a egy éven belül kötött új házasságot, a nők esetében mindössze 26,2% az ugyanilyen gyorsan új családot alapítók aránya. Pakot Levente: Szentegyházásfalu népessége, 1728–1914. In: *KSH-NKI 2003. évi Történeti Demográfiai Évkönyve*, 249. Az 1750–1850 között élő elzászi özvegy férfiak 25%-a egy éven belül házasodott újra. McQuillan: Family composition, 556–557. Vö. Satomi Kurosu – Christer Lundh – Marco Breschi: Remarriage, Gender, and Rural Households. A Comparative Analysis of Widows and Widowers in Europe and Asia. In: *Similarity in Difference. Marriage in Europe and Asia. 1700–1900*. Ed. Christer Lundh et al. Cambridge, 2014. 191.

⁶⁷ Peter Laslett: A nő szerepe a nyugati család történetében. In: *A női nem – Tények és kérdőjelek*. Szerk. Evelyne Sullerot. [Ford. Gáti Tibor.] Bp., 1983. 498.

6–12 hónap múlva lépett új házasságra,⁶⁸ míg a 25–29, illetve a 30–34 évesek inkább 1-2 év elteltével. Az adatok azt mutatják, hogy a 35–39 éves özvegyeknek olykor 4 vagy több évet is kellett várniuk, míg újra kérőt találtak. A családlapok adatai alapján nem volt ritka a 7–10 éves özvegység sem:⁶⁹ a már említett nemes Benedicty Anna 11 év és 6 hónapnyi özvegység után lett a nemes Feledhazy György felesége. A katolikus nőknél mindössze 13 esetben tudtam meghatározni az özvegységben töltött időt, így a kapott magas érték, a 3,38 év nem tekinthető reprezentatívnak.⁷⁰ Közülük a leghosszabb időt, 6 év 9 hónapot, Organ Anna töltött özvegységben, mielőtt a 2 és fél éve egyedül élő Pivovarcz Gáspár házastársa lett. Az özvegy katolikus férfiak átlagosan 10 hónap eltelte után léptek újra oltár elé.

Milyen tényezők befolyásolhatták – az életkorán túl – a megözvegyült nőt abban, hogy mikor léphetett újra házasságra? Kimutatható-e az anyakönyvi bejegyzések alapján, hogyan befolyásolta az újrَاهázasodást, ha kisgyermekkel maradtak magukra? Az anyakönyvi bejegyzésekből nem tudtam rekonstruálni, hogy a szűk család, az idősebb gyermekek segítették-e az egyedül maradt anyát, milyen anyagi és lakhatási feltételek között élt a gyermekes *relictus vidua*, milyen örökségük volt a félárvának és az anyának⁷¹ stb., pedig ezek a tényezők mind befolyásolhatták az özvegy döntését. A csetneki adatok alapján feltételezhető, hogy a gyermekek jelenléte némileg lerövidítette a nők özvegységben töltött idejét. A vizsgált 154 protestáns mozaikcsaládban mindössze 43 esetben⁷² rendelkezünk biztos információval tíz év alatti kisgyermekéről, valamint az anya özvegységben eltöltött idejéről. A kisgyermekes nők az átlagnál 1 évvel rövidebb ideig, 1,78 évig éltek özvegységben a két házasság között. Egy év alatti gyermeket egyet találtam, az ő anyja mindössze 4 hónapig élt özvegyen. A 10 év alatti gyermekek édesanyja legtöbbször 1-2 évig nevelte gyermekeit az újrَاهázasodás előtt, de ugyanannyi gyermek élt egyedül anyjával 1 évnél rövidebb ideig, mint 3 évig. A csetneki gyermekes özvegyasszonyok kimutathatóan hamarabb alapítottak új családot, azaz kerestek új apát gyermekeiknek, mint a gyer-

⁶⁸ A legrövidebb ideig, 2 hónapig a magát 29 évesnek valló Kozuch Mária volt özvegy, gyermeke első házasságából nem ismert, ahogy az özvegységet 4 hónapig viselő, magát 49 évesnek valló Thomko Anna esetében sem. Nemes Némethy András özvegye, a 22 éves Levy Anna 5 hónapig viselt gyászt: a 2. hónapban született meg néhai férjétől egyetlen gyermeke, András, akit 2 hónap múlva el is temetett.

⁶⁹ Egy extrém magas özvegységi időt is találtam: 1778. június 30-án, 1 havi özvegység után nősült újra Budinsky Pál a 45 éves Német Annával, aki, ha hihetünk a bejegyzéseknek, előtte rendkívül hosszú ideig, 21 évig élt özvegyen.

⁷⁰ Az életkorhoz kötött özvegységi vizsgálat eredményei az alacsony esetszám miatt nem értékelhetők. A katolikus özvegy férfiak körében is csupán 47-en feleltek meg a vizsgálat minimális követelményének.

⁷¹ Werbőczy István: *Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve*. Bp., 1990. (Tudománytár) I/113.; Tárkány Szücs Ernő: *Magyar jogi népszokások*. Bp., 1981. 750–751.; Benda Gyula: *Keszthely – Egy monografikus társadalomtörténeti kutatás demográfiai tanulságai*. In: *KSH-NKI 2001. évi Történeti Demográfiai Évkönyve*. Szerk. Faragó Tamás – Őri Péter. Bp., 2001. 148.; Cserei Farkas: *A' magyar, és székely asszonyok' törvénye*. Kolo'svárat, 1800. A gyermekkel magukra maradt főnemesi özvegyasszonyok helyzetéről lásd Horn: *Nemesi árvák*, 51–90.; Horváth Ágnes: *Főnemesi özvegyasszonyok a 16–17. századi Magyarországon*. In: *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk. Fábri Anna – Várkonyi Gábor. Bp., 2007. 247–267.

⁷² A katolikus esetek száma mindössze 4, az özvegységi idő átlaga 1,75 év.

mektelenek. Az ellátásra szoruló gyermek jelenléte tehát valószínűleg nagyobb motivációt jelentett az újraházasodásra.⁷³

Levi Mátyás 1733. november 25-i halálakor feleségét, a 41 éves nemes, Kasacz Évát és 6 élő gyermekét hagyta hátra, akiknek életkora 4 és 20 év között volt. Éva bizonyára az idősebbek segítségére is számíthatott a majd 4 évnyi özvegység alatt, amíg házasságra nem lépett a nemes Kalay Pállal. Skokan Mária a 2 éves és 10 hónapos Anna lányával és a 7 hónapos Mihály fiával maradt özvegyen férje, Beno Mihály halála után. Ő 4 év múltán, 1771. november 11-én lett nemes Kárász Mihály felesége, akitől nem született gyermeke. A nemesi származású Albini Zsófia 43 évesen, 3 hónapos magzattal a szíve alatt özvegyült meg 1780. január 18-án. Elsőszülött lánya ekkor már családot alapított, és fia is majd 18 éves volt. Zsófia 3 évvel később állt újra oltár elé az 52 éves, mindössze 44 napig özvegy nemes Biriny Ádámmal, akinek 30 évig tartó első házasságát nem kísérte gyermekáldás. (Elképzelhető, hogy felesége akár többször is elvetélt: az anyakönyvekbe csak nagyon ritkán jegyezték fel ennek tényét.⁷⁴) Nem tudjuk, hogy Biriny vajon a saját gyermek utáni vágy vagy a nő kisgyermeké miatt nősült ilyen gyorsan újra. Az új házaspárnak – idős koruk ellenére – egy közös lánya született, aki 3 éves korában meghalt; ettől kezdve Zsófia első férjétől posztumusz született Anna lányát nevelték.

Benedicty Miklós özvegye, Ledniczky Mária mindössze 5 hónapig élt házastárs nélkül:⁷⁵ a 35 éves, nőtlen Biriny János 1779. augusztus 27-én vette feleségül, aki ezzel a 6 hónapos Sámuel Mátyás és a 8 éves Zsuzsanna mostohaapjává vált. A házasságkötés után fél évvel Sámuel meghalt, Mária viszont már 6 hónapos terhes volt első közös gyermekükkel. A 9 éves Zsuzsanna féltestvérét Jánosnak nevezték el, és később még egy lányuk született, Eszter. János 1 évesen, Eszter 11 éves korában halt meg; Zsuzsannát felnevelték, és férjhez is adták. A katolikus vallású, magát 34 évesnek valló Tamás Katalin 10 hónapnyi özvegység után lett a 20 éves, evangélikus nőtlen ifjú, Barnák András felesége. Katalin 3 leánygyermekével – Zsuzsanna (12 éves), Mária (10 éves) és Katalin (6 éves) – alkották az új családot. Négy „elárvult nő” férfi nélkül – ez bizonyosan hozzájárult az anya gyors újraházasodásához. (Nem tudunk arról, hogy közös gyermekük született volna.)

Az ellátásra már nem szoruló, idősebb gyermekkel özvegységre jutó nők és férfiak házasságkötési magatartása más képet mutat. Esetükben felmerül az a kérdés is, hogy volt-e, lehetett-e beleszólásuk az ifjaknak, hajadonoknak anyjuk vagy apjuk döntésébe, amely az ő sorsukat is befolyásolta. A mostohaaszülő, illetve gyermekeinek megjelenése új helyzetet teremtett a családi kapcsolatokban, féltestvérek születése esetén tarthattak az örökségük csökkenésétől, elvesztésétől is.⁷⁶ Az összes tényező – az anyagi háttér, a családi segítség, a *relictia vidua* egyénisége stb. – ismerete nélkül még hozzávetőleges képet

⁷³ Különösen igaz ez a szentegyházásfalvi, kápolnásfalvi és büki megözvegyült férfiak esetében. Őri-Pakot: *Marriage Systems*, 119–120.

⁷⁴ A temetési feljegyzések között olvashatunk *abortus*, *abortivus* jelzöt, amelyek az idő előtti születésre utalnak.

⁷⁵ Tárkány Szücs Ernő gyűjtéséből ismert, hogy 1751-ben elkobozták annak a kiskunhalasi özvegyasszonynak az örökségét, aki 5 hónap után már férjhez is ment. Tárkány Szücs: *Magyar jogi népszokások*, 279.

⁷⁶ McQuillan: *Family Composition*, 549.

sem lehet adni arról, mikor, milyen stratégiát választottak a már idősebb, munkabíró gyermekeikkel magukra maradó csetneki özvegyasszonyok.

„Kik csak névvel és gyászruhával özvegyek” (Pázmány Péter)

Az özvegyektől elvárt viselkedési norma mindenképpen a kegyes, tiszta és erkölcsös életvitel volt. Az anyakönyvi bejegyzések és a magisztrátus által tárgyalt esetek azonban gyakran ettől eltérő képet mutatnak. „Amely özvegyasszony kedvére tartja testét, gyönyörűséggel mulatja idejét; megholt, noha eleven; azaz: hírében, nevében tisztességében, böcsületiben megholt az emberek előtt”,⁷⁷ olvashatjuk Pázmánynál. Az evangélikus lelkészek közel 20 esetben jegyezték fel, hogy a törvénytelen ágyból született csecsemő anyja özvegyasszony. Ha ismert is az apa, rendszerint akkor sem követte házasságkötés a „gyermekáldást”.⁷⁸ A ritka kivételek egyike a két nemes özvegy, Rutkaj János és Roxer Mária esete: 1763. június 20-i házasságkötésük előtt 11 nappal keresztelték Mária lányukat, akit Institorius Sámuel lelkész „spuriá”-nak minősített, de szülei házasságkötése következtében törvényesítették. Távolról sem volt minden gyermek ilyen szerencsés, ahogy ez Kopik András és Pongrácz István özvegye, Barbara esetében is történt. Pongrácz 1741. március 2-án halt meg, viselő feleségét hátrahagyva. A posztumusz született fiút Ambrosius György lelkész április 2-án György névre keresztelte. Barbarával 1745. október 30-án találkozunk újra, amikor özvegyként törvénytelen lányát, Katalint vitte keresztelni; az apa nevét nem jegyezték be az anyakönyvbe. A magisztrátus⁷⁹ 1746. január 21-én kezdte tárgyalni a 30 év körüli Pongrácz Borissa csapodár özvegyasszony és a 23 éves ifjú, Kopik András⁸⁰ paráználkodásának ügyét, aki vélhetően Katalin apja. Többszöri kihallgatás, a tanúk meghallgatása, Kopik András bebörtönzése és az ügy felülvizsgálata után a nemes tanács március 21-én a közösség okulása végett és életük megjavulásáért a bevádoltatott asszonyszemélyt 60 korbácsütésre, a bűnös ifjút 40 botütésre ítélte, és ezenfelül még 6 forint büntetést is kellett fizetniük.

Az esetükből azonban nem tanult mindenki: Pazár Mária már hajadonként is előbb hálta el a házasságot vőlegényével, Holeczy Györggyel, mint hogy azt Institorius Sámuel lelkész megáldotta volna. A lelképásztor az 1767. február 26-i, a nagybőjt előtti héten történt esketéskor feljegyezte, hogy a pár vétkezett a 6. parancs ellen, majd a május 18-i keresztelőnél is felhívta rá az utókor figyelmét, hogy Anna lányuk 3 hónappal az esküvő után született. Ügyük a városi protokollum lapjaira is felkerült.⁸¹ A házaspárnak a 15 éves házasság alatt 7 gyermeke született, az utolsó a férj 1782. szeptember 17-i temetése után

⁷⁷ Pázmány Péter: A keresztény özvegyasszony tükre. In: *Pázmány Péter művei*. Bp., 1983. 643.

⁷⁸ Mivel sok esetben nem maradt fenn az apa neve, nem tudhatjuk, hogy a törvénytelen gyermek apja az özvegy későbbi férje-e.

⁷⁹ MVSR SAKE AR III. PT pag. 34–39.

⁸⁰ 1724. június 6-án keresztelték az evangélikus templomban Kopik András és Pilat Zsuzsanna András nevű fiát, így a vélt apa alig 22 éves volt a vizsgálatok megkezdésekor.

⁸¹ MVSR SAKE AR III. PT pag. 267–269.

4 hónappal.⁸² Holeczy György özvegye 1786. július 22-én újra feltűnik a keresztelési anyakönyvekben, amikor Mayercik Pál özvegyembertől született „infans spurius, extra coniugium genitus” lányát, Annát tartották keresztvíz alá. A kislány 8 hónapos korában meghalt, és a szülők sem házasodtak össze. A 48 éves Mária majd 1794. július 12-én, 12 évnyi özvegység után egy 24 éves ifjúval, Németh Istvánnal alapított új családot.⁸³

A katolikus Czigler György özvegyét, a 29 éves Blizner Máriát 1804. szeptember 4-én vette nőül a 41 éves Temesy János. Temesy 7 hónapja vesztette el feleségét,⁸⁴ Mária már lassan 4 éve élt egyedül, hiszen néhai férjétől nem született gyermeke. A házasságkötés után 4 hónappal, 1805. január 30-án az új asszony keresztelni vitte gyermekét a katolikus templomba: Makkay Tádé plébános „spurius” minősítést írt a csecsemő Mária neve mellé, míg az apa nevéhez „pater incertus”-t, tehát a férj nem vállalta az apaságot.⁸⁵ A házaspárnak 1807 novemberében született egyetlen törvényes gyermeke. Az evangélikus özvegyasszony, Korschay Mária 1792. november 23-án kereszteltette az evangélikus templomban törvénytelen Zsuzsanna lányát, akinek feltételezett apja Tóth Mihály katonameger volt. Két évvel később, 1794. május 21-én már a katolikus templomban kereszteltette az özvegyasszony újabb törvénytelen gyermekét, akinek apját Dudik Ádám plébános nem nevesítette. Az evangélikus temetési anyakönyv 1800. november 21-i bejegyzésében Korschay Mária Mária nevű lányának haláláról olvashatunk – a leánygyermek kereszteléséről és édesapjáról sem kapunk hírt. A lelkészi gyakorlatból azt feltételezem, hogy a kis Mária is törvénytelen kapcsolat gyümölcse volt. Mind az anyakönyvekben, mind pedig a városi protokollumban igen sok példát találni az özvegyek normaszegő életére. A nők e tekintetben felülreprezentáltak, hiszen az illegitim gyermeke apját – legyen az nőtlen ifjú vagy tapasztalt özvegy – nem feltétlenül nevezte meg a szegénykező anya, vagy csak a lelkész nem jegyezte fel az egykorúan „köztudomású” tényt.

Gyermekáldás a mozaikcsaládokban

Azt a kérdést, hogy hány félárva kapott anyát vagy apát a szülője új házassága révén, tehát átlagosan hány gyermeket vittek az özvegyek új családjukba, nagyon nehéz megválaszolni. A családlapokon a gyermek születésén kívül sok esetben nem sikerült több ro-

⁸² Több posztumusz születésre is találni példát: az evangélikus családokban a férj halála után 1–8 hónapra, a katolikusoknál 1–6 hónapra születtek a gyermekek. Bod Péter megfogalmazása szerint a férj halála után 10 hónappal született gyermeket törvényes „szüleménynak” tartották. Bod Péter: *Házassági törvény rajz vagy a házassági törvényekről való tanítás*. Kolozsvár, 1836. 184. Demkó Kálmán a szász törvényekre hivatkozva azt írja, hogy az atya halála után 10 hónap és 10 nap múlva született gyermek örökösödési joga megtámadható. Demkó Kálmán: *A felső-magyarországi városok életéről a 15–17. században*. Bp., 1890. 113.

⁸³ Ezt a házasságot nem kísérte gyermekáldás, és a temetési bejegyzések szerint a feleség második férjét is túlélte.

⁸⁴ Özvegye idején két gyermekét is eltemette: János 13 éves volt, míg Mária mindössze 3 hónapos. Első feleségét a Mária keresztelését követő napon temette Makkay Tádé plébános.

⁸⁵ Az asszony az esküvőkor legalább 4–5 hónapos gyermekkel lehetett viselő, ezt a tényt akár el is titkolhatta újdonsült férje előtt.

vatot adattal feltölteni – a gyermekek például gyakran kimaradtak a temetési feljegyzésekből. A vizsgált 154 csetneki evangélikus mozaikcsalád esetében 73 özvegyasszony 119 élő gyermekéről van tudomásunk; az új férjek előző házasságaikból 90 gyermeket vittek bizonyosan az új házasságba.⁸⁶ További 197, az előző frigyekből származó gyermekről a keresztelésükön kívül nem rendelkezünk semmilyen más információval.⁸⁷ Ha a biztosan életben lévő árvák neme alapján vizsgáljuk az új házasságot kötő evangélikus özvegyasszonyokat, akkor 37 lányos, 18 fiús anyát és 16 olyan nőt találunk, akiknek fia és lánya is élt az új házasság megkötésekor.⁸⁸ A 18. századi csetneki protestáns özvegyasszonyok mozaikcsaládjai tehát átlagosan legalább 1,3, legfeljebb 2,6 félárva gyermeknek jelentettek esélyt a hatékonyabb gondoskodásra. A katolikus mozaikcsaládok is hasonló gyermekszámmal indultak: minimum 1,1, maximum 2, előző házasságból származó utóddal. A katolikus özvegyasszonyoknál 3 lányos, 2 fiús anyát és 2 özvegyet találtam, akiknek fia és lánya is biztosan életben volt a házassággötéskor.

A csetneki lányos özvegyasszonyok ugyanolyan pozícióban voltak a házassággötési piacon, mint a fiúgyermekkel élők, pedig a népi mondás szerint a fiú hoz, a lány csak visz – hozományt és munkaerőt is. A 154 protestáns mozaikcsalád létrejöttékor az özvegy nők és özvegy férfiak által a házasságba vitt, biztosan életben lévő félárva⁸⁹ közül a 0–4 éves korú lánygyermek kétszer annyian voltak, mint a hasonló korú fiúk, míg a 15–19 éves lányok szorzója ötszörös.⁹⁰ A 28 katolikus mozaikcsaládba az özvegyek 31 élő gyermeket vittek, és további 57, előző házasságból született gyermekről van keresztelési információ. A 8 katolikus özvegyasszony esetében mindössze 13 élő gyermeket sikerült az új házasság megkötésekor kimutatni. A katolikus félárva életkor és nem szerinti bontása nem mutat olyan nagymértékű eltolódást, mint a protestánsok esetében. Mindkét magasabb számban születtek fiúgyermek, akiket azonban a csecsemő- és gyermekhalandóság jobban érintett. Korán kialakult a nőtöbblet, ez mutatkozik meg a mozaikcsaládokba vitt utódok arányaiban.

A legtöbb gyermekkel a már említett 45 éves Kasacz Éva és a 48 éves Kalay Miklós, 1737 novemberében kötött házassága indult: az apa biztosan életben lévő gyermeke a

⁸⁶ A 73 özvegyasszony mozaikcsaládba vitt gyermekeinek nemi aránya a következőképpen oszlott meg: 47 fiúgyermek, 72 leány. Az evangélikus özvegyemberek, akik özvegyasszonyokkal alapítottak új családot, 32 fiút és 58 leányt vittek magukkal.

⁸⁷ Az özvegy nők feltételezetten életben lévő fiainak száma 62 fő, a lányoké 45 fő. Az özvegyemberek 53 fiút és 37 leányt vihettek még magukkal az új házasságba.

⁸⁸ Ezek azok az anyák, akik saját gyermekkel léptek az új házasságba, plusz két nő csak a férje előző házasságából született mostoháját vitte az új családba. Amennyiben a feltételezhetően életben lévő gyermekeket is figyelembe veszem, kiegyenlítettebb a nemek aránya, bár így is a lányos anyák vannak többségben. Fiús anyák: 31 fő, lányos anyák: 37 fő, fiúval és lánnyal élő anyák: 33 fő.

⁸⁹ A legidősebb utód, a negyedszer is férjhez menő Kalay Judit harmadik férjének, Feledy Miklósnak első házasságából született Zsuzsanna lánya volt, aki mostohájának utolsó esküvőjékor 44 éves és 4 hónapos volt. Természetesen ekkor már férjnél volt, és feltételezhetően nem Kalay Judittal élt egy fedél alatt.

⁹⁰ Ez az adat azt mutatja, hogy az új házasságok megkötésekor milyen a nemi megoszlás az előző házasságból származó gyermekek között. Elképzelhető, hogy közülük néhányan már szolgálatban álltak, nem a szülővel éltek.

12 éves Sámuel, a 9 éves Pál, valamint Judit volt, akinek születési dátumát nem ismerjük.⁹¹ Kasacz Éva 7 gyermekkel ajándékozta meg első férjét,⁹² akik közül 6 érte meg a felnőttkort. Levi Mátyás árvái az anya újraházasodásakor még mind vele egy háztartásban éltek: György 25, János 22, Martin 19, Eszter 14, Mátyás 11, Éva 8 éves volt. Az új házaspárnak nem született közös gyermeke, de 9 árvájukat kiházasították. A Gonosz György és Mayer-nik Judit házaspár a feleség előző házasságából származó 4 fiát és 1 lányát házasította ki biztosan,⁹³ míg közös gyermekük nekik sem született. A 23 éves András egy hónappal anyja esküvője után, 1764. július 16-án nősült, Márton 17, János 15, György 12, Mária 8 éves volt az új apa érkezésekor. Saláky Éva nemes özvegyasszony bő 3 évig nevelte egyedül Levy András négy árváját, amikor 1771. november 26-án Mihalik János nemes özvegyember az oltárhoz vezette. Legidősebb lánya, Zsuzsanna az özvegység alatt, 19 évesen ment férjhez; András fia 18, Anna 11, Dániel 7 évesen kapott mostohaapát.⁹⁴ Az új apa két lányának, a 14 éves Annának és a 7 éves Zsuzsannának biztosított új anyát a nőüléssel. Dániel a házasságkötés után egy hónappal meghalt, a többi 5 árvát két évig közösen nevelték az anyja 1774 januárjában bekövetkezett haláláig.⁹⁵

A vizsgált 182 mozaikcsaládba átlagosan valamivel előbb érkezett az első közös gyermek, mint az először házasságot kötő nők esetében. Az utóbbiak a házasságkötés után átlagosan 20,⁹⁶ az özvegyasszonyok ezzel szemben 17 (protestánsok), illetve 19 hónap után (katolikusok) hozták világra az első utódot. Ennek hátterében az is állhat, hogy a termékenység szempontjából szelektált csoportról (bizonyítottan termékeny férfiakra és nőkre) van szó. Természetesen az újraházasodások esetében is előfordult, hogy a közös gyermek „idő előtt”⁹⁷ érkezett (esetleg épp a gyermek miatt „kellett” törvényesíteni a kapcsolatot). Az evangélikus lelkészek 10 ilyen esetet regisztráltak: 4-4 esetben nőtlen ifjú, illetve özvegyember volt a vőlegény, 2 esetben ismeretlen a korábbi családi állapot. A házasságkötés és az első gyermek születése közötti legrövidebb időtartamot – 6 hónapot – Lacny Zsuzsanna és Szalay Miklós említett második házasságában találtam. Az 1735–1807 közötti katolikus anyakönyvek 15 „koraszülött” csecsemőről tudósítanak. A házasság megkötése után 3 hónappal született az először oltár elé álló Strnaglik András

⁹¹ Kalay Pál ifjú és az özvegy Kostjal Katalin 1711 februárjában, tehát a pestis után megkötött házassága igen termékeny volt, összesen 9 gyermek kereszteléséről van adatom. Anna nevű lányuknak csak születési dátuma ismert, ha apja újraházasodásakor életben volt, 21 éves lehetett.

⁹² Levi Mátyás és a nemes hajadon, Kasacz Éva szintén a pestisjárvány után, 1711 augusztusában álltak oltár elé.

⁹³ Tudomásom van egy Péter nevű fiú születéséről is, de más információval vele kapcsolatban nem rendelkezem.

⁹⁴ Egy gyermek, Levy Ezékiel sorsa bizonytalan: ha élt az anyja házasságkötésekor, 15 éves és 9 hónapos volt.

⁹⁵ A keresztelési anyakönyvek bejegyzése szerint Mihalik János megnősülhetett: két lánygyermeke született Schwartz Máriától: Barbara 11 napot, Zsuzsanna 3 évet élt. Az apa 1782. február 8-án halt meg, Máriát nem találtam a későbbiekben az anyakönyvi bejegyzésekben. Mihalik Jánosnak haláláig egy lánya kivételével minden édes- és mostohagyermek házasságra lépett. Nem tudjuk, hogy a 24 éves Mihalik Annát 1789 februárjában a testvérei vagy második mostohája, Schwartz Mária házasította-e ki.

⁹⁶ Az első intervallum számításához a szakirodalomban leírtaknak megfelelően jártam el: a 8 hónapnál magasabb, de 60 hónapnál alacsonyabb értékeket vettem alapul. Andorka: *A családrekonstrukció vizsgálat*, 35.; Benda: *Zsellérből polgár*, 154.

⁹⁷ A házasságkötés utáni 8. hónap előtt megszületett csecsemők.

és a 21 éves özvegyasszony, Ruzsbanszky Mária kislánya; a 36 éves özvegyember, Gutta János és a 34 éves Vozarik Judit házasságát 4 hónap elteltével kísérte gyermekáldás, Borusovits Mátyás és Schestina Zsuzsanna pedig az esküvő után 5 hónappal tartották keresztvíz alá Mátyás fiukat.

A protestáns özvegyasszonyok által kötött házasságokban átlagosan 1,08 gyermek, míg a katolikusoknál átlagosan 1,24 gyermek született.⁹⁸ A mozaikcsaládokban ugyanakkor nem volt ritka a 4-5 közös gyermek sem. A 25 éves nőtlen ifjú, Hudacsik János 1791. január 4-i esküvőjekor a 30 éves özvegy, Walko Anna három gyermekének apja is lett: Mária és János 6 évesek, míg Sámuel 9 éves volt. 14 évnyi házasságuk alatt 5 fiuk és egy lányuk született, ám bizonyíthatóan csupán az első házasságból származó Mária élte meg a felnőttkort és ment férjhez. Még több, összesen 7 gyermeke született az 1710. évi pestisjárvány után házasodó özvegyeknek, Lyptay Andrásnak és Gros Zsuzsannának. A férj egy 1 éves leányt vitt az előző házasságából, aki 5 év múlva meghalt. 27 évig éltek házasságban, Zsuzsanna 4 fiúval és 3 lánnyal ajándékozta meg férjét, akik közül 3-an családot is alapítottak. A legmagasabb regisztrált gyermekáldás a katolikusoknál három volt: Borusovits Mátyás özvegyember 1790 szeptemberében vezette oltár elé özvegy Schestina Zsuzsannát. Az új asszony nem vitt gyermeket az előző házasságából, a férfi viszont hármat is: a 16 éves Jánost, a 10 éves Zsuzsannát, illetve a 7 éves Erzsébetet. A házasságkötést követő 5. hónapban született az első közös gyermek, Mátyás, akit Antal és Katalin követett a 17 évig fennálló házasságban.⁹⁹

Néhány nem szokványos eset

A nemesi származású, evangélikus Kalay Judit¹⁰⁰ 1717. január 31-én lépett először oltár elé: az alig 20 éves lányt Wozár Jánoshoz adták a szülei. Nevük a keresztelési feljegyzésekben nem tér vissza, ahogy a férj halálozási dátuma sem ismert, így arra sem tudtam következtetni, hogy Judit mennyi ideig élt özvegyen. Második férjével, Horváth Ferenc chirurgyussal 1732. február 17-én tartották a menyegzőt. Ezt a házasságot sem kísérte gyermekáldás, a férj 1739 szeptemberében halt meg. A már nem fiatal Judit 2 év özvegyeség után, 1741. augusztus 28-án újra férjhez ment a 25 évvel idősebb evangélikus nemes-

⁹⁸ Az először házasságra lépő csetneki evangélikus hajadonok esetében ez a szám 2,29 fő, míg katolikus társaikénál 2,07 fő. Az előző házasságokban született, életben lévő gyermekek és az új egységekben született gyermekek száma átlagosan 2,3–3,7 családonkénti gyermekszámot mutat. A 2011. évi népszámlálási adatok alapján az átlagos gyermekszám a magyar mozaikcsaládokban magasabb, mint a hagyományos családokban. „Gyermekszám szempontjából legnépesebbek azok a mozaikcsaládok, ahol mindkét szülő hozott gyermeket az előző kapcsolatából, és már közös vér szerinti gyermek is született. Ezek a családok átlagosan 4-5 gyermeket neveltek.” Vörös Csabáné – Kovács Marcell: A változó család a népszámlálási adatok tükrében. *Statistikai Szemle* 91 (2013) 1222.

⁹⁹ Közös lányuk 6 hónapos korában halt meg, a két fiuk sorsáról nem tudok semmit, ahogy Mátyás Erzsébet nevű lányáról sem. János fiát 24 évesen nőtlen ifjúként temették el, míg Zsuzsannának biztosan született egy törvénytelen gyermeke.

¹⁰⁰ Nemes Kalay Valentin és Faltus Heléna legfiatalabb lánya, 1697. december 10-én keresztelték.

hez, Feledy Miklóshoz. Judit a közel 68 éves¹⁰¹ férfitől gyermekáldást feltehetőleg nem remélhetett. Feledy Miklós két házas lány apjaként, 6 gyermek nagyapjaként léphetett a házasságba: öt feltehetően az időskori egyedüllét elkerülése ösztönözte a frigyre. Házasságuk hatodik évében a férj meghalt, majd Judit újabb 6 évig élt egyedül. 1753. november 19-én negyedszerre is férjhez ment: az akkor majd 66 éves¹⁰² Mihalik Zsigmond özvegy nemesember vezette oltárhoz a közel 56 éves nőt. A férjnek az előző házasságából biztosan élt egy nőtlen fia, további 3 fiáról és 1 lányáról nincs információnk – a gyermekek 21 és 38 év közöttiek voltak, ha éltek. A negyedik férjet 4 év együttélés után temette el az asszony, aki további 10 évig élt még özvegyként.

Szintén négyyszer állt oltár elé az evangélikus Német Katalin.¹⁰³ Először a katolikus Szoker Gáspárral kelt egybe 1771. február 3-án, a csetneki katolikus templomban. Gyermeük nem született, a férj 1773. október 20-án meghalt. Katalin egyévnnyi özvegyiség után, 1774. november 15-én Salamon János rozsnyói születésű evangélikus ifjú felesége lett. Egy év múlva megszületett egyetlen gyermekük, Mária, aki még meg sem élte első születésnapját, máris elveszítette apját: Jánost 1776. szeptember 30-án temették el a csetneki temetőben. Édesanyja 1 év 9 hónap után, 1778. június 16-án lépett házasságra harmadszor a szintén kétszer megözvegyült Walentiny Istvánnal. Az új férjnek a házasságkötéskor nem voltak gyermekei, így a kis Máriát nevelték, aki azonban négy hónap után meghalt. A család nem maradt sokáig gyermek nélkül: 8 hónappal az esküvő után megszületett az egyetlen közös gyermek, András, aki megélte a felnőttkort. A házasságkötési bejegyzések tanúsága szerint Katalin harmadik férjét is elvesztette, hiszen 1784. szeptember 21-én, Bajtlík György dobsinai polgár vette feleségül. Katalin az ötéves András anyjaként, 31 évesen – tehát még bőven a termékeny életkorban – negyedszerre is családot alapított egy nőtlen ifjúval. A csetneki kereszteleési anyakönyvben csak egyszer szerepel a házaspár: 3 és fél évvel az esküvő után született Martin nevű fiuk.¹⁰⁴ Az utolsó információ a családról, hogy Katalint mint Bajtlík György feleségét 74 éves korában, 1827. április 9-én temették el Csetneken.

A katolikus Gíblak Mária¹⁰⁵ alig 17 évesen ment férjhez a 25 éves nőtlen Klobucsnik Györgyhöz, aki az 1790. január 31-i esküvő előtt tért át a katolikus vallásra. A házasságot nem kísérte gyermekáldás, a férj 2 év múlva meghalt. A 24 éves Mária majd 5 évig élt özvegyiségben, amikor 1797. július 10-én, a 20 évvel idősebb Motulak András felesége lett. A férfi 9 hónappal korábban vesztette el második feleségét, akitől nem született gyermeke. Az első házasságából biztosan élt egy 27 éves, már férjezett lánya és két unokája, illetve tudunk még két, 20 év feletti fiáról is. Mária 27 éves korában egy lánynak adott életet, akit nem követett több gyermek. Amikor a 48 éves férj 1802. március 20-án meghalt, Gíblak

¹⁰¹ Feledy Miklós életkorát a temetéskor bementett életkorból számoltuk ki.

¹⁰² Mihalik Zsigmond életkorát a temetéskor bementett életkorból számoltuk ki.

¹⁰³ Katalin Német János és Pampura Mária elsőszülött lánya, 1753. november 24-én keresztelték az evangélikus templomban. Még 6 testvére született.

¹⁰⁴ Előfordulhat, hogy a család visszaköltözött a férj szülőhelyére, és a többi gyermeket Dobsinán keresztelték.

¹⁰⁵ A csetneki Gíblak Mátyás és Pekár Zsuzsanna lánya, 1773. április 29-én keresztelték. A házaspárnak közel 15 éves házassága alatt 9 gyermeke született, Mária nyolcadikként látta meg a napvilágot és – az eddigi ismereteim szerint – egyedül ő alapított családot.

Mária 2 évig egyedül nevelte lányát, majd 31 évesen, 1804. július 1-jén ismét házasságra lépett. Az 57 éves Hamary Mihály személyében talált apát lányának – a kis Mária azonban 12 nappal később meghalt. Az új férj egy felnőtt korú lányt hozott a házasságba, 1805 júniusában született Mária, egyetlen leánygyermekük. 12 évnyi házasság és férje halála után Giblak Mária még 16 évig élt, eltemette második gyermekét is, de már nem lépett újra oltár elé.¹⁰⁶

Összegzés

A 18. századi Csetneken általános érvényű normának tekinthető a házasságban élés.¹⁰⁷ Az újraházasodók aránya is illeszkedik a hazai publikációkban ismertetett tendenciába.¹⁰⁸ A magas csecsemő- és gyermekhalandóság instabillá tette a családokat, amit csak fokozott a szülők, illetve házastársak elvesztésének gyakorisága. Akárcsak a házasságot, az özvegyiséget is az élet velejárójának kellett elfogadni: a házasfelek bármely életkorban megözvegyülhettek, ami „átmeneti” állapotot jelentett a következő házasság megkötéséhez vezető úton.¹⁰⁹ Az egyéni és családi életciklusok gyorsan válhatták egymást: a család – átmeneti özvegyesség – új család periódus többször visszatérhetett az egyén életében. A nő anyagi, érzelmi és társadalmi támaszra talált az új férj oldalán, míg árvái új apát és családfőt kaptak a férfi személyében. Az árva gyermekek felnevelésében, egészséges testikkel fejlődésében nagy szerepet játszott a mozaikcsalád védelme, a vér szerinti szülő és a mostoha együttes gondoskodása nagyobb esélyt nyújtott a felnőtté válásra.¹¹⁰

Az anyakönyvi források alapján nem világítható meg, hogyan élték meg az érintettek ezeket az életciklusokat. Gyakori élmény volt, hogy gyerekek kerülnek egy háztartásba mostohatestvérként, akik aztán újabb féltestvérekkel együtt nőnek fel. Mindez nem csupán egyszer történhetett meg egy gyermek életében. A városi protokollum lapjai rejthetnek még olyan, féltestvérek közötti hagyatéki vitákat, amelyek bepillantást adhatnak a

¹⁰⁶ Az 1832. február 23-i temetési bejegyzésben Hamary Mihály özvegyeként azonosítják.

¹⁰⁷ A házasságot nem kötő férfiak és nők nem jellemzőek a csetneki egyházközségek területein sem. Természetesen akad példa: Zemantsik Zsuzsannát 45 évesen hajadonként jegyezték fel a temetettek sorába. Faragó: A házasságkötés kalendáriuma, 73.

¹⁰⁸ A kora újkori Európában a házastársukat elvesztő nők sokkal gyakrabban maradtak özvegyen. Idézi Horváth: Főnemesi özvegyasszonyok, 249. A 19. századi Európa nyugati felében és az ázsiai területeken is megfigyelhető az újraházasodás csökkenő tendenciája, míg az erdélyi és büki adatok ennek ellentmondanak. Kurosu–Lundh–Breschi: Remarriage, Gender, 197.; Őri–Pakot: Marriage Systems, 120.

¹⁰⁹ Vö. J. Újváry Zsuzsanna: Házasság és házasságtörés, paráznság a 16–17. századi Kassa szabad királyi városban. *Urbs* 9 (2014) 9. sz. 64.

¹¹⁰ A félárva gyermek túlélése szempontjából fontos volt, hogy milyen gyorsan kerül újra „családba”. A 19. századi holland területeken mozaikcsaládokban élő gyermekek halálozási esélyei nem tértek el szignifikánsan a vér szerinti szüleikkel élő gyermekekétől. Erik Beekink – Frans Van Poppel – Aart C. Liefbroer: Surviving the Loss of the Parent in a Nineteenth-Century Dutch Provincial Town. *Journal of Social History* 32 (1999) 658. A mostohaanyjokkal élő krummhörni lányok halálozása is majdnem olyan magas volt, mint anyjuk elvesztésekor. Kai P. Willführ – Alain Gagnon: Are Stepparents Always Evil? Parental Death, Remarriage, and Child Survival in Demographically Saturated Krummhörn (1720–1859) and Expanding Québec (1760–1750). *Biodemography and Social Biology* 59 (2013) 201.

mozaikcsaládok mindennapi működésébe, a családtagok helyzetébe és esetleg érzelmi világába is. Érdekes lenne megvizsgálni a mozaikcsaládok kapcsolati hálóját: választanak-e a mostohaszülő családjából házastársat a közösen nevelt gyermekek valamelyikének?¹¹¹ Kérdés tehát még bőven akad az özvegyek és a mozaikcsaládok létrejöttével, mindennapjaival, életkörülményeivel kapcsolatban.

---

¹¹¹ Különösen érdemes lenne ezt a vizsgálatot a vallásilag exogám mozaikcsaládokra elvégezni. Az evangélikus hajadonok 19,6%-a választott magának katolikus házastársat – 13,5%-uk megtartotta hitét, míg 6,1%-uk áttért a katolikus vallásra. Arányait tekintve kicsivel több protestáns özvegyasszony kötötte össze katolikus férfival az életét, viszont magasabb mértékben, 16,2%-ban maradtak meg vallásuknál, és csupán 4,5%-uk tért át az új házastársuk hitére. A fiatalabb nők nagyobb számban tértek át a katolikus hitre.

ESTERHÁZY MIKLÓS MINT CSALÁDFŐ

Utódlás és érzelmek egy 17. századi arisztokrata dinasztiában és mozaikcsaládban

ERDÉLYI GABRIELLA

MIKLÓS ESTERHÁZY AS PATERFAMILIAS

Succession and Emotions in a Seventeenth-Century Aristocratic Dynasty and Stepfamily

The study investigates the ways the performance of the responsibilities of an aristocratic "anxious patriarch" modified in a stepfamily context. It focuses on the central concern of patriarchs to secure the continuity of the lineage by designating an heir and peacefully transmit the wealth and prestige to the next generation. By reading the testaments, family correspondence and the exceptional series of instructions to his eldest son, the case study shows what kind of strategies the stepfamily patriarch, Miklós Esterházy applied in order to maintain family concord and solidarity in the face of a latent rivalry between his half-sibling sons for the position of the family patriarch.

Keywords: performing the patriarch, inheritance, stepfamily, half-siblings, family solidarity, step-sibling marriage

Bevezetés: a családi portrék mint a kapcsolatok ágensei

„Az én képemet, hogy kedvessen vette kegyelmed örömet értem; de nem a képem csak, hanem már magam is kegyelmedé vagyok, kit hogy ne képben, hanem hogy személyem szerint lásson igen hamar való nap kegyelmed szívből kívánom.”¹ E sorokból kiderül, hogy Esterházy Miklós kis portréképet küldött magáról Nyáry Krisztinának, hogy képmásával személyes jelenlétét és találkozásukat egy időre pótolja. Ezzel a váratlan gesztussal fiatal menyasszonyát bizonyára meglepte, hiszen inkább a menyasszonyról volt szokás aján-dékba portrét küldeni.² Az arisztokrata főúr szemmel láthatóan nagyon tudatosan hasz-

Erdélyi Gabriella, tudományos főmunkatárs, BTK TTI, Kora újkori témacsoport, kutatócsoport-vezető, MTA „Lendület” Családtörténeti Kutatócsoport

¹ Esterházy Miklós levelei Nyári Krisztinához. [I-II.] Közli Merényi Lajos. *Történelmi Tár* [Új évfolyam] 1 (1900) [1.] 17–18. 1624. május 29.

² Csáky Anna Franciska pozsonyi klarissza apáca például testvére és unokaöccse, idősebb és ifjabb Csáky István menyasszonyairól is kért ilyen levélhez csatolt portréképeket, mégpedig azzal az indokkal, hogy a velük való személyes találkozást így pótolhassa. *Magyar Hölgyek Levelei, 1515–1709*. Szerk. Deák Farkas. Bp., 1879. No. 322., 326.

nálta a portrék készítését és cseréjét a családtagok közötti érzelmi kötődések formálására. Ez fontos képesség volt egy olyan világban, ahol a magas halandóság miatt a korán elhunyt házastársak pótlására szinte rutinszerűen került sor. Esterházy Miklós elsőszülött fia, István, megtanulta édesapjától a leckét: felnőttkorában ő maga is ügyesen használta a portrékészítést személyes identitása és családi szerepei bemutatására. 1641-ben, édesanyja halálát és egyetlen leánya márciusi születését, illetve pápai főkapitányságra történő ki nevezését követően megfestette a maga portréját.³

Esterházy István. Portré, 1641.

³ Stefan Körner: *Neuerster Führer durch die Esterházy-Ahnengalerie*. Esterházy Privatstiftung 2006. Ltsz. 1/1/6. 377.

Tanulmányom az arisztokrata mostohacsaládfői felelősségvállalásról szól. Problémfelvető hipotézise, hogy Esterházy István önmegjelenítése férjként és apaként, másfelől katonaként és politikusként (a képfelirat tanúságot tesz királyi tanácsosi címéről is) tudatos és időzített gesztus volt. Azt a célt szolgálta, hogy egyszerre hangsúlyozza családfői férfiidentitását és társadalmi presztízsét, és ezzel erősítse az Esterházy dinasztia vezetését illető, elképzelt jövőbeli szerepét. Vajon számított arra, hogy elsőszülöttként idővel majd apja örökébe lép a dinasztia ügyeinek irányításában, ami ugyanakkor megkérdőjeleződött? Ekkoriban három fiatalabb fiú féltestvére volt, akik apja Nyáry Krisztinával kötött, második házasságában születtek, s akiket riválisának tekinthetett erre a szerepre. A dinasztia fogalmát az alábbiakban a korabeli *familia* [nemzetség, nemzet] kifejezéssel rokon értelmű szóként használom nagycsalád, pontosabban a közös őstől származó rokonság értelmében, az uralkodócsaládokról a kiterjedt politikai és gazdasági befolyással rendelkező arisztokrata családokra kiterjesztett értelemben. Azt a sok feszültséggel terhelt alkufolyamatot vizsgálom, amelynek során egy arisztokrata dinasztia kormányzásának, irányításának a joga és státusza átöröklődött a következő generációra.

Esterházy Miklós lehengerlő személyiségével és rendkívüli politikusi képességeivel nemcsak két nagyon gazdag özvegy szívét hódította meg, hanem a Habsburg-uralkodók kegyeit is megnyerte, s a kettő együtt villámgyors társadalmi felemelkedést és karriert hozott számára.⁴ Amikor 1625-ben, az országgyűlésen nádorrá választották, majd az uralkodótól egy év múlva grófi címet kapott – vagyis a társadalmi ranglétrán a csúcsra jutott –, a dinasztiaalapítás szimbolikus gesztusaként családi portrék, a hatalmas családi ősgalériává fejlődő gyűjtemény első darabjainak készíttetésébe fogott. Saját maga és új felesége kettős portréján kívül rendelt egy egész alakos festményt első feleségéről, Dersffy Orsolyáról (1583–1619) és annak anyjáról, Császár Orsolyáról, aki jelentős vagyont (lánzséri uradalom) hagyott egyetlen lányára.⁵ A családfő szemmel láthatóan tudatosan használta az élő és az elhunyt családtagok képi megjelenítését és a rájuk való emlékezést a leszármazási család megalkotására.

A fiatal második feleségnek azonban nemcsak az új rezidenciának berendezett fraknói kastély faláról őt figyelő első feleséggel kellett nap mint nap szembenéznie, de Dersffy Orsolya háromévesen megfestett fiával, Istvánnal is.⁶ Ám ez még mindig kellemesebb lehetett számára, mint személyesen találkozni vele. Krisztina kerülte nyolcéves mostohafia társaságát,⁷ akinek jelenléte bizonyára csak még jobban emlékeztette első házasságában

⁴ Péter Katalin: *Esterházy Miklós*. Bp., 1983. Az Esterházy családra és elsősorban az egyes családtagokra vonatkozó kutatástörténet összefoglalását lásd Martí Tibor: *Gróf Esterházy László (1626–1652). Fejezetek egy arisztokrata család történetéhez*. Piliscsaba, 2013. [PhD disszertáció] 17–27.

⁵ Buzási Enikő: *Portrék, festők, mecénások. A portré történetéhez a 16–17. századi Magyar Királyságban. In: Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*. I–II. Szerk. Mikó Árpád – Verő Mária – Jávor Anna. Bp., 2008. II. 37–39.

⁶ *Portré a 3 éves Istvánról, 1618*. Géza Galavics: *Die frühen Porträts der Familie Esterházy. Typen, Funktion, Bedeutung – Eine Auswahl*. In: *Adelige Hofhaltung im Österreichisch-Ungarischen Grenzraum. Vom Ende des 16. bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts*. Symposium im Rahmen der „Schlaininger Gespräche“ vom 20–23. September 1995 auf Burg Schlaining. Hrsg. Rudolf Kropf – Gerald Schlag. Eisenstadt, 1998. 110.

⁷ Erről bővebben lesz szó *A mostohaanya korlátozott szerepköre* című alfejezetben.

Császárs Orsolya. Portré, 1626.
Fraknó, Esterházy Privatsiftung

Nyári Krisztina.
Portré, 1626.
Fraknó,
Esterházy Privatsiftung

született két kislánya, Thurzó Krisztina és Erzsébet hiányára. Krisztina három-négy éven át élt lányai nélkül, mivel 1623-ban, elhunyt férje hagyatéki eljárása során az apai nagymama, Czobor Erzsébet nyomására lemondott az egyéves Erzsébet és a kétéves Krisztina neveléséről. Esterházy Miklós, az új nádor feleségeként azonban joggal bízott abban, hogy erőfölénybe kerülve visszazerezheti gyermekeit és gyámságukat a Thurzó családtól.⁸ Első közös gyermekük 1626 szilveszterének napján született, aminek öröme enyhíthette a korábbi veszteség felett érzett szomorúságát.⁹

Amikor István 1641-ben a festményt készíttette magáról, féltestvérei közül László tizenöt, Pál hatéves volt, a legkisebbik, Ferenc pedig éppen hogy megszületett (lásd az 1. ábrát). Az egymást követő házasságokba született fiúgyermek közötti latens rivalizálás feltételezésére készítet minket az e téren felhalmozott tudás: a kora újkori Európában jellegzetes jelenség volt az első házasságból származó gyermekek aggodalma afelől, hogy a megözvegyült szülőjük újabb házasságában születő féltestvéreik kitérjék őket pozíciójukból,

⁸ Péter: Esterházy Miklós, 19–20. Erről bővebben a *Gondoskodó mostohaapa* című alfejezetben lesz szó.

⁹ A hároméves Lászlóról is készült portré 1628-ban. Leírása Körner: *Neuerster Führer durch die Esterházy-Ah-nengalerie*, nr. 38. A képet közölte Galavics: *Die frühen Porträts*, 111.

A hároméves István.
Gyermekportré, 1618.
Forchtenstein,
Esterházy
Privatsiftung

s anyagi és érzelmi károkat szenvednek. Ez a kollektív félelem áll az első házasságba születő gyermekek örökségének biztosítását célzó jogi intézkedések mögött.¹⁰

Céлом tehát, hogy Esterházy Miklós példáján mutassam meg, az apaszerep és az ezzel járó felelősségek hogyan módosultak egy dinasztia, és azon belül egy mostohacsaládot kormányzó családfő számára. A patriarchális férfiidentitást a kora újkori Anglia terepén vizsgáló tanulmányában Alexandra Shepard a 16. és a 17. századot az „aggódó családfők” idejének nevezte el, amelyet majd a 18. században felvált az anyaság kultusza, amelynek hatására az anyák otthoni kötelességeinek teljesítése körüli aggodalmak kerülnek előtérbe.¹¹ Meglátásainak lényege, hogy a férfiasság kora újkori domináns modellje szorosan

¹⁰ Lyndan Warner: Conclusion. In: *Stepfamilies in Europe 1400-1800*. Ed. Lyndan Warner. London – New York, 2018. 242–243. Lásd még pl. Giulia Calvi: *Reconstructing the Family. Widowhood and Remarriage in Tuscany in the Early Modern Period*. In: *Marriage in Italy, 1300-1650*. Ed. Trevor Dean – K. J. P. Lowe. New York, 1998. 275–296.

¹¹ Alexandra Shepard: *From Anxious Patriarchs to Refined Gentlemen? Manhood in Britain, circa 1500-1700*. *Journal of British Studies* 44 (2005) 281–295. Lásd még *Hausväter, Priester, Kastraten. Zur Konstruktion von Männlichkeit in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. Hrsg. Martin Dinges. Göttingen, 1998. Az anyaság és az otthoni ethoszára lásd Marilyn Francus: *Monstrous Motherhood. Eighteenth-Century Culture and the Ideology of Domesticity*. Baltimore, 2012. A szülői gondoskodás kiegyensúlyozottabb elemzésére, amely ezt két, nem közös vállalkozásának tekinti, és az apaszerepben a 19. században is benne látja a családapa szerepkörét lásd

összekapcsolódott a családfői szereppel, amely pedig a házassághoz és az apasághoz, az érett felnőttkorhoz, valamint a középrétegek és az elit társadalmi státuszához kötődött. Vagyis a nőtlen és gyermektelen férfiak alsóbbrendűnek érezhették magukat, akár csak a fiatalabbak és az alacsonyabb társadalmi státuszúak.¹² Az alábbi esettanulmány e „hegemón férfiasság” kora újkori modelljének megélt tapasztalatába nyújt bepillantást – egyúttal tesztelve a modell kelet-európai érvényességét –, mivel Esterházy Miklós a fent vázolt, vezető-irányító szerepeket betöltő elit férfi jellegzetes alakja volt. Aggodalmi elsősorban nem abból eredtek, hogy erejét meghaladó kihívásnak érezte volna, hogy megfeleljen a korabeli férfiasságuideálnak, amint ezt mások esetében már megfigyelték,¹³ vagy megjijedt volna a rá nehezedő, meglehetősen széles körű feladatok súlyától.¹⁴ Családi levelezése, instrukciói és végrendeletei inkább azt sugallják, hogy legfőbb aggodalma és intézkedéseinek egész sora a körül sűrűsödött, hogy az általa irányított dinasztia egységét, tagjainak lojalitását és egymás iránti szolidaritását megteremtse.

A legtöbb konfliktust és bizonytalanságot talán a tekintély és a vagyon generációk közötti átörökítésének folyamata hozta magával a családi életciklusok egymásutánjában, így Esterházy Miklós félelmei és reményei is ezzel kapcsolatban jelentkeztek a legintenzívebben. Az alkufolyamat kiéleződése valószínű lehetőségnek tűnt a mostohacsaládokban szülők és mostohaszülők, illetve a különböző korcsoportokba tartozó testvérek, féltestvérek és mostohatestvérek érdekellentéteinek felszínre kerülésével. Így a mostohacsaládok számára fokozott kihívást jelentett annak biztosítása, hogy a vagyon és a tekintély a kiszemelt örökösök kezébe kerüljön.

A nemesi szokásjog által előírt, fiúgyermek közötti egyenlő öröklés a család ősi birtokaiból – szemben az elsőszülött kizárólagos öröklésének máshol bevett gyakorlatával – édestestvérek között is konfliktusokkal terhelt folyamat volt,¹⁵ s ezt tovább bonyolították a féltestvérek közötti különbségek. Mivel a gyermekek csak biológiai szüleik után örököl-

Stephen M. Frank: *Life with Father: Parenthood and Masculinity in the Nineteenth-Century American North*. Baltimore, 1998.

¹² Shepard: *From Anxious Patriarchs*, 291–292.

¹³ Az egyedülálló, agglegény férfiasság megéléséről arisztokrata körökben lásd Jared van Duinen: *The Obligations of Governing Masculinity in the Early Stuart Gentry Family. The Barringtons of Hatfield Broad Oak*. In: *Governing Masculinities in the Early Modern World*. Ed. Susan Broomhall – Jacqueline Van Ghent. Farnham–Burlington, 2011. 113–130. Sandra Cavallo az agglegény férfiidentitást vizsgálva az itáliai kézművesek köreiben megkérdőjelezi a házasság és az apaság köré szerveződő férfiasság korabeli dominanciáját. Sandra Cavallo: *Bachelorhood and Masculinity in Renaissance and Early Modern Italy*. *European History Quarterly* 38 (2008) 375–397.

¹⁴ Lásd erre azokról az itáliai kézműves családfőkről szóló elemzést, akiknek nem sikerült teljesíteni azt az elvárását, hogy fiaik szakmai pályakezdését sínre tegyék, és kifizessék lányaik hozományát: Sandra Cavallo: *Fatherhood and the non-propertied classes in Renaissance and early modern Italian towns*. *The History of the Family* 17 (2012) 309–325.

¹⁵ Az örökség megosztásának konfliktusokkal telt folyamatára lásd Alain Collomp: *Tensions, Dissentions, and Ruptures inside the Family in Seventeenth- and Eighteenth-Century Haute Provence*. In: *Interest and Emotion. Essays on the Study of Family and Kinship*. Ed. Hans Medick – David Warren Sabean. New York, 1984. 145–170.; Joan Thirsk: *The European Debate on Customs of Family Inheritance, 1500–1700*. In: Jack Goody – Joan Thirsk – E. P. Thompson: *Family and Inheritance. Rural Society in Western Europe, 1200–1800*. Cambridge, 1978. 1175–1191.

tek,¹⁶ a féltestvérek örökölt vagyona között óriási különbségek létezhetnek, s eltérő társadalmi státuszuk is rengeteg feszültség forrásává válhatott. Az apák eközben azzal az elvárással küszködtek, hogy biztosítsák a leszármazás folyamatosságát és a vagyon biztonságos átörökítését, s ennek érdekében kiválasszák az egyenlők között az elsőt, aki majd a dinasztia kormányozza, vagyis döntéseket hoz a família tagjainak vagyoni, házassági és karrierügyeiben. Írott szabályok hiányában¹⁷ a játszmát – ahogy az alábbiakban látni fogjuk – a családtagok közötti erő- és érzelmi viszonyok formálták. A családtagok egymás közötti levelezését és egyéb családi dokumentumaikat a továbbiakban érzelmi gyakorlatoknak tekintem, és szoros olvasásukkal szerzőik félelmeinek, reményeinek és aggodalmainak a megértésére törekszem.¹⁸

Esterházy Miklós családja nem azért kivételes, mert féltestvéreket és mostohatestvéreket egyesített egy családban, amelyben nagy gonddal ápolták az első feleségnek, egyúttal az első fiú édesanyjának az emlékét. Az ilyen összetett mostohacsaládok – az újraházasodás sokféle szüksége következtében – a korabeli Európában mindennaposak voltak.¹⁹ Miklós és Krisztina családja legfeljebb annyiban tekinthető szokatlannak, hogy a mostohacsaládok azon legritkább típusát képviselte, amelyekben mindkét újraházasodó fél hozott gyermeket a házasságba. Míg a 17. században a leggyakrabban és a leggyorsabban azok a férfiak házasodtak újra – ha csak tehették, fiatalabb menyecskékkel –, akik kisgyermekkel maradtak magukra, ma inkább az a jellemző, hogy gyermekeiket nevelő anyák hoznak mostohaapát a háztartásba. Így mind régen, mind ma az a komplex családforma a legritkább, amikor a szülők korábbi házasságából hozott gyermekek egy háztartásba kerülnek mostohatestvérként, és itt még ezután ráadásul féltestvéreik is születnek.²⁰ Az pedig végképp az általános tendenciákkal szembenő kivételnek számított, hogy Nyáry Krisztina, akitől özvegyként elvették a gyermekeit, második házassága idején visszaszerezte gyámságukat és nevelésük jogát. Mind a három részre szakadt Magyarországon, mind Európa egyéb régióiban az özvegy nőtől inkább újraházasodásuk következtében vették el a kiskorú gyermekeik és azok vagyona feletti gyámsági jogukat.²¹ Ezt szintén

¹⁶ A féltestvérek közötti konfliktusok elkerülését szolgálta az az *Einkindschaft* [latinul *unio prolium*] elnevezésű, sajátos szabályozás németalföldi és német vidékeken, amely az újraházasodott szülők számára lehetővé tette, hogy a házasságba hozott, és abban születendő gyermekeik számára egyenlő örökséget juttassanak. Thomas Robisheaux: *Rural Society and the Search for Order in Early Modern Germany*. Cambridge, England – New York, 1989. [1st ed.] 128–134.

¹⁷ Az ősi birtokból való egyenlő öröklés elve mellett a szülők által szerzett vagyomból az a gyermek részesedett, aki bekerült az adománylevélbe. Werbőczy ezen túl azt a gyakorlatot tette normává, hogy a legidősebb örökli a családi iratokat, a legkisebb pedig a családi kúriát. Werbőczy István *Hármaskönyve*. Ford. Kolosvári Sándor – Ávári Kelemen. Bp., 1894. I. könyv. 40., 42. cikkely.

¹⁸ Az érzelmek performatív megközelítését alkalmazom tehát, ahol az érzelmek cselekedetek, a személyes dokumentumok írása tehát olyan érzelmi gyakorlat, amelynek során az érzelmek létrejönnek. Vö. Katie Barclay: *Performance and Performativity*. In: *Early Modern Emotions. An Introduction*. Ed. Susan Broomhall. London – New York, 2017. 14–17.

¹⁹ A mozaikcsaládok számokkal kifejezett arányaira – összevetve a kora újkori Európa és a kétezres évek elejének adatait – lásd Warner: *Introduction*. In: *Stepfamilies in Europe*, 3–5.

²⁰ Uo. 4–5., 15.

²¹ Peres Zsuzsanna részletesen ismerteti a kiskorú Thurzó György feletti gyámsági pert édesanyja, Zrínyi Katalin és apai nagybátyja, Thurzó Szaniszló között. A per 1582–1583-ban zajlott, a megözvegyült édesanya

kollektív félelmek irányították: a félárvaakat és apai örökségüket a mostohaapák befolyásától igyekeztek védeni. Ezek a félelmek az újrահázasodó anyák „kegyetlen anyaként” való megbélyegzésében is manifesztálódtak. A „jó anya” az volt, aki özvegyként néhai férje, azaz gyermekei apai házában maradt, s biztosította számukra a javak átörökítését, ezzel a családfők elsődleges kötelességét teljesítve a fiúági leszármazás és öröklés rendszerében. Az újrահázasodó anya zavart keltett ebben a rendszerben, mert gyermekei helyett saját származási családjá érdekeit helyezte előtérbe az új házassággal, amellyel hozománya és hitbére kiadására kötelezte gyermekeit. A „kegyetlen anya” címkéje tehát elsősorban nem az érzelmi elhanyagolásért járt, hanem az anyagi „sérelmekért”.²² A mi esetünkben azonban a szokásos forгатókönyvet mindkét életciklusban feje tetejére állították a nagyon egyenlőtlen hatalmi viszonyok: Krisztinától özvegysege alatt első férje családjának nyomasztó fölnyete vette el gyermekeit, akiket második házasságában az új férj hatalmas befolyása révén tudott visszaszerezni.

Az Esterházyak családtörténetét a 17. század közepétől kivételesen nagy hatalmuk teszi tehát egyedivé, nem az a tény, hogy mostohacsaládok hálózata alkotta a dinasztiaiát generációról generációra. Esterházy Miklós különleges tehetséggel alkalmazta a családi identitás és emlékezetformálás technikáit is, amelynek része volt a családi dokumentumok létrehozása és megőrzése: az írott dokumentumok (levéltár), a képek (családi ös-galéria) és a tárgyak (kincstár) gyűjtése és rendszerezése egyaránt fontos szerepet játszott a dinasztia társadalmi és politikai „tőkefelhalmozásában” és kollektív identitása megteremtésében.²³ Az Esterházyak családi levéltára nemcsak gazdagsága miatt kivételes, de szisztematikusan kettős rendszere miatt is: a családi ügyeket és dokumentumokat (családi levelezés, házassági, gyámsági, hozományügyek) rendkívüli következetességgel különítették el a vagyoni és a politikai ügyektől.²⁴

Tanulmányom első részében Miklós nádor egymást követő végrendeleteit olvasva arra mutatok rá, hogy a hatalomátörökítés kérdésében a családi összetartás és békesség megteremtése volt a családfő legfontosabb célkitűzése, és bemutatom az ennek érdekében alkalmazott családi stratégiákat. Ezt követően – legidősebb fiának és nevelőinek írt apai instrukcióit olvasva – a kivételes intenzitással jelentkező családfői félelmek és aggodalmak okait próbálok meg kideríteni; ezeket a tekintély és a vagyon átörökítése feletti

ekkor már második férje, Forgách Imre felesége volt. „Thurzó Szaniszló arra hivatkozott folyamodványai-ban, hogy Zrínyi Katalin a kezén lévő Thurzó jószágokat, amelyhez már hozományának kiadását követően semmi joga nincs, hiszen férje nevét a házasságkötést követően elhagyta, át akarja »játsszanik« férje kezére.” Peres Zsuzsanna: *A családi hitbizományok megjelenése Magyarországon*. Pécs, 2014. 38. Lásd még Horn Ildikó: Nemesi árvák a kora újkorban. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon*. Szerk. Péter Katalin. Bp., 1996. 65.; Grace E. Coolidge: *Guardianship, Gender, and the Nobility in Early Modern Spain*. Farnham–Boston, 2010. 20–21.; Vö. Calvi: *Reconstructing the Family*.

²² Christiane Klapisch-Zuber: The «Cruel mother». Maternity, Widowhood, and Dowry in Florence in the Fourteenth and Fifteenth Centuries. In: *Women, family, and ritual in Renaissance Italy*. Ed. Christiane Klapisch-Zuber. Chicago, 1985. 117–131.; Giulia Calvi: 'Cruel' and 'nurturing' mothers. The construction of motherhood in Tuscany (1500–1800). *L'Homme* 17 (2013) 75–92.

²³ Vö. Ann Stoler: *Along the Archival Grain. Epistemic Anxieties and Colonial Commonsense*. Princeton, 2009.

²⁴ Az Esterházy család hercegi ágának levéltára. Áttekintő raktári jegyzék. Szerk. Laczlavik György – Künstlerné Virág Éva. Bp., 2012.

féltestvér-rivalizálás, saját dinasztikormányzási stratégiáinak legitimálása, illetve „jó apa” önképének megformálása összefüggéseiben értelmezem.

Legyen egyetértés és békesség a családban

Özvegysége öt éve alatt, 1619 és 1624 között, Miklós rengeteget foglalkozott fia, István oktatásával és erkölcsi nevelésével, amit jól mutat ebben az időben (1619-ben, illetve 1623-ban) írt két végrendelete. Az 1623-as rendelkezés szövege egy ponton fiának címzett exortációba fordul át, aki ekkor ugyan még csak hétéves, de apja az elképzelt felnőtt fiúhoz szól:

„Mely jószágid fiam, István, kezében vévén, jól meglássad, hogy érdemetlennek azoknak bírásának ne tegyed magadot, hanem mindenek előtt eszedben vegyed, hogy te reád is csak sáfárságul bizattatának azok, noha mi tőlünk atyától, s anyától maradt reád, kiről számadással is fogsz tartozni [...]. Azután az minemű külső jókkal az Úr Isten megáld édes fiam kérlek, vedd osztályban azt is, és ennek első részét fordítsd az te igaz fejedelmed és szegény hazád szolgálatára [...]. Az második részből pedig mindenütt segítsd az te szűkölködő atyádfiait és igaz barátidat. S az mi ennek utána ezektől megmarad, istenes és világi rend szerint való tisztességes életedre szabadon elköltheted magad alkalmatosságira, és jámbor, s hű szolgálóidra. De ezt is meglássad, hogy bűnnel ne költsed, azaz vagy kevélységgel vagy tobzódással, játékkal és gonosz társasággal, mert egyébképpen mindezeket időnap előtt elveszi Isten tőled, vagy téged ezektől, s itt is az világon te nem élhetsz javaival, s az másvilágon is kemény számadásra kezdesz érette menni (s kitől Isten az ő nagy nevéért oltalmazzon) melyre menned ez hitvány elmúló hűségért meggondolhatod mint kölljön. De mindezekben legyen vezéred az mi kegyelmes Istenünk az ő nagy nevéért és az ő szent angyalad. Amen.²⁵

A végrendelet szövege itt elszakadt tehát eredeti funkciójától, a vagyontörökítés szabályozásától, és a legidősebb fiú nevelésébe és fegyelmezésébe fordul.²⁶ Az apa azt várta fiától, hogy öröklött javai felelős gondnoka legyen, aki képes megőrizni, növelni és hasznosan befektetni, amit kapott. A részletesen vázolt kegyes, szorgalmas, erkölcsös és mértékletes életmód csupán az e célt szolgáló eszköz volt. Vagyis az erkölcsös életre nevelés önmagán túl nyerte el értelmét: az apa fia jólétét akarta megalapozni ezzel, illetve egyúttal a család prosperálását is azáltal, hogy fiát felkészíti a família kormányzásának nehéz feladatára.

²⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Esterházy család hercegi ágának levéltára P 108. Rep. 4. Fasc. E. No. 33. Esterházy Miklós végrendelete. 1623. június 11.

²⁶ Érdekes párhuzam a sváb főnemes Werner von Zimmern végrendelete (1483), amelyet az apa szintén a nagy vagyont öröklő egyetlen fia nevelésére, fegyelmezésére használt annak érdekében, hogy az apa által megteremtett gazdagságnak alkalmas és méltó gazdájává váljon. E. Bastress-Dukehart: Family, Property, and Feeling in Early Modern German Noble Culture. The Zimmerns of Swabia. *The Sixteenth Century Journal* 32 (2001) 1–19.

A végrendeletnek ez a szakasza az atyai intelmek retorikáját követi. Ez a műfaj 17. századi Európában nagy népszerűségnek örvendett, nyomtatott és kéziratos formában is burjánzott. Miklós maga is egy egész sor atyai intést fogalmazott legidősebb fiának, illetve nevelőinek címezve, amelyek egységes narratív sémára íródtak: az erkölcsi tanításokat a viselkedést illető praktikus tanácsok követték, amelyek arra irányultak, hogy felkészítsék a fiúgyermeket az irányító szerepek betöltésére mind a család, mind a közfeladatok terén.²⁷ Már maga az a tény tehát, hogy Miklós nádor ennyi energiát fektetett legidősebb fia nevelésébe – részletes instrukciót fogalmazott a 11, a 18, majd a 23 éves István számára, miközben kisebb fiai nevelése során egyáltalán nem élt ezzel az atyai eszközzel –, alátámasztani látszik azt az állításunkat, hogy az apa kisebb fiai megszületését követően is hosszú éveken át őt szánta utódjának a dinasztia élén.²⁸ „Generaliter most ezeket akaránk elődben adni csak [...], melyeket hogy gyakorta megolvass és ahhoz is alkalmaztassad magadat, kívánjuk tőled, és atyai parancsolattal hagyjuk is” – írta 18 éves fiának.²⁹ Esterházy Miklós intelmei gyakori olvasását, vagyis fia napirendje, szokásai, lelke és gondolatai feletti ellenőrzése elfogadását várta fiától:

„Hanem reggel infallibiliter, hat órákor, s néha előbb is felkevéen, első dolgod felöltözésed után, légyen az imádság, in privato magadat megalázva. Azután, minthogy két mise szokott inkább mindenkor itt lenni, hallgasd az első misét meg, s azután hozzánk feltekintvén, ha mi dolgot mi adunk, vedd azt elődben, s hol pedig semmit sem mondunk, az tőlem commendalt autorokban, ünnepnap pedig valami ájtatos könyvben, és Bibliát is egy, s két óráig olvass, s menj úgy vagy házadban, avagy házad kívül való recreatiodra, az ki tisztességes légyen, az jutalomban való kártya és kocka játszásnak mindenestől békét hagyván [...]. Tanácslom, sőt intelk arra is, hogy minden nap lefekvésnek előtte végy számot magadtól, s tudd meg, ki voltál aznap.”³⁰

Michel Foucault a fegyelmezési technikák között említi az idő részekre bontását és szabályozását, a tennivalók időbeli beosztását és az idő minél jobb kihasználását, a napiren-

²⁷ R. C. Richardson: *The Generation Gap. Parental Advice in Early Modern England*. In: R. C. Richardson: *Social History, Local History, and Historiography. Collected Essays*. Cambridge, 2011. 59–80.; W. Lee Ustick: *Advice to a Son. A Type of Seventeenth Century Conduct Book*. *Studies in Philology* 29 (1932) 409–441. Magyarországon és a kontinensen a spanyol humanista, Antonio de Guevara, V. Károly udvari papjának királytükre (*Relox*, 1529) formálta ezt a műfajt. Magyar fordítását Prágai András patrónusának, I. Rákóczi Györgynek ajánlotta (*Fejedelmek serkentő órája*, 1628), aki maga három instrukciót is írt legidősebb fia épülése érdekében. Vö. Várkonyi Gábor: *Kormányzási elvek vagy atyai jótanácsok? I. Rákóczi György fiához írt intelmei*. In: *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna hatvanadik születésnapja alkalmából*. Szerk. Steinert Ágota et al. Bp., 2005. 381–387.

²⁸ Az instrukciók közül kettőnek a címzettje István (1634-ben és 1639-ben), a másik kettő pedig a nevelőinek szól (1627-ben és 1634-ben). MNL OL Esterházy család hercegi ágának levéltára P 108. Rep. 60. Fasc. A. No. 1. (Kismarton, 1634. október 18. *Instructio pro Stephano Eszterhazy filio nostro*), No. 3. (Kismarton, 1627. október 5. *Instructio pro egregiis Daniele Rancs, et Casparo Ugronovits*), No. 4. (1639., Istvánnak: *Atyai szeretetből való rövid intés, tanulság és információ*), No. 5. ([1634.] nevelőknek).

²⁹ *Instructio pro Stephano Eszterhazy filio nostro*. (1634.)

³⁰ Uo.

det, amely a 18. században órarenddé és az „uralom mikrofizikájává” finomul.³¹ Az apai intelmek írásba foglalása nem más, mint az uralomgyakorlás aktusa, mellyel Miklós nádor István fiának nemcsak a jelen idejét, de – az újraolvasás elvárásával, a napi ritmus és a tevékenységek ismétlésével – a jövőjét is kolonizálni igyekezett. De vajon miért volt szükség erre a látványos és rendkívül céltudatos ellenőrzésre a legidősebb fiú, István esetében? Mennyiben szolgálta ez a fiú célként megnevezett boldogságát és boldogulását, és mennyiben inkább – vagy ezzel összefonódva – az apa hatalmát felette?

Mielőtt azonban tovább mélyednénk az atyai intések elemzésében, nézzük meg Miklós későbbi, második házassága idején (1624, 1625, 1630, 1641) írt végrendeleit. Mindenekelőtt szembetűnő a hangnem és a célkitűzések megváltozása, ha összevetjük a korábbi, özvegy-sége idején írt testamentumokkal. Miután részletesen végigtárgyalja az apai örökség megosztásának ügyét legidősebb fia és a négyéves László között, ezzel zárja a gondolatmenetet: „Az én fiaim közben isteni szeretetet és áldást kívánok.”³² A végrendelet zárszavában ismét megszólítja két fiát és három testvérbátyját: „Mindezek után intem mégis, és kérem is mind öcséimet, s mind fiaimot, hogy nagy isteni félelemben és atyafiúi szeretetben éljenek, hogy Isten itt is megáldja őket, és az másvilágon is az örökkévaló életet élvezhessék.”

Második családja fejeként, amelyben egyre több gyermeke – 1630-ban négy fiú és két lány – nevelkedett, nem beszélve az udvarába fogadott unokaöcsök népes táboráról, Miklós fokozott aggodalommal fordult a családi békeség kérdése felé, amelyet a familia fennmaradása és boldogulása alapfeltételének tartott. A családi viszály a korabeli gondolkodásban valóban a hanyatlás, az elszegényedés és a kihalás veszélyét hordozta egy dinasztia számára, szemben a sikerességet lehetővé tevő egyetértéssel.³³ Esterházy Miklós pedig kivételes energiakonzentrációval és többféle stratégia bevetésével nagyon tudatosan törekedett a rokonok, félrokonok és a mostoharokonság szerteágazó érdekeinek összekovácsolására és a harmonikus személyközi kapcsolatok megőrzésére.

Az oldalági rokonság lojalitása

Esterházy Miklós a dinasztikus kapcsolatháló működtetésével, vagyis az „atyafiságos szeretet” fogalmába foglalt viszonyrendszer aktivizálva terjesztette ki apai tekintélyét fiai és lányai felett.³⁴ Végrendeletileg öccseire, Esterházy Pálra és Dánielre ruházta a gyermekei feletti gyámi jogot. Ezzel a jogszokás értelmében járt el, amely a gyámok kijelölésében

³¹ Michel Foucault: *Felügyelet és büntetés. A börtön története.* [Ford. Fázsy Anikó – Csürös Klára.] Bp., 1990. 203–211. Mária Terézia lányának írt leveleit elemzi a fegyelmezés eszközeként Larry Wolff: *Habsburg Letters. The Disciplinary Dynamics of Epistolary Narrative in the Correspondence of Maria Theresa and Marie-Antoinette.* In: *Marie-Antoinette. Writings on the Body of a Queen.* Ed. Dena Goodman. New York – London, 2003. 25–43.

³² Végrendelet. 1630. december 30. MNL OL Esterházy család hercegi ágának levéltára P 108. Rep. 4. Fasc. E. No. 36. Fol. 1–16.

³³ Bastress-Dukehart: *Family, Property and Feeling*, 8–10.

³⁴ 1639-es instrukciója fiának: „Nem csak partim pénzért, s partim atyafiságos szeretésből [kiemelés a szerzőtől] redáltam Esterházy Pal uramnak öcsémnek”; Végrendelet, 1630: „Igazsággal, és nagy atyafiúi szeretettel [kiemelés a szerzőtől] gondot viselvén minden szükségire...”; ugyanitt a végén: „kérem is mind öcséimet, s mind

az öröklés rendjét követte.³⁵ De ezen túlmenően azt várta öccseitől mint gyermekei gyámjaitól, hogy mindennapi gondviselésük és taníttatásuk magukra vállalásával a nevelőszülők szerepét is betöltsék.³⁶ Testvérei lojalitását látványos nagylelkűséggel biztosította. Egyfelől lemondott javukra az apai örökségből nekik jutó osztályrészéről,³⁷ amelyet szokatlanul nagyvonalú, egyúttal a dinasztikus szolidaritást hatékonyan erősítő gesztusnak kell tekintenünk. Azt akár szokásos gyakorlatként is értékelhetjük, hogy a szolgálataival szerzett királyi adományokba, illetve grófi rangemelésébe testvéreit is belefoglalta. Az azonban már egyéni stratégia volt részéről, hogy szerzett javából számos birtoktestet testvéreinek és gyermekeiknek adott át „partim pénzért, s partim atyafiúságos szeretésből”, továbbá jelentős pénzeszegeket utalt ki számukra a gyámként kezelésükbe kerülő javak évi rendszeres jövedelméből.³⁸ Arra az esetre pedig, ha a saját fiúága megszakadna, úgy rendelkezett, hogy javait ne leányai családjai és az ő utódaik örököljék, noha a jog erre lehetőséget adott, hanem fiútestvérei és az ő fiaik.³⁹ Vagyis összességében Esterházy Miklós sokkal látványosabban támogatta oldalági rokonságát, mint ahogy azt a szokás jogán elvárták tőle. Jól mutatja ezt az ellenérdekelt magcsalád tagjainak ellenszegülésétől való félelme: „Noha ebben [a beckói jószág két kisebb részének birtoklásában] öcsém uramat meg ne bántsd, sőt neki engedd az felől megnevezett két falubéli portiot is, atyai szeretettel intelk, látván maga emberségét és feles szép gyermekit” – kérte legidősebb fiát rendelkezése tiszteletben tartására.⁴⁰ Az oldalági rokonság nagyvonalú támogatása túlmutatott az atyafiságos szeretet gyakorlásán. Hatékonyan szolgálta mind a hegemon férfiasság színrevitelét, mind a családtagok lojalitásának erősítését és a dinasztia státuszának megőrzését.⁴¹

---

fiaimot, hogy nagy isteni félelemben és atyafiúi szeretetben éljenek, hogy Isten itt is megáldja őket, és az másvilágon is az örökkévaló életet élvezhessék.” Jelzeteket lásd a 25. és a 29. jegyzetben.

³⁵ *Werbőczy István Hármaskönyve*, I. könyv. 116. cím.

³⁶ Lásd főleg az 1641-es végrendeletben a fiai taníttatásáról szóló bekezdéseket. MNL OL Esterházy család hercegi ágának levéltára P 108. Rep. 4. Fasc. E. No. 37., 1–53.

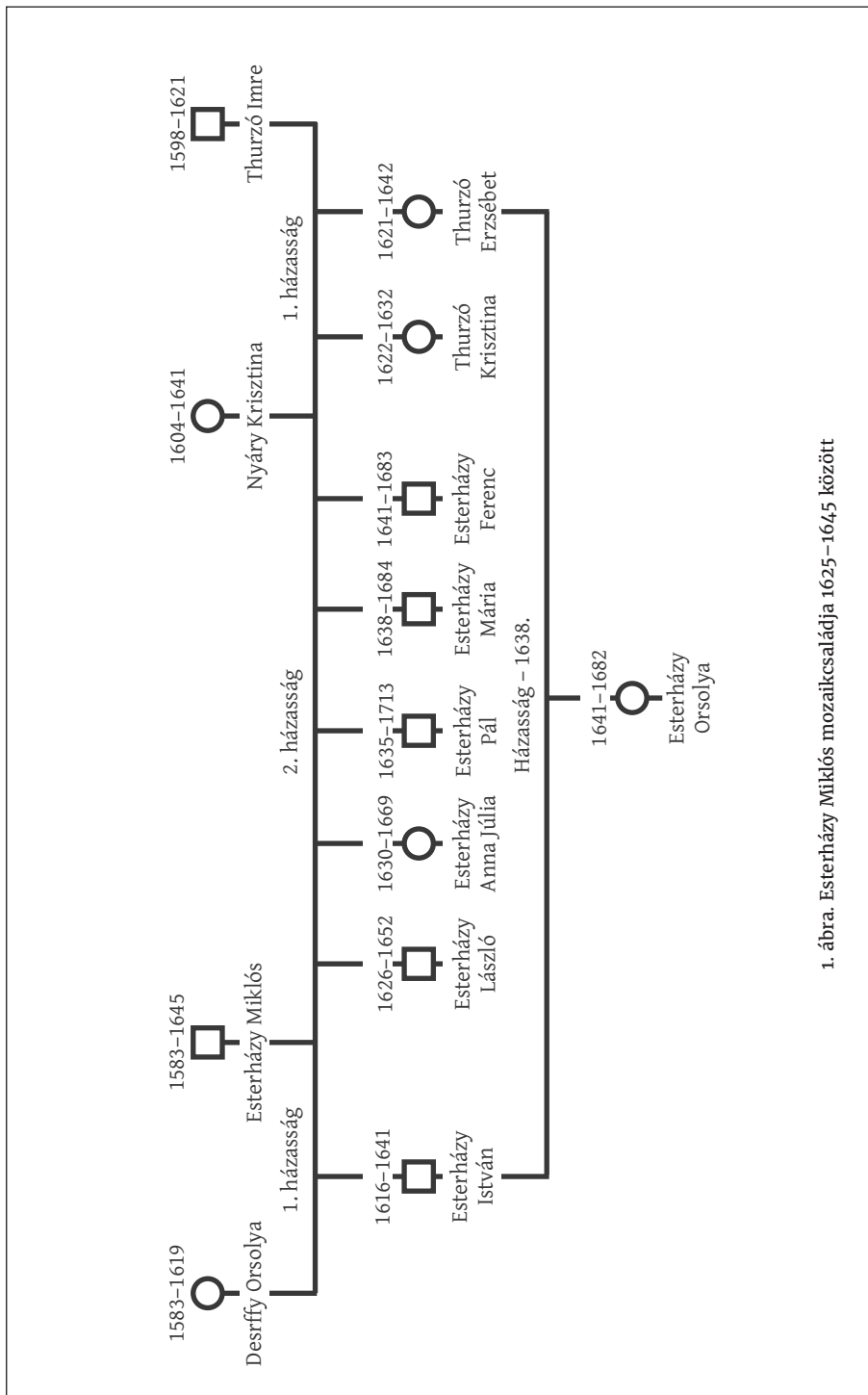
³⁷ Lásd erre vonatkozóan például 1641-es végrendeletében: „én minden patrimoniumomnak tempestive két ízben renunciáltam, kiről levelem is vagon leveleim között.”

³⁸ Idézet az 1639-es instrukcióból. Ennek második felében hosszasan sorolja az oldalági rokonoknak átadott birtokokat (pl. „Az beczkoi portiot adtam Ezterhazi Daniel öcsém uramnak”).

³⁹ 1641-es végrendelet. Passim. 1630-ban írt végrendeletében még legidősebb lányát, Anna Júliát nevezte meg az óriási, kismartoni uradalom örökösének fiai halála esetén.

⁴⁰ *Atyai szeretetből való rövid intés, tanulság és információ.* (1639.)

⁴¹ Susan Broomhall – Jaqueline Van Ghent: In the Name of the Father. Conceptualising Pater Familias in the Letters of William The Silent's Children. *Renaissance Quarterly* 62 (2009) 1130–1160.

1. ábra. Esterházy Miklós mozaikcsaládja 1625 – 1645 között

A mostohaanya korlátozott szerepköre

Paradox módon a mostohacsalád egységét és békességét szolgálta az a körülmény, hogy Miklós nádor tekintélyelvű családfői habitusa a második feleségnek mint mostohaanyának nagyon korlátozott szerepet juttatott.⁴² Még hosszú távollétei idején is fenntartotta magának a szokásosan anyainak elismert szerepeket: igyekezett biztosítani a gyermekek megfelelő táplálását, öltözködését, egészségük megőrzését vagy visszaszerzését. Feleségének naponta írt levelei figyelmeztetésektől és utasításoktól hemzsegték: „Se magatok, se a gyermecskék most e változó üdövel ki ne járjatok, s hogy *Istóknak* a fejét melegen tartsák, hadd meg édes fiam.”⁴³ A nádor nem várta el feleségétől – s ez a 23 éves Krisztina és 11 éves mostohafia kapcsolatát jól jellemzi –, hogy távollétei idején együtt étkezzen Istvánnal: „Az mikor magunk itthon nem vagyunk, s az atyánkfia itthon vagyon, csak ha ő mondja, akkor menjenek az ő asztalához, egyébaránt magán egyenek” – utasította a nevelőket.⁴⁴ Amikor azonban az apa is otthon volt, magától értetődött, hogy István egy asztalhoz ül velük: az együtt étkezés a család egységét szimbolizálta, a vacsoraasztal együtt az atyai nevelés természetes és mindennapos színteréül szolgált. „Az mikor mivelünk esznek [István és a vele együtt nevelt rokon gyermekek], [...] az hol nekem kérdeve szóljanak, az honnét fel kelvén reá kell recreatim közben kérdeni, hogy kiben mikor mit notált avagy mit hallott”.⁴⁵

De vajon az apa miért mondott le erről a családi egységet, mostohaanya és mostohafia kapcsolatát mintegy észrevétlenül előmozdító, kézenfekvő eszközről? Ahogy a szüntelen atyai fegyelmzés és aggodalom elárulja, István a tanulmányaiiban igen gyengén teljesített, éretlen, gyerekes serdülő volt, aki még 18 éves korában is hangosan és mohón csámcsogott, tekintete gyakran a semmibe révedt, eközben szája is tátva maradt. A fiú magatartása az apát, akinek figyelme mindenre kiterjedt, együttérző aggodalommal töltötte el, ezért arra kérte a nevelőket, hogy segítsenek neki a rossz szokások levetkőzésében: „Gyakran mint egy attonitus [ti. kábult, bávatag] olyan szokott lenni, ki defectus ingenii [ti. értelmi fogyatkozás] néha, s néha båtortalanságból származott, alkalmatlan szokás. Inteni kell azért arról is gyakorta, hogy sibi praesens [ti. magánál, jelen] legyen, s ne szájjal, hanem füllel hallgassa amit hallgat.”⁴⁶ Esterházy Miklós szavai és írásainak hangneme azt sejteti, hogy miközben szembesült fia hiányosságaival, és ezek leküzdésébe maga is rengeteg energiát fektetett, azonosulni tudott szeretett második felesége nehéz helyzetével is. Krisztinát nem kényszerítette arra, hogy elviselje mostohafia kellemetlen társasá-

⁴² Anyai szerepköre szintén korlátozott volt: férje úgy rendelkezett, hogy fiai csak négyéves korukig maradjanak mellette, s utána tanítók vegyék át nevelésük irányítását. Végrendelet. 1625. március 14. MNL OL Esterházy család hercegi ágának levéltára P 108. Rep. 4. Fasc. E. No. 35. Fols 1–9.

⁴³ Esterházy Miklós levele feleségének, Nyáry Krisztinának. 1625. október 20. Merényi: Esterházy Miklós levelei, [I.] 28.

⁴⁴ István nevelőinek írt utasítás. 1634. MNL OL Esterházy család hercegi ágának levéltára P 108. Rep. 60. Fasc. A. No. 5. Fols 15.

⁴⁵ Uo. 13. pont.

⁴⁶ István nevelőinek írt utasítás. 1634. 8. pont a hangos evésről, 10. pontban az idézet.

gát, vagyis nem várta tőle, hogy mostohaanyaként az anyaszerepet magára vegye. Türelme és diszkréciója lehetővé tette a mostohacsalád tagjai számára, hogy a sérelmeket és fájdalmakat rövid távon elkerülve, hosszú távon kialakulhasson köztük a harmonikus együttélést lehetővé tevő kötődés.

A gondoskodó mostohaapa

Jóllehet Nyáry Krisztina mostohaanyaként nem teljesített anyai feladatokat, a *pater familias* egy percig sem vonakodott magára vállalni a mostohalányaival járó apai gondokat. Mindenekelőtt teljes szívvel és erővel belevetette magát a kislányok, illetve a Thurzó-birtokok visszaszerzéséért folyó harcba az apai nagymama ellenében. Elkötelezettségében szerepet játszhatott, hogy érzelmileg azonosult szeretett felesége fájdalommal: „még az oktalan állat is nehezen szenvedti azt, mikor, minden természet ellen, szülöttét tőle elveszik.” A befolyásos nagymama ellen indított jogi támadást tehát azzal az ekkoriban is elfogadott gondolattal legitimálta, hogy az anyától gyermekét elvenni kegyetlenség.⁴⁷ A nyilvánosság előtt zajló összecsapás jó lehetőséget nyújtott számára, hogy egyszerre bizonyítson mint erős politikus és tekintélyes családfő: „Meglátja a jó asszony, hogy megmutatom kivel legyen dolga” – írta az elesettségében férjére számító Krisztinának.⁴⁸ Czobor Erzsébet azonban nem volt ijedős, érveit egyebek mellett a mostohaapák kapzsisága körüli kollektív félelemre alapozta: „Ezterhas az árvák jószágát igen szomjúhozza.”⁴⁹

Thurzó Erzsébet és Krisztina, a néhai nádor vagyonos és előkelő unokáinak integrálása a háztartásba nemcsak az Esterházy dinasztia és a mostohacsalád érzelmi, anyagi és társadalmi jólétét növelte, de a lányok jelenléte – és a mostohaapa Thurzóktól megszerzett gyámi joga – egyúttal Miklós nádor befolyási övezetét is kiterjesztette, irányítói szerepét tovább hangsúlyozta. Minden alkalmat megragadott, hogy bizonyíthasson mint gondos és gondoskodó mostohaapa: „A gyermekecskék, hogy hurutnak, talán csak a kijárástól vagyon, hogy kinn futkosnak. Azért a minemő szirupot csináltatott a doctor azelőtt nekik hurut ellen, olyant köll most is csináltatni. Krisztinka számára is köll hozatni olyan szirupot a kivel azelőtt is élt. És a mellett mosogassák is a szemét a nagymartoni vízzel” – írta haza feleségének 1630 telén.⁵⁰ Mostohalányai ekkor nyolc-, illetve tízévesek voltak, míg Krisztinától született László fia még csak négyéves, Anna Júlia pedig hat hónapos. A „gyermecskék” jóléte feletti apai aggodalom és a fizikai gondozásukat, védelmüket és gyógyításukat szolgáló mindennapos tanácsok nem tettek különbséget a közös gyermekek és a mostohalányok között. Mint a többi gyermekét, őket is gyengéd becenevekkel illette leveleiben, ahogy minden bizonnyal személyesen is „Krisztinka” és „Örzsécske” néven szólította őket.⁵¹

⁴⁷ Merényi: Esterházy Miklós levelei, [I.] 24–25. 1625. február 22.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ MNL OL Esterházy család hercegi ágának levéltára P 108 Rep. 29. Fasc. B. No. 26. *Opinio in Causa Tutoratus*.

⁵⁰ Uo. No. 65. 1630. november 4.

⁵¹ Uo. No. 60–61. 1630. április 27., május 2.

A mostohatestvér-házasság

A második feleség hozott gyermekei egyúttal a családtagok közötti érzelmi és anyagi kötelek megerősítéséhez, a mozaikcsalád integrálásához is alkalmas eszközökként szolgáltak a családfő számára. Második házassága kezdetekor írt végrendeletében Esterházy Miklós arra kérte újdonsült feleségét, hogy szeresse az ő kisfiát („szeretetit az én kis fiamhoz is megtartsa”), és „nevelje úgy gyermekit, hogy valamelyikét az két leányinak tartsa az én kisfiam, István számára, hogy ezek is egymásnak tetszvéen, az mi egyezségünköt az ő egyezségekkel megmutassák”.⁵² Jól látható, ahogy az apa a mostohatestvérek összeházasítását a két család közötti ismétlődő házasságnak tekintette, amely hagyományosan az arisztokrata családok közötti szövetségek megerősítését szolgálta.⁵³ Természetesen fontos szempont volt a vagyonszerzés is: Erzsébet és Krisztina – apjuk korai halálával, egyben a Thurzók férfiágának kihaltával – a Thurzó-vagyon örökösei voltak, így a mostohatestvér-házasság ennek megszerzését biztosította a velük házasodó Esterházyaknak.⁵⁴

A családtagok közötti kötelek sokszorozása egyúttal pozitívan hatott az érzelmi kötődésekre: ezáltal mostohaanyából és fiúból anyós, illetve vő lett, ami kedvezőbb lehetőséget teremtett az érzelmek cseréjére. 1638 júniusában az apa boldogan értesítette feleségét, hogy „az új vőd” elmaradt mellőle, és inkább hátramaradt udvarolni jegyesének.⁵⁵ Jóllehet Nyáry Krisztinának és második férje kisgyermek fiának kapcsolata nehézkes, s inkább visszafogott, mint meghitt volt, a felnőtt fiú és anyósa könnyednek tűnő, melegszívű kapcsolatot ápolt egymással. Az ajándékok, levelek, üdvözetek és látogatások alkalmi cseréje rokoni szívélyességet hozott létre közöttük. Ez, úgy tűnik, megfelelt a korabeli elvárásoknak, ahogy leveleikben is az anya-fiú, illetve mostohaanya-mostohaafiú között szokásos megszólításokat alkalmazták:

„Édes szerelmes fiamuram [...] azóta nem hallottam semmit kegyelmeitek felől, kegyelmedet azért szeretettel kérem, írja meg kegyelmed, mint vagyon kegyelmeitek. Az Julianka felől azt írhatom kegyelmednek, hogy már Istennek hála jobban vagyon, de a másik bizony mégis nehezen van. Ugyan azt tudnám már, hogy elhagynak bennünket, doktor uram igen biztat, hogy jobban lesznek [...]. Kegyelmednek szeretettel szolgál míg él, Nyári Krisztina [saját kezű aláírás].”⁵⁶

Abban, hogy kapcsolatuk az egyenrangúság irányába mozdult el, Erzsébet és István házassága mellett nagy szerepet játszott a kis féltestvérek érkezése a családba. A lábadozó Julianka a levél írásakor kilencéves, a másíknak nevezett pedig vagy a négyéves Pál, vagy az egyéves Mária lehet. A növekvő kisgyermekeknek, István 15-20 évvel kisebb féltestvérei-

⁵² MNL OL Esterházy család hercegi ágának levéltára P 108. Rep. 4. 21. doboz. Fasc. E. No. 35.

⁵³ Fügedi Erik: *A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása*. Bp., 1970. 88-89.

⁵⁴ Peres: *A családi hitbizományok*, 39.

⁵⁵ Merényi: Esterházy Miklós levelei, [II.] 290. 1638. június. No. 126.

⁵⁶ Nyáry Krisztina Esterházy Istvánhoz. Kismarton, 1639. április 10. MNL OL P 123. Miklós nádor iratai IV. F. Esterházy Istvánhoz írt levelek. No. 28.

nek egészsége feletti aggodalom megosztása szintén erősítette és a partnerség irányába tolta kapcsolatukat, amely inkább csak Thurzó Erzsébet, a lány, illetve feleség közvetítésével működött, semmint közvetlen érintkezéssel. István a felesége által neki továbbított „anyai” üdvözlőket ajándékokkal és jókívánságokkal viszonzta: „én valahára nem szintén jól megért barackokat küldtem az gombát is, mellyeket asszonyomnak ő nagyságának mutassad s ajánljad alázatos szolgálatomat” – írta István az ekkoriban a gyengélkedése miatt anyja mellett tartózkodó feleségének.⁵⁷ Vagyis nem törekedtek független és bizalmas kapcsolatra, beérték a konvencionális anyós-vő viszonyal. Gondolhatnánk, hogy az a tény, hogy Krisztina írnnokkal íratta vejének szóló leveleit, szintén kapcsolatuk jellegéből eredt. Ezt cáfolja azonban egyfelől, hogy lányának írt leveleire is csak a nevét bigygyesztette saját kezűleg.⁵⁸ Ezt nem korlátozott íráskészsége miatt tette, férjének ugyanis kivétel nélkül maga írta leveleit.⁵⁹ Konvenciókat tisztelő alkat lévén alkalmazkodott tehát ahhoz a 17. század derekán már jellemző elváráshoz, hogy férj-feleség saját kezűleg levelezzen, lányával, vejével és egyéb rokonaival szemben pedig szintén követte a társadalmi szokást, azaz – számos női kortársával ellentétben – beírta az írnnok által közvetített, nagyobb távolságtartással járó kommunikációval.⁶⁰

Összességében azt mondhatjuk tehát, hogy a mostohatestvérek összeházasítása alkalmas eszköznek bizonyult arra, hogy a kapcsolatokba kódolt érdekelletéket elsimítsák, illetve a mostohaanya és mostohaafia nehezen induló kapcsolatát a későbbiekben erősítsék. A családfőiség utódlása körüli hatalmi játszma Nyáry Krisztina számára elvesztette tétjét: a lánya férjeként vejévé avanzsáló mostohaafia és a második házasságába született első fia, László között már nem volt lényeges különbség számára.

A legalkalmasabb fiú legyen az örökös

A családfőiség utódlásának ügye komoly feszültséget okozott a féltestvérek kapcsolatában. Az apa szoros kötődése elsőszülött fiához egyáltalán nem lazult meg azután, hogy újraházasodásával második családot alapított. Mindennél jobban jelzi második házasságának két évtizede alatt sem szűnő aggodalmát fia boldogulása felett a neki, illetve nevelőinek írt utasítások sorozata,⁶¹ amelyek céljáról az apa így fogalmazott: „mivel jól emlékezőnk reá az minemő instructiot adtonk vala generaliter csaknem egész életedről, mint kelljen

⁵⁷ Esterházy István levele feleségének, Thurzó Erzsébetnek. Lakompak, 1639. augusztus 4. MNL OL P 123. IV. G. Thurzó Erzsébethez írt levelek. No. 2.

⁵⁸ MNL OL P 123 Esterházy Miklós iratai IV. G. Thurzó Erzsébethez írt levelek. No. 11–20. (11 darab levél.)

⁵⁹ Összesen 4 levele maradt fenn férjéhez (ebből három datálatlan): MNL OL P 123 Esterházy Miklós nádorhoz címzett levelek I. A. 66. Alt.

⁶⁰ A saját kezű levélírás funkcióira a személyközi kapcsolatokban, saját kezű férj-feleség levelezésekre és jellegzetesen írnnok által írt anya-lánya levelezésekre lásd bővebben: Erdélyi Gabriella: „Akarnálak levelem által látogatnom.” Egy arisztokrata familia és mostohacsalád bensőséges levelezése és élete. In: *Érzelmek és mostohák. Mozaikcsaládok a régi Magyarországon (1500–1850)*. Szerk. Erdélyi Gabriella. Bp., 2019. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Magyar Családtörténetek: Tanulmányok 4) 134–136.

⁶¹ Lásd feljebb a 23. jegyzetet.

alkalmaztatnod mind az isteni szolgálatban, s mind az emberekhez való magad alkalmaztatásában és magad viselésében is.”⁶²

Esterházy Miklós kizárólag legidősebb fiának a nevelésében használta az írásbeli fegyelmezést és az erkölcsi oktatást, s talán az sem csupán a véletlen műve, hogy hat gyermeke közül csupán az Istvánhoz írt leveleit ismerjük ma. A patriarchális apa nevelőszerepét változatos eszköztárral, jó tanácsokkal, buzdítással, érzelmei kimutatásával és személyes jó példával igyekezett betölteni. Bár a korban az előkelő gyermekek esetében is a testi fenytést tekintették a jólneveltség zálogának, a nádor a büntetést és a fizikai erőszakot nem tartotta hatékony eszközöknek, még ha kivételesen maga is alkalmazta.⁶³ Instrukcióinak talán legtöbbet ismételt kifejezése az „atyai szeretettel intelk”. Ez a korabeli mentalitás sajátossága volt. A szeretet szót I. Rákóczi György is az apai neveléssel szoros összefüggésben használta: „Mind atyai szeretetem s becsületedre s előmeneteledre való vigyázásom, mind pedig arra való gondviselésem, kinek eddig oktattunk, tanítottunk, s jó erkölcsben neveltünk, szolgálat alkamatosságot jó fiam, Rákóczi György, hogy elődben egy kis rövid, de fontos és istenes és dicséretes intrukciócskát adjak” – kezdte Rákóczi 1637-es írását.⁶⁴ A fegyelmezéshez sajátos érzelmi dinamikát társítottak, s ezt mindketten nyíltan hangoztatták is: a fiúi becsület összekapcsolódott az apai örömmel, s ez szemben állt a gyermek gyalázatából táplálkozó szülői keserűséggel.⁶⁵ Esterházy Miklós arra buzdította 18 éves fiát, hogy az erkölcsi tanítását szolgáló bibliai idézetekből neki készített válogatást gyakorolja olvassa újra, és aszerint viselje magát, majd hozzátette: „melyet megcselekedvén Isten is megáld, [...] és mi is, mint primo genitusra atyai áldásunkat adjuk, s oly szeretetben is tartunk és nevelünk, s hagyunk is, hogy famíliánknak Josephje lehess.”⁶⁶

Ebben a korabeli felfogásban tehát az atyai fegyelmezés és szeretet szorosan összekapcsolódott. A szeretet koncepciója azt a kölcsönös kötelességet jelentette, hogy az apák támogatják fiaikat, akik cserébe engedelmességgel tartoznak, és tiszteletet tanúsítanak.⁶⁷ Nagyon beszédes, ahogy legidősebb fia elé példaképnek a bibliai Jákób legjobban szeretett fiát állítja: ha István engedelmes lesz iránta, atyai szeretet és gondoskodás fogja övezni, s mint apja kedves és kedvenc fia, képessé válhat a bibliai József szerepére. Józsefére, aki az őt ért sérelemből logikusan következő bosszú helyett megsegítette bajba jutott testvéreit.

Miklós nádor szavai és hangsúlyai apai félelmeit tükrözik: aggódott, hogy rossz természetű elsőszülött fia féltestvéreivel viszálykodásba kezd. Az aggodalomra minden oka megvolt, hiszen István 1638-as házasságkötése idején anyai örökségének csupán egy kis töredékét kapta kézhez apjától, a lakompaki uradalmat, míg a törvényesen neki járó örök-

⁶² *Atyai szeretetből való rövid intés, tanulság és információ.* (1639.)

⁶³ Fia, Esterházy Pál írta le önéletírásában, hogy egyik nevelőjét durvasága miatt bocsátották el. MNL OL P 125. IV. Vegyes iratok. No. 11885. Kiadva: Esterházy Pál: *Mars Hungaricus*. Szerk. Hausner Gábor. Bp., 1989. 305–320.

⁶⁴ I. Rákóczi György: *Fejedelmi Parainesis* (1637). In: *Magyar gondolkodók, 17. század*. Szerk. Tarnóc Márton. Bp., 1979. (Magyar Remekírók) 133–137.

⁶⁵ Uo. 136.

⁶⁶ Az *Instructio pro Stephano Eszterhazy filio nostro* (1634.) zárszavában.

⁶⁷ A szeretet mint kölcsönös kötelesség kora újkori koncepciójára férj-feleség viszonylatban lásd Katie Barclay: *Love, Intimacy and Power. Marriage and Patriarchy in Scotland, 1650–1850*. Manchester – New York, 2011. 32.

ség nagyobb részét – a Munkács helyébe kapott Kismartont és Fraknót, valamint Regécet, Rorbakot, Lánzsért – szétosztotta István féltestvérei, mostohaanyja és nagybátyjai között. A több uradalomból és várbirtokból kissemmizett, magát joggal sértve érző fiút eközben csupán készpénz ígéretével kárpótolta.⁶⁸ Ezért volt tehát szükség a fiúi engedelmisség indoktrinációjára, a kissemmizett örökös újabbnak és újabbnak figyelmeztetésére, hogy fogadja el apja akaratát, és ne adjon okot a féltestvéreivel való viszályra, akiket az apa testvéreinek, nem pedig féltestvéreinek nevezett. 1639-ben így utasította fiát:

„... másnak hízelkedő beszédének helyt ne adj, annyival inkább minket, s anyádot, és atyádfiait, s kiváltképpen az kikkel egy vagy, meg ne búsítsad, se valami kedvetlenséget hozzájok ne viselj, mert megtér az te jód, csak egyébaránt alkalmaztasd mind ezelőtt, s mind az mostani instructionk szerént magadat [...] Melyekhez alkalmaztatván magadat, Isten is úgy áld meg, s evvel tartod az mi szeretetönket és atyai áldásonkat is magadon.”⁶⁹

1641-ben írt végrendeletében még egyértelműbben fogalmazott:

„Istvánt [...] kit tovább is intek [...] böcsöljön meg koporsómban is engem, s valami gyűlölséget, veszekedést holmi praetensioi mellett atyafiai között ne csináljon, s avval, öregebb lévén, kisebbé ne tegye magát, hogy meg ne vonja Isten is áldását tőle, s meg ne vessék az emberektől is.”⁷⁰

A nádort az a szükség indította a számtalan instrukció és végrendelet írására, hogy megfegyvelje, kordában tartsa legidősebb, örökségében megrövidített fiát, és egyúttal legitimálja saját magát a jó apa és családfő szerepében. Miközben pedig megerősítette irányító szerepét és tekintélyét az engedetlen családtagok felett, maga az írás segíthette a nádort a „hegemon családfői szereppel” járó szorongások és kétségek leküzdésében.⁷¹ Erre az önmegegyezésre azért is nagy szüksége volt, mert fia engedelmissége az ő atyai kötelességei teljesítésének „ellentétele” volt, s annak fontos része volt a törvényes örökség biztosítása. Fia házasságának alkalmából Miklós nádor így summázta saját atyai teljesítményét:

„Rendi is avagy világi kiváltképpen való állapotja is három féle vagy embernek: gyermeki, ifjúi és emberkori. Gyermeki állapotodban mindent megcselekedtem, úgy tetszik, az kit meg kellett cselekednem. S az szerént kívántam ifjúságodban is nevel-

⁶⁸ Az *Instructio pro Stephano Eszterhazy filio nostro* (1634.) második részében hosszasan magyarázza, hogy István anyai örökségéből miért csak Lakompak jár neki és 200 ezer forint készpénz.

⁶⁹ *Atyai szeretetből való rövid intés, tanulság és információ.* (1639.)

⁷⁰ Végrendelet, 1641.

⁷¹ Összevetésül lásd például a pietisták önreflexív gyakorlatainak, köztük az írás funkciójának vizsgálatát a férfiidentitás és -önazonosság megszervezésében. Ulrike Gleixner: *Religion, Männlichkeit und Selbstvergewisserung. Der württembergische pietistische Patrisarch Philipp Matthäus (1739–1790) und sein Tagebuch.* *L'Homme* 14 (2003) 262–279.

nélek, nem kémelvén nagy sok disztrakciómban is semminemő költségment tőled. Nem adván semminemő gonosz példát is, s ím Isten akarattából mindaddig neveltelek, még nem házasságodnak idejét érned, s abban is mind magonk és nemzetőnk, s mind az ti böcsőletetekért úgy viseltük előttőnk, mind az személyre nézvé, s mind annak erkölcsére, állapottyára, s nemzetére, sőt összeadástocknak módjában is, hogy méltán én reám legkisebb panaszt sem vethetsz.”⁷²

Két évvel később, a felesége halálát követő újabb családi konstellációt menedzselni igyekvő végrendelete írásakor, az apát hasonlóan ambivalens érzések és kételyek gyötörték: „nem vádol semmiben lölkiösmeretem, hogy valamit egy atyának fiával meg köllött volna cselekedni, meg nem cselekedtem volna mind házasságának idejéig, s akarom vala én nekem is vénségemre istápom leszen vala, és holtom után is több gyermekimnek jó segítők.”⁷³ Fiának írt utasításaiából ugyanakkor az is kiderül, hogy gyöttrődések árán ugyan, de végső soron miért mondott le mégis a normakövető örökös választásról, azaz Istvánt miért nem tartotta alkalmasnak arra, hogy a dinasztiaát majdan ő irányítsa. Az apa úgy látta, hogy 18 éves fia nem képes az önkontrollra és az önfegyelemre:

„Minden aprólékos dologon ottan ne turbáltassál vagy ne szomorodjál, avagy inkább proprie meg ne komorodjál, el hagyván fogni mindenestől az melancoliának magadat, senkihez szólni nem akarván akkor, hanem cum sui praesentia, ha mit érzesz belül is, derék dolgokban is, vedd dissimulatióban, ne lásson mindenkor minden épen meg, s az szerént vigasságodban is ne öntsd mindenestől ki magadat, mert contemptust szeresz magadnak is.”⁷⁴

A korabeli férfiasság-ideál fontos részét alkotta az önuralom képessége, amely a test és az elme kordában tartását jelentette.⁷⁵ A melankóliát a fegyelmetlenség egyik formájának tekintették, ezért megvetés és gúny kísérte. Ahogy Esterházy Miklós fogalmaz, amikor az egyéb túlzásoktól inti fiát: „Mert magad megsegítése mellett csúfja lészesz az embereknek is.”⁷⁶

Férfiatlannak számított a mohó evés is, amely miatt Esterházy Miklós szintén sokat aggódott István fiáért. Utasította is a 11 éves fiú nevelőit, hogy „gyakori intéssel el kell szoktatni ettől a mohón való ételtől”.⁷⁷ A jelek szerint azonban Istvánnak még 18 éves korában sem volt könnyebb ellenállnia az élvezeteknek, a mértéktelen evésnek és ivásnak:

⁷² *Atyai szeretetből való rövid intés, tanulság és információ.* (1639.)

⁷³ Végrendelet, 1641.

⁷⁴ *Instructio pro Stephano Eszterhazy filio nostro.* (1634.)

⁷⁵ Susan Broomhall – Jacqueline Van Gent: Introduction. In: *Governing Masculinities in the Early Modern Period. Regulating Selves and Others. (Women and Gender in the Early Modern Period).* Ed. Susan Broomhall – Jacqueline Van Gent. Burlington, 2011. 16.

⁷⁶ *Instructio pro Stephano Eszterhazy filio nostro.* (1634.)

⁷⁷ Utasítás a nevelőknek, 1627.

„... tarts nagy temperantiát ételedben s italodban, az summa mediana lévén, holmi alkalmatlan döfődésnek és collatiózásnak békét hagyván. Holott időnap előtt vagy igen nagy betegségbe esel, az mint máris voltál, avagy rövid életűvé lésszesz[!], melyet valami torkosságért, vagy mértéktelen ételért, s italokért mint kell felvenni, meg-gondolhatod.”⁷⁸

Fiának azt tanácsolta, hogy jellemhibáit és gyengeségeit az erkölcsös életmód követésével és szorgalommal igyekezzen leküzdeni: „Hogy azért az mi jó benned vagyon ne obscuráltassék az is, s rectificáltassék az természetnek fogyatkozása is, kit magadban tapasztalhatsz, az jó erkölcsökben való foglalatossággal viheted csak azt végben [...] az mit talám az természet te tölled meg tagadott is, azt szorgalmatosságod által felállíthassad.”⁷⁹ Gondolatmenetét végül ezzel zárta: „Egyébaránt az mi rólunk reád marad is magaddal együtt azt sem tudod igazgatni.”⁸⁰

Vagyis az apa úgy ábrázolta felnőtt fiát, mint aki képtelen gondoskodni magáról, és ezzel persze aláásta István alkalmasságát és esélyeit a dinasztia jövőbeni vezetésére. Felnőtt fia és családja, azaz mostohatestvéréből lett újdonsült felesége, Thurzó Erzsébet folyamatos apai felügyeletét szintén a fiatal pár önállótlanágának önbeteljesítő jóslatra hajazó érvével indokolta meg:

„... ím szépen felépőle és rakott házban bocsátonk be. De mindenestől kezőnket és gondviselésőnket mi sem vesszük ki belőle. [...] Kívánjuk azért, hogy derekas lakásokat közelebb hozzad [...] nem úgy mi érettőnk, mint magatokért, kik nem értitek még, mit tegyen embernek szabadságban az magára való gondviselés.”⁸¹

A felnőttkorban sem szűnő túlzott apai ellenőrzés és gondoskodás megmagyarázható ugyan kettejük egymásrautaltságával a kisgyermek édesanyja halálát követő években, de lelkiileg bizonyára megnyomorította Istvánt. Az ellenőrzésnek, mint láttuk, persze más célja is volt, nemcsak a gondoskodás. Miklós nádor nehéz helyzetben volt, mivel két előnyös házassága, illetve a szolgálataival szerzett királyi adományok, zálogok és egyéb szerzeményei révén rendkívüli vagyonra tett szert. A dinasztia rangját és hatalmát – Miklós nádor szavaival a „família nevének megőrzését” [pro conservazione (...) nomen familiae]⁸² – a tőle megszokott jó érzéssel, az egyes birtoktestek egybentartásával, az öröklési rend újszerű meghatározásával igyekezett megőrizni, amely a legidősebb fiú kezében koncentrált a vagyon nagy részét. Mivel a 17. század közepén ennek az általánosnak korántsem tekinthető törekvésnek szabályozására még nem létezett jogintézmény,⁸³ sikere vagy

⁷⁸ *Instructio pro Stephano Eszterhazy filio nostro* (1634.)

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ *Atyai szeretetből való rövid intés, tanulás és információ.* (1639.)

⁸² *Végrendelet*, 1641.

⁸³ Esterházy Miklós – az Erdődy és Pálffy dinasztia vezetőinek társaságában – az elsők között volt, akik a családi vagyon koncentrációjára törekedtek a 17. század közepén. A hitbizomány intézménye, amely a folyamatot szabályozza, és a szerzett vagyon legidősebb fiúra átörökítését lehetővé teszi, 1687-ben fogalmazó-

kudarca elsősorban a családtagok egymás közötti kapcsolatainak múlott. Az örökösök együttműködésének biztosítása még nagyobb kihívást jelentett, ha féltestvérek szolidaritására volt szükség. Az apa legidősebb, első házasságából született fia félreállítását és anyjától öröklött vagyonának részbeni elvételét úgy legitimálta, hogy az irányító szerepre alkalmatlannak festette le őt, mondván: nem felel meg a korabeli „hegemón férfiasság” kritériumainak. Mindeközben fia engedelmességének kikényszerítéséhez szükség volt önmagának mint fiáról gondoskodó, szerető apának hangsúlyos megjelenítésére is.

Összegzés

A kora újkori családfői felelősség leghangsúlyosabb része a családi békesség megőrzése és – az utódlás elrendezése révén – a dinasztia fennmaradásának és sikerességének biztosítása volt. Ennek érdekében a családfő Esterházy Miklós a féltestvérek és mostohatestvérek közötti kapcsolatok szabályozására, kölcsönösen támogató és szeretetteljes magatartásuk kikényszerítésére törekedett. Az a körülmény, hogy a féltestvérek között nagy vagyoni és státuszkülönbségek léteztek, a mozaikcsaládokat igazgató családfőket fokozott kreativitásra készítette a családi identitás és szolidaritás kialakításában. Ezt a célt hatékonyan szolgálta a mostohatestvérek összeházasítása.

Miklós nádor kezén a családfői tekintély megerősítésének és időbeli kiterjesztésének eszköze volt az oldalági rokonság, azaz testvérei és azok gyermekei lojalitásának biztosítása, amellyel sikeresen korlátozta második felesége mozgásterét a mostohaanya szerepében. A stratégiai döntéshozatal pillanataiban, mint amilyen az öröklés ügye volt, a dinasztikus kapcsolatháló mobilizálása korlátozta a mostohacsalád funkcióit és elmosta határait, miközben a mostohacsalád tagjai az érzelmi kötődéseket erősítő gyakorlatokkal kompenzálták befolyásuk csökkenését.

Tanulmányunk a gyermekek nézőpontjából megmutatta az első házasságból született gyermekek félelmét, hogy a szüleik újraházasodásával létrejövő családi egységben marginalizálódnak, érdekeik sérelmet szenvednek. Kevés kétségünk maradhatott afelől, hogy a történet főszereplője, Esterházy Miklós eredeti, a konvencióknak megfelelő tervével ellentétben később elsőszülött fia helyett második házasságában született legidősebb fiát szánta utódjának a dinasztia vezetői szerepében. Ezzel nem a mostohaanya féltékenysége alól igyekezett kihúzni a talajt, hiszen a mostohaanya és mostohafia közötti törésvonalakat már elsimította a mostohatestvérek közötti házassággal, amely által anyós és vőrelációba kerültek. A rendhagyó örökös kijelölésre Miklós nádort egyéb családfői kötelességei készítették. Először is, testvéreiről, unokaöccseiről és unokahúgairól, valamint második házasságában felnövekvő öt gyermekéről jelentős részben az első felesége által hozott vagyonból gondoskodott. Másodszor, a leszármazási család folytonosságát azzal vélte biztosítani, ha elsőszülött, de kevésbé tehetséges fia helyett legrátermettebb fiát

---

dott meg törvényként, s 1723-ban terjesztődött ki az egész nemességre. Bővebben lásd Peres: *A családi hitbizományok*.

teszi meg utódjának, az ő kezében koncentrálva a családi vagyont. Ahogy végrendeleteiben visszatérően érvelt, az idősebb vagy a rátermettebb irányítsa a családot és a vagyont. Mindeközben a családi összetartás megőrzését szolgálta, hogy elsőszülött, de a vezetésre alkalmatlannak ítélt és örökségéből jórészt kiforgatott fia érzelmi és szellemi jólétének nagy figyelmet szentelt. A félreállításával bizonyára elégedetlen István fiához írt intelmei és atyai tanácsai az apai hatalomgyakorlás szövegbeli kifejeződései, melynek eszközei a kölcsönös kötelességeken nyugvó szeretet, nevelés és fegyelmezés voltak. A családfő nagylelkűséggel, atyai szeretettel és gondoskodással biztosította nemcsak fia, de a többi alárendelt családtag – feleségek, testvérek, unokatestvérek és unokaöcsök – együttműködését és lojalitását is.

Ennek a szerető, atyai gondoskodásnak István, a félreállított legidősebb fiú vajon képes volt ellenszegülni? Az atyai intelmek retorikája, az apa félelmei és a családi összetartást célzó stratégiái mind abba az irányba mutatnak, hogy István – a tanulmány elején bemutatott – 1641-es képi önmegjelenítése a majdani családfői szerepre támasztott igényét bejelentő gesztusként értelmezhető. A féltestvérek között lappangó konfliktus – amely sok kora újkori elit mozaikcsalád életét megkeserítette – kirobbanása csupán azért maradt el, mert István még az év folyamán váratlanul meghalt, így az apa halálakor, 1645-ben a 19 éves László testvérei és nagybátyjai teljes támogatásával léphetett apja örökébe a családfői szerepben.

Esterházy Miklós szerető gondoskodása a családfő pozíciójában szintén a gyermekeire hagyott örökség része volt, noha Esterházy Pál, aki László tragikus halála következtében 1652-től a családfő lett, ebből szinte semmit sem tanult. Pál családfőként a lojalitás kiérdemlése helyett csupán az engedelmesség kikényszerítésére törekedett, amelynek során – szeretet és gondoskodás helyett – az erőszak, zsarolás, fenyegetés és a kiszolgáltatottságban tartás voltak a fegyverei.⁸⁴ További esettanulmányok feladata lesz annak megítélése, mennyiben kell Esterházy Miklós családigazgatási stratégiáit kivételesnek vagy jellegzetesnek tekintenünk.

⁸⁴ Bubryák Orsolya: *Ingók és érzelmek. Az értéktárgyak átörökítése kora újkori főnemesi végrendeletekben.* In: *Érzelmek és mostohák*, 27–56. Pál végrendeleteiről uo. 41–51.

KÍSÉRLET A HIVATALI NYELVHASZNÁLAT SZABÁLYOZÁSÁRA MAGYARORSZÁGON 1865-BEN

DEÁK ÁGNES

AN ATTEMPT TO REGULATE OFFICIAL LANGUAGE USE IN HUNGARY IN 1865

Francis Joseph I tried to learn the lessons from the national struggles of 1848/49 and from the failures of the nationality policies pursued by the Viennese government in Hungary. Between 1860 and 1867 he repeatedly ordered the Hungarian government politicians to elaborate a nationality act regulating language use in bureaucracy and education. The paper explores the features of the draft regulation prepared in the spring of 1865, as well as the sharp political conflict that it generated between the Hungarian chancellor and lieutenant.

Keywords: Schmerling-provisorium, official language use, nationality act

I. Ferenc József a Magyarországon, 1848–1849-ben kiéleződő nemzetiségi küzdelmekből és a neoabszolutista kormányzat nemzetiségpolitikai kudarcaiból igyekezett levonni a tanulságokat – legalábbis a birodalom keleti tartományjaiban (Magyarország, Erdély, Galícia).¹ Az alkotmányos viszonyok részleges helyreállítását követően, az 1860-as évtizedben számos kezdeményezést tett a hivatali és oktatási nyelvhasználat körüli konfliktusok rendezésére. Magyarországot illetően több uralkodói határozat is született az évtized első felében.²

Deák Ágnes, egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet, Modernkori Magyar Történelmi Tanszék.

- ¹ A birodalmi kormányzat általános nemzetiségpolitikai elveiről összefoglalóan lásd: Deák Ágnes: Az 1868-as nemzetiségi törvény ausztriai előzményei. *Magyar Kisebbség* 14 (2009) 1–2. sz. 17–37. Összehasonlító európai körképre lásd Nagy Noémi: *A hatalom nyelve – a nyelv hatalma. Nyelvi jog és nyelvpolitika Európa történetében*. Pécs, 2015. [PhD disszertáció.]
- ² Összefoglalóan lásd Stefan Malfèr: „Empfangen, nicht verstanden”. Überlegungen zur Nationalitätenfrage und zu einem Nationalitätengesetz für Ungarn in der Zeit des Provisoriums. In: *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára/Verbürgerlichung in Mitteleuropa. Festschrift für Péter Hanák zum 70. Geburtstag*. Szerk. Somogyi Éva. Bp., 1991. (Társadalom- és Művelődéstörténelmi Tanulmányok 8) 169–180.

Hivatali nyelvhasználati szabályok az 1860-as évek első felében

Az októberi diplomához csatolt, Vay Miklós báró magyar kancellárhoz intézett egyik uralkodói kabineti irat a magyar nyelvet újra hivatalos, azaz a közigazgatási és bírói hatóságok (beleértve ebbe valamennyi törvényhatóságot, azaz a megyéket és a szabad királyi városokat is) belső ügykezelési nyelvvé és az egymás közötti érintkezésük nyelvvé nyilvánította. Ugyanakkor előírta, hogy a városok és falvak belső igazgatásukban, oktatási és egyházi intézményeikben saját helyi többségi nyelvüket használhatják, azon a nyelven fordulhatnak a közigazgatási és bírói hatóságokhoz, amelyek kötelesek a közvetlenül a községekhez intézett hivatalos irataikban szintén azt a nyelvet használni. A megyei, városi és községi gyűlésekben a tagok felszólalhatnak az országban beszélt nyelvek bármelyikén, s beadványokat is intézhetnek e hatóságokhoz, melyek az azokra született határozatokat a beadvány nyelvén kötelesek kiszolgáltatni. A pesti egyetemen folyó oktatás nyelvéről további konzultációkat írt elő az irat.³ Magyarországon egészen az 1868. decemberi nemzetiségi törvény születéséig ez az irat volt az irányadó a nyelvhasználati kérdésekben. A dokumentumot azonban magyar nyelven pontatlanul tették közzé, mivel abból úgy tűnhetett, mintha a községek csak iskolai és egyházi ügyeikben, igazgatásukban viszont nem használhatnák szabadon az általuk választott nyelvet.⁴ Ráadásul nem készült végrehajtási utasítás, a megyei, helyi hatóságoknak maguknak kellett értelmezni és a gyakorlatba átültetni az uralkodói parancsot.

Ezen uralkodói döntéseken túlmenő nyelvhasználati engedményekben részesült azonban néhány törvényhatóság: 1861 tavaszán ugyanis a magyar kancellária engedélyezte a Magyarországhoz frissen visszacsatolt Partiumban Zaránd megye részére, hogy közgyűlési tanácskozásait ne magyarul, hanem román nyelven folytassák – a jegyzőkönyvek kétnyelvű, román és magyar nyelvű vitele mellett –, majd ezt engedélyezték Zólyom szabad királyi városnak (szlovák nyelvvel), Krassó megyének és Kővár vidékének is. Sőt, 1861. május 18-án, egy kancellári udvari rendelet felhatalmazta a helytartótanácsot, hogy e döntéseket mint általános zsinórmértéket alkalmazza, s egyedi esetekben hasonló engedményeket adhasson ki. Erre azonban a későbbiekben nem került sor, a helytartótanács a provizórium idején nem kezdeményezett effélet.⁵

Arad megyei román értelmiségiek panaszbeadványa nyomán Ferenc József 1862. július 27-én arról döntött, hogy a községek nyelvét a rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján a felettes hatóságoknak kell meghatározni. Ha a lakosság nemzetiségi összetétele kiegyenlített, a felettes közigazgatási vezetőknek kell közvetítenie a különböző nemzeti csoportok között. Ha ez sikertelen, a lakosok szavazzanak a községi nyelvről, s azután a szavazati eredményt figyelembe véve a megyei vezető hozzon határozatot. Arad megye élére elrendelte román nemzetiségű főispán kinevezését, a kancelláriát, illetve a helytartó-

³ Szövegét lásd Eduard Bernatzik: *Die österreichischen Vergassungsgesetze*. Leipzig, 1906. 201–203. Magyarul: *Deák Ferencz beszédei*. I–VI. Összegejtötte Kónyi Manó. Bp., 1903. [2. kiad.] II. 501–502.

⁴ A kabineti irat egykorú magyar fordítását lásd *Pesti Napló* 1860. október 21.

⁵ Vö. Az Államtanács iratai a szabályozásról. Österreichisches Staatsarchiv (Wien). Haus-, Hof- und Staatsarchiv. (= ÖStA HHStA) Kabinetsarchiv. Jüngere Staatsrat. Gremial 708/1864.

tanácsot pedig utasította egy, a jövőben összehívandó magyarországi országgyűlés elé terjesztendő nemzetiségi törvényjavaslat kidolgozására.⁶ Ennek előmunkálatai megkezdődtek egy helytartótanácsi különbizottság keretében, 1862 őszén és 1863 elején, de azután félbeszakadtak.⁷ A nyelvharcol azonban továbbra is fel-felizzottak: 1863 elején például az uralkodóhoz intézett szlovák memorandum került a bécsi minisztertanács elé, amelyben szlovák értelmiségiek tiltakoztak a magyar nyelv széles körű használata ellen, főképp az oktatásban.⁸ Ennek nyomán, 1863. február 17-én újabb uralkodói döntés született, amely kiterjesztette rájuk is az 1862. júliusi határozatokat, s elrendelte, hogy a kancellária az uralkodó elé terjesztendő nemzetiségi törvényjavaslatban vegye majd tekintetbe a szlovákok beadványában foglalt panaszokat is.⁹

1863-ban, az újabb és újabb nyelvhasználati panaszok nyomán az újonnan kinevezett Arad megyei főispán indítványozta, hogy a helytartótanács adjon ki pontos rendeletet a nyelvhasználatról, hogy a bizonytalanságokat elhárítsák a községi nyelvválasztási jog kiterjedését illetően. A helytartótanácsra készült erre tervezet, de azt Forgách Antal gróf magyar kancellár leállította, arra hivatkozva, hogy ügyis folyamatban van egy nemzeti törvényjavaslat kidolgozása. Az uralkodó bécsi tanácsadó testülete, az Államtanács [Staatsrat] azonban szükségesnek minősítette a szabályozást, s az uralkodó 1864 elején utasította a helytartótanácsot a helyzet tisztázására. Vita bontakozott ki a tanácson belül: az egyik álláspont szerint nincs szükség újraszabályozásra, az uralkodó 1862. júliusi döntése már egyértelművé tette a helyzetet. A másik szerint – ezt képviselte Pálffy Móric gróf altábornagy helytartó is – szükséges a korábbi rendeletek egybeszerkesztése, ami világossá teheti, hogy milyen körben jogosultak a nemzeti mozgalmak képviselői nyelvhasználati panaszok benyújtására. A kancellár viszont továbbra is az első tábort erősítette.

- ⁶ Az 1862. július 27-i uralkodói döntést lásd Forgách előterjesztése az uralkodóhoz. Bécs, 1862. április 29. Rajta az uralkodó döntése. Laxenburg, 1862. július 27. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (= MNL OL) D 185 Abszolutizmus kori levéltár. M. kir. udvari kancellária. Elnöki iratok 1862: 570. A nemzetiségi törvényjavaslat kidolgozására vonatkozó uralkodói iratot lásd MNL OL D 189 Abszolutizmus kori levéltár. M. kir. udvari kancellária. Általános iratok 1862: 12 615. Közli: Malfèr: *Empfangen, nicht verstanden*, 172.
- ⁷ A bizottság munkálatairól, illetve a kidolgozott törvényjavaslatról lásd Csernus-Lukács Szilveszter: *Felírási javaslat a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában*, 1862. *Századok* 151 (2017) 189–200.; Uő: *Utak a nemzetiségi törvénycikkig*. In: *Tavaszi szél/Spring wind*. I–IV. Szerk. Dr. Keresztes Gábor. Bp., 2016–2017. IV. 363–374.
- ⁸ A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1863. január 29. *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. V. Abteilung. Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff*. Bd. 5. Bearb. Stefan Malfèr. Wien, 1989. 219. Vö. Milan Podrimavský: *Die nationale Identität der Slowaken und das Bestreben um ihre staatsrechtliche Realisierung in den sechziger Jahren des 19. Jahrhunderts*. In: *Die Habsburgermonarchie und die Slowaken 1849–1867*. Hrsg. Dušan Kováč – Arnold Suppan – Emilia Hrabovec. Bratislava, 2001. 73–78. Stefan Malfèr: *Ein slowakischer Distrikt als Lösungsvorschlag zur slowakischen Sprachen- und Nationalitätenfrage in Ungarn in amtlichen Gutachten 1862 und 1864*. In: uo. 133–144.; Kiss Gy. Csaba: *Hungária és/vagy Szlávia*. In: *Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában*. Szerk. Németh G. Béla. Bp., 1988. 464–495.; Demmel József: *Magyar haza, szlovák nemzet. Alkotmányos szlovák politikai törekvések Magyarországon (1860–1872)*. Békéscsaba, 2016. (Kor/ridor könyvek 5)
- ⁹ Az 1863. február 17-i uralkodói döntést lásd Privitzer István alkancellár leirata Pálffyhoz. Bécs, 1865. január 3. Melléklet. MNL OL D 191 Abszolutizmus kori levéltár. M. kir. helytartótanács. Elnöki iratok 7976. III.1864.

1864 áprilisában azonban változás történt a kancellária élén, s Forgách utóda, Zichy Hermann gróf az újraszabályozás mellett foglalt állást.

Zichy előterjesztésére Ferenc József 1864. december 2-án elrendelte az októberi diplomához csatolt, nyelvhasználatra vonatkozó kabineti irat pontosabb fordításban való újrapublikálását, illetve a későbbi két uralkodói döntés nyilvánosságra hozatalát. Mindhárom dokumentum szövegét ki kellett küldeni minden egyes községhez, a saját községi nyelvükön magyarázó szöveggel. A megyekormányzókat külön iratban figyelmeztették e rendelkezések szigorú megtartására és megtartatására, és mindenekelőtt arra, hogy a közigazgatási és bírói hatóságok az állampolgárokkal feltétlenül azok anyanyelvén érintkezzenek, ahogy a megyei hatóságok is a községekkel a község által választott hivatali nyelven folytassanak párbeszédet. Külön hangsúlyt kapott az 1860. október 20-i irathoz képest, hogy az állampolgároknak a megyei, városi és községi hatóságok a „beadványokra és kérvényekre született mindennemű végzéseket” a beadványok nyelvén kötelesek kiadni. Továbbá az uralkodó újra felhatalmazta a kancelláriát, hogy a korábban Zaránd és Krassó megyék, Kővár vidéke és Zólyom számára kiadott engedélyt, miszerint azok a „közügyeket” – azaz a szabad királyi városok nem csupán szűk értelemben vett helyi ügyeiket, hanem a törvényhatósági jogkörükbe tartozó ügyeket is – „anyanyelvükön” tárgyalhassák, „különös tekintetre méltó indokokból” más megyékre és szabad királyi városokra is kiterjessze. A Zichy kancellár által tervezett és rendeleti úton bevezetni szándékozott ideiglenes bírósági reform apropóján pedig pontos nyelvhasználati szabályok kidolgozását rendelte el Ferenc József, s újra megparancsolta, hogy a panaszbeadványok figyelembevételével készítsenek elő a nemzetiségi viszonyok szabályozására vonatkozó törvényjavaslatot.¹⁰

Előkészületek az uralkodói döntés érvényesítésére

Privitzer István alkancellár, Zichy kancellár első helyettese, 1864. december 10-én felszólította Pálffy helytartót, hogy a helytartótanács dolgozza ki a szükséges okmányokat a kancellária irányelvei szerint, s tartalmi összefoglaló formájában értesítette őt az uralkodói döntés szövegéről. Az alkancellár összefoglalója azonban néhány ponton továbbértelmezte az uralkodói rendelkezést. A bírósági reformhoz kapcsolt nyelvi szabályozás kidolgozása kapcsán például tartalmazta a szöveg, hogy azt az 1861 előtt fennálló – azaz a neoabszolút kormányzat által kihirdetett, de az októberi diploma kibocsátásával Magyarországon érvényüket veszített – rendeletekre tekintettel kell kidolgozni, ami egyáltalán nem szerepelt az uralkodói döntés szövegében. (A bécsi politikai irányvonalat meghatározó Anton Schmerling lovag államminiszter híveként Zichy kancellár igyekezett volna a magyarországi állami

¹⁰ Az uralkodói döntésről és az annak nyomán bekövetkező hivatali ügymenetről rövid összefoglalást lásd Malfèr: *Empfangen, nicht verstanden*, 175–176. Az uralkodói döntés német nyelvű szövegét lásd *Abschrift einer a. h. Entschließung vom 2. December 1864. Z 21 340.* címmel. MNL OL D 185 1865:265. Magyar nyelvű összefoglalója: uo. 191 7976.III.1864.

intézményrendszert a birodalmi centralizáció jegyében ismét közelíteni a birodalom nyugati tartományainak intézményeihez és intézményi gyakorlatához; nyilvánvalóan ezt a célt szolgálta az 1861 előtti viszonyok irányadó voltának említése.) Privitzer értesítette az uralkodói döntésről az országbírói helyettest is azzal a kommentárral, hogy az irányelvek a királyi bíróságokra (hétszemélyes tábla, királyi tábla, kerületi táblák, váltótörvényszékek, bányabíróságok, váltófeltörvényszékek) nézve is alkalmazandók, ami ugyancsak túlmegy a 1864. december 2-i, uralkodói döntés szövegén, amennyiben abban kizárólag a megyei nyelvhasználatról, ennek megfelelően a megyei bírósági nyelvhasználatról esett szó, az országos hatóságokat meg sem említette az uralkodói irat. 1865. január elején azután Privitzer további instrukciókat küldött Pálffy számára.¹¹

A helytartó 1864. december 22-én Péchy Ferenc első elnöki helyettest bízta meg a szükséges köriratszövegek kidolgozásával, egyelőre az udvari rendelet szigorú titokban tartása mellett. Külön kimutatni rendelte, hogy a most tervezett szabályozás túllépi-e a korábbi uralkodói határozatokat, illetve a helytartótanács 1863-ban kialakított álláspontját, ha igen, „mennyiben és mily pontokra nézve”. A bírósági nyelvhasználatra vonatkozó részletes szabályozást elnöki értekezleten kívánta megvitatni, s kinyilvánította óhaját, hogy a nemzetiségi törvényjavaslat kidolgozására hivatott, korábban felállított helytartótanácsi bizottmány ülései sürgősen folytatódjanak az ő elnöklete alatt.¹² Ugyanakkor 1865. január elején jelezte Privitzernak, hogy a helytartótanácsi irattárban nem találták meg az 1863. február 17-i uralkodói határozat szövegét, s kérte annak pótlólagos közlését, amit Privitzer gyorsan teljesített (persze nem felejtette el „mellesleg”, nem rejtett feddéssel megemlíteni, hogy azt annak idején már hivatalosan megküldték a helytartónak).¹³

Közben Pálffy láthatólag kikérte egyik politikai bizalmasának, Szent-Ivány Vincének a véleményét. Szent-Ivány 1848 előtti helytartótanácsos volt, 1849 nyara és 1850 tava-sza között pest-budai polgári kerületi biztos, a magyar konzervatívok ismert alakja. 1861 januárjában az uralkodó a hétszemélyes tábla bírójává nevezte ki, hivatalát azonban uralkodói engedéllyel nem foglalta el, de 1861 őszétől a háttérből támogatta a provizórium kormányzati férfait. A konzervatívoknak az 1848. áprilisi törvények legitimitásának elismeréséhez közelítő, Apponyi György gróf vezette csoportjával szemben az ezen törvények előtti jogállapotot kiindulási pontként kezelő táborhoz, az úgynevezett negyvenhetesekhez tartozott.¹⁴ December 28-i dátummal, *Promemoria* címmel maradt fenn Pálffy iratai között egy német nyelvű feljegyzés az uralkodói döntés kancellárián készített

¹¹ Privitzer leirata Pálffyhoz. Bécs, 1864. december 10., Privitzer leirata az országbíró helyetteséhez. Bécs, 1864. december 10. MNL OL D 191 22.III.1865. [Másolat.] A magyar nyelvű tartalmi összefoglalót az uralkodói döntésről másolatban lásd uo. 7976.III.1864.; Privitzer leirata Pálffyhoz. Bécs, 1865. január 3. MNL OL D 191 7976.III.1864.

¹² Pálffy átírata Péchyhez. Buda, 1864. december 22. MNL OL D 191 22.III.1865.

¹³ Pálffy jelentésfogalmazványa Zichyhez. Buda, 1865. január 2. MNL OL D 191 22.III.1865.; Privitzer leirata Pálffyhoz. Bécs, 1865. január 3. Uo. 7976.III.1864. Privitzernak igaza volt, az eredeti értesítést lásd Károlyi László leirata Pálffyhoz. Bécs, 1863. böjtutó [március] 19. MNL OL D D 215 Abszolutizmus kori iratok. M. kir. helytartótanács. Tanácsi iratok 24 326-II-9-1863.

¹⁴ Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon*. I-IV. Bp., 1922 – É. n. III. 187.

tartalmi összefoglalójáról; ennek magyar nyelvű változata megtalálható Szent-Ivány irat-töredékei között, felfedve, hogy ő a névtelenségbe burkolózó tanácsadó. Szent-Ivány szerint az uralkodói döntéseket nyelvhasználati kérdésekben az az óhaj motiválta, hogy „korlátlanul használhassa minden faj a maga saját anyanyelvét azon határig, ahol a hivatalosnak visszaállított magyar nyelv diplomaticus jogosultsága veszi kezdetét” [kiemelés az eredetiben]. Összefoglalóan kijelentette: a kancelláriai irányelvek ezt a határt átlépmeni készülnek. Jó szemmel vette észre a kancelláriai értelmező leirat azon elemét, amely majd a leghevesebb nézeteltéréshez vezet Zichy kancellár és Pálffy helytartó között a hatóságok belső ügykezelési nyelvét illetően. A külső érintkezési nyelv kapcsán ugyanis a kancelláriai összefoglaló generális alapelvnek minősítette és kiterjesztette valamennyi állami hatóságra az uralkodói döntés azon elemét, hogy a községekkel érintkező megyei hivatalnokok a község nyelvét kötelesek használni, ahogy a hozzájuk nem az államnyelven forduló állampolgárokkal is a beadvány nyelvén kell érintkezniük. Szent-Ivány kijelentette (talán némi iróniával), hogy a kancelláriai értelmező leiratból az állampolgári kérvényekre adandó határozatokról szólva kimaradt a „közvetlenül” határozószó, így nem korlátozták a beadvány nyelvének használatára kötelező passzust az állampolgárokkal közvetlenül érintkező megyei-járási szintre. Ez viszont ellenkezik a magyar hivatali nyelv visszaállítására vonatkozó uralkodói határozattal, ráadásul a gyakorlatban is megvalósíthatatlan. Mint „veszélyes praecedens”-t nem óvakodott bírálni Szent-Ivány azt az uralkodói határozatban valóban megtalálható rendelkezést sem, hogy egyes törvényhatóságok egyedi kancelláriai felhatalmazással tanácskozásaikon és az azokról vezetett jegyzőkönyvekben a magyaron kívül más nyelvet is használhassanak. 1862 tavaszán megjelent röpiratához hasonlóan ez alkalommal is kemény szavakkal bírálta az 1861. évi országgyűlés nemzetiségi bizottmányának törvényjavaslatát, mondván, annak célja egyedül tömegtámogatás biztosítása volt, s „ekként lehetlenné tenni az *administrációt*, terjeszteni *reményeket*, melyeket egy törvényes kormány sem lenne képes soha érvényre juttatni engedni; egyszóval az államrend megállapítását tenni lehetlenné, és így az összállam cohesióját gyöngíteni” [kiemelés az eredetiben]. Az uralkodói hatalom igazi támasza Magyarországon, folytatta, kizárólag a magyar elem lehet, a nem magyar nemzetiségi mozgalmak leginkább csak felforgató elemeknek tekinthetők, mivel a nem magyar anyanyelvű lakosság távolról sem követel oly messzemenő nyelvhasználati jogokat, mint a nevükben fellépő „izgatók”. Összegző megállapítása az volt, hogy az új hirdetményt a három korábbi uralkodói határozatban foglaltak pusztá megisméltlésére kellene korlátozni. Máskülönben „ezen udvari Rendelet – ha consequensen keresztülvitetik – a Nemzetiségeket külön státusokká fogja szervezni, mégpedig annál erősebbekké, minél természeteseb, hogy az ifjú erő sokkal nagyobb tevékenységet lesz képes kifejtteni azon vívmányok fenntartására, melyekhez jutott, és azon szellemi terjeszkedésre, melyre ösztönszerűleg igyekeznie kell. S kik lesznek ezen Nemzetiségi szervezetnek vezetői? Azok, kiket semmi sem köt az államhoz azon kívül, hogy e szervezetben magukat fenntartsák. Azok, kik semmi egyéb képességet felmutatni nem képesek,

mint azt, hogy *önérdekük szempontjából izgatnak, s kiknek végre egyre men, bárkitől vegyék szolgálatjok jutalmát.*¹⁵ [Kiemelés az eredetiben.]

Pálffy helytartó hiába törekedett a kormányzati készülődés titokban tartására, a hírek terjedése láthatólag kikerült az irányítása alól. Már 1865. január elején arról értesítette a felvidéki megyék kormányzóit, valamint a kassai és pozsonyi rendőrigazgatót, hogy tudomása szerint az 1864. december 2-i uralkodói döntés teljes szövege másolatban terjed a „szláv ajkú”, azaz szlovák és rutén lakosok között, ami, tette hozzá, „csak vagy a hiv[atali] köteleesség bűnös megsértése által vagy talán izgatási szándékból történhetett”, ezért tapintatos és óvatos nyomozásra szólította fel őket.¹⁶ Néhány megyei vezető (Gömör, Hont, Liptó, Nógrád, Szepes, Trencsén, Turóc, Ugocsa) jelezte, hogy megyéjükben nincs nyoma effélének, a Nyitra megyei vezető viszont megerősítette, hogy a lakosság nyilvánvalóan értesült az uralkodói döntésről, de nem tudta, milyen csatornákon keresztül. Árva megyében is hasonló volt a helyzet, ám a megyei vezető szerint ott senki sem tudta, pontosan mit is tartalmaz az uralkodói határozat, s feltételezte, hogy pusztán bécsi lapok rövid hírei jutottak el a lakossághoz bécsi rokonokon, ismerősökön keresztül.¹⁷ Szepessy Mihály, Máramaros megye királyi biztosa ennél többet vélt tudni: szerinte a rutén görögkatolikus papság körében terjedt egy irat, amelyet hivatali elődje, a fegyelmi vizsgálat nyomán leváltott, rutén nemzetiségű Dolinay Péter hozott magával Bécsből vagy Budáról Rakovszky Iván [János] izai görögkatolikus alesperes számára, de az irat tartalmáról nem volt pontos információja. Azt is megjegyezte, hogy a rutén papság tömegesen „orosz nyelvű” beadványokkal fordul a megyei hatósághoz, ami korábban nem volt jellemző. A kassai rendőrigazgató is megerősítette, hogy egyik levelezője szerint a Máramaros megyebeli lelkészeket Bécsből értesítették.¹⁸ Ung megyéből Nehrebeczky Sándor főispán jelezte, hogy Ungváron az ott vendégeskedő, egyébként munkácsi Deskó János görögkatolikus lelkész és alesperes nagyobb társaságban azt mesélte, hogy Bécsből levélben

¹⁵ „Promemoria”. Buda, 1864. december 28. [Német nyelvű] MNL OL D 191 22.III.1865. A szerző azonosításához lásd Feljegyzés cím és keltezés nélkül [magyar nyelvű]. MNL OL P P 1873 Szentiványi család levéltára. Vegyes iratok. 12. tétel: Szent-Ivány Vince iratai 1860–1865. Az idézeteket a magyar nyelvű változatból vettem át. A magyar nyelvű levéltári forrásokat minden esetben modernizált helyesírással közlöm. Vö. [Szent-Ivány Vince]: *A magyar nemzeti politika helyes iránya*. Bécs, 1862. 59.

¹⁶ Pálffy levélfogalmazványa Bereg, Ung, Ugocsa, Máramaros, Szepes, Árva, Trencsén, Turóc, Liptó, Hont, Nyitra, Gömör, Zólyom és Nógrád megyék kormányzóihoz. Buda, 1865. január 7. [„saját kezébe” jelöléssel], Pálffy levélfogalmazványa Eduard Podolsky pozsonyi és Wilhelm Marx kassai rendőrigazgatóhoz. Buda, 1865. január 7. [„eigenhändig” jelöléssel] MNL OL D 191 169.III.1865. Nyelvkérdésben hivat. titok megsértése. [Gyűjtőakta.]

¹⁷ Ocskay Rudolf jelentése Pálffyhoz. Nyitra, 1865. február 14., Nopcsa Ferenc gróf jelentése Pálffyhoz. Alsókubin, 1865. január 15. MNL OL D 191 169.III.1865. Nem sikerült efféle bécsi sajtóértesülések nyomára bukkannunk.

¹⁸ Szepessy Mihály jelentése Pálffyhoz. Máramarossziget, 1865. január 22., Marx jelentése Pálffyhoz. Kassa, 1861. március 19. MNL OL D 191 169.III.1865. Marx máramarosi levelezője Krutsay Ignác korábbi törvényszéki ülnök volt. Vö. Deák Ágnes: *„Zsandáros és policzjós idők”. Államrendőrség Magyarországon, 1849–1867*. Bp., 2015. 609–610.; Rakovszkyról lásd Molnár Ferenc: *A Munkácsi Egyházmegye 1848–1849-ben. Tanulmányok és kronológia*. Nyíregyháza, 2014. 114.; Uő: *A kiegyezés és a ruszin mozgalom*. In: *„Indivisibiliter ac Inseparabiliter”/„Feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul”. A Kiegyezés 150. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia előadásai*. Beregszász, 2017. november 16. Szerk. Szakál Imre. Beregszász–Ungvár, 2018. 28–32.

értesítették: az uralkodó a nem magyar ajkúak anyanyelvhasználatáról kedvező elhatározást fog kibocsátani.¹⁹ Ennél konkrétabb információkkal szolgált Buday Sándor Bereg megyei főispáni helytartó: 1864. december 2-i dátummal, Bécsben került postára egy Pásztelyi János munkácsi ügyvédhez címzett levél, amit az december 13-án vett át, „mire lón nagy sürgés-mozgás az orosz papok között”. December 18-án Deskónál nagy lakomát rendeztek lelkészek és ügyvédek részvételével, amit azután Rákoson megismételtek. 1865. január 11-ről keltezte azonban egy másik levél is érkezett Deskóhoz, ami viszont ezekben a körökben „nagy lehangoltságot” idézett elő.²⁰ Havas Endre, Zólyom megyei királyi biztos is megerősítette, hogy a „pánszláv” párt köreiből az év végén „villányos öröm mozzanatok”-at tapasztalt, de az okát nem tudta. Január 11-én azután Turócszentmártonban a Matica Slovenska kisgyűlésében bejelentették, hogy az uralkodó „a tót nyelvnek hivatalos használatát nem csak az ország részének tót ajkú megyeire, hanem Dicasteriumokra [a kancelláriára és a helytartótanácsra] nézve is mint hivatalos nyelvet meghatározni méltóztatott volna”. Maga az egyesület elnöke, Štefan Moyzes besztercebányai katolikus püspök dicsekedett azzal, hogy bécsi tartózkodása alatt egy „cs. k. Fenség”-től átolvásra kapott egy 1864. december 2-i dátumú uralkodói iratot.²¹ Bár Havas kételkedett abban, hogy valóban az uralkodóház valamely főhercege volt-e a szóban forgó személy, nem zárható ki, hogy a miniszterelnöki teendőket ellátó Rainer főherceg közölte a püspökkel az örömteli hírt. Liptó megyére vonatkozóan a pozsonyi rendőrigazgató vélte tudni, hogy az uralkodói döntés híre Karol Kuzmány, szlovák evangélikus püspök közlése nyomán terjedt el a szlovák lakosság között, s hogy azok mintegy újévi ajándékként várták (hiába) a rendelkezés nyilvánosságra hozatalát. (Láttuk, a megyei vezető, az egyébként a magyar helyi elit által a „pánszláv” mozgalommal való rokonszenvvel gyanúsított Ján Francisci-Rimavský nem tudott az ügyről, vagy nem akarta azt felettesének jelenteni.)²² Mindezek alapján feltételezhetjük tehát, hogy Bécsből, de nem egyetlen hírcsatornán keresztül jutott el a felső-magyarországi közönséghez a készülődő szabályozás híre.

A terjedő hírek nyomán néhány helyen, ahol korábban is fel-felizzott a nemzetiségi konfliktusok tüze, a helyi mozgalmak új lendületet kaptak. 1865. február 15-én, a jelentésekben pontosan meg nem nevezett személyek népes „szláv deputáció”-ként készültek petíciót átadni a Trencsén megyei főispánnak (aki, mint láttuk, nem tudott arról, hogy megyéjében bármiféleképpen kiszivárgott volna az uralkodói döntés híre), amelyben tévesen arra hivatkoztak, hogy az 1860. október 20-i diplomában az uralkodó kimondta a „nemzetiségek egyenjogúságá”-nak elvét. Valóban a fennálló rendelkezésekkel összhangban kérték viszont, hogy a hivatalok külső érintkezési nyelve a szlovák lakossággal a szlovák legyen. (Külön kiemelték a tagosítási pereket.) Ehhez hozzátették azt a követelést, hogy a gimnáziumokban is a diákok anyanyelvét használják tannyelvként. Pálffy helytartó megtiltotta a küldöttség fogadását, s vizsgálatot rendelt el az akció szervezőinek azonosítása céljából. Ráadásul az ügy a magyarországi és annak nyomán a bécsi sajtóban is

¹⁹ Nehrebeczky Sándor jelentése Pálffyhoz. Ungvár, 1865. január 16. MNL OL D 191 169.III.1865.

²⁰ Buday Sándor jelentései Pálffyhoz. Beregszász, 1865. február 18., február 25. Uo.

²¹ Havas Endre jelentése Pálffyhoz. Besztercebánya, 1865. január 16. Uo.

²² Eduard Podolsky jelentése Pálffyhoz. Pozsony, 1865. január 21. Uo.

publicitást kapott. Vietorisz László főispán leszögezte, hogy alaptalanok a panaszok, a megyei hivatalnokok a külső érintkezésben eddig is betartották az uralkodói rendelkezéseket, Pálffy pedig intézkedett, hogy a megyekormányzó cáfolata megjelenjen a kormányzat német nyelvű magyarországi hivatalos lapjában, az *Ungarische Nachrichten*ben.²³

Időközben a politikai légkör a birodalmi centrumban jelentősen megváltozott: Ferenc József 1865 januárjában leállította a tervezett bírósági reformot, mivel döntött a magyar országgyűlés újbóli összehívásáról, s világos volt, hogy a reform rendelettel történő bevezetése az országgyűlés előtt jelentősen rontotta volna egy közjogi megállapodás esélyeit, ha nem tette volna egyenesen lehetetlenné azt. Ráadásul 1864 decemberében megkezdődtek Augustus Antal báró és Deák Ferenc színpalak mögötti bizalmas megbeszélései, melyek az 1867-ben megszületett kiegyezéshez vezető, az uralkodó és a magyar liberális politikai elit közötti kapcsolatfelvétel kezdetét jelezték. 1865. február 12-én Ferenc József utasította Augustust a tárgyalások folytatására, sőt egy héttel később magához hívatta Richard Belcredi grófot, akivel már a Schmerling utáni időszak feladatairól cserélt eszmét.²⁴ Mindez, ha nem is egyik pillanatról a másikra, s egyelőre észrevétlenül, de lassan erodálta Zichy kancellár hatalmi pozícióját.

1865. február 17-én Privitzer alkancellár sürgető levélben fordult Pálffyhoz, mondván, nyolc napon belül „múlhatlanul” terjessze elő jóváhagyásra a községekhez intézendő hirdetmény tervezetét.²⁵ Pálffy ennek eleget tett, február 20-án felküldte Bécsbe a kért dokumentumok első változatait: egy hirdetményszöveget a községekhez, egy rendelettervezetet a megyék, valamint a szabad kerületek vezetőihez, továbbá egy rendelettervezetet a szabad királyi városok és a rendezett tanáccsal rendelkező városok polgármestereihez, illetve egy levéltervezetet a római és görögkatolikus püspökök számára. (A szabályozás ugyanis a szentszékeknek a végrendeletek külkellékei és a hamis esküre vonatkozó peres ügyekre kiterjedő jogköre folytán az egyházi bíróságok nyelvhasználatát is érintette.) Emellett előterjesztette az „Ideiglenes utasítás a nyelvek használata iránt Magyarország k. i. hatóságainál és bíróságainál” című tervezetet. Ugyanakkor a helytartó egyértelműen leszögezte, hogy az újabb körrendeletet „sem szükségesnek, sem célszerűnek” nem tartja, sőt inkább „veszélyes”-nek, amennyiben az a „kedélyek felizgatására” fog vezetni. Mivel már kiszivárgott az ügy, csak annyit igyekezett elérni, hogy ne kelljen minden községhez eljuttatni a hirdetményt, hanem a járási hivatalok feladatává tegyék annak tartalmának ismertetését a községi, városi előjárókkal (feltételezhetően szóban). Másrészt indítványozta, hogy mivel az uralkodó a bírósági reform előkészületeit leállította, nem

²³ Pálffy levélfogalmazványa Vietoriszhoz. Buda, 1865. február 25. Melléklet: Pester Bote. Jg. 2. Nr. 52. 1865. február 21. [Aus der Provinz című rovatban: Aus dem Trentschner Komitate. 14. Februar], *Wiener Zeitung* 1865. február 23. [Kronländer című rovatban, Ungarn címszó alatt, rövid hír], Vietorisz jelentése Pálffyhoz. Trencsén, 1865. március 1., Eduard Podolsky jelentése a helytartótanács elnökségéhez. Pozsony, 1865. március 8. MNL OL D 191 1045.III.1865. Az ügyre vonatkozó vizsgálat aktáit lásd uo. 721.III.1865. Szláv mozgalmak Trencsén megyében. [Gyűjtőakta], *Ungarische Nachrichten*. Jg. 4. Nr. 54. 1865. március 7. [Ungarische Nachrichten című rovat.]

²⁴ Hanák Péter: Deák hűsvéti cikkének előzményei. *Történelmi Szemle* 17 (1974) 565–578.

²⁵ Privitzer levele Pálffyhoz. Bécs, 1865. február 17. MNL OL D 191 22.III.1865.

szükséges a bírósági nyelvhasználati kérdések azonnali szabályozása, ezért az ezt célzó előterjesztést tegyék egyelőre félre.²⁶

Erre válaszként Privitzer 1865. február 26-án közölte, hogy „némely csekély fogalmi módosításokon kívül” nincs érdemi kifogás a megyei, illetve városi kormányzókhoz intézendő körrendelet tartalma ellen, azokat küldi. Ellenben a községekhez intézendő hirdetmény szövegébe, amely az 1864. december 2-i instrukcióknak megfelelően a korábbi három uralkodói döntés szövegszerű közlésére szorítkozott, egy ponton lényeges betoldást rendelt el a kancellária, amint arról a későbbiekben még szót ejtünk. Privitzer utasította Pálffy, hogy a szöveget a módosítással haladéktalanul fordítsák le, s magyar, illetve két-nyelvű változatokban (magyar–német, magyar–román, magyar–„tót”, magyar–„orosz”, magyar–szerb, magyar–horvát) nyomtassák ki és osszák szét. Elutasította ugyanis Pálffy azon javaslatát, hogy a községek közvetlenül ne kapják meg a hirdetményt, mivel az ellenkezett a december 2-i, uralkodói döntéssel. A kihirdetés után részletes jelentést várt a kihirdetett szöveg és fordításainak csatolásával. Ugyanakkor jóváhagyta, hogy a bírósági reform kapcsán elrendelt nyelvi szabályozástervezetet félretegyék, de az erre vonatkozó javaslatot „netaláni használat végett” a kancellária visszatartotta, nem küldte vissza a helytartótanácsához.²⁷

A tervezett nyelvhasználati szabályozás jellemzői: régi és új elemek

A helytartótanács által kidolgozott javaslatok fő vonalaikban természetesen követték a korábbi uralkodói döntések rendelkezéseit, illetve a helytartótanács már említett bizottsága által 1862 őszén, illetve 1863 elején kidolgozott nemzetiségi törvényjavaslat szövegét, de az 1864 végén közölt kancelláriai iránylevek következtében új pontok is bekerültek.²⁸

Megfelelt az uralkodói döntéseknek és az 1863-as helytartótanácsi törvényjavaslatnak az az előírás, hogy az állampolgárokkal való érintkezésben a megyei hatóságok külső érintkezési nyelvként az ügyfelek anyanyelvét használják. Ugyancsak a korábbi szabályozás megisméltése volt, hogy az állampolgárok anyanyelvükön fordulhassanak a megyei közigazgatási vagy bírói testületekhez (de az 1860. október 20-i uralkodói irathoz képest pontosításként hozzátették: ha anyanyelvük az adott megyén belül használatos nyelv), s a válaszokat beadványaikra is azon a nyelven kapják, s hogy a bíróságok a tanúvallomáso-

²⁶ Pálffy jelentésfoglalmazványa Zichyhez. Buda, 1865. február 20. [s. k. jelöléssel] MNL OL D 191 7976.III.1864.

²⁷ Privitzer levele Pálffyhoz. Bécs, 1865. február 26. MNL OL D 185 1865:265. (Nem tudjuk, hogy Privitzer levelének eredeti példánya hogyan került vissza a kancelláriai iratanyagba.) Másolatát lásd uo. D 191 22.III.1865. A másolat mellékleteként megtalálható a községekhez intézendő hirdetmény helytartótanácsi javaslata, illetve arra piros tintával rávezetve a kancellária stiláris módosításai, valamint az egyetlen hosszabb, betoldásra javasolt szövegrész.

²⁸ Pálffy jelentésfoglalmazványa Zichyhez. Buda, 1865. február 20. MNL OL D 191 7976.III.1864. A kidolgozott iratokat németül lásd Zichy uralkodóhoz intézett előterjesztés-tervezetének (Bécs, 1865. április 17.) mellékleteként, köztük: Provisorische Instruktion bezüglich des Gebrauches der Sprachen bei den Verwaltungs und Justizbehörden im Königreiche Ungarn. MNL OL D 185 1865:265. Magyar nyelvű változatuk: uo. 191 7976. III.1864. Ideiglenes utasítás a nyelvek használata iránt Magyarország k. i. hatóságainál és bíróságainál.

kat, a szóbeli tárgyalásokat a felek nyelvén folytassák le. Szükség esetén esküt tett tolmácsot kell igénybe venni, ha az ügyfél az adott vidéken használatos nyelvek egyikét sem beszéli. Az ítéleteket, határozatokat, végzéseket a beadvány nyelvén kell kiadni a feleknek. A kancellária által lefektetett irányelveknek megfelelően, azonban teljesen új elemként belekerült a javaslatba, hogy az igazságszolgáltatásban a felek mellett azok ügyvédjei is jogosultak az adott törvényhatóság területén használatos bármely nyelven készült beadványt beadni, s a bírósággal azon a nyelven érintkezni. Megfelelt viszont a korábbiaknak az a pont, miszerint a községekhez intézett irataikban a megyei hatóságoknak a község nyelvét kell használniuk.

A törvényhatóságok (a megyék, kerületek és a szabad királyi városok mellett a rendezett tanáccsal rendelkező városok is), valamint a bírói hivatalok belső ügykezelési nyelve tekintetében megfelelt a korábbi elveknek, hogy az a magyar legyen, de a törvényhatóságok gyűléseinek szóbeli tanácskozásában használható más nyelv is. Az 1864. december 2-i uralkodói határozatnak megfelelően azonban általános elvként bekerült az, hogy a kancellária egyedi engedélyt adhat a szóbeli tanácskozásokon a magyar nyelv mellőzésére. Továbbá tartalmazta a javaslat – ahogy az már szerepelt a korábbi szabályozástervezetben is –, hogy a szabad királyi városok, a rendezett tanáccsal rendelkező mezővárosok, valamint a szabad kerületek szigorúan lokális gazdasági, egyházi és iskolai ügyekben saját községi nyelvet használhatnak az ügykezelésben, s azokat az ügyeket a törvényhatósági ügyektől elkülönített jegyzőkönyvben azon a nyelven rögzíthetik. Ezen hatóságok azonban az országos hatóságokkal, illetve és egymás között folytatott levelezésükben a magyar nyelvet kötelesek használni, más koronartományok hatóságaival pedig németül érintkezzenek.

A községek számára természetesen ez a törvényjavaslat-tervezet is megerősítette a jogot, hogy ügykezelési nyelvüknek „elvilleg azon nyelv tekintendő, mellyel az illető község lakosainak általában nagy többsége él”. Ennek meghatározásához az uralkodó 1862. júliusi döntését vették alapul, de vegyes lakosságú községek esetében nem statisztikai adatokból, hanem a községi lakosok általánosan elfogadott megállapodásából indultak ki. Ennek hiányában következett az uralkodó által meghatározott út: a felettes járási szolgabíró közbenjárása, ha ez sikertelen (vagy „a községi lakosok ez ügybeni óhajtása iránt alapos kétely forogna fenn”), az ügy a megyekormányzó elé kerül. Ő kísérli meg a konszenzus kialakítását, ha nem sikerül, ő dönt arról, hogy célszerű-e hatósági felügyelettel a községi lakosok szavazása a kérdésben. A szavazás eredményét alapul véve azután a megyekormányzó dönt, döntése ellen az azzal elégedetlenek fellebbezhetnek (feltehetőleg a helytartótanácsához – de ezt nem részletezi a javaslat). Vitatott lehetett azonban, hogy az esetleges helyi szavazásban kik vehetnek részt – erre vonatkozóan az 1862. nyári uralkodói döntés, illetve a korábbi helytartótanácsi törvényjavaslat semmit sem tartalmazott. Ezért most kitértek erre a problémára is: az 1836. évi 9. törvénycikk 1. §-át mint egyedül létező törvényi szabályozást minősítették irányadónak, nem vállalkoztak rendeleti úton bevezetendő új szabályozásra. Ez azonban azt is jelentette, hogy nem egységesítették a szavazási jogosultságra vonatkozó szokásokat. A hivatkozott törvénycikk szerint ugyanis azon községekben, ahol a községi elöljárók megválasztásában szokásjogi alapon

minden lakos részt vett, minden lakos szavazhat; máshol kizárólag csak a háztulajdonosok vagy a polgárjoggal rendelkezők”.²⁹ A helytartótanácsi javaslat azonban ezen a szabályozáson is szűkített volna azzal, hogy előírták: azon városokban, ahol létezik választott képviselő-testület (választott község vagy kültanács),³⁰ csak ennek tagjai vesznek részt a szavazásban. Az 1863-as helytartótanácsi javaslatához hasonlóan tartalmazott az új törvényjavaslat a településeken belüli kisebbségek nyelvhasználati jogait biztosító kitételeket: a községi hatóságok a község hivatali nyelvétől függetlenül kötelesek elfogadni minden, a településen használatos nyelven született beadványt, s határozataikat azon a nyelven kell kiadniuk az ügyfélnek.

A helytartó és a kancellár azonban – ahogy azt már jeleztem – nem jutott egyetértésre a javaslat minden pontját illetően, s a nézetkülönbség mögött fontos politikai megfontolások húzódtak. Egyrészt Pálffy a törvényjavaslatához fűzött, 1865. február 20-i megjegyzéseiben kifejtette, hogy szerinte az uralkodó 1860. évi rendelkezése magában foglalja azt is, hogy a felek beadványaikat anyanyelvükön nyújthatják be a pénzügyi, katonai hatóságokhoz és a kereskedelmi minisztérium alatt álló hivatalokhoz is. Ez azonban kényes kérdésnek számított, mivel az államigazgatás ezen ágai az uralkodó által birodalmi közös ügyeknek (pénzügyek, vám- és kereskedelmi ügyek) vagy saját felségjogai folytán általa, közvetlenül irányított ügynek (hadügyek) minősítették, melyekre a magyar hivatali nyelv visszaállítására nem terjedt ki, így ezek a hatóságok továbbra is a német ügykezelési nyelvet használták Magyarországon (is) mind a belső ügykezelésben, mind pedig érintkezési nyelvként. Zichy kancellár sietett is leszögezni, hogy nézete szerint ezekre az ágakra semmilyen módon nem terjedhet ki a nyelvi szabályozás, hiszen azokat az 1860. október 20-i uralkodói kabineti irat sem említette (ami valóban így is volt).³¹

A helytartó leszögezte azt is, hogy szerinte az ügyvédek a bíróságok „segédközegei”, „s mint ilyeneknek nyelv tekintetében a bírói tisztviselőkkel ugyanazon szabályok alá kell esniök”: csak a magyar nyelvet szabadna használniuk, de legalábbis azt el kell rendelni, hogy ha ügyvéd nem magyar nyelvű iratot ad be, ahhoz csatoljon magyar nyelvű fordítást.

²⁹ 1. § „A Község Birája a Földes-Úr által kijelölt legalább három alkalmas lakosok közül – az esküdt emberek pedig és Kis-Bírák minden földes-úri kijelentés nélkül, és ugyan mind ezek, mind amaz olly helyeken, hol az eddig divatozott gyakorlat szerint a helybeli lakosok öszvevsége minden különbség nélkül befolyt az Előljárók választásába, továbbá is ezen módnak megtartásával, – egyebütt pedig, hol eddig bár melly különböző választási módok divatoznak, minden a helységben vagy annak határában házat, vagy egyéb fekvő javakat bíró, és a választáson jelenlévő helybeli lakosoknak egyenként számítandó szavazatával esztendőnként fognak választani...” *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1897. I–XXI. Szerk. Márkus Dezső. Bp., 1896–1901. (Milleniumi emlékkiadás) VIII. 42.*

³⁰ Pálffy 1862 januárjában a megyei kormányzókat hatalmazta fel, hogy a helyi politikai viszonyok ismeretében döntsék el, hogy egy városban felállítható-e 1848 előtti hagyományok alapján a városi kültanács – de nem választás, hanem általuk történő kinevezés útján. Ezt követően saját hatáskörben intézkedtek a megyei vezetők, s bár Pálffy kezdeményezésére 1863 tavaszától folytak tárgyalások általános szabályozás kibocsátásáról, azokat 1865 tavaszán felfüggesztette az uralkodó. Pálffy körrendelete a megyei és kerületi kormányzókhöz, a pesti királyi biztoshoz és Buda polgármesteréhez. Buda, 1862. január 19. MNL OL D 191 2243.III.1863. Városi kültanácsok szervezése. [Gyűjtőakta.]

³¹ Pálffy jelentésfoglalmazványa Zichyhez. Buda, 1865. február 20. MNL OL D 191 7976.III.1864.; Zichy előterjesztés-foglalmazványa az uralkodóhoz. Bécs, 1865. április 17. MNL OL D 185 1865:265.

Érvelése szerint ellenkező esetben ez a jog „tüntetésekre, a jogügyek bezavarására s az ellenfél védelmének, valamint a bíraskodásnak is szándokos nehezítésére fog felhasználtatni”. Több felet érintő ügyekben pedig akár öt-hat nyelven folyhatna az eljárás. Zichy kancellár ezen észrevételeit is elutasította.³²

A helytartó hangsúlyozta továbbá a helyi kisebbségek nyelvhasználati jogai védelmének fontosságát a szabályozás keretében, mivel vegyes ajkú községekben a kisebbség nem feltétlenül beszéli a többség nyelvét, ráadásul maga a többség „változó és ingadozó [lehet], sőt a szavazat eredménye nem tekintethetik mindig a többség akaratának kifejezéseül”. Zichy kancellár viszont az efféle helyi kisebbségvédelmet fölöslegesnek minősítette, azzal érvelve, hogy az eddigi uralkodói döntések „egy efféle elnyomást vagy nyelvkényszert a községi tagok kisebbsége ellenében teljesen kizárnak”.³³

A legélesebb nézeteltérés a helytartó és a kancellár között a tekintetben alakult ki, hogy a helytartótanács által kidolgozott szabályozás – az 1863. eleji helytartótanácsi törvényjavaslathoz hasonlóan – azt tartalmazta, hogy a nem magyar nyelvű állampolgári beadványokat mindig csak a közvetlen felettes hatóság (járási szolgabíró, esetleg megyei hatóság) legyen köteles azon a nyelven intézni, és a végzést is azon a nyelven kiadni az ügyfélnek, amin beadta. A magasabb hatóságok ellenben ilyen esetben is magyar nyelven „intézzék” belső ügykezelésük folyamán az adott ügyet, sőt a végzést is magyarul írják meg az ügyfél közvetlen felettes hatóságának, amely azután azt már az ügyfél nyelvére továbbítja. A kancelláriai iránylevél viszont ettől élesen eltért. Privitzer alkancellár már az országbírói helyetteshez intézett, 1864. december 10-i iratában is külön felhívta a figyelmet arra, hogy „az összes hatóságok külső ügykezelésére nézve nem csak mindenkinek szabadságában áll nem magyar szerkezetű beadványokat és kérvényeket benyújtani, hanem hogy a felekkeli szó- vagy írásbeli tárgyalásoknak, a vádlottak, tanúk s egyéb érdekettek kihallgatásának is nemzeti nyelvükön kell történniök, s a beadványok és kérvények mindennemű elintézéseinek is egész tartalmuk szerint a beadvány nyelvére kiadmányoztatniok”. Ugyanerre vonatkozott a községekhez intézendő hirdetmény szövegébe a kancellárián beiktatott, már említett hosszabb betoldás, amely a magasabb hatóságokat is kötelezni kívánta az ügyfél nyelvére való válaszadásra.³⁴ (Fontos terminológiai különbség

³² Pálffy jelentésfoglalmazványa Zichyhez. Buda, 1865. február 20. MNL OL D 191 7976.III.1864.; Zichy előterjesztés-foglalmazványa az uralkodóhoz. Bécs, 1865. április 17. MNL OL D 185 1865:265.

³³ Pálffy jelentésfoglalmazványa Zichyhez. Buda, 1865. február 20. MOL D 191 7976.III.1864.; Zichy előterjesztés-foglalmazványa az uralkodóhoz. Bécs, 1865. április 17. [Német nyelvű] MNL OL D 185 1865:265. A német nyelvű levéltári forrásokat saját fordításomban közlöm, s a forrás nyelvét csak ez esetben közlöm a jegyzetben.

³⁴ A helytartótanácsi változat a következőképp szólt: „Egyes nem magyar ajkú ügyfeleknek az országban divatozó más nyelven szerkesztett beadványai nemcsak elfogadandók, de az azokra keletkező végzések és válaszok is a felekkel közvetlen érintkezésben álló tisztviselők által azon nyelven, melyen a beadvány szerkesztve volt, kiadandók.” Ezt a kancellária a következőképp kívánta módosítani: „Egyes nem magyar ajkú ügyfeleknek az országban divatozó más nyelven szerkesztett beadványai nemcsak elfogadandók, hanem a felekkeli szó- vagy írásbeli tárgyalásoknak a vádlottak, tanúk s más érdekettek kihallgatásának is anyanyelvükön kell történniök, s a beadványok és kérvények mindennemű elintézéseinek is egész tartalmuk szerint a beadvány nyelvére kiadmányoztatniok.” Hirdetmény. [Privitzer Pálffyhoz intézett 1865. február 26-i levele másolatának mellékleteként.] MNL OL D 191 22.III.1865.

is kimutatható a két szövegváltozat között, amennyiben a kancellária a beadványt benyújtók „nemzeti nyelvéről” szólt eredetileg, amit már Szent-Ivány is kifogásolt, s helyette „saját nyelv”-et javasolt, a helytartótanács pedig egyszerűen a beadvány nyelvét említette – ez utóbbi változtatást, illetve „nemzeti nyelv” helyett „anyanyelv” használatát végül a kancellária is hajlandó volt elfogadni.) Az uralkodó 1860. október 20-i kabineti irata ezen a ponton nem volt egyértelmű: a határozatok kiküldését illetően a „közvetlenül” határozószót csak a községekhez közvetlenül intézett utasítások és parancsok nyelvét illetőleg használta, az állampolgári beadványoknál nem. Másrészt viszont – ahogy arra már utaltunk – csak a megyei, városi és községi hatóságokat említette, tehát az azokhoz benyújtott állampolgári beadványok vonatkozásában tartalmazta, hogy azok benyújtása után a „végzéseknek” is azonos nyelven kell születniük. Az 1864. december 2-i uralkodói döntés hangsúlyozta, hogy ez a kötelezettség a megyei hivatalokat is kötelezi, ugyanakkor az már a kancellária kiszélesítő értelmezése volt, hogy az országos hatóságokra is kiterjesztettnek tekintette.

Pálffy helytartó sikeres ellenakciója

A súlyos nézeteltéréseket látva Pálffy ahelyett, hogy a kancelláriáról érkezett utasítás szerint átvezette volna a kancellária által követelt módosításokat és elkészítette volna a fordításokat, majd megkezdte volna a publikálást, láthatólag nem mondott le arról, hogy jobb belátásra bírja a kancellárt. 1865. február 28-i dátummal fennmaradt Pálffy helytartótanácsi iratai között egy Zichyhez címzett levele, melynek tanúbizonysága szerint a Szent-Ivány által készített irat átdolgozott, német nyelvre lefordított példányát saját memorandumaként készült Zichynek megküldeni, mint írta, a nyelvkérdés bővebb megvilágosítása céljából. Miközben a fő tartalmi megállapítások tekintetében magáévátette a memorandum álláspontját, tett a szövegben néhány enyhítő módosítást, például kijelentette: a kancelláriai értelmező leiratból „feltehetőleg tévedésből” maradt ki az állampolgári kérvényekre adandó határozatokról szólva a „közvetlenül” határozószó, vagy a nemzetiségi mozgalmakat elmarasztaló sommás megállapításnál hozzátette: kivételt a magyarországi németek képeznek. Az, hogy a memorandumot német nyelvre fordította, s láthatólag németül szándékozott azt Zichynek elküldeni, arra vall, hogy bár levelében nem tesz erre utalást, számolt azzal, hogy Zichy azt a bécsi birodalmi politikusok s talán mindenekelőtt az uralkodó elé fogja „terjeszteni”. Nem tudjuk azonban, hogy végül elküldte-e a dokumentumot, mivel a levél eredetije a német nyelvű memorandumszöveg Pálffy ceruzás javításait tartalmazó példányával együtt csak a helytartótanács iratai között maradt fenn, s a kancellária aktái között nem találtuk nyomát.³⁵

Az látszik valószínűbbnek, hogy Pálffy mérlegelte a memorandumküldés sikerének esélyeit, s úgy ítélte meg, hogy Zichy helyett inkább közvetlenül az uralkodót kell meg-

³⁵ Pálffy levele Zichyhez. Buda, 1865. február 28. Melléklet: Promemoria című feljegyzés. Buda, 1864. december 28. MNL OL D 191 22.III.1865.

céloznia – mégpedig nem nagy ívű eszme-futtatásokkal, hanem konkrét kifogások sorolásával, ami Ferenc József személyiségét tekintetbe véve minden bizonnyal jó döntés volt. 1865. március 3-án Pálffy azzal lepte meg Zichy kancellárt, hogy egy, az uralkodóhoz intézett előterjesztés továbbítására kérte fel, jelezve, hogy az uralkodói válasz megérkezéig függőben tartja az egész ügyet. Előterjesztésében elsősorban a kancellária által a községeknek szánt hirdetmény szövegébe szándékolt betoldást tárgyalta, részletesen kifejtve ellenérveit. Pálffy sem tagadta, hogy a kancellária szövegváltozata az 1864. december 2-i uralkodói döntésen alapul, de joggal mutatott rá, hogy az uralkodó a községekhez intézendő iratokban csak a korábbi három uralkodói döntés nyilvánosságra hozatalát rendelte el, s a hivatalok belső ügykezelését érintő pontot csak a megyei vezetőkhez intézett irat kapcsán említette. Ezért azt indítványozta, hogy ez a kitétel kizárólag a járási és megyei hivatalnokokhoz intézendő, belső utasításban szerepeljen. Azzal érvelt továbbá, hogy ezzel a nem magyar nyelveket nemcsak a felsőbb hatóságok külső érintkezési nyelvébe emelik be, hanem a belső ügykezelésben is többnyelvű gyakorlatra köteleznék azokat, ami korlátozná a magyar nyelv hivatalos nyelv jellegét, pedig azt az 1860. október 20-i uralkodói döntés visszaállítottnak minősítette. A rendelkezés ráadásul nem a megnyugvást, hanem épp ellenkezőleg, a nemzetiségek „folyamatos izgatását” fogja eredményezni. Megemlíttette a pénzügyi és katonai hatóságok nyelvhasználatára vonatkozó véleményét is.³⁶

Zichy kancellár mindezzel szemben határozottan ragaszkodott az állampolgári anyanyelvhasználati jogok kiterjesztő értelmezéséhez és annak nyilvánosság előtti kihirdetéséhez, kijelentve, hogy a „közvetlenül” érintkezést mint megszorító korlátozást nem tartalmazta az uralkodói döntés. Ezen túl azzal is érvelt, hogy bár a felsőbb, országos hatóságok kötelezése a külső érintkezésben a többnyelvű ügyvitelre valóban számtalan gyakorlati nehézséget okozhat eleinte, de csak az 1860. október 20-i határozatok maradéktalan végrehajtása útján válik lehetővé, hogy a magyar hatóságok fellépjenek azon nemzeti mozgalmak ellen, melyek vezetői követeléseiket az október 20-i határozatok körén túlrá akarják kiterjeszteni; ezért van szükség a kihirdetésre.³⁷ Zichy nem hivatkozott az 1863. évi erdélyi országgyűlésnek a hivatali nyelvhasználatra vonatkozó törvényjavaslatára (amelyet az uralkodó 1865 elején szentesített), de javaslataiban felismerhető annak hatása. Ez a törvényjavaslat a magyart, románt és németet egyenrangú országos nyelveknek minősítette, s a törvényhatóságok hivatalos nyelvét azok irányító testületeinek szabad elhatározásától tette függővé, ezzel jóval tágabb kört biztosítva a magyar mellett a többi nyelv hivatali használata számára. A törvény kötelezett minden erdélyi hatóságot bármely országos nyelven beadott állampolgári beadvány befogadására, illetve arra, hogy a határozatot mindig azon a nyelven kell kiadni, amelyen a beadvány született. Zichy javaslataihoz hasonlóan ez sem tartalmazott a községeken belül kisebbség-biztosító rendelkezéseket. (Igaz, a tekintetben viszont Pálffy hivatkozhatott volna e

³⁶ Pálffy jelentése Zichyhez. Buda, 1865. március 3. MNL OL D 185 1865:265.; Pálffy előterjesztés- fogalmazványa az uralkodó számára. [Keltezés nélkül.] MNL OL D 191 22.III.1865.

³⁷ Zichy előterjesztés-fogalmazványa az uralkodóhoz. Bécs, 1865. április 17. MNL OL D 185 1865:265.

törvényre, hogy a községek számára biztosította, hogy a katonai hatóságokhoz is községi nyelvükön folyamodhatnak.)³⁸

Zichy türelme az 1865. március eleji Pálffy-memorandum láttán nyilvánvalóan elfogyott. Március 6-i keltezéssel kérte az uralkodótól Pálffy felmentését helytartói posztjáról. Mint írta, nem látta biztosítottnak, hogy véleményeik összeegyeztethetők legyenek, s Pálffy alárendelje magát a kancellár akaratának, mivel a helytartó meg van győződve, hogy tévedhetetlen az emberek és ügyek megítélésében. Sőt a helytartó már olyan meszsze jutott – hangsúlyozta Zichy –, hogy habozik közzétenni az uralkodó 1864. december 2-i rendelkezését, mi több, az uralkodói döntésre nyilvánosan, a kancellária vezető hivatalnokai jelenlétében emelt hangon „illetlen” megjegyzéseket tett. A jövőben el kell kerülni az ilyen incidenseket, ezért kéri felmentését és más megfelelő posztra helyezését. Utódjának tárnokmesteri minőségben Török Bálint gróf országbíró-helyettest javasolta. Mivel mindeközben folytak az előkészítő tárgyalások az országgyűlés összehívásához szükséges előfeltételekről és teendőkről, Zichy remélhette, hogy a személyes ellentétek feltárása mellett valóban súlyos politikai megfontolásokkal is alátámaszthatja, hogy szükség van a provizórium feloldására Magyarországon, ennek részeként a helytartótanács jogkörének helyreállítására, a haditörvényszékek rendkívüli jogkörének megszüntetésére, s ezekkel együtt a katona helytartó visszahívására. Szintén március 6-án tett ugyanis előterjesztést az uralkodó január végi felhatalmazása alapján ezekben a kérdésekben. Sikeresen igyekezett megnyerni a magyarországi politikát illetőleg megosztott bécsi miniszterek támogatását, akik március 15-i ülésükön egyhangúlag támogatták javaslatát Pálffy helytartó visszahívására. Ferenc József azonban közel egy hónapig nem döntött, majd 1865. április 5-én elrendelte: „Ezek az előterjesztések mellőzendők.”³⁹

Pálffy tehát hivatalban maradt, Zichynek pedig nem volt mit tennie, mint a közte és a helytartó közötti politikai vitáról részletes előterjesztést készíteni az uralkodó számára, s ezen az úton megpróbálni érvényesíteni saját álláspontját. 1865. április 17-i keltezéssel készült előterjesztése, mely a Pálffy memorandumában foglalt ellenvetések határozott visszautasítását, illetve a kancellária által támogatott szövegváltozatok jóváhagyását kérte, valamint azt, hogy Ferenc József utasítsa a helytartót a február 26-i kancelláriai utasítás haladéktalan végrehajtására.⁴⁰ Az uralkodó véleményadásra szólította fel az Államtanácsot, amely május 5-én tárgyalta a konfliktusról. A nemzetiségére nézve horvát Metel Ožegović (1848 előtti helytartótanácsos, báni tanácsí referens, a horvát nemzeti mozgalom híve) referálta az ügyet, aki elkötelezett támogatója volt a magyarországi nem

³⁸ Az 1863–1864. évi erdélyi országgyűlés bizottságjának törvényjavaslata. In: Jakabffy Elemér: Kérelmek, határozatok, tervek, javaslatok és törvényes intézkedések az erdélyi nemzetiségi kérdések megoldására másfél évszázad alatt. [II. közl.] *Magyar Kisebbség* 19 (1940) 3–4. sz. 97–100.

³⁹ Zichy gróf előterjesztése az uralkodó számára. Bécs, 1865. március 6., Az uralkodó döntése. Bécs, 1865. április 5. MNL OL D 186. Magyar udvari kancellária. Elnöki titkos iratok 1865:5.; A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1865. március 15. *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. V. Abteilung. Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff.* Bd. 9. Bearb. Stefan Malfèr. Wien, 1997. 213–223. A politikai folyamatokról lásd Stefan Malfèr: Einleitung. In: uo. XXIII–XXX.

⁴⁰ Zichy előterjesztése az uralkodó számára. Bécs, 1865. április 17. Rajta az uralkodói döntéssel. ÖStA HHStA Kab. Kanzlei. Vorträge KZ 1786/1865. (Fogalmazványát lásd MNL OL D 185 1865:265.)

magyar nemzeti csoportok nyelvhasználati igényeinek, sőt az autonóm közigazgatási kerületek létrehozása programjának is, aminek korábban már jó néhány alkalommal hangot adott. Nem meglepő módon Zichy kancellár álláspontja mellé állt. Az ő kifogásain túlmenően azt is helytelenítette, hogy Pálffy a törvényhatósági jogú városok (királyi városok, rendezett tanáccsal rendelkező városok) esetében különbséget tett ezen városok szigorúan belső, gazdasági, egyházi és iskolai ügyei (melyekre nézve a helytartótanácsi javaslat, láttuk, általuk választott nyelv használatát engedélyezte volna) és törvényhatósági jogkörük között (mely utóbbiakban a magyar nyelv kötelező használatát irányozta elő). Véleményéhez csatlakozott a két korreferens, Karl Geringer báró, aki 1849 őszétől 1852-ig először a polgári ügyek császári biztosaként, majd ideiglenes helytartóként igazgatta Magyarországot, illetve Andreánszky Sándor, az előző évtizedben császári biztos, majd nagyváradi kerületi főispán. A referátum nyomán az Államtanács egyhangú szavazással Zichy előterjesztésének elfogadását indítványozta.⁴¹

Az uralkodói döntés előtt azonban az ügy a minisztertanács elé került, amely Rainer főherceg elnökletével, 1865. május 16-án tárgyalta a kérdést. Thaddäus Peithner von Lichtenfels báró, az Államtanács elnöke referált, természetesen Zichy kancellárt támogatva, s az általa vezetett testület nevében javasolta, hogy az uralkodói döntés szövegére vonatkozó kancellári javaslat szövegét tovább szigorítsák, amennyiben a „megengedem” formula helyett felszólító módban rendelje el a helytartó számára a községekhez intézett hirdetmény azonnali kibocsátását. (Saját véleményként azonban hozzátette, hogy szerinte a külön felszólító módra nincs szükség, mivel a kancellárral szemben a magyarországi helytartó sem rendelkezik kiterjedtebb jogkörrel, mint a többi tartomány helytartója, azaz Zichy egyszerűen saját hatáskörében utasíthatja Pálffyt.) Nádasdy Ferenc gróf erdélyi kancellár azonnal csatlakozott az előterjesztéshez, Esterházy Móric gróf tárca nélküli miniszter ezzel szemben kívánatosnak minősítette, hogy a Pálffy helytartó számára az uralkodó által a rendeleti kormányzás bevezetésekor, 1861. november 5-én biztosított rendkívüli jogkör továbbra is fennmaradjon, legalább az új országgyűlés időtartamára. Ezzel természetesen Zichy ellenében Pálffy önálló véleményalkotásra és fellépésre való jogát védelmezte. Zichy azzal érvelt az azonnali végrehajtásra való utasítás mellett, hogy a tervezett szabályozás csak olyan elemeket tartalmaz, melyek az 1860. október 20-i uralkodói döntésben is benne foglaltatnak, amihez Nádasdy hozzátette: s amelyeket az 1861. évi országgyűlés nemzetiségi bizottmánya maga is megfogalmazott,⁴² tehát biztosra vehető, hogy a következő magyar országgyűlés is helyeselni fogja azokat. Miután Schmerling államminiszter és Ignaz Plener pénzügyminiszter is csatlakozott a kancellár támogatóihoz, a szavazattöbbséggel elfogadott határozati javaslat az utasító nyelvi formulát fogadta el.⁴³

⁴¹ Ožegović összefoglalása, illetve állásfoglalása az ügyről, az Államtanács ülésének jegyzőkönyve, 1865. máj. 5. ÖStA HHStA Kabinettsarchiv. Jüngere Staatsrat. Gremial. 265/1865.

⁴² A hivatali nyelvhasználatra vonatkozó, 1860-as évekbeli szabályozástervezetek összehasonlítását lásd Csernus-Lukács Szilveszter: *New aspects of the language policy in the Kingdom of Hungary, 1860-1868.* [Kézirat, előkészületben.]

⁴³ A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1865. május 16. *Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848-1867.* V/9., 355-357.

Ezekben a hónapokban azonban a politikai klíma végérvényesen megváltozott: 1865. április 7-én sor került a Deák és Augustus közötti utolsó megbeszélésre, s az eredményt magyar és német nyelven írásba foglalták. 1865. április 11-én, a *Pesti Napló* hasábjain megjelent Deák úgynevezett húsvéti cikke, amely a magyarországi közvélemény számára jelezte a készülődőben lévő politikai fordulatot.⁴⁴ Nem meglepő, hogy az uralkodó egyszerűen függőben hagyta a decemberben általa elrendelt szabályozástervezet kérdését, nem döntött Zichy előterjesztéséről. Ennek következtében Pálffy álláspontja érvényesült, s a helytartó csak egy belső hivatali utasítást adott ki a hivatalnokoknak a korábbi rendelkezések szigorú végrehajtásáról, de a községek értesítésére semmiféle formában nem került sor.

Az 1865-ben kidolgozott nyelvhasználati törvényjavaslat két évvel korábban készült társához hasonlóan bekerült a helytartótanácsi akták papírtömegébe, s a feledés homályába merült. Zichy 1865. április 17-i előterjesztését azután Ferenc József elintézés nélkül visszaküldte Zichy június végén kinevezett utódjának, Mailáth György kancellárnak, július 3-án.⁴⁵ Ezzel végleg pont került az ügy végére.

Nem tudjuk, a liberális ellenzékiek által dominált 1865–1868. évi országgyűlés tagjai bármiféle információval rendelkeztek-e a megelőző években kidolgozott két konzervatív nyelvhasználati törvényjavaslatról (feltehetőleg nem), de a történészek az 1868. évi nemzetiségi törvény forrásvidékének feltárásakor nem feledkezhetnek meg azokról, hiszen a közvélemény nem elhanyagolható, bár kisebbségi nézeteit ismerhetjük meg általuk.

Függelék

I. Ferenc József kabineti irata Vay Miklós báró magyar kancellárhoz.

Bécs, 1860. október 20.⁴⁶

Kedves Vay báró! A mai nap kelt elhatározásaim folytán a magyar nyelvet minden közigazgatási hatóságoknál és törvényszékeknél Magyarországon mint hivatalos és ügykezelési nyelvet mind a belső szolgálatban, mind a kölcsönös érintkezésben ismét helyreállítván, rendelem egyszersmind, hogy a városi és falusi községek községi, egyházi és tanodai ügyekben a hivatali nyelv használatát szabadon választhassák; hogy továbbá mindenkinek szabadságában álljon a megyei, városi és községi gyülekezetekben az országban divatozó bármely nyelvet használhatni és bármelyiken beadványokat és kérvényeket a hatóságokhoz intézhetni, amelyekre a végzés ugyanazon nyelven adandó ki; hogy végre a bírósági és közigazgatási tisztviselők mindennemű rendeleteket és parancsokat, melyek közvetlenül a községekhez utasítvák, azon nyelven szerkesszenek, amely ezen község ügyeinek hivatali nyelve leend.

⁴⁴ Hanák: Deák húsvéti cikkének előzményei, 587.

⁴⁵ *Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848-1867. V/9.*, 357. 18. j.

⁴⁶ Bernatzik: *Die österreichischen Vergassungsgesetze*, 201–203. A szöveg magyar nyelvű fordításához felhasználtam az egykorú hirdetményét, illetve Kónyi Manó szövegváltozatát. Lásd a 3. és 4. jegyzetet.

A pesti egyetem oktatási nyelvére nézve elvileg kijelentem, hogy az 1848. év előtti tényleges állapot kiindulási pontul szolgáljon. Miután azonban a magasb tudományos oktatásnak általános érdekei mélyebben beható megfontolást és méltányolást igényelnek, a magyarországi bíbornok-prímásnak és az illető tanári testületnek meghallgatása után a magyar királyi helytartótanács ezen tárgynak végleges elintézésére nézve Nékem alapos javallatot tenni, azalatt is pedig intézkedni fog, hogy a pesti egyetemenéli előadások az Általam megállapított elvnek lehető alkalmazásával minél előbb megnyitassanak. A középtanodák-náli közoktatási nyelvre nézve királyi helytartótanácsom az illető egyháznagyokat és közigazgatási hatóságokat, valamint szintén ezen oktatási intézetek tanítói testületét is meg fogja hallgatni azon kérdésről, vajon és minemű módosítások mutatkoznak az azoknál divatozó közoktatási nyelvre nézve szükségeseznek vagy kívánatosoknak, és ennek utána javallatait magyar királyi kancelláriám útján Nékem haladéktalanul fölterjesztendi.

Végre kijelentem, miszerint szilárd elhatározásom következtében, valamint ezen, úgy mindazon tereken, hol különféle nyelvek és nemzetiségek érdekei érintkeznek, bárminemű erőszakot vagy nyomást éppen úgy, mint minden nemzetiségi és nyelvbeli ellentétek illetéktelen előidézését, előmozdítását és elkeserítését egész eréllyel akadályozni fogom.

II/1. Ferenc József határozata Arad megyei román értelmiségiek beadványáról. Laxenburg, 1862. július 27.⁴⁷

... a községek községi nyelvüül elvileg azon nyelv leszen tekintendő, mellyel az illető község lakosainak általában nagy többsége él; mely körülménynek meghatározásánál a meglévő statisztikai táblázatok használandók. Vegyes ajkú lakossággal bíró községekben ezzel kapcsolatban esetleg előforduló panaszok alkalmával az illető járási szolgabíró köteles az érdekelt felek között megnyugtató egyezséget eszközölni; amennyiben ez nem sikerülne, vagy amennyiben a községi lakosok ez ügybeni óhajtása iránt kétely forogna fenn, az ügy elintézés végett az illető megyei kormányzó elé terjesztendő; ennek teendőihez tartozandván meghatározni, vajon azon esetben, ha neki sem sikerülne a használandó községi nyelv tekintetében a megnyugtató egyezményt létrehozni, a használandó községi nyelv iránt a községben közvetlen hatósági felügyelet alatt szavazást rendel-e el. A jegyzőkönyvbe foglalandó szavazat eredménye alapján a megyei kormányzó jogosult a szavazati eredmény alapján határozni; a határozattal elégedetleneknek feljebb folyamodási joguk fennmarad.

⁴⁷ Forgách előterjesztése az uralkodóhoz. Bécs, 1862. április 29. Rajta az uralkodó döntése. Laxenburg, 1862. július 27. MNL OL D 185 1862: 570. A szöveg magyar nyelvű fordításához felhasználtam Forgách Antal leiratát Pálffyhoz (Bécs, 1862. szeptember 13. Melléklet. MNL OL D 191 16 521.III.1862.).

II/2. Ferenc József kabineti irata Forgách Antal gróf magyar kancellárhoz. Laxenburg, 1862. július 27.⁴⁸

Kedves Forgách gróf!

Azon komoly szándéktól vezérelve, hogy valamennyi népem egyenjogúságának alapelve a Magyarországon lakó nemzetiségekre vonatkozóan is megvalósuljon, megbízom magyar udvari kancelláriámat, hogy Magyarország helytartójának előzetes meghallgatása után dolgozzon ki és terjesszen Elém egy törvényjavaslatot, mely Magyarországon nem magyar ajkú lakosainak jogait nyelvüket és nemzeti fejlődésüket illetően meghatározza és világosan rögzítse.

Fenntartom magamnak, hogy a törvényjavaslatot a következő országgyűléssel közlendő királyi propositiók sorába felvegyem.

III. Ferenc József határozata. Bécs, 1863. február 17.⁴⁹

Miközben a román községek hivatali nyelvét illetően 1862. július 27-i kéziratomban kiadott rendelkezéseknek Magyarországon szlovák ajkú lakosok által lakott megyéire való alkalmazását engedélyezem, más tekintetben tudomásul veszem ezen előterjesztés tartalmát, ahogy a szlovák nyelv tannyelvként való használatára vonatkozó intézkedéseket is, de magyar udvari kancellárom az 1862. július 27-i kéziratomban értelmében elém terjesztendő, Magyarország nem magyar ajkú lakosainak jogait meghatározó törvényjavaslat kidolgozásakor újra mérlegelje és vegye megfelelő figyelembe a szlovákok most visszazárt folyamodványában kinyilvánított óhajait.

IV. Ferenc József határozata. Schönbrunn, 1864. december 2.⁵⁰

Az előterjesztésnek megfelelően Magyarországon öszves községeihez egy az illető község hivatali nyelvén szerkesztendő hirdetmény bocsátassék, mely tartalmazza Magyarország különböző nemzetiségei számára az 1860. évi október 20-i, az 1862. évi július 27-i és az

⁴⁸ MNL OL D 189 Abszolutizmus kori levéltár. M. kir. udvari kancellária. Általános iratok 1862:12 615. Közli: Malfèr: Empfangen, nicht verstanden, 172. Saját fordításomban közlöm.

⁴⁹ MNL OL D 191 7976.III.1864. A szöveg magyar nyelvű fordításához felhasználtam a helytartótanács által a községekhez intézendő hirdetményben található magyar nyelvű szövegváltozatot (MNL OL D 191 7976. III.1864.), illetve a következő iratot: Károlyi László leirata Pálffyhoz. Bécs, 1863. március 19. MNL OL D 215 Abszolutizmus kori levéltár. M. kir. helytartótanács. Tanácsi iratok. II. Közigazgatási kútfő 24 326-II-9-1863.

⁵⁰ Abschrift einer a. h. Entschließung vom 2. Dezember 1864. Z 21 340. MNL OL D 185 1865:265. A szöveg magyar nyelvű fordításához felhasználtam a helytartótanács iratai között található magyar nyelvű tartalmi összefoglalót (MNL OL D 191 7976.III.1864.).

1863. évi február 17-i kézirataim erejénél fogva nyelvük használata tekintetében engedélyezett jogokat szószerinti fordításban.

A megyei kormányzók az ezen kéziratokban foglalt szabályok pontos keresztülvitele fölött gondosan őrködni, az azokat megsértő tisztviselőket szigorú feleletre vonni és körútjaik alkalmával maguknak azok szoros megtartásáról személyes meggyőződést szerezni kötelesek.

A megyei kormányzók különösen az 1860. évi október 20-án kelt kéziratom határozványának szigorú érvényesítésére utasítandók, mely szerint a bírósági és közigazgatási tisztviselők a közvetlenül a községekhez intézett mindennemű rendeleteket és parancsokat azon nyelven szerkeszteni kötelesek, mely ezen községeknek községi hivatali nyelve. Egyúttal a megyei kormányzók arra is figyelmeztetendők, hogy ezen kézirat értelmében az özsves hatóságok külső érintkezésére nézve nemcsak mindenkinek szabadságában áll nem magyar nyelvű beadványokat és kérvényeket benyújtani, hanem a felekkel történő minden szóbeli vagy írásbeli tárgyalásoknak, a vádlottak, a tanúk és más érdekeltek kihallgatásának is nemzeti nyelvükön kell történni, s a beadványokra és kérvényekre született mindennemű végzéseket is egész tartalmuk szerint a beadvány nyelvén kell kiadni.

Ezen határozatok értelmében kell tehát feltétlenül a megyei törvényszékeknek is eljárniok, s hasonlóképpen gondoskodniok arról, hogy a községek abbéli joga, mely szerint a hatóságokkal való érintkezésben minden kivétel nélkül saját nyelvöket használhatják, semmi részben ne korlátoltassék.

Engedélyezem, hogy magyar királyi udvari kancelláriám több, túlnyomóan román, szerb és szláv lakosságú megyére és szabad királyi városra nézve tett abbéli intézkedése, mely szerint azok közügyek tárgyalásánál anyanyelvöket használhassák, épségben tartassék, és különös tekintetre méltó indokokból más megyéknek és városoknak is hasonló kedvezmény engedélyeztessék.

Ezekkel az Arad megyei románok panasza is orvoslást nyernek.

Egyébiránt várom az újonnan szervezendő bíróságok nyelvhasználatát minden vonatkozásban szabályozó ideiglenes utasítás tervezetének a lehető leggyorsabb előterjesztését, melynek kidolgozásánál, ahogy az 1862. július 27-i és 1863. február 17-i kéziratomban elrendelt, a nemzetiségi viszonyok szabályozását illetően az országgyűlésre előkészítendő törvényjavaslat megfogalmazásában is, megfelelő módon tekintetbe kell venni az e tárgyra vonatkozóan előterjesztett valamennyi panaszt és kérelmet.

A HIDEGHÁBORÚ ÉS A NÉMETKÉRDÉS ÜTKÖZŐZÓNÁJÁBAN

A Magyar Népköztársaság és a két német állam közti kulturális kapcsolatok (1949–1989)

ANDREAS SCHMIDT – SCHWEIZER

.....
IN THE BUFFER ZONE OF THE COLD WAR AND
THE GERMAN QUESTION
Cultural Relations between the Peoples's Republic of Hungary and
the Two German States (1949–1989)

The present study deals with German–Hungarian cultural relations in the four decades from 1949 to 1989, i.e. the foreign cultural policy of the People's Republic of Hungary towards the two German states and the cultural diplomacy of the German Democratic Republic and the Federal Republic of Germany towards Hungary during the Cold War era. In doing so, it deals with a – hitherto unresearched – section of the history of German–Hungarian relations that was not only very complex and multi-layered in terms of content, but was also particularly changeful, contradictory and charged with tension in terms of its course and strongly influenced by antagonistic ideological factors.

Keywords: Germany, Hungary, culture, cultural relations, Cold War, international relations, intergovernmental relations
.....

A tanulmány¹ a német–magyar kulturális kapcsolatokat elemzi az 1949 és 1989 közötti négy évtizedben; tárgyalja a Magyar Népköztársaság két német állam irányába folytatott külügyi kultúrpolitikáját és a Német Demokratikus Köztársaság (= NDK), valamint a Német Szövetségi Köztársaság (=NSZK) Magyarországgal fenntartott kulturális diplomáciáját a hidegháborús korszakban. A német–magyar kapcsolatok történetének egy eddig fel nem dolgozott részterületével foglalkozik,² amely nemcsak tartalmát illetően tekinthető rendkívül komplexnek és sokrétűnek, hanem a kapcsolatok alakulását tekintve is változatos időszak volt, ellentmondásokkal és feszültségekkel teli, ráadásul jelentősen befolyásolták

Andreas Schmidt–Schweizer, tudományos főmunkatárs, BTK TTI, Jelenkortörténet témacsoport.

- ¹ A tanulmány egy, az 1949–1990 közötti nyugatnémet–magyar kapcsolatokat vizsgáló projekt keretében készült a BTK Történettudományi Intézetben. A szerzőt és kollégáját, Dömötörfi Tibort a kutatásban az OTKA (K-81562) támogatta. (A kézirat lezárása: 2019. szeptember 21.)
- ² Annak ellenére, hogy mind Németországban, mind Magyarországon nagyon sok dokumentum maradt fenn a kérdésről, eddig nem született tudományos elemzés róla. Csak néhány részkérdést tárgyaló munka jelent meg mostanáig a német–magyar kulturális kapcsolatokról. (Lásd a hivatkozott műveket.)

az antagonisztikus világnézeti ellentétek is.³ Ebben a világban, Európa és Németország kettéosztottsága által jellemzett történelmi korszakban a kelet–nyugati kapcsolatok, illetve a tömbök közötti konfrontációk, és mindenekelőtt a németkérdés, szükségszerűen kihatottak a német–magyar kulturális kapcsolatok alakulására is.

Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy felvázoljam a német–magyar kulturális kapcsolatok alakulását, a célkitűzésekre, intézkedésekre és a tényleges eredményekre koncentrálni. A kapcsolatokat hat, egymástól világosan elválasztható szakaszra bontva vizsgálom. A periodizáció elsősorban a nyugat- és keletnémet–magyar kulturális kapcsolatok változó intenzitásán és minőségén alapul, valamint figyelembe veszi a két német állam magyar kulturális életben betöltött változó súlyát is. Az empirikus-deszkriptív szinten túl megkísérlem a belpolitikai, német és világpolitikai történések figyelembevételével elemezni az adott folyamatokat, és ennek a problematikus hármas viszonyrendszernek az alapvető kihívásait. A főleg makroszintre koncentráló vizsgálat keretében természetesen csak esetenként van mód arra, hogy kitérjek néhány, számomra meghatározónak tűnő aspektusra, s csupán az illusztráció kedvéért mutatok be olykor konkrét, jellemző példákat. A terjedelmi korlátok miatt teljesen le kellett mondanom a három állam vezető grémiumaiban folyó, kultúrpolitikát érintő viták elemzéséről. Végezetül rövid pillantást vetek e kulturális kapcsolatok történetének hosszú távú, ma is létező kihatásaira.

A tanulmány kulcsfogalmai, a „kulturális kapcsolatok” [Kulturbeziehungen], a „kulturális érintkezés” [kulturelle Kontakte], a „külső kulturális kapcsolatok” [Außenkulturbeziehungen] és a „külső kulturpolitika” [auswärtige Kulturpolitik] rövid magyarázatra szorulnak.⁴ A kulturális kapcsolatok hivatalos, állami, tartományi szinten zajlanak, és államközi szerződéseken, megállapodásokon és megegyezéseken alapulnak. A kulturális érintkezések kialakulhatnak az állami szint alatt is, a hivatalosan, államközi szerződésekkel nem szabályozott területeken. A külső kulturális kapcsolatok aktorai állami szervek, vagy állam által ellenőrzött, közvetlenül, esetleg közvetetten befolyásolt intézmények, magántársaságok vagy vállalatok, egyesületek és művészeti csoportok stb., valamint magánszemélyek. A tárgyalt korszakban meghatározó szerepet játszott az állami szint és az állam által irányított aktivitás – mindenekelőtt a kommunista rendszerek sajátosságai, illetve ebből következően a kulturális érintkezések speciális keretfeltételei miatt. A kulturális kapcsolatok közé elsősorban az oktatás és nevelés, tudomány és felsőoktatás, művészet (irodalom, zene, festészet, szobrászat, színház, film), nyelvápolás, ifjúsági kapcsolatok, sport és tömegmédiaterén működő érintkezést sorolom.⁵ A tudományos

³ Ezzel szemben a Magyarország és a két német állam közötti gazdasági kapcsolatokat sokkal inkább a pragmatikus gazdasági érdekek irányították, és azokat folyamatos növekedés jellemezte a négy évtized alatt.

⁴ A fogalmak tisztázásához lásd Horst Harnischfeger: *Auswärtige Kulturpolitik*. In: *Handbuch der deutschen Außenpolitik*. Hrsg. Sigmar Schmidt – Gunther Hellmann – Reinhard Wolf. Wiesbaden, 2007. 713–723.; Martin Praxenthaler: *Die Sprachverbreitungspolitik der DDR. Die deutsche Sprache als Mittel sozialistischer auswärtiger Kulturpolitik*. Frankfurt am Main, 2002. 2–10.

⁵ A kultúra különböző területeire a Werner Maihofer által használt definíciót használom. Werner Maihofer: *Kulturelle Aufgaben des modernen Staates*. In: *Handbuch des Verfassungsrechts*. Hrsg. Ernst Benda – Werner Maihofer – Hans Jochen Vogel. Berlin [West], 1983. 977. A fő területek egyikét, a vallást a vizsgálatban

kapcsolatokat illetően elkülönítem egymástól az ideológiailag kevésbé érzékeny technikai-tudományos, és a világnézetileg problémásabb bölcsészet- és társadalomtudományi területet. A „külföldi kultúrpolitika”, „külföldi kultúrpolitika”, illetve „kulturális diplomácia” mind a többé-kevésbé kölcsönösségen alapuló kulturális kapcsolatok alakításának eszközei. Mint általában a külpolitikában, természetesen itt is mindig nemzeti érdekekről és hatalmi politikáról van szó⁶ – mondjon bármit az idealista retorika –, s a mozgatórugókat és célokat mindig alapos vizsgálat tárgyává kell tenni.

A „hidegháború”⁷ mint a korszak világpolitikai háttere és az abból fakadó konfliktusok és cselekvési kényszerek határozták meg döntően a három állam politikai akcióradiuszát mindenkori szövetségi rendszerében, így a külügyi kultúrpolitikában is. A „németkérdés”⁸ fogalom arra a problémára utal, ami Németország második világháborút követő felosztásából és a két német állam különböző táborokhoz való tartozásából fakadt, és arra a feszültségre utal, ami abból keletkezett, hogy mindketten a német államiság, nemzet és kultúra képviselőjeként léptek fel a külföld felé. Németország felosztása ezzel a két német állam kultúrpolitikai törekvéseit illetően szükségképpen olyan éles versengéshez vezetett, amelyre számolnia kellett minden harmadik államnak, így Magyarországnak is.⁹

A Harmadik Birodalom összeomlása, Németország és Magyarország megszállása, a 400 000 magyarországi német csaknem felének erőszakos kitelepítése¹⁰ után az államközi kapcsolatok megszűntek, s így a német–magyar kulturális kapcsolatok is csak 1949 őszén indultak újra. Az egyre élesedő hidegháború és a sztálinizmus feltételei között természetesen csak az 1949. augusztus 20-án kikiáltott Magyar Népköztársaság és az

---

figyelmem kívül hagyom, mert ebben az összefüggésben nem játszott szerepet, szemben pl. a nyelvapolás területével, amely – később bemutatandó okokból – kiemelkedő jelentőséget kapott a témában.

- ⁶ Horst Harnischfeger a külügyi kultúrpolitika kapcsán megállapítja, hogy abban „döntő jelentőségű, hogy az államok külpolitikájuk általános céljai érdekében megpróbálnak a kultúra eszközével is befolyást gyakorolni a többi államra, vagy befolyásukat, illetve hatalmukat a kulturális kapcsolatokon belül is növelni.” Harnischfeger: *Auswärtige Kulturpolitik*, 713.
- ⁷ A hidegháborúhoz az újabb publikációk közül lásd John Lewis Gaddis: *Der Kalte Krieg. Eine neue Geschichte*. München, 2007. A klasszikusok közül lásd Wilfried Loth: *Die Teilung der Welt 1941–1955*. München, 1987. Magyarország szerepéről a hidegháborúban legújabban lásd Békés Csaba: *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika, 1944–1991*. Bp., 2019.
- ⁸ A németkérdésről lásd *Die deutsche Frage in der Weltpolitik*. Hrsg. Jost Dülffer – Wolfgang Michalka. Stuttgart, 1986.; Eberhard Schulz: *Die deutsche Frage und die Nachbarn im Osten. Beiträge zu einer Politik der Verständigung*. München, 1989. (Schriften des Forschungsinstituts der Deutschen Gesellschaft für Auswärtige Politik.)
- ⁹ A nyugat-, illetve keletnémet külügyi kultúrpolitikáról lásd Johannes Paulmann: *Auswärtige Repräsentationen nach 1945. Zur Geschichte der deutschen Selbstdarstellung im Ausland*. In: *Auswärtige Repräsentationen. Deutsche Kulturdiplomatie nach 1945*. Hrsg. Johannes Paulmann. Köln, 2005. 1–32.; Olivia Griese: *Auswärtige Kulturpolitik und Kalter Krieg. Die Konkurrenz von Bundesrepublik und DDR in Finnland 1949–1973*. Wiesbaden, 2006. 23–54.; Christian Saehrendt: *Kunst als Botschafter einer künstlichen Nation. Studien zur Rolle der bildenden Kunst in der Auswärtigen Kulturpolitik der DDR*. Stuttgart, 2009. (Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte. Bd. 27) 47–89.; Praxenthaler: *Die Sprachverbreitungspolitik der DDR*, 27–39., 96–161.; Ingrid Muth: *Die DDR-Außenpolitik 1949–1972. Inhalte, Strukturen, Mechanismen*. Berlin, 2000. (Forschungen zur DDR-Gesellschaft) 14–53. Magyarországról nem állnak rendelkezésre hasonló elemzések.
- ¹⁰ A magyarországi németek elűzéséről és annak nemzetközi, valamint magyarországi összefüggéseiről lásd Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét, 1993.

1949. október 7-én alapított Német Demokratikus Köztársaság közötti kapcsolatfelvételtől lehetett szó.

A kulturális kapcsolatok első szakasza (1949–1959)

A német–magyar kulturális kapcsolatok első szakasza az 1949 és 1959 közötti évtizedet fogta át. Alig néhány héttel az NDK és Magyarország közti diplomáciai kapcsolatok felvételét követően (1949. október 19.) Kelet-Berlin kezdeményezte¹¹ a kulturális kapcsolatok felvételét Budapestenél.¹² Ennek eredményeként írták alá 1950. június 24-én az első egyezményt az NDK és Magyarország közötti kulturális együttműködésről.¹³ A mindössze tizenegy cikkelyt magában foglaló szerződésben a felek célul tűzték ki „a fasiszta és militarista ideológia legyőzését”, és nagy általánosságban rögzítették, hogy együttműködnek az oktatásügy, tudomány, média, propaganda, színház, film és zene területén.

Minden ilyen, Kelet-Európában megkötött bilaterális szerződés mögött természetesen felfedezhető a Kreml hatalmi politika és ideológia által motivált azon elvárása, hogy a szatellitállamok kulturális életüket a „szocialista realizmus” jegyében, szovjet mintára alakítsák át.¹⁴ De magának a kelet-berlini rezsimnek is érdekében állt, hogy az NDK önálló – a Konrad Adenauer vezette Német Szövetségi Köztársaság által megkérdőjelezett – állami létét nemzetközi porondon is demonstrálja,¹⁵ és propagálja a „szocialista német kultúra” alternatíváját az NSZK „fasiszta, imperialista és militarista” kultúrájával szemben.¹⁶ Budapest pedig nyilvánvalóan azért volt érdekelt a kulturális kapcsolatok felvételében, mert a német nyelvnek az országban még mindig nagy volt a presztízse. Jellemző volt az akkori helyzetre, hogy az 1950-es években a gazdasági és kulturális érintkezés Magyar-

¹¹ 1949. október végén a frissen felállított kelet-berlini misszió vezetője közölte a kommunista párttal, hogy a „demokratikus német kormány” a közeljövőben kulturális egyezményt kíván kötni Magyarországgal, és érdeklődik, hogy mikor kezdhetnék meg a tárgyalásokat. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) 276. f. 80/1949/ 16. ő. e. Lapszámozás nélkül.

¹² Ehhez lásd 26. sz. jegyzőkönyv a SED Politikai Bizottságának 1949. június 10-i üléséről. 2. Bundesarchiv Berlin (= BA) DY/30/IV 2/2/26. Lapszámozás nélkül.

¹³ Az egyezmény eredeti példányát magyar és német nyelven a Német Külügyminisztérium Politikai Levéltárában [Politisches Archiv des Auswärtigen Amts] (= PA AA) őrzik Berlinben. MfAA V 883.

¹⁴ Kelet-Európa szovjetizálásáról lásd Zbigniew K. Brzezinski: *Der Sowjetblock. Einheit und Konflikt*. Köln, 1962. Újabbban *The sovietization of Eastern Europe. New perspectives on the postwar period*. Ed. Balázs Apor – Péter Apor – Arfon E. Rees. Washington, 2008.

¹⁵ Megjegyzendő, hogy maga Moszkva is csak az 1950-es évek közepétől tekintette végleges megoldásnak az NDK önálló állami létét. Lásd Joachim Scholtyseck: *Die Außenpolitik der DDR*. München, 2003. (Enzyklopädie Deutscher Geschichte. Bd. 69) 5–15.; Hermann Wentker: *Außenpolitik in engen Grenzen. Die DDR im internationalen System 1949–1989*. München, 2007. (Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte. Bd. 72) 96–99.

¹⁶ Az NDK első évtizedeinek külpolitikai érdekeivel kapcsolatosan Ingrid Muth szerint a legfontosabb törekvés volt „... az NDK, mint önálló, szuverén, a nemzetközi jog alanya létezésének és stabilitásának külpolitikai biztosítása; [...] az NDK korlátozások nélküli, nemzetközi jogi elismerése, mint második német állam, és a nemzetközi tekintély megszerzése az NSZK társadalmi alternatívájaként.” Muth: *Die DDR-Außenpolitik*, 49. Lásd még Saehrendt: *Kunst als Botschafter*, 50., 60–61.

ország és a többi keleti tömbhöz tartozó állam között még gyakran német és nem orosz nyelven zajlott.¹⁷

A gyakorlatban a keletnémet–magyar kulturális kapcsolatok ebben az időszakban meglehetősen vontatottan fejlődtek, s az éves munkatervekben megfogalmazott, amúgy is szerény célkitűzéseknek csak a töredéke teljesült. Többnyire egy-egy rendezvény a filmművészet, zene, festészet és irodalom terén, valamint természettudományi, technikai és orvosi találkozások különböző kongresszusokon. 1952-ben, a keletnémet–magyar kulturális kapcsolatok kezdeti szakaszának legaktívabb évében, az októberben, Budapesten tartott Német Kultúra Hete és az ezzel egy időben, Berlinben megrendezett Magyar Kultúra Hete, valamint a német filmhetek Magyarország különböző településeinek a leglátogatottabb kulturális rendezvények közé tartoztak.¹⁸ Az 1950-es években a keletnémet–román kulturális érintkezés is hasonlóan gyenge intenzitású volt, ezért Peter Ulrich Weiß disszertációjában ezt a korszakot találóan a „lendület nélküli kulturális kapcsolatok”¹⁹ időszakának nevezte. Mindez részben a szükséges infrastruktúra és a kvalifikált szakemberek hiányára vezethető vissza,²⁰ részben pedig arra, hogy a gazdasági újjáépítés és a kommunista hatalom konszolidációja elsőbbséget élvezett a „szocializmus építésének” kezdetén. Ráadásul a Sztálin halála utáni súlyos belső megrázkódtatások az NDK-ban (1953. június), Lengyelországban és Magyarországon (1956. nyár/ősz) hosszú időre teljesen háttérbe szorították a kulturális téren való együttműködés fontosságának kérdését.

Ebben az időszakban semmiféle hivatalos kulturális kapcsolat nem létezett a Magyar Népköztársaság és az NSZK között.²¹ Sztálin halála után, 1954-től kezdve azonban történetek marginális, informális érintkezések, különböző, általában Nyugat-Németországban tartott konferenciákon (mindenekelőtt orvosi és természettudományos területeken), sporteseményeken és a film, zene, valamint a vásárok területén.²² A nemzetközi enyhülés nyomán – a desztalinizációval összefüggésben – 1955–1956-ban, a magyar külügyminisztériumban először mérlegelték, hogy – a szoros történelmi kapcsolatokra való tekintettel – a Nyugat-Németországgal fenntartott kapcsolatokat intenzívebbé kellene tenni, és újra fel kellene venni a hivatalos kulturális kapcsolatokat. Abból indultak ki Budapesten,

¹⁷ Lásd ehhez a Fritz Valjavec vezette „Studiengruppe Südost” 1955-ös elemzését. „A német nyelv értéke Magyarországon.” PA AA B 42/82. Lapszámozás nélkül.

¹⁸ Lásd a keletnémet külügyminisztérium 1952. október 25-i összeállítását. BA DC/20/15705. Lapszámozás nélkül.

¹⁹ Peter Ulrich Weiß: *Kulturarbeit als diplomatischer Zankapfel. Die kulturellen Auslandsbeziehungen im Dreiecksverhältnis der beiden deutschen Staaten und Rumäniens von 1950 bis 1972.* München, 2010. 88.

²⁰ A kommunista államok kulturális diplomatai általában megbízható pártfunkcionáriusok voltak, célirányos szakértelem nélkül. A SED vezetése is tudatosan szakított a korábbi német külügyminisztérium személyzeti politikájával. Vö. Muth: *Die DDR-Außenpolitik*, 157.

²¹ Hivatalos kapcsolatok ebben az időszakban csak gazdasági téren működtek. Míután 1948 augusztusában a németországi amerikai és brit katonai kormányzóság kereskedelmi szerződést kötött a magyar állammal, a frissen megalapított NSZK és Magyarország ezekhez kapcsolódva elkezdhette felépíteni gazdasági kapcsolatait, és 1950 márciusában a két ország aláírta az első jegyzőkönyvet az országok közti áruforgalomról. *Bundesanzeiger* Nr. 126. 1950. július 5. 1.

²² A magyar külügyminisztérium Németország ügyosztályának feljegyzése. 1956. május 28. MNL OL XIX-J-1-k (NSZK, Admin., 1948–1963) 1. d. 26. t. Lapszámozás nélkül.

hogy a múltban „különösen szellemi, kulturális vonatkozásban a kapcsolatok jelentős része a két nép előrehaladásának, kulturális felemelkedésének ügyét” szolgálta, és javaslatot tett arra, hogy a következő gazdasági konzultációkon folytassanak megbeszéléseket a kulturális kapcsolatok helyzetéről is.²³ E mögött a kezdeményezés mögött minden bizonynyal az a magyar törekvés húzódott meg, hogy a kulturális kapcsolatok felvételével az ország – legalább részben – megszabaduljon a Sztálin alatt előírt, NDK-ra fókuszáló, egyoldalú kulturális orientáció, illetve a szovjetizálás szorításából, és „visszatérjen Európába”. Adenauer Németországa azonban – akármennyire is az volt a célja akkoriban a külügyi kultúrpolitikának, hogy helyreállítsa a megszakadt kulturális kapcsolatokat,²⁴ nem volt érdekelt abban, hogy egy szovjet szatellitállammal – amely ráadásul hivatalosan is elismerte az NDK létezését – felvegye a hivatalos kulturális kapcsolatokat.²⁵ Végül a magyar külügyminisztériumi törekvések amúgy is tárgytalanná váltak az 1956. őszi népfelkelés leverése,²⁶ majd a Kádár János vezette kommunista párt megtorló politikája miatt.²⁷

A kulturális kapcsolatok második szakasza (1959–1965)

A német–magyar kulturális kapcsolatok második szakaszában is Kelet-Németország élvezett Magyarország számára abszolút prioritást. Kelet-Berlin és Budapest ekkor már intenzíven törekedett arra, hogy kulturális érintkezéseiket – különösen, miután 1956 utórezgései elmúltak – a szocialista világrendszer posztsztálini korszakban való konszolidációja jegyében konkrét tartalommal töltsék meg, és megteremtsék az ehhez szükséges infrastruktúrális, személyi és szerződésbe foglalt előfeltételeket. Ezen túl Kelet-Berlin ekkor határozta el, hogy a kb. 200 000 Magyarországi német kulturális „gondozását”

²³ MNL OL XIX-J-1-k (NSZK, Admin., 1948–1963) 1. d. 26. t. Lapszámozás nélkül. Lásd még Andreas Schmidt-Schweizer – Dömötörfi Tibor: Adenauer és a „keleti olvadás”. Az NSZK, a Szovjetunió és Magyarország viszonyáról 1955–1956-ban. *Világtörténet* (2008) 2. sz. 61.

²⁴ Külügyi kultúrpolitika a Német Szövetségi Köztársaságban. Koncepcionális alapok és szervezeti fejlődés 1945 után. A Német Szövetségi Gyűlés Tudományos Szolgálatának összefoglalója. Bearb. Otto Singer. WF X – 095/03. 2003. december 22. 6. Az 1950-es és korai 1960-as években az illetékes kormányzati szervek mindenekelőtt a megfelelő intézmények (Goethe-Institut, Alexander von Humboldt-Stiftung, Deutsche Welle, külföldi német iskolák stb.) (új)alakításával voltak elfoglalva, miközben a külügyi kultúrpolitikai koncepció fókuszában a „rehabilitáció” kérdése állt, tehát „az NSZK világban elfoglalt helyének és tekintélyének normalizálása”. Uo. 11.

²⁵ Ebben az összefüggésben meg kell említeni az úgynevezett Hallstein-doktrínát. Ez eredeti formájában (1955) kimondta, hogy Bonn „barátságtalan lépésnek” tekinti, ha más kormányok Nyugat-Németország mellett az NDK-val is felveszik a hivatalos kapcsolatokat. Részletesen lásd Werner Kilian: *Die Hallstein-Doktrin. Der diplomatische Krieg zwischen der BRD und der DDR 1955–1973*. Berlin, 2001. (Zeitgeschichtliche Forschungen. Bd. 7.)

²⁶ A magyar népfelkelésről és az azt követő megtorlásról lásd Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Bp., 1999. 385–416.

²⁷ A Kádár-rezsim bonni éles politikai elítélése ellenére a nyugatnémet–magyar gazdasági kapcsolatokat már 1957 közepén csendben, szerződésileg újraszabályozták, illetve ismét felvették a szabályozott kereskedelmi kapcsolatokat. *Die politisch-diplomatischen Beziehungen in der Wendezeit 1987–1990*. Hrsg. Andreas Schmidt-Schweizer. München, 2018. (Quellen zu den Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und Ungarn 1949–1990. Bd. 3) 18–20.

is magára vállalja. Az NDK már 1957-ben elkezdett kulturális (és természetesen ideológiai) téren befolyást gyakorolni a német kisebbségre, és ez a törekvése 1958–1959-ben – magyar kérésre²⁸ – tovább erősödött. Ettől kezdve „a magyarországi németek iskoláinak és kulturális egyesületeinek nagy mennyiségben tankönyveket, szakirodalmat, gazdasági és kulturális problémákkal foglalkozó nyomtatványokat” küldött.²⁹ 1959 után német nyelvű kulturális rendezvényeket és nyári kurzusokat tartott magyarországi német fiataloknak, és keletnémet nyelvtanárokat és professzorokat is küldött Magyarországra. Az 1950-es évek végére ezzel kikristályosodott az NDK magyarországi külügyi kultúrpolitikájának egy különös, két és fél évtizedig szilárdan Kelet-Berlin ellenőrzése alatt maradó területe.

A bilaterális kulturális kapcsolatok magasabb szintre emelésének szándékát jól tükrözi a második, 1959. december 19-ei keletnémet–magyar kulturális egyezmény.³⁰ Ebben, miközben az előző egyezménytől eltérően immár háttérbe szorult az antifasiszta és anti-imperialista retorika, a felek kifejezték abbéli szándékukat, hogy „a szocialista internacionalizmuson alapuló baráti kapcsolatokat a két ország között a tudományos, a kulturális hagyományok és vívmányok kölcsönös megismerésén keresztül elmélyítsék” (preambulum). A következő 15 cikkely részletezi a tudományos együttműködés, a kölcsönös nyelvoktatás, az egyetemi és főiskolai hallgatók cseréje, valamint a kultúra klasszikus területein (irodalom, film, színház, zene, rádió, televízió, sajtó) kialakítandó kooperáció céljait. Különösen nagy jelentősége volt a kulturális együttműködés konkrét megvalósítása szempontjából annak, hogy elhatározták „kulturális és tájékoztató irodák, illetve központok felállítását [...] a másik fél országában”. Az egyezményt a következő években számos, konkrét ügyekben született szerződés követte.³¹

Mindezek eredményeként az 1960-as évek első felétől – különösen a SED uralmát stabilizáló, 1961. augusztus 13-ai falépítés után – jelentősen megerősödtek a keletnémet–magyar kulturális kapcsolatok.³² Ez mindenekelőtt a tudomány területén való együttműködésben volt igazán jelentős. A két állam akadémiai összesen 28 tudományterületen kooperáltak, amelyek során sok tudós kutathatott a partnerállamban. A kelet-berlini magyar nagykövet fel is jegyezte 1963 januárjában: „[...] a két akadémia közötti együtt-

²⁸ Emögött a magyar kommunisták azon szándéka húzódott meg, hogy ily módon a magyarországi németekre gyakorolt nyugatnémet hatást minimalizálják. Egy nyugatnémet beszámoló szerint az NDK-nak Magyarországon nyilvánvalóan közreműködnie kell abban, hogy a politikai-ideológiai befolyásolás eszközével „a magyarországi német lakosság egy részének politikai passzivitását” megszüntessék. Forschungsdienst Osteuropa [Düsseldorf]: *Aktueller Kurzbericht* Nr. 26. Kulturelle und politische Kontakte zwischen der SBZ und der deutschen Volksgruppe in Ungarn. 1959. november 4.; PA AA B 42/218. Lapszámozás nélkül.

²⁹ Uo.

³⁰ Az egyezmény eredetijének magyar és német nyelvű szövegét a Német Külügyminisztérium Politikai Levéltárában őrzik. PA AA MfAA V 883.

³¹ Ilyen volt pl. egy egyezmény a Magyar Tudományos Akadémia és a Keletnémet Tudományos Akadémia között, valamint egy megállapodás az egyetemi hallgatók cseréjéről.

³² A kelet-berlini magyar nagykövetség jelentése a tudományos-kulturális kapcsolatokról 1962-ben. 1963. január 9. MNL OL 288. f. 32/1963/ 9. ő. e., fol. 268–273.; A kelet-berlini magyar nagykövetség jelentése „öt év kulturális tevékenység tapasztalatai az NDK-ban” címmel. 1962. július 18. MNL OL 288. f. 32/1962/ 11. ő. e., fol. 233–247.; A külpolitikai osztály előterjesztése az MSZMP KB Politikai Bizottsága számára. 1964. április 8. MNL OL 288. f. 32/1964/ 1. ő. e., fol. 114.

működés még a [többi] szocialista országok viszonylatában is igen jó és baráti.”³³ Az egyetemi és főiskolai hallgatók cseréje is ekkor kezdett valóban fellendülni.³⁴ A kulturális érintkezés elmélyítése kiterjedt mindkét államban a televízióra, a rádióra, a filmre, a színházra, a zenére és az újságírók cseréjére is. A második kulturális egyezmény értelmében már 1960-ban átadták az NDK „kulturális és tájékoztató irodáját” Budapest központjában, a Népköztársaság útján [Andrássy út].

Ebben a szakaszban az NDK vezetése már a német nyelv magyarországi terjesztésére kiemelkedő kultúra- és ideológiaközvetítő eszközként, keresett kulturális terméként kezdett tekinteni. Ez a – Max Praxenthaler³⁵ disszertációjában részletesen tárgyalt – nyelv terjesztésére irányuló politika, melynek fő feladata az NDK népszerűsítése, valamint az NSZK nyelvtérjesztési politikájának ellensúlyozása volt, a következő évtizedekben Magyarországon tartós hatással, jelentős sikereket ért el. Az NDK német nyelv terjesztésére fordított erőfeszítései annyiban mindenképpen kétélű fegyvernek bizonyultak, hogy ezáltal természetesen a „nyugatnémet osztályellenség” nyelvét is tanították.

A kulturális kapcsolatok keleti blokkon belüli élénkülése mögött a szovjet külpolitikában észlelhető alapvető változás húzódott meg. Az új kurzust az 1960-as évek elejétől a „békés egymás mellett élés”³⁶ politikájaként népszerűsítette Nyikita Szergejevics Hruscsov, az SZKP főtitkára. Az új irány azon a felismerésen alapult, hogy a háborús összetűzések mint a nemzetközi konfliktusok rendezésére használt eszközök többé nem alkalmazhatók a nagyhatalmak birtokában lévő atomfegyverek megsemmisítő potenciálja miatt. Az egymással antagonisztikus ellentétben lévő társadalmi rendszerek versengése ezért a tudomány és a kultúra területeire helyeződött át. A szocialista tábor – úgy hitték – ebből a versengésből győztesként kerül majd ki. Ez a cél is arra ösztönözte a keleti blokk államait, hogy – a KGST Tanácsában való intenzív gazdasági együttműködés mellett –, szorosan együttműködjenek a kultúra területén is.

A „nemzetközi osztályharcban” természetesen csak úgy lehetett részt venni, ha az államok a Nyugattal közvetlen érintkezésbe is kerülnek. A nyugatnémet–magyar kulturális kapcsolatokat illetően ez azt jelentette, hogy bizonyos „kompetitív” területeken (mindenekelőtt a sportban, de a zenében, a képzőművészetben, az irodalomban, a színházban és a filmművészetben is) nemcsak hogy lehetségessé vált az új kapcsolatok kialakítása vagy a régebbiek erősítése, hanem egyenesen kívánatosnak is számított. A magyar fél gazdasági megfontolásokból különösen a technikai-természettudományos információcserében volt érdekelt. Ez ráadásul kevésbé is volt kitéve a „nyugati szellem” „ideológiai fertőzésének”. Az MSZMP KB külügyi osztálya 1961 elején ezt így foglalta össze: „Tudósaink kiutazásánál elsősorban a számunkra nagyobb hasznot hajtó és ideológiai fertőzési

³³ A kelet-berlini magyar nagykövet, Kárpáti József jelentése. 1963. január 9. MNL OL 288. f. 32/1963/ 9. ő. e., fol. 269.

³⁴ 1963–1964-ben már 134 magyar ösztöndíjas tartózkodott az NDK-ban, 111 keletnémet pedig Magyarországon.

³⁵ Praxenthaler: *Die Sprachverbreitungspolitik der DDR*.

³⁶ A „békés egymás mellett élés” doktrínájához lásd Christoph Royen: *Die sowjetische Koexistenzpolitik gegenüber Westeuropa. Voraussetzungen, Ziele, Dilemmata*. Baden-Baden, 1978.

veszélyre kevesebb lehetőséget adó műszaki, technikai területet részesítjük előnyben.”³⁷ Magyar részről ezenkívül az is fontos törekvés volt, hogy „a szocialista építés eredményeit” propagálják az NSZK-ban, miközben lehetőség szerint kevés nyugatnémet kulturális rendezvényt engedtek be az országba. 1965-ben a budapesti külügyminisztériumban keletkezett feljegyzés így beszél erről: „A magyar–nyugatnémet kulturális kapcsolatok tekintetében pozitívan ítélandó meg az a tény, hogy kulturális forgalmunk során lényegesen több magyar művész járt kinn az NSZK-ban, és több magyar kulturális rendezvény volt az NSZK-ban, mint nyugatnémet Magyarországon.”³⁸ A nyugatnémet aktivitás alacsony szinten tartása Magyarországon természetesen összefüggött a német–német kulturális konkurenciával, mivel a magyar vezetésnek magától értetődően tekintettel kellett lennie külügyi kultúrpolitikájában „a szocialista tábor egészének érdekeire” és „az NDK pozíciójának megszilárdítása elvére”.³⁹ Mindez azt jelentette, hogy Budapest a német nyelv terjesztését és a magyarországi németekkel való kulturális kapcsolattartást továbbra is kizárólag Kelet-Berlin jogosultságának és feladatának tekintette.

Miközben a keletnémet–magyar kulturális kapcsolatok dinamikusan fejlődtek, s a Kádár-rezsim törekedett az NSZK-val való – korlátozott – kulturális érintkezésre is, addig Bonn, különösen az 1960-as évek elején szkeptikusan viszonyult a magyar kultúrpolitikai törekvésekhez. Az Adenauer-kormány hozzáállását jól példázza a Liszt Ferenc születésének 1961. októberi, 150. évfordulójára tervezett ünnepség előkészítése. Bayreuth (itt halt meg Liszt) polgármestere megkérdezte a bonni külügyminisztériumot, hogy miként reagáljon, ha Raiding magyar község (itt született a zeneszerző) esetleg meghívna a jubileumi ünnepségekre, s ez esetben viszonyozza-e a meghívást? A válasz határozottan elutasító volt, a következő indokok miatt: „A kommunista államok taktikájához tartozik, hogy minden eszközt, így kulturális eszközöket is bevetnek céljaik elérése érdekében. Nemzetközi szinten a kommunista propagandának az a feladata, hogy növelje a kommunista államok presztízsét. Magyarország különösen érdekelt ebben, mivel az 1956-os eseményeket a világ közvéleményének jelentős része nem felejtí el neki.”⁴⁰ A nyugatnémet álláspont csak az 1960-as évek közepén változott meg, miután a kubai válság megoldódott (1962. október), a „magyarkérdés” lekerült az ENSZ napirendjéről (1962. december), Magyarországon kihirdették az általános amnesztiát (1963. március) és Konrad Adenauer kancellárt leváltották (1963. október).

³⁷ Az MSZMP KB külpolitikai osztályának feljegyzése „A Magyar Népköztársaság és a Német Szövetségi Köztársaság kapcsolatai” címmel. 1961. január 24. MNL OL 288. f. 32/1961/ 18 ő. e., fol. 171.

³⁸ A magyar külügyminisztérium feljegyzése. 1965. december 4. MNL OL 288. f. 32/1965/ 6. ő. e., fol. 184.

³⁹ Az MSZMP KB külpolitikai osztályának 1959-es feljegyzése „Kapcsolataink a két német állammal” címmel. MNL OL 288. f. 32/1959/ 9. ő. e., fol. 19.

⁴⁰ „Megemlékezések Franz von Liszt (sic!) közelgő, százötvenedik születésnapjáról Bayreuthban és Raidingban/Magyarországon.” 1961. január 20. A német külügyminisztérium 705. ügyosztályának feljegyzése. PA AA B 42/82. Lapszámozás nélkül.

A kulturális kapcsolatok harmadik szakasza (1965–1973)

A német–magyar kulturális kapcsolatok harmadik szakaszát elsősorban az jellemezte, hogy az NDK és Magyarország között „a szocialista kultúra” minden területén folyamatosan tovább épültek a kapcsolatok. A különböző kulturális, oktatási és tudományos intézmények között kialakultak a közvetlen, természetesen állampárt által ellenőrzött munkakapcsolatok, az írószövetségek közti együttműködés élénkebb lett, a zenekarok és színtársulatok kölcsönös látogatásai gyakoribbakká váltak, és a tudományos együttműködések kiterjedtek a bölcsész- és társadalomtudományi területekre is.⁴¹ Az időszak csúcspontja 1968-ban volt, amikor a budapesti keletnémet kulturális és információs hivatalt kibővítették az „NDK Kulturális és Tájékoztató Központjává”, amely ezután a belváros központjában, a Deák téren működött.⁴² Évekkel később nyílt meg hasonlóan frekventált helyen, a berlini Alexanderplatzon a magyar kulturális központ, a Magyar Kultúra Háza.⁴³ (A két központ működésének jogi alapját csak 1972 decemberében teremtették meg.⁴⁴)

A Német Szövetségi Köztársaság és a Magyar Népköztársaság közti, 1973. december 21-i diplomáciai kapcsolatfelvételt megelőzően került sor 1973. július 13-án a „Megállapodás a Magyar Szocialista Munkáspárt és a Német Szocialista Egységpárt közötti együttműködésről a tudomány, a kultúra és az oktatásügy területén” című egyezmény megkötésére, legmagasabb pártszinten. Ez a tapasztalatcsere elmélyítését és az együttműködés fokozását helyezte kilátásba, és számos konkrét törekvést is megfogalmazott (fordítók továbbképzése, oktatási intézmények közötti közvetlen kapcsolatok kiépítése, kiadók együttműködése – tananyagok kiadásában is –, művészeti szimpozionok rendezése és műalkotások cseréje).⁴⁵ A demonstratív lépés háttérében biztosan nemcsak az állt, hogy a két kommunista párt vezetése még jobban ki akarta építeni a kulturális kapcsolatokat, hanem sokkal inkább az NDK-nak az az igénye, hogy az „amerikanizált nyugatnémet mocsárkultúra” (Walter Ulbricht, 1970),⁴⁶ illetve az „imperialista népellenes hanyatló kultúra” (Kurt Hager, 1972)⁴⁷ magyarországi terjedését ellensúlyozza. A Kádár János vezette pártelit pedig „megnyugtató jelzést” kívánt küldeni Kelet-Berlinnek a Bonn és Budapest kö-

⁴¹ Lásd az MSZMP KB külpolitikai osztályának beszámolója „Magyar–NDK kétoldalú kapcsolatok” címmel. 1973. február 7. MNL OL 288. f. 32/1973/ 52. ő. e. (NDK/1973), fol. 38–39.

⁴² Lásd a Német Szövetségi Köztársaság budapesti kereskedelmi képviselőjének feljegyzése. 1968. január 10. PA AA Neues Amt. 10.272. Lapszámozás nélkül.; A magyar külügyminisztérium II. területi osztályának feljegyzése „A magyar–NDK kapcsolatok alakulása” címmel. 1969. március 24. MNL OL 288. f. 32/1969/ 53. ő. e., fol. 37–38.

⁴³ A Magyar Kultúra Házát 1973. január 25-én nyitották meg, és a Kelet-Berlinben működő 11 kulturális intézet közül a legnagyobb volt.

⁴⁴ A keletnémet és magyar kormányok 1972. december 21-i megegyezése (a kulturális és információs központok tevékenységéről) eredményeként. BA B 307/1335. Lapszámozás nélkül.

⁴⁵ A szerződés német és magyar szövegét lásd MNL OL 288. f. 32/1973/ 52. ő. e. (NDK/1973) fol. 50–61.

⁴⁶ Ulbrichtot idézi Praxenthaler: *Die Sprachverbreitungspolitik der DDR*, 33.

⁴⁷ Uo. 34.

zötti javuló politikai-diplomáciai kapcsolatok és a folyamatosan növekvő nyugatnémet-magyar gazdasági, kereskedelmi együttműködés miatt.

A Magyarország és Kelet-Németország közt dinamikusan fejlődő kulturális kapcsolatok mellett ebben az időszakban sikerült először érezhető haladást elérni a nyugatnémet-magyar kulturális érintkezésekben is. Magyarország számára egy nehezen kezelhető helyzet alakult ki, miután a gazdasági kapcsolatok az 1960-as évek közepe – a kereskedelmi képviselők kölcsönös megnyitása – óta jelentősen fellendültek:⁴⁸ az NSZK továbbra is a második legfontosabb osztályellenség maradt az USA után, miközben a legfontosabb kapitalista kereskedelmi partnerré lépett elő, illetve az összes kereskedelmi partnert tekintve a 3. – 1977 után a 2. – helyre került (a Szovjetunió és az NDK után).⁴⁹ Ez pedig a kulturális kapcsolatokat illetően azzal járt, hogy nem akadályozhatta meg legfontosabb kapitalista kereskedelmi partnerének, hogy jelen legyen Magyarországon. Pontosan ez volt az, ami után Bonn 1965 elejétől kezdve fokozott érdeklődést mutatott. Ez év januárja óta ugyanis a német külügyminisztérium arra törekedett, hogy a budapesti német (és a frankfurti magyar kereskedelmi képviselő) jogköreit kiterjessze és a kulturális feladatokat is hatáskörükbe utalja.⁵⁰ Ebben az időben vetődött fel először Bonnban az az ötlet is, hogy kulturális egyezményt kössön Magyarországgal (és Romániával).⁵¹ A kulturális érintkezés nyugatnémet motivációi a mindenkori politikai helyzet függvényében meglehetősen összetettek voltak: az enyhülés és a rendszerek egymáshoz közelítésének „baloldali” célja⁵² mellett szerepet játszott ebben a keleti irányú kulturális expanzió, az ideológiai-politikai „behatolás” Magyarországra és a „keleti blokk” „megfelelő helyen” való megosztására való törekvés is.

1965-ben Budapest még elutasítóan reagált Bonn azon törekvéseire, hogy a két állam kulturális egyezményt kössön, s hogy a nyugatnémet kereskedelmi képviselő kulturális feladatokat is elláthasson.⁵³ Magyar részről ebben az időben az államok közötti kulturális egyezmény megkötése helyett a külön-külön szervezett, kisebb kulturális rendezvényeket preferálták, valamint azt, hogy az addig a magyar magánszemélyek és a nyugatnémet intézmények közt létező informális kapcsolatokat félhivatalos vagy hivatalos

⁴⁸ Az 1963 és 1969 közti években a nyugatnémet–magyar áruforgalom volumene 483 millió DM-ről 756,6 millióra nőtt. Vö. *Presse- und Informationsamt der Bundesrepublik. Aktuelle Beiträge zur Wirtschafts- und Finanzpolitik*. Nr. 104. 1972. augusztus 2. 5.

⁴⁹ Vö. *Die politisch-diplomatischen*, 31., 36. Magyarország NSZK-val kapcsolatos alapvető dilemmáját Kiss J. László (akkoriban a Magyar Külpolitikai Intézet munkatársa) már 1976-ban megfogalmazta. Kiss J. László: *A Magyar Népköztársaság és a Német Szövetségi Köztársaság kapcsolatainak fejlődése (1963–1975)*. [A Magyar Külpolitikai Intézet nem publikált tanulmánya.] [1976.] 24. 6. pont.

⁵⁰ Ehhez lásd a Német Szövetségi Köztársaság budapesti kereskedelmi képviselője a német külügyminisztériumnak. 1965. február 8. PA AA B 42/82. Lapszámozás nélkül.

⁵¹ Dvorak követségi tanácsos feljegyzése a „Német–magyar kulturális tárgyalások” tárgyában. 1965. augusztus 5. In: *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland 1965*. II. München, 1996. 1327–1328.

⁵² Ebben az összefüggésben említést érdemel Egon Bahr 1963-ban kidolgozott „Közeledés által elérendő változás” elnevezésű politikája. Lásd ehhez Egon Bahr 1963. július 15-i tutzingi beszédét. https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0091_bah&l=de. (A letöltés ideje: 2019. augusztus 10.)

⁵³ A magyar külügyminisztérium feljegyzése. 1965. december 4. MNL OL 288. f. 32/1965/ 6. ő. e., fol. 182–184.

pályára állítsák.⁵⁴ Annál is inkább a meglepetés erejével hatott, amikor Magyarország 1966 végén, 1967 elején – a Kádár-rezsim gazdasági reformprogramja és politikai liberalizációs intézkedései, valamint a Kurt Georg Kiesinger kancellár és Willy Brandt külügyminiszter nevével fémjelzett nagykoalíció tevékenységének kezdetén – hajlandó volt tárgyalásokat kezdeni bonni kezdeményezésre a diplomáciai kapcsolatok felvételéről.⁵⁵ A megkezdett tárgyalások ekkor még zátonyra futottak a felek kompromisszumra nem hajló álláspontjai miatt. A „németkérdést” illetően az NSZK ragaszkodott ahhoz, hogy ő képviseli egyedül a német népet, míg Magyarország követelte a két német állam elismerését, a Varsói Szerződés államai pedig egységfrontba tömörültek a nyugatnémet-román diplomáciai kapcsolatok váratlan felvétele (1967. január 31.) miatt az 1967. februári varsói és 1967. áprilisi Karlovy Vary-i (Karlsbad) találkozókra. A szocialista államok olyan feltételeket támasztottak a diplomáciai kapcsolatok felvételéhez, amelyek Bonn számára elfogadhatatlanok voltak.⁵⁶

Annak ellenére, hogy a kelet-nyugati kapcsolatok a Varsói Szerződés tagállamainak 1968-as nyári, csehszlovákiai beavatkozása miatt még tovább hűltek, magyar részről új impulzusok érkeztek 1969 közepén Bonnba. 1969 júniusának elején a magyar külügyminisztérium jelezte, hogy a kormány „a kulturális kapcsolatok értelmes kiterjesztésének nem látja akadályát, de azt [mindenesetre] előfeltételül szabja, hogy német részről kerülni kell minden politikai aspektust, ami az ilyen intenzív kulturális tevékenységgel járhatna.”⁵⁷ Ezenkívül Budapest közölte, hogy még nem érett meg az idő a kulturális egyezmény megkötésére, s hogy nem kívánja a kereskedelmi képviselőlet nyilvánosság előtti szerepvállalását. 1969. július végén a magyar vezetés a következő fontos határozatot hozta ez ügyben: „A Magyar Népköztársaság számára hasznos tudományágakban azonban – gondos mérlegelés után – engedélyezhetőek intézetek vagy egyetemek közötti megállapodások. Arra kell törekedni, hogy a magyar kulturális tevékenység tovább szélesedjék, s fokozódjon a kulturális propaganda a Német Szövetségi Köztársaságban. Mivel az egyoldalúság hosszú ideig nem tartható fenn, a nyugat-német kulturális tevékenységnek lassú fejlesztése elől nem kell elzárkózni, de azt megfelelő hivatalos korlátok között kell tartani.”⁵⁸ Mindez azt jelentette, hogy Budapest ki akarta kicsit nyitni az ajtót a nyugatnémet kulturális aktivitás előtt, de ezzel egyidejűleg továbbra is különösen ügyelt arra, hogy azt az olyan „ideológiamentes” területek felé terelje, mint a természettudományok és a technika,

⁵⁴ Vö. Kiss: *A Magyar Népköztársaság*, 43.

⁵⁵ Részletesen lásd uo. 47–64.

⁵⁶ Így pl. azt, hogy az NSZK mondjon le arról, hogy ő képviseli egyedül a német népet, s jelentse ki, soha nem törekszik majd semmilyen atomfegyver birtoklására. Ismerje el az NDK-t szuverén államnak, fogadja el a háború utáni határokat és Nyugat-Berlin önálló státuszát. Horváth István – Németh István: *...és a falak leomlanak. Magyarország és a német egység (1945–1990) (Legenda és valóság)*. Bp., 1999. 140.

⁵⁷ A magyar külügyminisztérium egyik képviselője a nyugatnémet kereskedelmi képviselőlet vezetőjének. Az NSZK budapesti kereskedelmi képviselőletének vezetője, Hardo Brückner távirata a német külügyminisztériumnak. 1969. június 4. PA AA Neues Amt. 10.266. Lapszámozás nélkül.

⁵⁸ A Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány 3235/1969. sz. határozata a Magyar Népköztársaság és a Német Szövetségi Köztársaság államközi kapcsolatairól. 1969. július 31. MNL OL 288. f. 32/b/1969/ 54. ő. e., fol. 3.

illetve a zene, képzőművészet. Ebben – tekintettel az 1960-as évek közepén beinduló magyar gazdasági reformokra – kétségkívül a gazdasági hasznossággal kapcsolatos megfontolások is szerepet kaptak, különösen a nyugati *know-how* megszerzése.

Azért, hogy a kulturális cserét a magyar állami és pártvezetés érdekei szerint lehessen irányítani, illetve ellenőrizni, 1969 közepén közölték a nyugatnémet féllel, hogy a meghívásokat és az ösztöndíj-javaslatokat be kell terjeszteni a Kulturális Kapcsolatok Intézetének, jóváhagyásukhoz pedig az intézet egyetértése szükséges.⁵⁹ A külügyminisztérium irányítása és ellenőrzése alá tartozó intézet a következő két évtizedben meghatározó szerepet játszott a magyar kulturális kapcsolatok állampárti szabályozásában. A magyar fél különösen szkeptikus volt az olyan, Magyarország irányába is aktív nyugatnémet közvetítő szervezetekkel szemben, mint a Goethe Intézet, a Humboldt Alapítvány vagy az Inter Nationes. Az 1960-as évek végétől kezdve ezért két évtizeden át kémkedett a magyar titkosszolgálat ezek után. Egy 1970. februári jelentés az Inter Nationesről jól rávilágít a magyar félelmekre: „Az NSZK népszerűsítésén és a német nép egyedüli képviselőjeként történő elfogadtatásán túl az is feladata, hogy a szocialista országokban ideológiai diverziókat szervezzen és hajtson végre.”⁶⁰

A jelentős ideológiai fenntartások ellenére, valamint annak dacára, hogy a nyugatnémet–magyar kulturális kapcsolatokat továbbra sem szabályozták államközi egyezmények, a következő években tovább élénkült a két ország közti kulturális csere. Ennek előmozdításában különösen fontos szerepet játszott az NSZK bel- és külpolitika új iránya. Az „új keleti politika”, amelyet az 1969 októbere óta kormányzó szociálliberális koalíció képviselt Willy Brandt kancellár vezetésével,⁶¹ a Nyugat-Németország és a keleti tömb államai közötti feszültség oldásához vezetett, valamint elhozta az NDK állami létének elismerését is (1972. december).⁶² Mindebből profitáltak a magyar–nyugatnémet kulturális kapcsolatok is. Már 1970 elején, miután a bonni kormány – az új keleti politika jegyében megfogalmazott – „Irányelvek a külügyi kultúrpolitikához” című dokumentumot elfogadta,⁶³ egy sor jelentős magyar kulturális rendezvényt tartottak az NSZK-ban. Ilyen volt

⁵⁹ Külügyminisztérium. Előterjesztés az MSZMP KB Politikai Bizottságának, a Magyar Népköztársaság és a Német Szövetségi Köztársaság államközi kapcsolatairól. 1969. június 23. MNL OL 288. f. 5/493. ő. e., fol. 29.

⁶⁰ A belügyminisztérium III/1. ügyosztályának feljegyzése. Tárgy: Inter Nationes-ről. 1970. február 18. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (= ÁBTL) 3. 2. 5. O-8-447/1. 1. rész. Az Inter Nationes 1969 júliustól 1988 februárjáig állt a magyar titkosszolgálat megfigyelése alatt. Lásd a „Kavitáció” objektum dossziét. ÁBTL 3. 2. 5. O-8-447/1. 1. rész. Fol. 1.

⁶¹ Lásd Manfred Uschner: *Die Ostpolitik der SPD. Sieg und Niederlage einer Strategie*. Berlin, 1991., újabban Stefan Kreuzberger: *Westintegration und Neue Ostpolitik. Die Außenpolitik der Bonner Republik*. Berlin, 2009. (Deutsche Geschichte im 20. Jahrhundert. Bd. 14) 109–120.

⁶² Az 1972. december 21-ei, ún. alapszerződéssel. *Bulletin des Presse- und Informationsamtes der Bundesregierung*. Nr. 155. 1972. november 8.

⁶³ Német külügyminisztérium. Irányelvek a külügyi kultúrpolitikához. 1970. december. Az irányelvek különösen a következő elvek képviselőjének fontosságát hangsúlyozták: internacionalitást és nyitottságot a világra, a béke biztosítását, valamint a dialógust, a megegyezést és a kölcsönös megértésre való törekvést. A dokumentum a két német állam létéből indult ki, s ezzel expliciten elvetette a külügyi kultúrpolitika egydimenziós felfogását: „A külügyi kultúrpolitika nemcsak az információt jelenti a kultúránkról, hanem a cserét és az együttműködést is.” (6.) Ehhez lásd még *Auswärtige Kulturpolitik in der Bundesrepublik Deutschland*. Bearb. Otto Singer. 14–21.

többek közt a dortmundi Magyar Hetek (1971 tavasza), a Magyar Filmhetek Frankfurtban és Kölnben, valamint több magyar művész kiállítása Würzburgban.⁶⁴ A kölcsönösség jegyében – erre a nyugatnémet fél különös hangsúlyt fektetett – 1971-ben Szegeden és Debrecenben nyugatnémet, Münchenben, Frankfurtban és Stuttgartban pedig magyar könyvvásárt tartottak. 1972 tavaszán a Kulturális Kapcsolatok Intézetének delegációja felkereste a bonni külügyminisztériumot, hogy a kulturális kapcsolatok szerződéses szabályozásának lehetőségeiről tájékozódják. Az 1970-es évek elején sor került korlátozott számú ösztöndíjas cseréjére is, a társadalomtudományok területén is, valamint egyetemek is kötöttek együttműködési szerződéseket. Különösen dinamikusan fejlődtek a kapcsolatok a kutatók és gazdasági szakemberek között: 1972-ben 600 magyar tudós és szakember utazott az NSZK-ba és 300 nyugatnémet Magyarországra. Az egyetemi szférában is pozitív irányba fejlődtek a kapcsolatok. A Budapesti Műszaki Egyetem például többéves együttműködési szerződést kötött a Karlsruhei Műszaki Egyetemmel.

A kulturális kapcsolatok negyedik szakasza (1973–1977)

Nyugatnémet részről a diplomáciai kapcsolatok felvételétől azt várták, hogy fellendülnek majd a kulturális kapcsolatok a két állam között.⁶⁵ A megállapodásnak erre vonatkozó része ugyanis kilátásba helyezte egy kulturális egyezmény megkötését is. Gyorsan világossá vált azonban, hogy a Kádár-rezsim ekkoriban még valójában nem akarta a jórészt egyoldalú nyugat-németországi magyar kulturális jelenlétről 1969 közepén megfogalmazott határozatokat meghaladni, és továbbra is ragaszkodott az NDK magyarországi kulturális jelenlétének dominanciájához, amelyet Kelet-Berlin folyamatosan épített. A német külügyminisztériumban 1974 szeptemberében a következőképp foglalták össze a helyzetet: „A német–magyar kulturális csere [...] eddig még erősen egy vágányon mozog, Magyarország javára. A Szövetségi Köztársaság Magyarország számára azért érdekes, mivel lehetővé teszi, hogy egy tradicionálisan jelentős partner államban bemutatkozzon és devizához juttassa a számos németországi magyar aktivitás révén.”⁶⁶ A kulturális kapcsolatokban megfigyelhető egyoldalúság okát a külügyminisztérium helyesen látta: „A kulturális cserében érzékelhető magyar visszafogottság oka, hogy félnek a ‚fellazítástól‘, valamint tartanak az NDK tiltakozásától, amely Magyarországon magának igényli a német kulturális képviselő monopóliumát, s ennek kifejezést is ad.”⁶⁷ A fejleményekben Budapest 1972 végére, 1973 elejére tehető politikai-ideológiai megmerevedése is szerepet játszott,

⁶⁴ Ehhez és a következőkhöz lásd Kiss: *A Magyar Népköztársaság*, 133–135.

⁶⁵ Közlebről lásd Kurt Kwasny: *Meilenstein in der Normalisierung zwischen Bonn und Budapest. Diplomatische Beziehungen leiten neue Phase der bilateralen Kontakte ein. Osteuropa* 24 (1974) 715–723.; Horváth–Németh: *...és a falak leomlanak*, 138–144.; *Die politisch-diplomatischen*, 28–30.

⁶⁶ Német külügyminisztérium, Bonn. Jelentés a német–magyar kulturális kapcsolatokról. 1974. szeptember 2. PA AA Zwischenarchiv 112.677. Lapszámozás nélkül.

⁶⁷ Uo.

ami egyértelműen Moszkva utasítására vezethető vissza.⁶⁸ Az „ortodox fordulat” során az 1966–1968-as gazdasági reformok fontos részeit visszavonták, és újra felélesztették az osztályharc ideológiáját. Az események csúcspontján, 1975 márciusában az MSZMP reformszármányának négy jelentős politikusa (Nyers Rezső, Fehér Lajos, Aczél György, Fock Jenő) elvesztette politikai bizottsági tagságát. A reformpárti külügyminiszternek, Péter Jánosnak pedig át kellett adnia miniszteri székét a keményvonalas Puja Frigyesnek.

A Budapest és Bonn közötti kulturális kapcsolatok tehát az 1973–1977 közötti időszakban – szemben a továbbra is dinamikusan fejlődő kereskedelmi kapcsolatokkal⁶⁹ – csak kis haladást tudtak felmutatni. Az NSZK növelni tudta a német (természetesen „politikamentes”) szerzők könyveinek jelenlétét Magyarországon, és valamelyest élénkült a technikai-természettudományos téren dolgozó kutatók cseréje, valamint a rádió, televízió, film és sport terén a kulturális érintkezések száma is. Az a nyugatnémet kezdeményezés azonban, melynek az lett volna a célja, hogy a Goethe Intézet keretei között kivehessék részüket a német nyelv magyarországi tanításából, eleve kudarcra volt ítélve.⁷⁰ Bonn csatlódként élte meg azt is, hogy a Kulturális Kapcsolatok Intézete 1975-ben – hivatkozva a fasizmus alóli felszabadulás 30. évfordulója alkalmából tartott ünnepekre – három nyugatnémet kiállítás megtartását blokkolta, ráadásul megakadályozta a Goethe Intézet 10 továbbképző ösztöndíjának kiosztását, mivel a német fél Nyugat-Berlint is be kívánta vonni a programba.⁷¹

Különösen jellemző volt erre az időszakra, hogy Magyarország – amint az a kultuszminisztérium, oktatási minisztérium és külügyminisztérium számára készült, 1975. júliusi irányelvekből kiolvasható – továbbra is ragaszkodott ahhoz, hogy a magyarországi németek „kulturális támogatásában” az NDK legyen illetékes, s ennek megfelelően csak minimális, „alkalomszerű” érintkezéseket volt hajlandó támogatni „lojális politikai beállítottságú nyugat-német szervezetek, intézmények, személyek”, valamint a párt felügyelete alatt működő Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége (= MNDSZ) között. Az irányelvek leszögezték, hogy „Az illetékes magyar hatóságok minden lehetséges eszközzel előmozdítják, hogy a szocialista német állam, az NDK minél nagyobb részt vállaljon a magyarországi németek oktatási és kulturális igényeinek kielégítéséből.”⁷² Hasonló okból

⁶⁸ Közelebről lásd Andreas Schmidt-Schweizer: *Politische Geschichte Ungarns von 1985 bis 2002. Von der liberalisierten Einparteienherrschaft zur Demokratie in der Konsolidierungsphase.* München, 2007. (Südosteuropäische Arbeiten. Bd. 132) 29–30.

⁶⁹ A nyugatnémet–magyar kereskedelem összolumene csak az 1972 és 1974 közötti időszakban 1505 millió DM-ről 2674 millió DM-ra nőtt. Vö. A Szövetségi Statisztikai Hivatal adatai. Idézi Kiss: *A Magyar Népköztársaság*, 141., 160.

⁷⁰ Lásd Német külügyminisztérium. Jelentés a német–magyar kulturális kapcsolatokról. 1978. március. PA AA Zwischenarchiv 116.597. Lapszámozás nélkül.

⁷¹ Az NSZK budapesti nagykövetségének feljegyzése. 1975. január 7. PA AA Zwischenarchiv 226.592. Lapszámozás nélkül.; A német külügyminisztérium feljegyzése (214. ügyosztály) a Goethe-Intézet 1975-ös ösztöndíjprogramjáról. 1975. május 13. PA AA Zwischenarchiv 116.592. Lapszámozás nélkül.

⁷² Kulturális Minisztérium, az Oktatási Minisztérium és a Külügyminisztérium. Irányelvek a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége és a Német Szövetségi Köztársaság társadalmi, oktatási és kulturális szervei és intézményei [...] kapcsolatának és együttműködésének szabályozására. 1975. július 3. MNL OL 288. f. 32/1983/ 75. ó. e., fol. 413.

bukásra voltak ítelve az NSZK nyelvpolitikai kezdeményezései is: „Az irányú törekvéseinket, hogy hozzájáruljunk a német nyelv magyarországi terjesztéséhez, ez idáig magyar részről nem fogadták örömmel, holott a magyar állam a német nyelvű kisebbség nyelvi (és kulturális) önállóságát hivatalosan gyakran hangsúlyozza. A Goethe Intézet és a DAAD által felkínált tanfolyamokat gyakorlatilag nem veszik igénybe. A magyarok érdektelenségüket többek közt azzal magyarázzák, hogy ezen a területen szorosan együttműködnek az NDK-val.”⁷³

A keletnémet–magyar kulturális kapcsolatokat ebben az időszakban nemcsak a német nyelv magyarországi tanítására és a magyarországi német kisebbség kulturális „gondozására” irányuló intenzív törekvések jellemezték, hanem az is, hogy tervszerűen tovább fejlesztették a már említett területeken a kulturális-tudományos együttműködésekét.⁷⁴ A kulturális együttműködési tervek értelmében, amelyeket az 1974 óta működő kulturális vegyesbizottság dolgozott ki, nagy számban rendeztek kölcsönösen Színházművészeti Napokat, magyar–keletnémet Kulturális és Barátsági Napokat, de különösen intenzív volt az ösztöndíjasok cseréje,⁷⁵ s időközben rendszeressé váltak a közép- és felsőoktatási intézmények közötti közvetlen együttműködések is. A kelet-berlini magyar nagykövet, Szűrös Mátyás jelentése szerint azonban a hivatalos szint alatt a kulturális kapcsolatokban hosszabb idő óta – nyilvánvalóan a magyar reformpolitika miatt – zavarok alakultak ki: „Kapcsolatainkat ma általában úgy jellemezzük, hogy azok szívélyesek, felhőtlenek. Ennek ellenére van még helyenként és időnként bizonyos fokú fenntartás, meg nem értés. Ez abból adódik, hogy továbbra is vannak különbségek a módszerek[ben] és a politikai stílusban. Továbbá nem mindenki van abban a helyzetben, hogy megértse a másik ország sajátos fejlődéséből eredő problémákat. Ezek a körülmények azonban ma lényegében nem játszanak közre hivatalos kapcsolatainkban ...”⁷⁶ Ez a fenntartás és meg nem értés a következő évtizedben is latensen megmaradt, míg végül 1987 után, különösen a magyar liberalizációs és átalakulási folyamatoknak köszönhetően elérte a hivatalos politika szintjét is.

⁷³ Német külügyminisztérium. Beszámoló a német–magyar kulturális kapcsolatokról. 1978. március. PA AA Zwischenarchiv 116.597. Lapszámozás nélkül.

⁷⁴ A magyar külügyminisztérium egyik beszámolójában ennek megfelelően tömören a következőképp fogalmaztak: „Kulturális, tudományos és ideológiai kapcsolataink tervszerűen bővülnek.” A magyar külügyminisztérium beszámolója a keletnémet–magyar kapcsolatokról. 1978. január 11. MNL OL 288.f.32/1978/69. ő. e. (NDK/1978/A), fol. 36. A továbbiakhoz lásd uo. fol. 36–37.; A kelet-berlini magyar nagykövetség beszámolója a keletnémet–magyar kapcsolatokról. 1977. február 15. MNL OL 288.f.32/1977, 5. ő. e. (NDK/1977), fol. 83–84.

⁷⁵ Az 1970-es évek közepén 300 magyar hallgató tanult keletnémet főiskolákon és egyetemeken, miközben 150 keletnémet ösztöndíjas tanult Magyarországon.

⁷⁶ A kelet-berlini magyar nagykövetség beszámolója a keletnémet–magyar kapcsolatokról. 1977. február 15. MNL OL, 288.f.32/1977, 5. ő. e. (NDK/1977), fol. 72–103. itt 84.

A német–magyar kulturális kapcsolatok ötödik szakasza (1977–1985)

A német–magyar kulturális kapcsolatok ötödik szakasza 1977-ben kezdődött és az 1980-as évek közepéig tartott. Az időszak kezdőpontja az 1977. július 6-ai nyugatnémet–magyar kulturális egyezmény, amelyet Kádár János első hivatalos állami látogatása során írtak alá.⁷⁷ A szerződés 17 cikkelyt tartalmazott, és elején azt a célt fogalmazta meg, hogy a csere és az együttműködés a kulturális élet minden területén a felek kölcsönös előnyére váljék. Olyan területeket is felsorolt, amelyek addig a két állam kulturális kapcsolataiból ki voltak rekesztve, így az oktatásiügyet, a tanár- és felnőttképzést, a nyelvgyakorlást és a nyelvi kutatásokat a filológusoknak és nyelvtanároknak nyújtott ösztöndíjak révén, valamint az ifjúsági cserét. Külön kiemelték a képzőművészetek, az irodalom, múzeum és könyvtárügy, a filmművészet, a rádió és televízió terén való együttműködés fontosságát. Egy vegyesbizottság életre hívását is elhatározták, valamint azt, hogy munkaterveket dolgoznak ki a kulturális együttműködésre. Mivel a kulturális cserébe bevonták a politikailag kényes Nyugat-Berlint is, megállapodtak, hogy az egyezményt az 1971. szeptemberi, négyhatalmi egyezmény⁷⁸ alapján terjesztik ki Nyugat-Berlinre. (Ez azt jelentette, hogy megmaradt Nyugat-Berlin különös kapcsolata a szövetségi köztársasághoz, de a város nyugati része nem vált az NSZK teljes értékű tagjává.) Két témát azonban – jellemző módon – kihagytak az egyezményből: a magyarországi német kisebbség kérdését, valamint a kulturális centrumok nyitásának lehetőségét.

Huszonhét évvel az első keletnémet–magyar kulturális egyezmény megkötése után tehát a nyugatnémet–magyar kulturális kapcsolatokat is hivatalos, állami szintre emelték. Ezt a lépést az tette lehetővé, hogy a világpolitikában „Helsinki szellemében”⁷⁹ jelentős enyhülés következett be. Az 1975. augusztus 1-én aláírt helsinki záróokmány keretében ugyanis az úgynevezett harmadik kosárban megállapodtak a kelet és nyugat közti kulturális és tudományos csere kölcsönös könnyítéséről. A nemzetközi események hatására a nyugatnémet politika 1975 októberében konkretizálta a kommunista államokkal kapcsolatban követendő kulturális politikáját. A külügyi kultúrpolitika „Ankét-Bizottságának” 1975. október 7-ei beszámolójában a következő passzus található: „A Szövetségi Köztársaság javítani kívánja kulturális kapcsolatait a kommunista államokkal, a nemzet és Európa érdekében. A tervezésnél, és a felhasznált eszközök kiválasztásánál tekintettel kell lennünk arra, hogy a kommunista államokban a kulturális élet intenzív állami irányítás és ellenőrzés alatt áll. A megállapodásoknak ezért különösen figyelemmel kell lenniük a kölcsönösség elvére, a cserekapcsolatok kiegyenlítetttségére, és a kulturális jelenlét megfelelő metódusaira. [...] Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) ered-

⁷⁷ Egyezmény a Német Szövetségi Köztársaság kormánya és a Magyar Népköztársaság kormánya között a kulturális együttműködésről. Presse- und Informationsamt der Bundesregierung. Bulletin Nr. 71, 1977. július 7. 668–670.

⁷⁸ Das Vermächte-Abkommen über Berlin vom 3. September 1971. Originaltext, begleitende Dokumente und Erklärungen. Bonn, 1971.

⁷⁹ A Helsinki-folyamatról lásd *Die KSZE im Ost-West-Konflikt. Internationale Politik und gesellschaftliche Transformation 1975–1990*. Hrsg. Matthias Peter – Hermann Wentker. München, 2012.

ményei olyan kísérletnek tekinthetők, melyek új utakat keresnek a kulturális kapcsolatokban.”⁸⁰

Bonn Helsinkivel, és a kulturális egyezményvel szemben táplált magas elvárásai, a következő évtizedben csalódáshoz vezettek, aminek legfőbb oka a Kelet-Nyugat közti feloldhatatlan politikai-ideológiai ellentét volt. Eltekintve a fent említett, a külügyi kultúrpolitikában gyakran kölcsönös érdekektől és céloktól, a Kelet és Nyugat közti kulturális kapcsolatok gyakorlati alakításánál a reciprocitásra való törekvés kapcsán jelentkezett egy alapvető szervezeti probléma is, amit a bonni külügyminisztérium egy 1977 eleji beszámolóban a következőképp foglalt össze: „A legnagyobb probléma az információ és kultúra területén az asszimetria, ami a társadalmi rendszerek különbözőségében gyökerezik. Ezt a problémát a zárónyilatkozat (Helsinki) sem oldotta meg teljesen, és a tervezésnél is jelentkezik. Az egyik vagy a másik oldalon jelentkező egyensúlytalanságok nem kiküszöbölhetők. Magyarország pl. tervbe veheti, hogy X évben ennyi és ennyi könyvet fordíttat le. Médiumait irányítani tudja. Mi a kettő egyikét sem tudjuk.”⁸¹ Ez a világnézetileg meghatározott, kultúraszervezést érintő probléma a következő években mind nyugatnémet, mind magyar oldalon reklamációk egész sorához vezetett, és csak az 1980-as évek második felében vesztett jelentőségéből. A nyugatnémet–magyar kulturális egyezmény gyakorlatba való átültetése során a nyugat-berlini kérdés is – amelyet a Négyhatalmi Egyezményhez hasonlóan kompromisszummal igyekeztek rendezni – gyakran értelmezési vitát generált. Budapest sok esetben akadályokat gördített az elé – nyilvánvalóan főleg az NDK hatására –, hogy Nyugat-Berlint bevonják a nyugatnémet–magyar kulturális érintkezésekbe, így pl. a budapesti Nyugatnémet Kulturális Hét rendezvényeibe, 1980 januárjában.⁸²

Az 1978. áprilisi egyezmény hatályba lépését követően a nyugatnémet–magyar kulturális kapcsolatok a problémák ellenére is javuló tendenciát mutattak. Főleg Magyarország használta ki annak lehetőségét, hogy bemutassa kultúráját, és rendezvényein, különösen a müncheni (1979. január), hamburgi és düsseldorfi (1979. december) Magyar Heteken „jelentős érdeklődést” keltett a nyugatnémet nyilvánosság körében, különösen a zene, a folklór és a film területén.⁸³ Az NSZK 1980 januárjában rendezhetett először nyugatnémet kulturális hetet Budapesten. A magyar lakosság „nagyfokú nyitottságának” köszönhetően, amellyel „a nyugati államok kultúrája, s különösen a [német] kultúra NSZK-beli kulturális fejlődésének megjelenési formái felé közelít”, a rendezvény „jelentős sikert” ért el.⁸⁴ A tény, hogy az NSZK-nak „valamelyest javultak” a lehetőségei arra, hogy Magyarországon kulturális téren aktivitást fejtsen ki, Berlinben – realistán – a következő-

⁸⁰ Deutscher Bundestag, 7. Wahlperiode. Drucksache 7/4121. 1975. október. 7. Bericht der Enquete-Kommission Auswärtige Kulturpolitik, 9.

⁸¹ A német külügyminisztérium beszámolója. (212. ügyosztály.) 1977. január 6. PA AA Zwischenarchiv 116.592. Lapszámozás nélkül.

⁸² Lásd a budapesti nyugatnémet nagykövetség 1980. január 24-i távirati jelentése Puja Frigyes magyar külügyminiszter látogatásának előkészítése tárgyában. PA AA AV Neues Amt. 10.263. Lapszámozás nélkül.

⁸³ Lásd a budapesti nyugatnémet nagykövetség információs mappáját [Informationsmappe]. 1980. január 24. PA AA AV Neues Amt. 10.263. Lapszámozás nélkül.

⁸⁴ Uo.

képpen magyarázták: „Ebben az NDK-val szemben növekvő magyar öntudat mellett meghatározó szerepet játszhatott az az érzés is, hogy a magyar kulturális jelenlét a Német SZK [Szövetségi Köztársaságban], ami egyidejűleg egy jelentős eszköz a magy[ar] exporttámogatásban, hosszú távon nem tartható fenn hasonló magyarországi viszonyossági alapú rendezvények nélkül.”⁸⁵ A kölcsönösségen alapuló kulturális és tudományos csere terén pozitív fejleménynek számított e két évben a tudományos együttműködés megkövetése a Német Kutatóközösség [Deutsche Forschungsgemeinschaft] és a Kulturális Kapcsolatok Intézete között, 1979. október 27-én, valamint az 1980 januárjában a Hamburgi Egyetem és a Budapesti Műszaki Egyetem között elfogadott együttműködési megállapodás. De a sportban is szaporodtak a kölcsönösségen alapuló érintkezések. Az irodalom terén, amire nyugatnémet részről különösen nagy hangsúlyt fektettek, az NSZK átfogó könyv exporttámogatási programjának köszönhetően „egyoldalú” sikert tudott elérni.

Másfél évvel a nyugatnémet–magyar kulturális egyezmény hatályba lépése után, az 1979 decemberében elfogadott NATO kettős határozat és az afganisztáni szovjet invázió hatására ismét beköszöntött a „jégkorszak” a kelet-nyugati kapcsolatokban. A „második hidegháború” feszültségeit tovább fokozták az 1980/1981-es lengyelországi válság, az amerikai rakéták nyugat-európai telepítése a NATO „utólagos” fegyverkezése keretében, valamint az 1983. márciusi, amerikai SDI-tervek.⁸⁶ A feszültség csak az 1980-as évek közepétől mérséklődött. A Helmut Schmidt és Kádár János közti jó viszony,⁸⁷ a továbbra is dinamikus fejlődő gazdasági kapcsolatok⁸⁸ és Magyarország belpolitikai és gazdasági reformkurzusra való visszatérése⁸⁹ miatt az 1980-as évek első felének negatív világpolitikai klímája végül nem vezetett se a gazdasági kapcsolatok jelentős megromlásához, sem a kulturális érintkezés visszaeséséhez. (Ez utóbbi jelentősége nyugatnémet nézőpontból még mindig a történelmi tradíciók, valamint a gazdasági és politikai kapcsolatok mögött következett.)⁹⁰

A bilaterális kulturális kapcsolatok 1985-ig azon az úton haladtak, amit az 1977-es kulturális egyezmény kijelölt. Magyarország továbbra is kihasználta az NSZK nyitott rendszerét arra, hogy sok – politikailag és anyagilag – hasznos rendezvényt szervezzen, miközben az NSZK ezekben az években is csupán egy-egy nagyobb rendezvényt tarthatott

⁸⁵ PA AA AV Neues Amt. 10.263. Lapszámozás nélkül.

⁸⁶ Lásd Gaddis: *Der Kalte Krieg*, 248–283. A Ronald Reagan elnök által, 1983 márciusában elrendelt SDI-program [Strategic Defense Initiative] egy, a világűrbe telepített interkontinentális rakéták elleni védőernyő kialakítását jelentette.

⁸⁷ Ez a nyílt, csaknem baráti viszony már Kádár 1977. júliusi hivatalos bonni látogatásán (A magyar külügyminisztérium beszámolója Kádár 1977. július 12-ei NSZK-beli hivatalos látogatásáról MNL OL 288. f. 32/1977/4. ő. e., fol. 106–128.) és Helmut Schmidt 1979. szeptemberi budapesti látogatásán is megmutatkozott. (A magyar külügyminisztérium beszámolója Schmidt 1979. szeptember 8-i magyarországi látogatásáról. MNL OL 288. f. 5/780. ő. e., fol. 22–36.)

⁸⁸ A nyugatnémet–magyar áruforgalom eközben az 1970-es évi 1.012 millió DM-ről 1981-re 4.652 millió DM-ra emelkedett. Vö. Az MSZMP KB gazdaságpolitikai osztályának feljegyzése. 1984. december 5. MNL OL 288. f. 32/1984/74. ő. e. (NSZK/1984/A), fol. 284.

⁸⁹ Schmidt-Schweizer: *Politische Geschichte Ungarns*, 32–34.

⁹⁰ Ez derül ki a magyar titkosszolgálat 1981. augusztus 28-án kelt jelentéséből. Belügyminisztérium. III/1–6. Osztály. Feljegyzés. Tárgy: Nyugatnémet értékelés a magyar–NSZK kulturális együttműködésről. ÁBTL 1. 11. 4. D – V/1981. Fol. 11–13.

Magyarországon.⁹¹ 1982-ben például – központi programként – egy-egy nagy könyvkiállítást rendezett Budapesten és Pécsen, amelyek nagy közönségsikert arattak. (Az a tény, hogy a rendezvények során sokszor került sor „kleptomániára”,⁹² azzal magyarázható, hogy a magyar publikum számára csak nehezen elérhető és drágák voltak ezek a könyvek.)

Magyarország 1982-ben számos, kereskedelmi haszonra is törekvő programot szervezett az NSZK-ban, köztük koncerteket – mint pl. a Bartok Kórus fellépését Kielben és Kölnben –, filmheteket és kiállításokat. A kulturális kapcsolatokban tovább nőtt ebben az időszakban az ösztöndíjak magas számának jelentősége és a sikeresen fejlődő együttműködés a film és televízió területén.⁹³ A rendezvények közül különösen kiemelkedtek az 1983-as erlangen-i Magyar Kulturális Napok, valamint a Nyugatnémet Kulturális Hét Magyarországon, 1984-ben.

A német nyelv oktatása, valamint a német kisebbség kulturális támogatása az 1977 és 1985 közötti években is szilárdan az NDK kezében maradt Magyarországon. De Bonnban az az 1977. júliusi, Kádár látogatás óta dédelgetett törekvése sem járt sikerrel, hogy kölcsönösen kulturális centrumokat nyissanak egymás országában,⁹⁴ mivel a magyar kormány ettől – nyilvánvalóan az NDK-ra való tekintettel – mereven elzárkózott.⁹⁵ Csak Hans Dietrich Genscher külügyminiszter 1985. júniusi budapesti látogatásán jelezte a magyar külügyminiszter, Várkonyi Péter tárgyalópartnerének, hogy Magyarország keresi ezeknek a problémáknak a megoldását.⁹⁶ Az NSZK érdeklődését a budapesti kulturális központ megnyitása iránt Horváth István, akkori bonni nagykövet ajánlása szerint Magyarországnak fontos volt – közelebbről nem meghatározott érdekeinek megvalósítása miatt – „időben kihasználnia”.⁹⁷

Az NDK-nak az 1977 és 1985 közötti időszakban is sikerült domináns szerepét megőriznie a német–magyar kulturális kapcsolatokban, mivel az NSZK-nak nem tudott betörni az NDK privilégiumainak számító „nyelvoktatás” és „kisebbségi kultúra támogatása” területekre, valamint nem sikerült kulturális aktivitását sem jelentősen növelnie az országban. A keletnémet–magyar kulturális egyezmény 1979. május 4-ei megújításánál is

⁹¹ Ehhez és a következőkhöz lásd a magyar titkosszolgálat 1983. május 11-i jelentését, amely a budapesti nyugatnémet nagykövetség által készített 1982-es nyugatnémet–magyar kulturális cserét értékelő beszámoló alapján. Belügyminisztérium. III/1–6. Osztály. Feljegyzés. Tárgy: Értékelés az NSZK 1982. évi magyarországi kulturális tevékenységéről. ÁBTL 1. 11. 4. D – V/1983. Fol. 2–5.

⁹² Uo. Fol. 2.

⁹³ Lásd ehhez a magyar külügyminisztérium tájékoztatója a nyugatnémet–magyar kapcsolatokról. 1983. augusztus 31. MNL OL 288. f. 32/1983/ 75. ő. e. (NSZK/1983/A), fol. 23–27.

⁹⁴ A nyugatnémet külügyminisztérium már egy 1977. június 27-i, Kádár János és Helmut Schmidt megbeszélésére készített előterjesztésben javasolta, hogy vessék fel „a kulturális intézetek nyitásának lehetőségét”, valamint az ezzel kapcsolatos tárgyalások megkezdésének kérdését. PA AA Zwischenarchiv 116.586. Lapszámolás nélkül.

⁹⁵ Külügyminisztérium. V. Területi Főosztály. Tájékoztató a magyar-NSZK kétoldalú kapcsolatokról. 1983. augusztus 31. MNL OL 288. f. 32/1983/ 75. ő. e. (NSZK/1983/A), fol. 27.

⁹⁶ Vö. Várkonyi külügyminiszter jelentése Genscher külügyminiszter magyarországi látogatásáról. 1985. június 25. MNL OL 288. f. 32/1985/ 84. ő. e. (NSZK/1985/B), lapszámolás nélkül.

⁹⁷ Horváth István bonni magyar nagykövet jelentése Várkonyi Péter külügyminiszternek „A Goethe-intézet tevékenysége megítéléséhez”. 1985. november 26. MNL OL 288. f. 32/1985/ 84. ő. e. (NSZK/1985/C), lapszámolás nélkül.

megerősítette Magyarország Kelet-Berlin irányában „a magyarországi német kisebbséghez való privilegizált hozzáférést.”⁹⁸ Ezzel nyilvánvalóan Bonn esetleges ambícióira kívántak világos, elutasító választ adni. 1982-ben ráadásul az NDK Kulturális és Információs Központja, valamint a MNDSZ megállapodást kötött a két szervezet együttműködésének elmélyítéséről.⁹⁹

Az NDK és Magyarország közötti, kulturális területen működő intézményi kapcsolatok magas fokáról 1979 nyarán, a budapesti nyugatnémet követség részletesen beszámolt külügyminisztériumának: „A bilaterális csere nagyrészt az illetékes kulturális intézeteken keresztül zajlik. Az NDK budapesti Kulturális és Információs Központja széles spektrumú, tartalom szerint tagolt programokat kínál, melyeket kb. 15 kiküldött munkatárs szervez. A követségen egy sajtóattasé dolgozik, a német nyelvű publikációk szerkesztőségeiben több kelet-német újságíró ül. Emellett számtalan kapcsolat és partneri viszony létezik a társadalmi szervezetek között [...] a megfelelő aktivitással.”¹⁰⁰

Az 1978 óta öt éves munkatervet által szabályozott keletnémet–magyar kulturális kapcsolatokat ebben az időszakban is az aktivitások széles spektruma jellemezte. Budapest továbbra is kiemelten támogatott az NDK külügyi kulturális politikájának magyarországi német kisebbségre irányuló kulturális munkáját és nyelvi politikáját.¹⁰¹ Utóbbi mindenekelőtt a némettanárok képzését és továbbképzését jelentette.¹⁰² További súlypont volt a felsőfokú műszaki képzést illető ösztöndíjas program, amely az 1980-as évek első felében 250–300 személyt érintett. Az irodalom területén évente 30 könyvet jelentettek meg Magyarországon keletnémet szerzőktől, s ugyanennyit az NDK-ban magyar szerzőktől. A zenekarok, balett- és színházi társulatok között intenzív kapcsolatok épültek ki ezekben az években, s ez igaz volt a rádiós kapcsolatokra is. Ezen kívül a kulturális kapcsolatok szerződéses, intézményi megalapozására nyolc magyar és nyolc kelet-német megye kötött együttműködési megállapodást egymással, valamint 1985 októberében egy programot hívtak életre, amely a gazdasági mellett tudományos-technikai együttműködések is kilátásba helyezett. A rendszeresen és kölcsönösen megtartott kulturális napok meghatározó szerepet kaptak a kapcsolattartásban. Az NDK 1984 végén rendezett kulturális napjai és a magyar kulturális napok az NDK-ban (1985. április) pl. a „Fasizmus alól

⁹⁸ Lásd az NSZK budapesti nagykövetségének távirati jelentése. 1979. július 25. PA AA AV Neues Amt. 10.269. Lapszámozás nélkül.

⁹⁹ Vö. Joerg Schumacher: *Das Ende der kulturellen Doppelrepräsentation. Die Auswärtige Kulturpolitik der Bundesrepublik Deutschland und der DDR am Beispiel ihrer Kulturinstitute 1989/1990*. Frankfurt am Main – Berlin – Bern, 2011. (Studien zur Kulturpolitik. Bd. 12) 208.

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ Ehhez lásd a magyar titkosszolgálat 1983. február 11-i feljegyzését. Belügyminisztérium. III/1–6. Osztály. Feljegyzés. Tárgy: NSZK értékelés az NDK magyarországi kulturális tevékenységéről. ÁBTL 1. 11. 4. D – V/1983. Fol. 10–11.

¹⁰² Ehhez és a következőkhöz lásd az MSZMP KB külpolitikai osztályának tájékoztatóját a magyar-NDK kapcsolatokról, az 1985-ös évből. MNL OL 288. f. 32/1985/ 83. ő. e. (NDK/1985/A), 55–56., valamint Szalai Béla 1980 és 1985 közötti kelet-berlini magyar nagykövet jelentését az MSZMP KB külpolitikai osztályának. 1985. október 7. MNL OL 288. f. 32/1985/ 83. ő. e. (NDK/1985/C), fol. 524–525.

való megszabadulás” 40. évfordulója jegyében zajlottak.¹⁰³ Különleges szerepet játszott az 1985 őszi Budapesten tartott Európai Kulturális Fórum előkészítésében zajló – NDK által kezdeményezett – kooperáció.¹⁰⁴

Összességében a magyar–keletnémet kulturális érintkezés ebben az időszakban átfogó volt, de a továbbfejlesztése egyre nehezebbé vált. Ez a mennyiségi stagnálás elsősorban a két állam radikálisan romló gazdasági helyzetére, valamint a kulturális kapcsolatokra szánt korlátozott összegekre vezethető vissza.¹⁰⁵ A rendezvények színvonalának emelését¹⁰⁶ az is akadályozta, hogy a kiemelkedő művészeket nyugaton természetesen jelentősen magasabb összegekkel honorálhatták, ezért pedig a keletnémet–magyar kapcsolatokban megjelent a minőségi probléma kérdése.¹⁰⁷ A negatív fejlemények és az NSZK kultúrpolitikai expanziója ellenére Kádár János 1985. október végén, Budapesten biztosította Erich Honeckert az elmúlt évek szövetségi szolidaritásának jegyében a keletnémet „német kultúra képviselőt érintő monopóliumról [...] még akkor is, ha, az NSZK ezzel nem ért egyet.”¹⁰⁸ Kétségtelen azonban, hogy Kádár 1985 őszi már tisztában volt azzal, hogy komoly változások vannak készülőkben.

A német–magyar kulturális kapcsolatok hatodik szakasza (1985–1989)

A német–magyar kulturális kapcsolatok hatodik szakasza 1985 őszi kezdődött, amikor a világpolitikában fokozatosan teret nyert az 1985 márciusában SZKP főtitkárrá választott Mihail Gorbacsov új kurzusa. Gorbacsov politikája, amely a következő években a hidegháború végéhez vezetett, nemcsak a kelet–nyugati kapcsolatokat változtatta meg alapvetően, hanem már 1985 végén elindította a szocialista országok közötti viszony átalakulását is. Kádár János, aki 1985 szeptemberében már találkozott Gorbacsovval, egy hónappal később Erich Honeckerrel való budapesti találkozásán nem véletlenül utalt arra, hogy „a testvérpártok önállóságáról vallott szovjet álláspont az, hogy azoknak jogukban áll saját útjukat képviselni, valamint hogy nagy jelentősége van annak, hogy más pártok nem

¹⁰³ Lásd az MSZMP KB külpolitikai osztályának jelentését „Az NDK belső helyzete és külpolitikájának leglényegesebb vonásai; a magyar–NDK kapcsolatok” címmel. 1985. április 10. MNL OL 288. f. 32/1985/ 83. ő. e. (NDK/1985/A), fol. 26–27.

¹⁰⁴ Lásd az MSZMP KB külpolitikai osztályának feljegyzését „A Német Szocialista Egységpárt konzultációs csoportjának budapesti látogatásáról”. 1985. augusztus 7. MNL OL 288. f. 32/1985/ 83. ő. e. (NDK/1985/B), fol. 157–161. Mindkét német állam nagyon aktívan vett részt a Kulturális Fórum nemzetközi rendezvényein.

¹⁰⁵ A takarékoság szükségességére, és a szocialista államokkal kialakított kulturális kapcsolatok hatékonyságának növelésére a Kulturális Kapcsolatok Intézete már 1979 őszi felhívta a figyelmet. Vö. Kulturális Kapcsolatok Intézete. A szocialista országokkal az 1981–85. évekre kötendő tudományos, oktatási és kulturális együttműködési munkaterv irányelvei. 1979. október 4. MNL OL 288. f. 32/1979/ 5. ő. e., fol. 148.

¹⁰⁶ Jelentés Puja, magyar külügyminiszter 1980. december 8/9-ei látogatásáról az NDK-ban. BA DY/30/11625. Lapszámozás nélkül.

¹⁰⁷ Erre utal Szalai Béla, kelet-berlini magyar nagykövét is az MSZMP KB külpolitikai osztályának készített jelentésében. 1985. október. 7. MNL OL 288. f. 32/1985/ 83. ő. e. (NDK/1985/C), fol. 524–525.

¹⁰⁸ A SED Politikai Bizottságának jelentése Kádár és Honecker budapesti találkozásáról. 1985. október 29. BA DY/30/11491. Lapszámozás nélkül.

avatkozhatnak be a belső ügyekbe”.¹⁰⁹ A magyar kormány nyilvánvalóan felismerte, hogy lehetővé vált a saját érdekek hangsúlyosabb képviselője a szövetségi rendszeren belül. Ide tartozott az NSZK-val ápoltság is. A növekvő gazdasági válságjelenségek és az ezzel összefüggő társadalmi-gazdasági problémák¹¹⁰ miatt ugyanis Magyarország nemcsak hogy rá volt utalva a különösen jó nyugatnémet pénzügyi és gazdasági kapcsolatokra, de az NSZK nagyszámú kulturális kezdeményezését sem volt módja már visszautasítani, lakosságát nem zárhatta el Nyugat-Németország vonzó kulturális kínálatától

A nyugatnémet kulturális diplomácia a kedvező világpolitikai és magyarországi helyzetet kihasználva 1985 őszén offenzívát indított. Miután Genscher külügyminiszter 1985. júniusi, budapesti látogatása során már felvetette a kulturális intézetek nyitását kérdését, a nyugatnémet diplomácia az 1985. október–novemberi, budapesti Európai Kulturális Fórum után még hangsúlyosabban képviselte ezt a szándékot.¹¹¹ Emellett a nyugatnémet lektorok küldését is egyre jobban forszírozta, s nemcsak a műszaki felsőoktatási intézményekbe, amibe Magyarország 1985 közepén már beleegyezett, hanem a kulturális élet minden területére. 1986 őszén pedig Bonn a magyarországi németek kulturális támogatásának kérdését is – ami eddig a bilaterális kapcsolatoknak nem képezte a részét – napirendre hozta. Szimbolikus lépés volt, hogy Richard von Weizsäcker szövetségi elnök 1986. októberi, magyarországi látogatásán felkereshette a magyarországi német kisebbséget,¹¹² s ráadásul még Bonn anyagi támogatását is kilátásba helyezte a közösség számára.¹¹³ Ezzel a három törekvéssel az NSZK támadást indított az NDK magyarországi kulturális egyeduralma ellen, miközben kétségtelenül az is motiválta, hogy a német kisebbség híd szerepet kapjon a nyugatnémet–magyar kapcsolatokban.¹¹⁴

1986 februárjában intenzív tárgyalások kezdődtek Bonn és Budapest között a kulturális intézetek tárgyában. Mivel a magyar fél tisztában volt az NSZK érdeklődésével, beleegyezését – arra hivatkozva, hogy Magyarország anyagi okok miatt egy ideig nem lesz képes kulturális intézetet nyitni Nyugat-Németországban – feltételekhez kívánta kötni: a technikai-tudományos kooperáció elmélyítéséhez, valamint a diplomata és szolgálati útlevelek kölcsönös vízummentességéhez. Emellett Budapest szóba hozta egy kamatmentes, hosszú távú hitel nyújtásának lehetőségét is a német kisebbség tradícióinak ápolását támogató beruházásokhoz.¹¹⁵ (Ez utóbbi még nem jelentette azt, hogy az NSZK a magyarországi németeknek közvetlen kulturális támogatást nyújthatott volna, de a javaslat már

¹⁰⁹ BA DY/30/11491. Lapszámozás nélkül.

¹¹⁰ A magyarországi válságról lásd Schmidt-Schweizer: *Politische Geschichte Ungarns*, 37–40.

¹¹¹ Ehhez és a továbbiakhoz lásd a magyar külügyminisztérium feljegyzését Helmut Kohl kancellár közelgő látogatása kapcsán „Nyugatnémet részről várhatóan felvetésre kerülő kérdések” címmel. 1985. november 12. MNL OL 288. f. 32/1985/ 84. ő. e. (NSZK/1985/B), fol. 465–466.

¹¹² Ez volt az első nyugatnémet államfői látogatás Magyarországon.

¹¹³ Lásd Külügyminisztérium. Kulturális és Tudományos Főosztály. Feljegyzés. Tárgy: A magyar-nyugatnémet szakértői tárgyalások kilátásai. 1986. október 16. MNL OL 288. f. 32/1986/ 95. ő. e. (NSZK/1986/C), fol. 429–431.

¹¹⁴ Andreas Schmidt-Schweizer: *Ungarndeutsche, Vertriebene und Emigranten im Kalkül der ungarischen Außenpolitik gegenüber Westdeutschland (1973–1989)*. In: *Minderheiten und Mehrheiten in ihren Wechselbeziehungen im südeuropäischen Mitteleuropa. Festschrift für Gerhard Seewann zum 65. Geburtstag*. Hrsg. Zsolt Vitári. Pécs, 2009. 184–187.

¹¹⁵ Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1986. április 22-én megtartott üléséről. MNL OL 288. f. 5/ 967. ő. e., fol. 13.

azt mutatta, hogy a magyar fél számolt azzal, hogy Bonn illetékessége nőni fog a magyarországi németek kérdésében.¹¹⁶ A nyugatnémet diplomácia azonban visszautasította, hogy a kulturális intézetek kérdését a magyar követelésekhez kössék, ezért az adott szerződést nem írták alá a Weizsäcker látogatás alkalmával, a politikus komoly csalódására. A megoldáshoz vezető utat végül az elnök azon javaslata jelentette, hogy tárgyalják párhuzamosan, de egymástól függetlenül a kulturális intézetek ügyét és a magyar javaslatokat.¹¹⁷

A Weizsäcker látogatás után egy évvel, 1987 októberében került sor Grósz Károly kormányfő nyugatnémet útjára.¹¹⁸ Magyarországon ekkor már felgyorsultak a politikai és gazdasági reformok. A látogatás alkalmával – a kompromisszum jegyében – aláírtak egy szerződést a kulturális intézetek nyitásáról, valamint egyet a tudományos kutatás és a technológiai fejlesztés terén való együttműködésről.¹¹⁹ Emellett a nyugatnémet fél átadott egy emlékiratot az általa tervezett vízumkönnyítésekről. (A diplomatáknak, nagykövetségek vezető alkalmazottainak, valamint a vegyesvállalatok igazgatóinak eltörölnék a vízumkötelezettséget.) A nyugatnémet fél által leadott nyilatkozat „A magyarországi német nemzetiség és a német nyelv támogatásáról” mindkét fél érdekeit szolgálta, mivel az egyfelől tehermentesítette a magyar költségvetés kisebbségpolitikai intézkedésekre fordítandó részét, másfelől először nyújtott hivatalos „hozzáférést” az NSZK-nak a magyarországi németiséghez.

Miközben a korábbi években is lezajlott rendezvények (kulturális napok, filmfesztiválok, könyvhetek, társulatok vendégszereplései, ösztöndíjak stb.)¹²⁰ még intenzívebben zajlottak,¹²¹ ebben a szakaszban a „Német Szövetségi Köztársaság Kulturális és Információs Központjának” (1990-től Goethe Intézet) – az NSZK egyik első kelet-európai kulturális intézetének – budapesti átadása a nyugatnémet kulturális hét keretében a kulturális kapcsolatok kiemelkedő eseménye volt.¹²² A stuttgarti magyar kulturális intézet megnyitására két évvel később került sor.¹²³ Ezzel olyan intézeteket hoztak létre, amelyek kez-

¹¹⁶ Horváth István, bonni magyar nagykövetnek – az anyagi vonatkozások mellett – az volt a szándéka, hogy a magyarországi német kisebbség kérdését ezzel a tőle származó javaslattal a magyar–német politikai kapcsolatok szintjére emeljék. Horváth István: *Az elszalasztott lehetőség. A magyar–német kapcsolatok 1980–1991.* Bp., 2009. 55–56.

¹¹⁷ A magyar külügyminisztérium kulturális és tudományos főosztályának feljegyzése. 1986. október 16. MNL OL 288. f. 32/1986/ 95. ő. e. (NSZK/1986/C), fol. 429–431.

¹¹⁸ A Grósz-látogatásról átfogóan lásd *Die politisch-diplomatischen*, 63–68, 239–249.

¹¹⁹ A Grósz-látogatás alkalmával aláírt legfontosabb egyezményekről és emlékiratokról lásd *Die politisch-diplomatischen*, 227–239.

¹²⁰ A fejleményekről 1987. közepéig lásd a bonni magyar nagykövet éves beszámolóját. 1987. június 29. MNL OL 288. f. 32/1987/ 92. ő. e. (NSZK/1987/C), fol. 382–384.; A bonni magyar nagykövet jelentése „Kulturánk jelenléte az NSZK-ban. Kétoldalú kulturális kapcsolataink és kulturális külpropagandánk néhány jellemzője” címmel. 1987. október 7. MNL OL 288. f. 32/1987/ 92. ő. e. (NSZK/1987/C), fol. 344–354.

¹²¹ Az 1988/1989-es eseményekről lásd a bonni magyar nagykövet éves jelentésének kulturális kapcsolatokkal foglalkozó fejezetét. 1989. június 26. MNL OL 288. f. 32/1989/ 58. ő. e. (NSZK/1989/C), fol. 90–128.

¹²² A magyar külügyminisztérium tájékoztató jelentése. 1988. július 18. MNL OL 288. f. 32/1988/ 85. ő. e. (NSZK/1988/B), lapszámozás nélkül. Eddig az időpontig csupán Romániában működött nyugatnémet kulturális intézet.

¹²³ Lásd <http://www.stuttgart.balassintezet.hu/de/ueber-unser-institut/>. (Legutóbbi megtekintés: 2019. augusztus 16.)

detben ugyan nagy indulási nehézségekkel küzdöttek,¹²⁴ de a következő évtizedekben szolid bázisává váltak a kulturális kapcsolatok lendületes fejlődésének. Jelentős projektek voltak ebben az időszakban – a német nyelv és a német kisebbség nyugatnémet támogatása keretében – a pécsi Lenau Ház építése, illetve felújítása, a kisebbségi oktatást végző iskolák berendezése és felszerelése, nyugatnémet nyelvtanárok és lektorok küldése, valamint nagyszámú ösztöndíj kiosztása.¹²⁵ Ezen kívül 1987-et követően számos testvérvárosi kapcsolat létesült,¹²⁶ 1989 után pedig megkezdheték tevékenységüket Magyarországon a nyugatnémet politikai alapítványok is.¹²⁷

A nyugatnémet–magyar kulturális kapcsolatok gyors fejlődése az 1980-as évek második felében egyre nagyobb zavarokat okozott a magyar–keletnémet kapcsolatokban. Miközben 1986–1987-ben ezek még magas szinten működtek,¹²⁸ és az a kölcsönös – már kevésbé reális – szándék vezette a feleket, „... hogy megőrizzük és tovább fejlesszük a sokrétű és hagyományosan jó kulturális, tudományos kapcsolatokat és hatékonyabban, a költségek növelése nélkül a minőség javításával még jobban használjuk ki lehetőségeinket ...”,¹²⁹ legkésőbb 1988 közepére nem lehetett nem észrevenni a negatív tendenciákat. Bár 1988 nyarán még az NDK volt – a Szovjetunió után – az a partner, akivel Magyarország a legintenzívebb kulturális kapcsolatokat tartotta fenn, a viszonyt azonban egyre növekvő mértékben terhelték meg a politikai-ideológiai nézeteltérések („eltérő társadalomirányítási felfogás”), amelyeket főleg a „szocialista pluralizmus” magyar politikája váltott ki Kádár János pártfőtitkár 1988. májusi leváltása után,¹³⁰ valamint a rendelkezésre álló eszközök korlátozott volta.¹³¹ Mindenekelőtt a filmművészet terén jelentkeztek a feszültségek, mivel az NDK egy sor társadalomkritikus magyar filmet nem volt hajlandó bemutatni, valamint az ideológia és a társadalomtudományok terén, ahol a növekvő magyar gondolkodásszabadság kiváltotta az NDK nemtetszését.

¹²⁴ A nyugatnémet kulturális intézet tevékenységének első évéről Joerg Schumacher a következőket állapította meg: „Nem volt elég kurzus, a könyvtár túl kevés könyvvel volt felszerelve, a rendezvények száma összehasonlítva az NDK Kulturális Központjának aktivitásával, elhanyagolhatóan kevés volt, [...] 18 rendezvényt tartottak összesen, melyeknek a fele filmvetítés volt.” Schumacher: *Das Ende der kulturellen Doppelrepräsentation*, 213.

¹²⁵ A támogatási programról lásd az 1987. december 3-i nyugatnémet tervezetet, amelyet megküldtek a magyar félnek is. MNL OL 288. f. 32/1987/ 92. ő. e. (NSZK/1987/B/1), fol. 51–55.

¹²⁶ Az első hivatalos testvérvárosi kapcsolatot Pécs és a baden-württembergi Fellbach kötötte. A megfelelő megállapodást már Weizsäcker elnök 1986. októberi, magyarországi látogatása alatt aláírták. Horváth: *Az elszalasztott lehetőség*, 62.

¹²⁷ A Friedrich-Naumann-Stiftung volt az első nyugatnémet politikai alapítvány, amely 1989. június 9-én megkezdte magyarországi működését. Horváth: *Az elszalasztott lehetőség*, 115–117.; *Die politisch-diplomatischen*, 135–136.

¹²⁸ Lásd a MNK-NDK Kulturális és Tudományos Együttműködési Bizottságának jelentése. 1988. április. MNL OL 288. f. 32/1988/ 84. ő. e. (NDK/1988/A), fol. 142–155.

¹²⁹ MSZMP KB külpolitikai osztály. Tájékoztató a magyar-NDK kapcsolatokról. 1986. MNL OL 288. f. 32/1986/ 94. ő. e. (NDK/1986/A), fol. 55.

¹³⁰ Közelebbről Schmidt-Schweizer: *Politische Geschichte Ungarns*, 75–105.

¹³¹ Ehhez és a következőkhöz lásd a magyar kulturális minisztérium levelét az MSZMP KB külpolitikai osztályának. 1988. augusztus 15. MNL OL 288. f. 32/1988/ 84. ő. e. (NDK/1988/A), fol. 170–172.

Az 1988 vége óta Németh Miklós kormánya alatt zajló magyar politikai és gazdasági rendszerváltás, valamint a külpolitikai orientációváltás, melynek keretében az ország egyre inkább a nyugat felé fordult¹³² – miközben az NDK makacsul ragaszkodott a négy évtizede gyakorolt politikai irányvonalához –, oda vezetett, hogy a magyar–keletnémet kapcsolatok egyre nagyobb nehézségekkel néztek szembe.¹³³ Ezek abból adódtak – a már említett politikai-ideológiai ellentéteken túl –, hogy Magyarország egyre inkább távolodott a kulturális élet központi állami tervezésétől, miközben az NDK ragaszkodott hozzá, különösen „a magyarországi németek anyanyelvi és kulturális igényeinek kielégítésében való részvételében...”.¹³⁴ Ráadásul Magyarország a piacgazdaságra való átállás jegyében az NDK-hoz fűződő kulturális kapcsolatát is kereskedelmi alapokra kívánta helyezni, miközben Kelet-Berlin ragaszkodott a „devizamentes kulturális csere rendszeréhez”.¹³⁵ Végezetül a magyar kormány kijelentette, hogy nem rendezi meg többé a nagy szervezési költséggel járó kulturális napokat, amelyek addig a szocialista kulturális együttműködés kiemelkedően fontos elemei voltak. A negatív tendenciák ellenére a keletnémet–magyar kulturális kapcsolatok 1989-ben még intenzívek voltak: 604 rendezvényt tartottak ebben az évben az NDK Kulturális és Információs Központjában vagy azon kívül, amivel messze megelőzték a nyugatnémet fél aktivitását.¹³⁶

A keletnémet polgárokat érintő, 1989. szeptemberi magyar határnyitás, a magyar demokratikus alkotmány 1989. október 23-i elfogadása, valamint a Honecker-állam 1989 őszi összeomlása eltávolította az utolsó akadályt is a (nyugat)német–magyar kulturális csere szabad fejlődése útjából. A német egység 1990. októberi kikiáltása pedig megszüntette a kettős német kulturális jelenlétet Magyarországon.¹³⁷

A német–magyar kulturális kapcsolatok mérlege

Ha meg akarjuk vonni a hidegháború alatti német–magyar kulturális kapcsolatok mérlegét, akkor két pontnak kiemelkedő jelentősége van: 1. Minden ideológiai melléközöngével, akkor két pontnak kiemelkedő jelentősége van: 1. Minden ideológiai melléközöngével mellett is az NDK nyelvterjesztési politikája jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a német nyelvnek – az angol feltartóztatathatatlanság mellett – Magyarországon máig meglehetősen nagy presztízse van. Kétség kívül ennek volt köszönhető, hogy a gazdasági, politikai és kulturális együttműködésnek 1990 után volt egy szolid nyelvi bázisa is. 2. A nyugatnémet–magyar kulturális kapcsolatok évtizedeken át tartó, lépésről-lépésre történt felépítése 1990-re megteremtette azt a széles alapot, amelyről kiindulva a demok-

¹³² Részletesen elemzi Schmidt-Schweizer: *Politische Geschichte Ungarns*, 107–192.

¹³³ Az MSZMP KB külpolitikai osztályának jelentése „Magyarország és az NDK kulturális, oktatási és tudományos kapcsolatai” címmel. 1989. július 4. MNL OL 288. f. 32/1989/ 57. ő. e. (NDK/1989/A), fol. 29–31.

¹³⁴ Uo. fol. 30. Jellemző módon itt még csak „részvételről” volt szó.

¹³⁵ Uo.

¹³⁶ Ehhez lásd Schumacher: *Das Ende der kulturellen Doppelrepräsentation*, 209.

¹³⁷ Erről részletesen uo.

ratikus Magyarország és az egyesült Németország közti kulturális kapcsolatok színvonala (minőségét és mennyiségi mutatóit tekintve) európai összehasonlításban is kiemelkedő szintet ért el.¹³⁸

Fordította: Eiler Ferenc

---

¹³⁸ 1992 óta a német–magyar kulturális kapcsolatok alapja az 1992. február 6-án aláírt „Szerződés a Német Szövetségi Köztársaság a Magyar Köztársaság között a baráti együttműködésről és az európai partnerségről”. *United Nations - Treaty Series* 1996. Vol. 1909. 1-32526.

„ADDIG A BÉKESSÉG, MIG SZOMSZÉD AKARJA”¹ Trianon és a magyar–szomszéd viszony napjainkban

ZAHORÁN CSABA

.....
"PEACE WILL LAST AS LONG AS THE NEIGHBOUR WANTS IT."

Trianon and the Relationship of Hungary to her Neighbours in Our Day

The keynote paper of Csaba Zahorán examines the role and possibilities of historians and historiographies in the region with regard to Trianon in the triangle of history writing, politics and everyday life. On the occasion of the centenary of the end of World War I, and focussing primarily on the period following the changes of 1989–90, the author explores the phenomenon of Trianon, which determined the relations between Hungary and her neighbours, and in some way concerns everyone in the region, while emphasising the importance of dialogue and the need to somehow settle the problem.

Keywords: everyday life, historiography, politics, Trianon-phenomenon, neighbourhood
.....

Egy közelgő évforduló²

2014, vagyis az első világháború kitörésének századik évfordulója óta minden egyes évvel közelebb kerülünk a világháború végének felidézéséhez is. 2018 őszén–telén lesz egy évszázada, hogy a háborús vereség hatására felbomló Osztrák–Magyar Monarchiából – és benne a történelmi Magyarországból – kiváltak a nem magyar (román, szlovák, délszláv és más) népcsoportok, amelyek elitjei új állami keretek között képzeltek el népiük jövőjét. Az évforduló szimbolikus jelentőségére való tekintettel Romániában már több terv is született a centenárium – a mai Románia alapító aktusának tekintett 1918-as év – jövőre esedékes megünneplésére. Szlovákiában Csehországgal közösen fognak majd reflektálni az évfordulóra, noha a szlovák viszonyulás az első Csehszlovák Köztársasághoz nem olyan egyértelmű, mint Nagy-Románia román emlékezete. Ehhez képest Ausztria és Ukrajna esete kissé más, a délszláv államoké pedig összetettebb, de bizonyára itt is megemlé-

---

Zahorán Csaba, PhD, tudományos munkatárs, BTK TTI, Horthy-korszak témacsoport, MTA „Lendület” Trianon 100 Kutatócsoport.

¹ Magyar közmondás. Forrás: *Válogatott magyar közmondások*. Szerk. Erdélyi János. Pest, 1862. <http://mek.oszk.hu/07700/07767/07767.htm#23>. (Legutóbbi megtekintés: 2019. január 30.)

² A vitaindító 2018 nyarára készült el. Mivel a vita többi résztvevője erre a szövegre reagált, ezért utólag csak minimális – inkább stiláris jellegű – változtatásokat hajtottam végre benne.

keznek majd a történekről. A jelzett ellentmondás tehát jó eséllyel soknyelvű, egymással rivalizáló vagy egymást kölcsönösen ignoráló nemzeti narratívák kakofóniájába torkolthat, amelyben mindenki csak tovább hajtogatja a saját kizárólagos – és gyakran már una-
 lomig ismert – igazát.

Vagy mégis van alternatíva? Vajon lehet-e találni egy közös, nemzetek fölötti „nagy” narratívát vagy több, egymással dialogikus viszonyba hozható elbeszélést „Trianonról” (hogy most a magyar–szomszéd viszonylatra szűkítsem a Monarchia végét és az új rend kialakulását)? Elképzelhető-e olyan értelmezése az eseményeknek, amelyet többé-kevésbé nemzetközi szakmai konszenzus övez, és amely egyúttal a laikus (nemzeti) közvélemények számára is érthető, befogadható, mi több, akár köztudatot/történeti tudatot formáló hatással is bír?

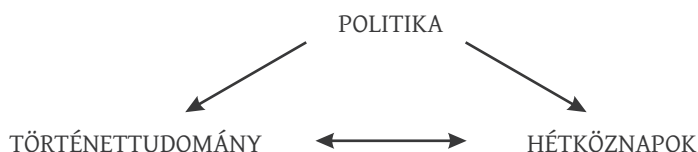
Csak az értelmiségiek ügye?

„Trianon” – vagyis az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának és következményeinek a kérdésköre – még napjainkban is számos lényeges vonatkozásban befolyásolja az életet az egykori Monarchia utódállamaiban. A magyar, szlovák és román történészek, társadalomtudósok, egyéb értelmiségiek és politikusok között komoly szakmai és közéleti eszmecserek, barátságos viták vagy sértődésekkel végződő összejövendők témája „Trianon” – legyen szó a történelmi Magyarország felbomlásának, a béketárgyalások lefolyásának vagy az előzmények és következmények eltérő értelmezéseiről. Bár lehet, hogy mindez csak egy viszonylag szűk társaság foglalatosságának tűnik, tényleges hatásai azonban jócskán túlmutatnak ezen a körön. Legszenbetűnőbb megnyilvánulásával talán az adott országok kisebbségpolitikájában találkozhatunk, vagyis az államok viszonyulásában a kisebbségekhez, de az is releváns kérdés, hogy milyen funkciót tölt be „Trianon” a politikai életben – hogy csak egy klasszikus példát, a „magyar mumust” említsük, amely a magyar kisebbségek igényei vagy Magyarország kapcsán, illetve figyelemelterelés céljából bármikor megidézhető.³ „Trianon” azonban olyan helyeken is képes felbukkanni – ha észrevesszük –, ahol pedig nem is várnánk: például a közigazgatás kérdéskörében (decentralizáció), a terület- és infrastruktúra fejlesztésében, vagy pedig a nemzetközi kapcsolatokban (pl. Koszovó elismerése kapcsán Szlovákia és Románia vezetői kimondatlanul, de egyaránt úgy látják, hogy az a magyar szeparatizmus/revizionizmus számára lenne precedensértékű). De kihat a hétköznapokra is: a tágabb értelemben vett nemzettudatra, és a kisebbségi attitűdök mellett a „többségeket” is befolyásolja, vagyis hogy ők miképp viszonyulnak „kisebbségi polgártársaikhoz”. Ezen túl a kulturális termelés különböző szereplői az azóta eltelt száz év alatt számtalan módon sajátították ki, tették fogyaszthatóvá, ami által az egész téma a mai (populáris)

³ Noha az utóbbi években mintha némiképp háttérbe szorult volna, a „magyar mumus” sokáig megbízható eszközként volt jelen a román és szlovák politikában, és még jó ideig vissza is térhet. Közvetlen, hasonlóan valóságos elődjének tekinthető a „pánszláv” és a „dákoromán” mumus az 1918 előtti magyar nyilvánosságban.

kultúra részévé vált.⁴ A populáris kultúra logikájának megfelelően a „Trianon-jelenség” folyamatosan újra átélhető élménnyé alakul, és ahhoz, hogy megmaradhasson „élménynek”, különböző, egyre változatosabb formákban jelenik meg.

Ha kissé sematikus és leegyszerűsítve is, de megpróbáljuk rendszerezni a Trianon-diskurzust, akkor három nagyobb síkot különböztethetünk meg – a politika, a történettudomány és a hétköznapok síkját –, amelyek egymással is szoros összefüggésben és folyamatos kölcsönhatásban vannak.

E háromszögön belül napjainkra a már említett kulturális termelés és fogyasztás vált az egyik kulcsfontosságú tényezővé, ez az, ami – elsősorban a magyar nyelvterületen – az egész konstrukciót a leginkább mozgásban tartja és élteti. De hogy jönnek mindehhez a történészek? Bár a történettudománnyal hivatásszerűen foglalkozók ma csak az egyik – és nem is a legjelentősebb – tényezőt alkotják ebben a felállásban, felelőségük mégis rendkívül nagy. A történészek ugyanis azok, akik az egyes nemzetek történeti tudatát mintegy „hivatalból” (igaz, elvileg szigorúan szakmai alapon) konstruálják és formálják. És ez még akkor is így van, ha az utóbbi évtizedekben egykori hegemóniájuk fokozatosan szertefoszlott és intellektuális befolyássá szelődött – szakmai autonómiájuk növekedése mellett. A szemléletbeli, technológiai és oktatáspolitikai változásokkal,⁵ illetve – mindezzel szoros összefüggésben – a kulturális termelés átalakulásával párhuzamosan kettős folyamat figyelhető meg a térségünkben többek közt „Trianon” kapcsán is. Egyrészt megkezdődött a nagy „nemzeti narratívák” és a belőlük építkező „nemzeti történeti tudatok” dezintegrációja, szétterjedése,⁶ másrészt a hangsúlyok olyan területek felé tolódnak el, ahol már nem a „mértadó” történészek hangja a meghatározó. Mindazonáltal továbbra is elsősorban a történészek azok, akik a történelemkönyveket írják, vagy legalábbis az ő megállapításai kerülnek bele a tananyagba és a szakmai publikációkon túl a népszerűsítő kiadványokba is. A történészekre hivatkoznak – pontosan vagy pontatlanul – a politikusok, őket kérdezik meg – jó esetben – a médiában és így tovább. Bár a kulturális termelést és fogyasztást egyre kevésbé tudják irányítani, az ellenőrzés és legitimáció mechanizmu-

⁴ Ezzel kapcsolatban lásd Feischmidt Margit: Nemzetdiskurzusok a mindennapokban és a nacionalizmus populáris kultúrája. In: Feischmidt Margit et al.: *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Bp., 2014. 7–47. [Előszó.]; Uő: Populáris kultúra és az újnacionalizmus: a Trianon-kultusz társadalmi alapjai. In: uo. 51–81.

⁵ Értem ez alatt elsősorban a posztmodern szemlélet hatását, az internet térhódítását és a felsőoktatás tömegessé válását.

⁶ Erre Szarka László mutatott rá egy 2012-es, pozsonyi történetstálálkozó folyamán.

sai révén még mindig a történeti és nemzettudat alakításának fontos forrásai. A fentebbi hármás felosztás alapján ezért most néhány példával próbálom meg szemléltetni, hogy a történészek munkája milyen változatos módon érvényesül a különböző területeken: elsőként egy szűkebb szakmai, majd tágabb politikai, végül még tágabb „identitásbeli” összefüggésben.

Trianon és a nemzeti történettudományok

„Trianon” történeti értelmezései kapcsán az első központi kérdés, hogy a történetstársadalmak („a szakmák”) – Magyarországon és a szomszédos országokban – miképp viszonyulnak az első világháború lezárásához és következményeihez. Milyen, többé-kevésbé „hivatalosnak”, „fősdorbelinek” vagy legalábbis dominánsnak tekinthető álláspontot alakítottak ki a téma kapcsán arról, hogy mi, hogyan és miért történt 1918–1920 között. A nem magyar népek évtizedes (évszázados) kollektív nemzeti törekvései valósultak-e meg a kedvező körülmények közepette, vagy a háború katalizált egy egyetemes trendet, és több más multi-etnikus államalakulattal együtt szétzilálta a történelmi Magyarországot is? Egy egyre instabilabb és soknemzetiségű államalakulat helyébe kompaktabb és szilárdabb nemzetállamok léptek, vagy egy nagyhatalmat több hasonló, csak kisebb multi-etnikus ország váltott fel, miközben a nem magyar többségű régiók mellett a magyar etnikai terület jelentős része is az utódállamokhoz került? Egy anakronisztikus és megújulásra képtelen államalakulat helyébe újak léptek, saját modernizációs elképzeléseikkel, vagy a Monarchia felbomlása egy megreformálható (sőt, manapság gyakran az EU elődjeként is emlegetett) ország – és vele az egész régió – harmonikus fejlődését akasztotta meg?

Ha pedig nem létezik „egységes”, konszenzuális vagy legalább domináns „nemzeti” álláspont, akkor milyen vélemények versengenek egymással, és milyen viták övezik a témát az egyes nemzeti nyilvánosságokban?⁷ Hogyan merülnek fel a kérdések; milyen folyamatokba, milyen történeti – adott esetben ideológiai – konstrukciókba illeszkednek az egyes események, és milyen narratívák állnak össze a láncolataikból? Az elbeszélések pedig hogyan viszonyulnak a nemzetközi tudományos trendekhez (posztmodern megközelítés, mindennapok története, elitkutatások, a kisember sorsa és szerepe stb.), és folytathatnánk. És ami még tovább vezet: mi ezeknek a narratíváknak a szerepe? Bírnak-e nemzetépítő vagy egyéb identitáspolitikai (netán pártpolitikai) és legitimációs funkcióval?

A kérdések sorát még folytathatnánk, de inkább egy frissebb példát említenék a szakmai nézeteltérések közvetett – de attól nem kevésbé valós – következménye kapcsán. Tavaly ősszel, Miloš Zeman cseh államfő egy beszédében megemlítette a magyarok 1919-es, Szlovákia elleni invázióját.⁸ Egy köztársasági elnök kijelentéseivel szemben ugyan lehetünk

⁷ Ezzel kapcsolatban lásd pl. Szarka László: Párhuzamos jelenségek a magyar és szlovák történetírásban, köztörténetben. *Történelmi Szemle* 54 (2012) 470–472.

⁸ 1919-es „magyar invázióról” beszélt a cseh elnök. *Mno.hu* 2016. október 28. <http://mno.hu/kulfold/1919-es-magyar-invaziorol-beszelt-a-cseh-elnok-1368913>. (Legutóbbi megtekintés: 2019. január 30.) A beszéd eredetijét lásd Dokument: Projev prezidenta Miloše Zemana při udílení státních vyznamenání.

nagyvonalúbbak, mint egy történész esetében, de itt több szempontból is komoly dologról van szó. Az állítás ugyanis az 1918–1919-es események hagyományos (cseh)szlovák (és román) értelmezésében gyökerezik, amely többé-kevésbé mindmáig érvényesnek tekinthető a cseh, szlovák és román történészek köreiben. A gond egyrészt az, hogy Zeman kijelentése a „Szlovákia elleni magyar invázióról” a későbbi állapotokból (államhatárokból), valamint a csehszlovák és román igényekből indul ki, teljesen anakronisztikus módon. Hiszen a békeszerződés aláírása előtt, a folyamatosan változó (és az azokat kijelölő antant-hatalmak és szövetségeik által sem betartott) demarkációs vonalakon állomásozó magyar csapatok nem is támadhatták meg az akkor még – „politikai értelemben” épp csak körvonalazódó, bizonytalan határú – Szlovákiát, hanem tulajdonképpen a történelmi Magyarország területén védekeztek, mondhatni teljesen legitim módon. Ráadásul 1919 tavaszán már mélyen a magyar etnikai határokon belül próbálták megállítani az eredetileg a nemzeti önrendelkezés elve alapján előrenyomuló csehszlovák és román erőket. (Legalábbis északon, Salgótarján és Miskolc környékén. Keleten a Zám–Csucsá–Szinérváralja-vonal volt az utolsó, katonailag még tartható front a korábbi megállapodásokat rendre egyoldalúan felrúgó és az addig megszállt területeken véglegesen berendezkedő román hadsereggel szemben.) A másik probléma – vagyis hogy 1919 tavaszán tulajdonképpen nem is a Magyarországi Tanácsköztársaság erői támadtak, hanem a csehszlovák és román csapatok folytatták korábbi offenzívájukat, hogy a magyar küldöttség nélkül már hónapok óta folyó béketárgyalásokkal egy időben minél több területet birtokba vegyenek – ehhez képest apróságnak tűnik. Jóllehet újabban ezt is feszegetni kezdték egyes szlovák és román történészek,⁹ de még feltehetően eltart egy ideig, amíg ez a kicsi – de nem jelentéktelen – részlet tovább árnyalja a történelmi tudatot és a magyarokhoz való viszonyulást általában. Az eset rámutat arra, hogy az elemzett szakmai tévedés (és részben célzatos torzítás) hatása a szélesebb köztudatban – jelen esetben a Zeman elnök által megtestesített politikai szférában – is kimutatható, és történetileg is hozzájárul a mindenkori magyar agressziót (irredentizmust) felemlegető diskurzus érvrendszeréhez.

Trianon a politika síkján

„Trianon” nemcsak a mai Szlovákia és Románia területi állományát „szentesítette”, hanem azt is – legalábbis szlovák és román nézőpontból –, hogy Szlovákia és Románia elsősorban az ottani többségi (domináns, „államalkotó”) nemzeté. Így mintegy előre „legitimálta” a szlovák és román nemzetállam-építést, amely – folytatva a 19–20. századi nyugati (és magyarországi) példaképek gyakorlatait – az állam nemzetiesítésével¹⁰ és a különféle kisebb-

Novinky.cz 2016. október 29. <https://www.novinky.cz/specialy/dokumenty/418979-dokument-projev-prezidenta-milose-zemana-pri-udileni-statnich-vyznamenani.html>. (Legutóbbi megtekintés: 2019. január 30.)

⁹ Lásd Marián Hronský: *Trianon. Vznik hranic Slovenska a problémy jeho bezpečnosti (1918–1920)*. Bratislava, 2011. 219–220.; Lucian Leuştean: *România, Ungaria și Tratatul de la Trianon 1918–1920*. Iași, 2002. 77–86.

¹⁰ Lásd Rogers Brubaker: *Nemzeti kisebbségek, nemzetiesítő államok és anyaországok az Új Európában*. In: uő: *Nacionalizmus új keretek közt*. [Ford. Erdősi Péter.] Bp., 2006. 61–81.

ségi csoportok asszimiláció révén történő integrálásával zajlik.¹¹ A nemzetállam-építést pedig a többségi (cseh és szlovák, román stb.) történészek, politikusok és értelmiségiek áldozatos összmunkájával létrehozott – a saját nemzeti törekvések megkérdőjelezhetetlen jogosságának és elsőbbségének, a „történelmi igazság” 1918-as visszaállításának, valamint a korábbi magyar nemzeti elnyomás és „elnemzetlenítés” visszafordításának és orvoslásának ideológiai, egyszerre morális és teleologikus – konstrukciója legitimálja. A nemzetállam-építés bármilyen kritikai vizsgálata egyúttal „Trianon” megkérdőjelezésévé is válik, akár történettudományos, akár kisebbség- vagy emberi jogi pozícióból kerül rá sor. Azaz kapásból revizionistának lehet bélyegezni, és ekként még csak foglalkozni sem kell vele. Ez az 1918 utáni korszakok többségi feldolgoásaiban – a magyar kisebbség (és általában a kisebbségek) kérdésének elbagatellizálásában, illetve a magyar törekvések egyszerű irreudenta vagy sérelmi politikaként való beállításában – is jól tetten érhető.

Ám a „többségi Trianon-szindróma” a politikában nemcsak a nemzetállam szintjén nyilvánulhat meg, hanem „alatta” és „fölötte” is. Például 1992 és 2004 között a magyar irredentizmus fantomjával tartotta lázban Kolozsvárt – magát pedig a polgármesteri székben – a sovinizta Gheorghe Funar, de még tizenkét évvel bukása után sem sikerült elérni, hogy a városban élő közel ötvenezer magyar használhassa anyanyelvét a hivatalos életben, és a köztereken magyar feliratok is megjelenhessenek. A nemzetállami szint fölött pedig a külpolitikában is jelentkezik. A magyar–szomszéd államközi kapcsolatokra kifejtett hatását talán felesleges ragozni, de érezhető például Koszovó függetlenségének el nem ismerésében Pozsony és Bukarest részéről (más, önmagukat szintén nemzetállamként meghatározó államokkal együtt), vagy abban a bizalmatlanságban, amellyel Románia az orosz–ukrán konfliktus kapcsán tekint Magyarországra. És ez utóbbi esetben nem az a fő kérdés, hogy Oroszország milyen módon osztja meg a NATO keleti tagállamait sajátos „hibrid hadviselésével”, hanem az, hogy miképp lehetséges, hogy a kisebbségi kérdés és a „nemzeti érdekek” ma is olyan szerepet kaphatnak két katonai és politikai szövetséges viszonyában, mint a két világháború környékén.

A szomszédos országok értelmiségijeitől már szintén többen rámutattak ennek a monolitikus ideológiai konstrukciónak a tarthatatlanságára, valamint a belőle eredő nemzetállami szemlélet következetlenségeire és meghaladásának időszerűségére. A trianoni monolit lebontása ugyan politikai és társadalmi következményekkel járó ügy, de gyökerei szakmaiak is, így a szakemberek számára továbbra is nagy kihívást jelent.

Trianon és az „egyszerű emberek”

Ami a hétköznapokat és az „egyszerű emberek” világát illeti, „Trianon” ezen a síkon szinte láthatatlanul érvényesül, de ha jól megvizsgáljuk, adott esetben szó szerint kézzelfoghatóvá válik a hatása. A „Trianon-szindróma” ugyanis a történelemtankönyvek, a népsze-

¹¹ Jobb esetben, ugyanis durvább eljárásokra is jócskán akad példa az 1945 utáni időszakból – az elűzéstől a lakosságcsere át a kivándorlás „támogatásáig”.

rűsítő kiadványok, a média és a szóbeli hagyomány (családi emlékezet stb.) révén 1918 óta ugyanúgy beleivódott a szlovák, román stb. „átlagember” nemzettudatába, mint a magyaréba, csak „többségi” oldalról, vagyis ellenkező előjellel. Ez a napjainkban zajló kulturális fogyasztásban fokozottan érvényesül.

A többnyire a mából vagy legfeljebb a közelmúltból kiinduló „átlagember” számára a 20. századot alig megélt *Uhorsko* vagy *Regatul Ungariei* a történelem mitikus kódéba vész, és ő reflexszerűen inkább a mai állapotokat keresi a múltban is. Ezt sok román és szlovák értelmiségi, valamint Bukarest és Pozsony nemzetállami logikája – és például az annak megfelelően működtetett hivatalos emlékezetpolitika – egyaránt támogatja. Mint ahogy az is megfelel a többségi nacionalizmusnak, hogy a történelemben kevésbé járatos és a kisebbségek iránt nem kifejezetten érdeklődő szlovákok és románok – márpedig az emberek többsége ilyen, Magyarországon is – számára természetes, hogy Szlovákiában mindenki szlovák, Romániában pedig mindenki román. A *Saul fia* című film Oscar-díja kapcsán Romániában így hivatkozhattak büszkén – románként – az egyik főszereplőre, a nagybányai (vagyis romániai) születésű Molnár Leventére. De a jelenség közismert, számos más jelentős személyiség – művészek, sportolók stb. – kapcsán lehetett már vele találkozni, pár évvel ezelőtt például a Nobel-díjas Herta Müllernél került ismét elő.¹² Ennek fényében nem csoda, hogy sok többségi ember őszintén rácsodálkozik arra a tényre, hogy magyar nemzetiségű emberek tömegei („polgártársai”) élnek vele egy országban, akik pedig nem vendégmunkásként jöttek hazájába. (Sőt, nem is akarnak „hazamenni” Magyarországra, ha épp nem tetszik nekik valami, hanem odahaza, Szlovákiában vagy Romániában szeretnék magukat otthon érezni.) Ebből a tájékozatlanságból fakad gyakran a „na Slovensku po slovensky” és a „vorbiți numai românește!” magától értetődősége.

Mindebből számos kérdés következik, amelyek közül itt csak néhányat teszek fel: vajon célszerű-e (és szakmailag is helyénvaló-e) tovább haladni ezen az úton? Milyen következményekkel jár mindez a szlovákok és románok újabb és újabb nemzedékeinek múltszemléletére és ismereteire nézve? Nem vezet-e hasonló önbecsapásokhoz és nemzettudat-torzulásokhoz, mint amilyeneket a magyar nacionalizmus egyik zenitjén, a millenniumi ünnepek idején annyira kifogásoltak a nem magyar értelmiségiek, mégpedig nem is alaptalanul? Hogyan lesznek képesek feldolgozni, hogy minél mélyebbre merülnek a „saját” történelmükben, annál több „idegennel” találkoznak (amit a magyar nevek elszlovákosítása is csak látszólag tud enyhíteni)? A múltbéli sokszínűség elutasítása negatívan befolyásolhatja általában a „mássághoz” való viszonyulást is, mint ahogy a nemzetállami ideológia és a multietnikus valóság közötti feszültség is intoleráns többségi identitás kialakulásához vezet. Olyanhoz, amely hajlamosabb elutasítani a kisebbségeket vagy az eltérő véleménnyel bírókat, mi több, marginalizálni és diszkriminálni a „másságot” megtestesítő csoportokat, vagy akár csak közönyösen eltűrni ezt (aminek tragikus

¹² Ioana Ene Dogioiu: Herta Muller nu e romanca. *Ziare.com* 2009. október 11. <http://www.ziare.com/politica/stiri-politice/herta-muller-nu-e-romanca-913014>. (Legutóbbi megtekintés: 2019. január 30.) A jelenség magyar viszonylatban is jól ismert, például Kertész Imre kapcsán, hiszen a zsidó származású magyarokat a magyar nemzetből „kizáró” magyar antiszemita is tudnak büszkén beszélni a magyar Nobel-díjasokról (akik szinte mind zsidó származásúak voltak), és ez nem okoz bennük semmilyen kognitív disszonanciát.

hagyományai vannak a régiókban is). A többségi intolerancia és frusztrált nemzettudat kimutathatóan hozzájárul a szélsőséges pártok és ideológiák népszerűségéhez az egész térségben.

Fősodrok és perifériák

A fentebb kifejtettek miatt a 19–20. század történetének kutatása során továbbra is rendkívül fontos a sokat hangoztatott, de valamiért mégis kevesebbek által alkalmazott empátia, nyitottság és önreflexió, valamint a kettős mérce következetes és szigorú kerülése. Noha a szakemberek általában igyekeznek kerülni a „moralizálást” és az ítélezést, talán inkább attól kellene tartani, amikor ez szelektíven történik. Vagyis ha már moralizálunk, akkor moralizáljunk következetesen: a kisebbségek integrálásának és/vagy asszimilálásának erkölcsi dimenzióját „Trianon” előtt és után egyaránt vizsgáljuk meg, és ugyanazokat az erkölcsi szempontokat alkalmazzuk mindkét esetben – természetesen mindig tekintetbe véve az adott kontextust (a kor „szellemét”, normáit és viszonyait) is.

A Trianonnal kapcsolatos „kényes kérdések” kapcsán Romániában és Szlovákiában mintha némileg nehezebb helyzetben lennének a történészek, mint Magyarországon. A nemzetállami ideológia hatása és a hozzá kapcsolódó politikai és társadalmi elvárások továbbra is erősen érezhetőek. Ez természetesen nem csak Trianon kérdéskörére igaz – jócskán akadnak olyan témák, amelyek mindhárom országban kényesnek számítanak, és ezért félnek őket bolygatni, ha viszont mégis hozzájuk nyúlnak, akkor komoly vitákat gerjesztenek. Magyarországon például ilyennek számít a magyar zsidóság kirekesztésének, jogfosztásának és nagyobb része elpusztításának tragikus folyamata, illetve a második világháború időszaka – a revíziós sikerektől a Szovjetunió elleni háborún át a holokausztig és az ország megszállással végződő felszabadításáig, vagy akár a Tanácsköztársaság, a Horthy-rendszer és az 1945 utáni korszak megítélése. De idesorolhatjuk még a Monarchia utódállamaiban zajló integrációs kísérletek felemás eredményeit és a magyar nemzet „szétfeljedését” is.¹³ (Ezek a viták persze Szlovákiában és Romániában is zajlanak: például a háborús szlovák állam és vezetői vagy Ion Antonescu személye és rendszere körül.) És bár a rendszerváltással párhuzamosan Trianon kapcsán a magyar történészek között is újra megjelentek a „magyar igazság” kizárólagosságát hirdető, az ő hatásuk – legalábbis egyelőre – marginális maradt. Más szóval: Magyarországon a Trianonnal kapcsolatos „nemzeti kérdés” – azaz a multietnikus Magyarország nemzetiségi politikája és az első világháború után határon túlra került magyar közösségek, illetve a revízió története – folyamatosan komoly viták tárgyát képezi,¹⁴ ugyanakkor feldolgozásában továbbra is a szakmai-kritikai megközelítést a nemzeti elé helyező fősodor a mérvadó. Még akkor is,

¹³ Ezzel kapcsolatban lásd Egry Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944*. Bp., 2015.

¹⁴ Lásd pl. az *Élet és Irodalom* (= ÉS) hasábjain, 2010–2011-ben megjelent vita írásait: Kovács Éva: Jeder Nachkrieg ist ein Vorkrieg – Trianon traumatikus emlékezetéről. *ÉS* 54 (2010) 39. sz.; Ungváry Krisztián: A meg nem értett Trianon. *ÉS* 54 (2010) 49. sz.; Kovács Éva: Csak azért is: neurózis. *ÉS* 55 (2011) 4. sz.; Ungváry

ha ez a magyar nyelvű nyilvánosságban nem mindig egyértelmű, és a közbeszédben – például a dualista időszakról vagy a revízióról – forgalomban lévő értelmezéseken is volna még mit finomítani a szakembereknek.

Ám úgy tűnik, mintha Szlovákiában és Romániában kerülnék, esetleg „megoldott”, „lezárt” témaként kezelnék Trianon kérdéskörét. Pedig a Trianon utáni kisebbségi kérdés elnagyolt vagy egyoldalú (kizárólag bukaresti/kolozsvári és prágai/pozsonyi nézőpontból történő) értelmezése csak az adott korszak hiányos, elnagyolt vagy egyoldalú megértését eredményezheti. Ami nem csupán az 1918–1920 utáni „magyarkérdés”, hanem a román(iai) és csehszlovák(iai) társadalomtörténet taglalására, illetve a román és szlovák nemzettudat elemzésére is rányomja a bélyegét. Ha viszont mégis szóba kerül, akkor – jobb esetben – legfeljebb egy „döntetlen” az eredmény a hagyományos nacionalista-etnocentrikus megközelítés és a kritikai szemlélet között. Mégpedig a szlovák és román történetírás fősodrában is, amelyektől távolodva a nemzeti viszonyulás dominanciája rohamosan nő – a tágabb nyilvánosságról nem is beszélve, ahol gyakorlatilag általánosnak tekinthető.

Ráadásul – ahogy már fentebb is említettem – mintha a politika túl gyakran „nehezede rá” a Trianonnal kapcsolatos felvetésekre, nemzet(állam)i érdekekkel szorítva háttérbe a szakmai szempontokat. Ugyanakkor az a tény is, hogy szomszédaink részéről szinte ugyanezek a bírálatok fogalmazódnak meg a magyar történeti tudat állapota, a kritikai műltszemlélet és önreflexió (pontosabban ezek hiányosságai) kapcsán,¹⁵ arról árulkodik, hogy van még mit meg- és kibeszélnünk egymással.

Lényeges kérdés még, hogy kik termelik jelenleg a „Trianonnal” kapcsolatos tartalmakat? Továbbá ki rendeli meg, ki ellenőrzi és legitimálja ezt a termelést, és végül ki fogyasztja a „termékeket” az egyes országokban? Bár egyes országok történészei munkáikban az áttekintés igénye nélkül már többször kitértek ezekre a kérdésekre, talán érdemes lenne szisztematikusan is áttekinteni az egész témát. Nemzetközi vonatkozásban is fel lehetne térképezni azokat a területeket (kiadókat, lapokat, intézményeket stb.), ahol ma folyik „Trianonnal” kapcsolatba hozható kulturális termelés, mint ahogy azt is tisztázni lehetne, ezek hogyan hatnak egymásra, és milyen szerepet játszik ebben a politika az egyes országokban. Végül pedig hogy mindehhez miképp viszonyulnak a történészek, hogyan vannak ők is jelen a populáris kultúra „piacán”, ott mennyire versenyképesek, és mennyire tudják érvényesíteni a szakmai szempontokat?

Krisztián: Egy hitelrontás ellenében. *ÉS* 55 (2011) 10. sz.; Kovács Éva: Az a konok okság. *ÉS* 55 (2011) 12. sz.; Tamás Pál: A Trianon-vitához. *ÉS* 55 (2011) 17. sz.

¹⁵ Roman Holec: Trianoni rituálék, avagy gondolatok a magyar historiográfia egyes jelenségeiről. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* (2011) 4. sz. 109–132.; Čo majú spoločné Maďari s Japoncami vo vzťahu k vlastným dejinám? In: *Adepti moci a úspechu. Etablovanie elit v moderných dejinách. Jubileum Valeriána Bystrického*. Zost. Jaroslava Rogulová et al. Bratislava, 2016. 351–372.

A párbeszéd helyei

A „Trianonnal” kapcsolatos nézetkülönbségek és a „kényes kérdések” alkalmankénti kerülése azonban nem jelenti azt, hogy a szlovák és román történészek egyöntetűen elzárkóznának a magyar kollégákkal való párbeszédétől. Épp ellenkezőleg: szakmai együttműködésből, közös projektekből nincs hiány, és általában kiváló személyes és partneri kapcsolatok jellemzik a három akadémiai közeget. A fentebb vázolt – gyakran nyomasztó – körülmények és kényszerek is többnyire azonosak mindhárom országban (azzal a lényeges kivétellel, hogy a magyar nacionalizmusnak nem kell olyan jellegű kisebbségi kérdéssel megküzdenie, mint amilyen a „magyarkérdés” Romániában és Szlovákiában). A párbeszéd feltételei tehát – véleményem szerint – adottak, már csak az a kérdés, hogy van-e rá igény „Trianon” kapcsán is.

A párbeszéd egyik intézményesült fórumát a három tudományos akadémia történész vegyes bizottságainak rendszeres találkozóí jelentik (igaz, még itt is van hova fejlődni), illetve azok a közös vagy nemzetközi szervezésű programok, konferenciák és előadások, amelyeken mód nyílik a szakmai eszmecserékre is. Kisebb-nagyobb konferenciákra, workshopokra és egyéni előadásokra az egyetemek, továbbá a bukaresti és pozsonyi magyar, valamint a budapesti szlovák és román intézetek keretében is sor kerül, többé-kevésbé rendszeres jelleggel. Például 2010-ben, a trianoni békeszerződés aláírásának kilencvenedik évfordulója alkalmából Budapesten és Érsekújváron is rendeztek egy-egy nemzetközi konferenciát (az utóbbi anyagából pedig egy kiváló kötet is született¹⁶).

Az együttműködés lehetőségét és korlátait – vagy inkább a párbeszéd összetettségét – azonban jól mutatja az úgynevezett „magyar–szlovák közös tankönyv” (valójában segédkönyv) projektje.¹⁷ A hasonló „nyugati” minták alapján felülről kezdeményezett vállalkozás kedvező politikai hátszéllel indult, ám a körülmények megváltozása nagyban kihatott befejezésének megakadására is. Mindez szintén azt bizonyítja, hogy magyar–szlovák vonatkozásban erősen hatnak a fentebb már érintett tényezők. Maga a kézirat – amelybe volt alkalmam beletekinteni – viszont két dologról árulkodik. Egyrészt arról, hogy mindkét országban ténylegesen rendelkezésre állnak azok a szakemberek, akik tudnak és akarnak is együtt dolgozni, egységes szövegeket létrehozni, közös konklúziókkal. Másrészt pedig arról, hogy vannak témák, amelyekben továbbra is dominánsak a párhuzamos narratívák, amelyek nemzeti/nacionalista meghatározottsága jól beazonosítható – például a középkori magyar állam megalakulásának körülményei vagy épp „Trianon”. Viszont az, hogy más „kényes kérdésekben” – például a nemzeti mozgalomról szóló feje-

¹⁶ Miroslav Michela – László Vörös: *Rozpad Uhorska a Trianonská mierová zmluva. K politikám pamäti na Slovensku a v Maďarsku*. Bratislava, 2013. A konferencia anyaga magyarul is olvasható a *Limes* 23 (2010) 4., 24 (2011) 1. számaiban.

¹⁷ Erről bővebben lásd Szarka László: A közös történelem nehéz öröksége. Viták nemzet és állam historikumáról. *Regio* 22 (2014) 1. sz. 156–192. A magyar–szlovák közös történelmet feldolgozó kötet minden egyes fejezetét egy-egy magyar és szlovák történészből álló szerzőpáros írta meg, akiknek a munkáját a történész vegyes bizottság két vezetője, Szarka László és Štefan Šutaj koordinálta.

zetben – a szerzők képesek voltak közös szöveget alkotni, arról tanúskodik, hogy ez a meghatározottság egyáltalán nem szükségszerű.

A magyar–szlovák segédkönyv a projekt megakadása ellenére is komoly eredménynek számít, főleg ha azt nézzük, hogy magyar–román viszonylatban még csak fel sem merült egy hasonló vállalkozás a két nemzeti narratíva „összebékítésére”. Itt csak néhány közös (de azért természetesen nem lebecsülendő) tanulmánykötetre van példa,¹⁸ valamint néhány fordításra és az utóbbi években a Bukaresti Magyar Intézetben tartott előadás-sorozatra. A „Trianonnal” kapcsolatos párbeszéd akadozását azonban talán egy meglehetősen félre-csúszott, „rossz” vita szemlélteti a legjobban. A Koltay Gábor és Raffay Ernő nevével fémjelzett „Velünk élő Trianon” című film erdélyi vetítése kapcsán kialakult feszültségek és hisztérikus román politikai reakciók, majd a román értelmiségiekkel Bukarestben folytatott televíziós eszmecsere inkább csak két, saját sérelmeibe és etnocentrizmusába merevedett álláspontot jelenített meg, csekély reményt hagyva a továbbléésre.¹⁹

Nem feledkezhetünk meg arról, hogy a nem csak „Trianonról”, de hozzá sok szálon kötődő témákról is folytatott magyar–szomszéd párbeszédnek a „hivatalos”, intézményesült fórumokon túl más terei is vannak. 1989 óta számos civil és egyéb szakmai kezdeményezésről beszélhetünk, amelyek sikere ugyan egyelőre nem nevezhető forradalminak, ám mindenképpen hozzájárulnak a kommunikáció javulásához. Ilyennek nevezhető – román–magyar viszonylatban – az erdélyi, rövid fennállású, de annál színvonalasabb cikkeknek helyet adó, kétnyelvű *Provincia* folyóirat vagy jelenleg a *Corbii Albi* nevű egyesület munkássága, illetve a *Maghiaromania* csoport ténykedése; szlovák–magyar vonalon pedig a Demmel József nevével fémjelzett *Kor/ridor* folyóirat és könyvsorozat,²⁰ a *Szent Adalbert Alapítvány* és a *Terra Recognita Alapítvány*, újabban a *TÉKA*²¹ projektjei. Kárpát-medencei szinten idesorolhatjuk még a Surján Ferenc által létrehozott *Charta XXI. Mozgalom* is. A legkülönbébb közös rendezvények, pályázatok és projektek tapasztalataiból leszűrhető, hogy általában mindegyik oldalról nyitottság és érdeklődés nyilvánul meg a párbeszéd és együttműködés iránt, még ha az természetesen nem mindig sima és problémamentes.

Mindezt figyelembe véve hogyan vonható ma meg a „Trianonnal” kapcsolatos magyar–szomszéd párbeszéd mérlege és esetleges folytatásának esélye? Valóban annyira kizárják egymást és „összebékíthetetlenek” a nemzeti narratívák – még a „legtisztább szándékok” és „legjobb szakemberek” igyekezetei ellenére is –, mégpedig egyszerűen „nemzeti jellegűből” kifolyólag, ahogy azt Vörös László szkeptikusan megállapítja elem-

¹⁸ Pl.: 1918 – *Sfârșit și început de epocă/1918 – Korszakvég – korszakkezdet*. Ed. Cornel Grad – Viorel Ciubotă. Satu Mare [Szatmárnémeti]–Zalău [Zilah], 1998.; *Nation-Building and Contested Identities. Romanian and Hungarian Case Studies*. Ed. Balázs Trencsényi et al. Bp.–Iași, 2001.

¹⁹ Virginás Péter: A Trianon-különszám: egy médiaesemény diskurzusai. *Korunk* 17 (2006) 5. sz. [Május.] <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00113/1706.html>. (Legutóbbi megtekintés: 2019. január 30.)

²⁰ Kétnyelvű folyóirat indult a szlovák–magyar közös múltból. *Múlt-kor.hu* 2014. június 03. https://mult-kor.hu/20140603_ketnyelvu_folyoirat_indult_a_szlovakmagyar_kozos_multrol. (Legutóbbi megtekintés: 2019. január 30.)

²¹ Szlovákiai Magyar Fiatalok Tudományos és Kulturális Társulása.

zése konklúziójaként?²² Valóban csak egy teljesen más nyelv segítségével tudunk továbblépni, meghaladva a történelem nemzeti meghatározottságú szemléletét, amit például Gyáni Gábor is szorgalmaz?²³

A kérdést azonban meg is fordíthatjuk, ami nem túl elmés megoldás, elismerem, de talán mégis lehet értelme. Azaz reálisabb-e a nemzeti történelemszemlélet kereteiből való kilépés, mint a keretein belüli megoldás keresésének folytatása? Kiléphetünk-e egyáltalán a nemzeti keretektől egy mélységesen és folyamatosan nemzetiesített világban, amelyben – legalábbis egyelőre – a globalizáció még nem törte meg a nacionalizmus hatalmát. A nemzeti eszme ugyanis minden ellenkező jóslat dacára továbbra is sikeresnek mondható (akár tetszik ez nekünk, akár nem), és még mindig erre épül a mai világrénd. A nemzeti eszme már vagy két évszázada elkezdett intézményesülni, a nemzetállamok (pontosabban az így nevezett államok) pedig olyan automatikusan reprodukálják azt – nemzetiesítve az egymást követő generációk gondolkodását –, hogy a nemzeti szemlélet nemcsak általánosnak tekinthető, hanem az emberek túlnyomó többsége számára teljesen magától értetődő is. Ez az a világ, ami mindenki számára ismerős, az a nyelv, amit mindenki beszél, és ha valaki nem a nemzeti diskurzus nyelvét használja, azt gyakran meg sem értik. Nem reálisabb (vagy realistább)-e ezekből az adottságokból kiindulni? Ami alatt nem azt értem, hogy fel kellene adni a transznacionális szemléletet, és továbbra is ragaszkodnunk kellene a nemzeti szemlélet újratermeléséhez, hanem csak azt, hogy érdemes figyelembe venni azt a közeget, amelyben ténykedünk. Bizonyára nem csak szellemi kényelmességből, konformizmusból, korlátoltságból, netán nacionalista elvakultságból ragaszkodik a történészek nagy része még ma is a nemzeti szemlélethez.²⁴

Másrészt arra sincs garancia, hogy a nemzeti diskurzus és múltszemlélet kereteiből való kilépés megoldja a nézetkülönbségeket – lehet, hogy csak más szintekre helyezi át őket. Bár például a mikrotörténelem, az eszme- vagy gazdaságtörténet denacionalizált szintjein feltehetően kevésbé érvényesülnek a nacionalista ideológiai elvárások, mint ahogy az apró résztemák kutatása során is (és mivel a politika és a nagyközönség kevésbé érti őket, így nem is annyira érdeklődik irántuk), de ez sem szükségszerű. Ráadásul ez is csak távlatosan jelenthet megoldást, és ha addig kikerüljük a szélesebb érdeklődésre is számot tartó témákat, az egyet jelent a szakmai elefántcsonttornyokba való sokat bírált bezárkózás fenntartásával, a diskurzus és a fősodor „átengedésével” a nacionalista megközelítést alkalmazóknak.

Az, hogy a nemzeti diskurzusok nyelvét is használjuk, még nem kell, hogy egyenlő legyen a nemzeti/nacionalista ideológia átvételével. A konszenzus által övezett szakmai követelmények betartásával, némi empátiával és a multiperspektivitás segítségével talán sikerül elkerülni a nemzeti elfogultságot. És így, a nemzeti ideológiai reflexektől mentesített, de a nemzeti szempontokat nem mellőző módon is lehet esély a közös témák közös

²² Lásd László Vörös: Rozpad Uhorska, vznik Československa a Trianon. Repräsentácie udalostí rokov 1918–1920 v maďarskej a slovenskej historiografii. In: *Rozpad*, 63–64.

²³ Gyáni Gábor: A hazai történetírás nemzetközi beágyazottsága. *Aetas* 25 (2010) 4. sz. 15–27.

²⁴ Vö. uo. 21–27.

értelmezésére. (És ez nem csak úgy hangzik, mintha fából próbálnánk vaskarikát gyártani.) Kérdés tehát, hogy 2017–2020 között képesek vagyunk-e elindítani legalább egy színvonalas magyar–szomszéd vitát, vagy ha még merészebbet gondolunk: belátható időn belül össze tudnánk-e állítani egy közös szintézist a történelmi Magyarország felbomlása és a trianoni békeszerződés kérdéskörében?

Ehhez az első lépés egy közös módszertan kidolgozása lenne, vagy legalább azoknak a szakmai elveknek a meghatározása és rögzítése, amelyek alapján a vitatott kérdések korrekt módon kutathatók és bemutathatók lennének. Ugyanis a nemzeti történetírások színvonalas, az újabb elméleti kereteket és trendeket, valamint a rokon társadalomtudományok eredményeit – adott esetben akár módszereit és megközelítéseit – is figyelembe vevő művelése mellett ebben a témában is elengedhetetlen a magyar–szomszéd együttgondolkodás. Trianon kérdésköre talán minden másnál jobban igényli a nemzetközi szakmai vitákat, a nagyobb – társadalom-, gazdaság- stb. – történeti folyamatok és összefüggések, valamint az egész régió múltjának tanulmányozását. És minden szakember csak profitálhat abból, ha eltérő perspektívákkal és megközelítésekkel találkozik, a különféle aktorok megértése nélkül az összkép amúgy sem lehet teljes...

Egy ilyen vitához, a kutatási eredmények közös feldolgozásához, együttműködésekhez, majd esetleges közös szintézishez kíván platformot nyújtani a szomszédos történészek és egyéb szakemberek (szociológusok, antropológusok, politológusok, irodalom- és művelődéstörténészek, szociálpszichológusok stb.) számára is az MTA „Lendület” Trianon 100 Kutatócsoportja. Az Ablonczy Balázs által összeállított csoport nyitott az együttműködés fentebb említett formái előtt, legyen szó vitákról vagy egy olyan módszertan kidolgozásáról, amely elősegítheti a „Trianon-jelenség” közös szakmai vizsgálatát, beleértve a vele kapcsolatos kulturális termelés kutatását is. A csoport tagjainak kutatási területei azonban számtalan további kapcsolódási és együttműködési lehetőséget kínálnak: az életmód és szociálpolitika vonatkozásában, a történelmi események emlékezete és az emlékezetpolitika kapcsán, a gazdaságtörténetben, a határháborúk és a Tanácsköztársaság kérdéskörében; a nemzetközi kontextus és diplomácia témájában, a média, szépirodalom és női irodalom területén, továbbá a várostörténet, művészet- és építészettörténet, sporttörténet kapcsán, a menekültek kérdésében, a hatalom és értelmiség összefüggésében, a historiográfiában és tudománytörténetben egyaránt. Talán érdemes lenne kihasználni ezt a lehetőséget, és nem hagyni, hogy „Trianon” továbbra is különféle obskúrus személyek, szélsőséges csoportok és a politika eszköze legyen a magyar határ mindegyik oldalán. A lehetőség tehát adott, csak élni kell vele.

A „TELJES NEMZETI SZABADSÁG” AZ 1918. DECEMBER 1–I GYULAFEHÉRVÁRI HATÁROZATBAN

MARIUS DIACONESCU

.....
"COMPLETE NATIONAL LIBERTY"
IN THE DECLARATION OF ALBA IULIA OF 1 DECEMBER 1918

The paper of Marius Diaconescu analyses the debate that has been launched by the Romanian assembly held at Gyulafehérvár on 1 December 1918 and its consequences. For the declaration, which announced the secession of the Romanians of Hungary and their joining of Romania, was interpreted in different ways by the Hungarian and Romanian politicians. For, whereas the former interpreted the points of the declaration as an engagement for a more equitable minority policy, the latter read them as an autonomy based on ethnicity. This difference has determined Hungarian and Romanian attitudes to the anniversary of the assembly – and to the Transylvanian question in general – ever since.

Keywords: National Assembly of Alba Iulia, minority rights, national self-determination, autonomy
.....

Az erdélyi románok képviselői által Gyulafehérváron [Alba Iulia], 1918. december 1-én elfogadott határozat lefektette „az új Román Állam megalkotásának” néhány „alapelvét”, amelyek közül egyesek a kisebbségek védelmét is érintették:

1. Teljes nemzeti szabadság az együttlakó népek számára. Minden népnek joga van a maga neveléséhez és kormányzásához saját anyanyelvén, saját közigazgatással, saját kebeléből választott egyének által. A törvényhozó testületekben és az ország kormányzásában való részvételre minden nép népességének számarányában nyer jogot.
2. Egenlő jog és teljes autonóm felekezeti szabadság az állam összes felekezetei számára.¹

.....
Marius Diaconescu, PhD, oktató, Bukaresti Egyetem.

¹ Az 1918. december elsejei Egyesülési határozatnak több kiadása is van, mind a korabeli román sajtóban, mind pedig a történelmi forrásgyűjteményekben. A határozat magyar nyelven a budapesti napilapokban jelent meg, amelyek tudósítókat küldtek Gyulafehérvárra, mint például: Gyulafehérvárt kikiáltották Nagyromániát. *Az Újság* 1918. december 3. Az itt idézett III/1. és III/2. pont magyar változatának forrása: Nagy Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*. Székelyudvarhely, 1994. 209. [Az eredeti román szöveg az anyanyelven történő igazságszolgáltatáshoz való jogot is magában foglalja – szerk. megj.]

Ezek a Gyulafehérváron deklarált elvek az utóbbi években felkavarták a politikusok képzeletét, akik azt állítják, hogy Románia nem tartotta be az 1918. december 1-én vállalt kötelezettségeit, úgy vélvén, hogy az illető szöveg autonómiát adott az erdélyi magyaroknak.

A Romániai Magyar Demokrata Szövetség (= RMDSZ) 1990 óta jelen van Románia összes törvényhozásában. Képviselői és szenátorai a román nemzeti ünnep alkalmából, a bukaresti parlamentben tartott ünnepi ülések többségén felszóltak. A parlament az a hivatalos szószék, amelyen a politikusok kinyilvánítják pártjuk álláspontját, ekképp képviselve annak hivatalos pozícióját. Beazonosítottam azokat a beszédeket, amelyek a nemzeti ünnepnek szentelt 11 ülésen hangzottak el 1990 és 2006 között – az RMDSZ képviselői mindegyiken felszóltak. 2006-ig a magyar képviselők politikai és kulturális jogokra vonatkozó igényeik megindoklásaként hivatkoztak az 1918-as dokumentumra a román parlamentben, de sohasem állították, hogy 1918. december 1-én, Gyulafehérváron területi autonómiát ígértek volna az erdélyi magyaroknak.²

Az RMDSZ hivatalos diskurzusa viszont 2006-ban megváltozott. Becsek-Garda Dezső Kálmán, aki már 1999-ben és 2001-ben is felszólt, egy új értelmezését fedezte fel a gyulafehérvári határozatnak. Most azt állította, hogy az utóbbi 88 év folyamán a magyar kisebbség autonómiára vágyott, érvként pedig a határozat II. pontját hozta fel: „A nemzetgyűlés az általános választói jog alapján választandó alkotmányozó gyűlés összeülési ideiglenes autonómiát tart fenn e területek lakosai számára.”³ A magyar képviselő durván összekevert két dolgot. A Gyulafehérvári határozat ugyanis ideiglenes autonómiáról döntött a Romániával egyesült egész Erdély számára, az általános választásokig terjedő időszakra, ennek érvényesítésére pedig felállt az ideiglenes kormányzati hatáskörökkel felruházott Kormányzótanács [Consiliul Dirigent]. A határozatban említett ideiglenes autonómia tehát semmi esetre sem vonatkozik az erdélyi magyarok autonómiájára.

Első pillantásra azt gondolhatnánk, hogy a politikusnak komoly történeti hiányosságai vannak. Becsek-Garda Dezső Kálmán hozzáállásának változása, aki korábban – 1999-ben és 2001-ben – egyáltalán nem mondott semmit az autonómiáról, az RMDSZ politikájának hivatalos, 2006-tal kezdődő változását tükrözi, amelyet a Székely Nemzeti Tanács autonomista tevékenységének fokozódása váltott ki.

Az utóbbi évtizedben az 1918. december 1-i egyesülés kapcsán megnyilvánuló magyar politikusok úgy értelmezik a „teljes nemzeti szabadság” kitételt az egyesülési határozat szövegében, mint amely területi autonómiát ígért az erdélyi magyarok számára. A poli-

² 1990. július 27. Borbély Ernő: *Marea Unire în Parlamentul României*. Ed. Gheorghe Sbârnă. Târgoviște, 2017. [2. jav. kiad.] 203–204.; 1990. december 1. Szócs Géza: uo. 218–220.; 1991. november 28. Bárányi Ferenc: uo. 242–243.; 1992. december 30. Verestóy Attila: uo. 264–266.; 1993. november 30. Markó Béla: uo. 301–302.; 1997. november 27. Verestóy Attila: <http://www.cdep.ro/pls/steno/steno2015.stenograma?ids=5021&idm=1&idl=1>. (Legutóbbi megtekintés: 2018. augusztus 21.); 1998. december 1. Markó Béla: *Marea Unire*, 392–393.; 1999. november 30. Becsek-Garda Dezső Kálmán: lásd *1 Decembrie 1918. 90 de ani de la Marea Unire. Discursuri parlamentare*. Ed. Petre Dan-Străulești. București, 2008. 442–443.; 2001. november 28. Becsek-Garda Dezső Kálmán: *Marea Unire*, 435.; 2002. november 28. Székely Ervin Zoltán: uo. 458–459.; 2003. november 27. Markó Béla: *1 Decembrie*, 497–498.

³ Nagy: *A kisebbségek*, 209.

tikusok nyilatkozatai a 2018-as egyesülési centenárium közeledtével még árnyaltabbakká váltak.⁴ A politikusok narratívája pedig bekerült a nyilvánosságba.

Napjaink politikusainak véleményei arra készítették, hogy megvizsgáljam az 1918-as év végének, a kisebbségek védelmével kapcsolatos politikai diskurzusát, azzal a céllal, hogy megértsük a december 1-én kimondott elvek genezisét és jelentését. A gyulafehérvári határozat értelmezését a korabeli eszmék és mentalitás prizmáján keresztül kell elvégezni – az abban az időszakban megjelent beszédek, interjúk és véleménycikkek ugyanis sokkal közelebb állnak az igazsághoz, mint az aktuális politikai harcokból eredő mai értelmezések.

A román politikusoknak a kisebbségek védelmére vonatkozó, 1918-as véleményei három kiemelt pillanatban fogalmazódtak meg: 1. a Jászi Oszkárral folytatott aradi tárgyalásokon; 2. az 1918. december 1-i gyulafehérvári beszédekben; 3. a közvetlenül az egyesülés után megjelent interjúkban.

A román politikai vezetőket már az Erdély Magyarországtól való elszakadására irányuló akciók kezdetétől foglalkoztatta a politikai és kulturális szabadság biztosításának kérdése az együtt élő nemzetiségek számára. Ahogy több alkalommal is kimondták, a románok nem akartak elnyomottakból elnyomókká válni. Ez az alapelv határozta meg az erdélyi román vezetők politikáját a kisebbségi kérdésben.

A kisebbségi kérdés az aradi tárgyalások idején

1918. november 9-én, a Központi Román Nemzeti Tanács (= KRNT) táviratot küldött a budapesti magyar kormánynak, amelyben a Woodrow Wilson amerikai elnök nyilatkozatában kifejtett nemzeti önrendelkezési elvre hivatkozva kérte a román többségű magyarországi és erdélyi vármegyék fölötti fennhatóság békés átadását. A magyar kormány erre tárgyalásokat kezdeményezett a KRNT-vel, és Aradra küldött egy delegációt, Jászi Oszkár nemzetiségi ügyekkel megbízott tárca nélküli miniszter vezetésével, azzal a céllal, hogy mérsékelje a románok követeléseit.⁵ Az aradi és a budapesti magyar sajtó, csakúgy, mint

- ⁴ A sajtó bővelkedik az ilyen nyilatkozatokban, lásd például: „Tőkés László megemléktette, hogy az Erdély és Románia egyesülését kimondó 1918-as gyulafehérvári román nagygyűlés autonómiát ígért a magyarságnak.” Orbán Viktor Tusványoson: „jól döntsének” Románia polgárai a népszavazáson. *Krónika.ro* 2012. július 28. <https://kronika.ro/erdelyi-hirek/orban-viktor-tusvanyoson-ajol-dontseneka-romania-polgarai-a-nepszavazason/print>. (Legutóbbi megtekintés: 2018. augusztus 23.); „Megértem, hogy nekik nagyon fontos a nemzeti identitás szempontjából december elseje. Ezért csak azt kérem, hogy tanulmányozzák a gyulafehérvári nyilatkozatot. Önök akkor megígérték a magyarságnak az önrendelkezést és autonómiát, ezért mi csak arra kérjük önöket, hogy a saját ígéretüket tartsák be...” – fogalmazta meg elvárását Semjén Zsolt.” Semjén Zsolt az autonómiaígéretére emlékeztette a románságot. *Szoljon.hu* 2018. július 27.
- ⁵ A Központi Román Nemzeti Tanács és a Magyar Nemzeti Tanács – valójában a magyar kormány – képviselői közötti aradi tárgyalásokról lásd Peter Haslinger: *Arad, November 1918. Oszkár Jászi und die Rumänen in Ungarn 1900 bis 1918*. Wien–Köln–Weimar, 1993. 122–135. A résztvevők visszaemlékezései közül lásd Komáromi János: Jászi Aradon. *Új Magyar Szemle* (1920) 1. sz. 27–35.; Apáthy István: Erdély az összeomlás után. *Új Magyar Szemle* (1920) 3. sz. 158–159.; Jászi Oszkár: Visszaemlékezés a román nemzeti komitéval folytatott aradi tárgyalásaimra. *Különnyomat a „Napkelet” 1921. évi december elsejei számába*. Cluj-Kolozsvár, 1921. 3–14.;

az aradi román napilap, a *Românul*, beszámolt a tárgyalások menetéről.⁶ Az újságírók azonban nem voltak a viták szemtanúi, hanem az ülésterem előszobájában várakoztak – időnként sajtóközleményeket kaptak, vagy hozzájutottak egyes iratok másolataihoz, továbbá feljegyezték a politikusok nyilvános beszédeit és nyilatkozatait. Az újságírók különféle képpen adták közre a beszédeket, amit gyorsírási képességeik is befolyásoltak, mindazonáltal az Aradon jelen lévő sajtósok kommentárjai megragadták a tárgyalások léghőjét, riportjaik pedig visszaadták a hivatalos és nem hivatalos megbeszélések lényegét.

A KRNT már a budapesti kormánynak küldött táviratában bejelentette a többi erdélyi nemzetiség védelmére irányuló politikáját: „Természetes, hogy a kérdéses [vagyis a románok által igényelt – M. D.] területen található többi nép irányában tiszteletben fogjuk tartani Wilson elveit.”⁷

Jászi Oszkár – a szöveg távirati jellegét kihasználva – azt kérte, hogy az erdélyi közigazgatás irányítását ideiglenesen osszák meg a románok és a magyarok között Magyarország állami keretein belül, egészen a békekonferenciáig. Azaz hogy a magyar többségű helységekben a budapesti kormány gyakorolja a hatalmat, míg a románokban a nagyszabású román kormány. Azt javasolta, hogy a KRNT által követelt területeket kisebb közigazgatási egységekre osszák fel – akár a régi vármegyék szétforgácsolásával is –, hogy etnikai szempontból minél egyneműbb területi egységek jöhessenek létre.⁸ Erdélyt több román és magyar kantonra osztotta volna, a másik nemzet által irányított területen maradó kisebbségek védelmét pedig mindegyik fél garantálta volna. Jászi azt kérte, hogy a román fennhatóság alatt megmaradhassanak a magyar nemzetiségű tisztviselők, csupán azt fogadva el, hogy a közigazgatás nyelve az összes nemzetiségi nyelv legyen az adott közigazgatási egységekben.⁹

A nemzeti kisebbségek védelme fontos helyet foglalt el Jászi Oszkár első napon elmondott beszédében, amelyben ismertette Erdély etnikai kantonokra való felosztási tervét: „Ott, ahol [...] egy etnikai szempontból homogén területen jelentéktelen nemzeti kisebbségek jönnek létre, nem marad más hátra, mint hogy kölcsönösen garantáljuk ezeknek a kisebbségeknek a sorsát. Abban a pillanatban, amikor Önök létrehozzák az

Szarka László az *Iratok az 1918 novemberi aradi magyar–román tárgyalások történetéhez* (*Regio* [1994] 3. sz. 140–166.) című tanulmányában több, az aradi tárgyalásokkal kapcsolatos dokumentumot is közöl.

⁶ Az aradi román (*Românul*) és magyar (*Aradi Hírlap, Aradi Közlöny, Arad és Vidéke, Függetlenség, Aradi Újság*) sajtóban a tárgyalásokról megjelent cikkeket lásd *Arad. Antecamera Românei Mari*. Ed. Andrei Ando – Mihaela Ozarhevcici. Timișoara, 2018. 64–242.

⁷ A táviratban továbbított ultimátum román szövegét – az aradi *Românul* napilap alapján – lásd *Ziarele românești despre Unirea Basarabiei, Bucovinei și Transilvaniei. V. Pregătirea Unirii Transilvaniei și Bucovinei.* (= *Ziarele românești*, V.) Ed. Marius Diaconescu et al. București, 2018. 279. A szöveget magyar nyelven szerkesztették meg, és az aradi főispán, Varjassy Lajos közvetítésével küldték el a magyar kormánynak Enea Grapini visszaemlékezései szerint. Lásd Constantin Dumitrescu: *Din lunga timpului bătaie. Anul 1918 în amintirile unor martori oculari*. Cluj-Napoca, 1978. 222. A távirat magyar nyelvű szövegét lásd Szarka László: *Iratok*, 1. sz. melléklet.

⁸ Jászi Oszkár tervét Magyarország svájci mintájú kantonokra való felosztásáról lásd Szarka László: A méltányos nemzeti elhatárolódás lehetősége 1918 végén. A Jászi-féle nemzetiségi minisztérium tevékenységéről. *Regio* (1990) 1. sz. 49–65. I. sz. melléklet.; Erdély kantonizálásának tervét lásd uő: *Iratok*, III. sz. melléklet.

⁹ *Ziarele românești*, V. 311–314. [A *Românul* alapján]; Jászi: *Visszaemlékezés*, 5–8.

államukat, azon belül érvénybe léptetjük azt a kölcsönös alkotmányos garanciát, amely a kisebbségek legapróbb részletekbe menő védelmének alkalmazására vonatkozik, mivel a nemzeti kisebbségek sorsa, amelyek ezeken a területeken élnek, nem lehet sem jobb, sem rosszabb annál, mint amilyen a magyar kormány fennhatósága alatti román vagy más kisebbség sorsa.”¹⁰

A Jászinak a tárgyalások első napján megtartott – és a sajtónak hivatalosan bemutatott – beszédét tartalmazó közleményben egyáltalán nem szerepel az autonómia szó. Csak Erdély etnikai kantonokra való felosztási tervének leírásában jelenik meg az autonómia, a statisztikai adatok mellett, ám a kifejezés jelentésének részletezése nélkül. A román autonómiákban egyes területek magyar autonómiában részesülnének, míg a magyar területeken románok nyernének autonómiát.¹¹

Ugyanakkor Jászi Oszkár beszéde, amelyet a Radikális Párt aradi gyűlésén mondott el a tárgyalások első estéjén, megmagyarázza ennek az autonómiának a jelentését, amelynek használatát viszont kerülte a miniszter, amikor a népek önrendelkezési elvének alkalmazásáról beszélt: „... képesek vagyunk biztosítani a határainkon belül élő összes nemzet és nemzetiség kultúráját és szabadságát, biztosítani számukra annak a szabad fejlődésnek a garanciáit, amelyben minden nép részesül [...], hogy az új nemzedék megértse, hogy az együtt élő nemzetek kulturális fejlődésében nem rémet kell látni, hanem a haladás örvendetes jelét.”¹² Pártjának aradi hívei előtt kerülte az autonómia szót, de a wilsoni elvek magyarázása feltárta saját értelmezésének korlátait: a kisebbségek kulturális fejlődését értette alatta. A többi kifejezést – „szabadság”, „garanciák”, a nemzetiségek „szabad fejlődése” – kétértelműen használta. Jászi Oszkár beszéde azonban ihlettel szolgált a román vezetők számára, akik figyelmesen hallgatták az aradi kultúrpalotában elhangzó szónoklatokat.¹³

Ugyanílyen korlátozott módon értelmezték az „autonómia” kifejezést a magyar újságírók is. Az *Aradi Közlöny* munkatársa a tárgyalások első napjáról írt riportjában a következőképpen kommentálta az Aradra érkező svábok kokárdáinak kitűzését, amelyek a magyar zászló színeiből álltak, középen a svábok színeivel: „ezzel a kokárdával politikai gondolkodásukat is kifejezik, kulturális és gazdasági autonómia formájában képzelve el jövőjüket a magyar állam keretei között.”¹⁴ Ez pedig nemcsak egy magyar hírlapíró személyes véleménye volt, hanem azt is tükrözte, hogyan voltak képesek abban a pillanatban értelmezni a népek önrendelkezését, a királyság „feudális” – a nemzeti kisebbségektől a politikai jogokat megtagadó – múltjával való szakításra vonatkozó nyilatkozatok ellenére.

¹⁰ *Arad*, 127–128. [Az *Aradi Közlöny* alapján.]

¹¹ Szarka: *Iratok*, III. sz. melléklet: „Viszont a miniszter ajánlata szerinti kanton-rendszerben 2244000 lakos kapna autonómiát. Ebből 1 973 000 a román és 270 000 a magyar. A miniszter előterjesztése a megyei és járási határokat mellőzi és a községek nemzeti megoszlása alapján azokat a román területeket, ahol román többség van, elhatárolná és ezek autonómiát kapnának [...] A román autonómiákban egyes területek magyar autonómiát kapnának [...] a magyar területeken viszont egyes román területek kapnának autonómiát.”

¹² *Arad*, 84., 98.

¹³ Komáromi: Jászi, 30.

¹⁴ *Arad*, 125.

Az Aradon jelen lévő újságírók megbeszéltek egymás között a zárt ajtók mögött tárgyaló politikusok által boncolgatott kérdéseket, a románok vezetői pedig figyelemmel kísérték a magyar sajtót, beleértve a budapestit is.¹⁵

Másnap, abban a hivatalos válaszban, amelyet Vasile Goldiș tolmácsolt a magyar küldöttség felé, a román vezetők vállalták a wilsoni elvek tiszteletben tartását a román területen együtt élő nemzetiségek vonatkozásában, és hogy biztosítják számukra a nemzeti fejlődésükhöz szükséges feltételeket: „A román nemzet [...] kötelezettséget vállal magára, hogy az ezen a területen lakó többi nép irányában tiszteletben fogja tartani a wilsoni elveket, és kész biztosítani az összes nép számára a szabad nemzeti fejlődés feltételeit.”¹⁶

Aurel Vlad is biztosította a magyar delegációt, hogy a románok minden jogot megadnak a kisebbségeknek, de a román államon belül: „Szó se róla, vannak néprajzi enklávék, de ezek eltűnnek a román nép kompakt tengerében, mindazonáltal a román nemzet eltökélt, hogy minden joggal felruhazza őket [a néprajzi enklávékat – szerk. megj.], amiket ők maguk fognak kérni a román állam keretein belül. A román nép teljes mértékben érvényesként ismeri el Wilson elveit, ami a román terület nem román népeit illeti.”¹⁷ Jászi Oszkár elismerte a magyar statisztikák lehetséges tévedéseit, de kitarzott Erdély felosztása mellett – ahogy állította – a svájci modell alapján.

Ebben a kérdésben Iuliu Maniu is megnyilatkozott: kijelentette, hogy a román nemzet nem engedheti meg, hogy nemzeti óhajának megvalósításában olyan idegen enklávék akadályozzák, amelyeket tudatosan hoztak létre. Megismétli a román kötelezettségvállalást a nemzeti, politikai és kulturális szabadságjogok biztosítására a román területen együtt élő nemzetiségek számára, ám nem fogadja el a terület enklávékkel történő „megcsonkítását”: „A román nemzet a magyarországi és erdélyi románok által lakott egész területen akarja megvalósítani nemzeti és állami szuverenitását, és nem engedheti meg, hogy azt mesterségesen létrehozott és fenntartott idegen enklávék akadályozzák. Erdély és Magyarország határos részei kompakt román területet képeznek, amelyet mi, a románok, a román nép román államnak tartunk és akarunk, magától értetődően biztosítva a többi együtt élő nép teljes nemzeti, politikai és kulturális szabadságát. Mi nem akarunk elnyomottakból elnyomókká válni, de a román terület megcsonkítását sem engedhetjük meg.”¹⁸

A román politikusok Aradon határozottan visszautasították Jászi miniszter tervét Erdély etnikai kantonokra való felosztására, Svájcra hasonló politikai megszervezésére, mivel tudatában voltak annak kockázatával, hogy ezt a tervet a párizsi békekonferencia később esetleg jóváhagyja.¹⁹

Az aradi tárgyalások meglehetősen feszült légkörben zajlottak, mivel mindkét fél másképp értelmezte az önrendelkezés elvét. Jászi minél kisebb enklávékra kívánta felosztani Erdélyt az etnikai elv alapján, amelyek fölött a budapesti kormány továbbra is érvé-

¹⁵ Arad, 231.

¹⁶ *Ziarele românești*, V. 346. [A *Românul* alapján.]

¹⁷ Uo. 347. [A *Românul* alapján.]

¹⁸ Uo. 348. [A *Românul* alapján.]

¹⁹ Komáromi: Jászi, 32. Komáromi feljegyzése szerint ezt a véleményt Aurel Lazăr vagy Ioan Erdélyi közölte az Aradon jelen lévő újságírókkal.

nyesítette volna fennhatóságát. A magyarok, székelyek és szászok védelme csupán ürügy volt Magyarország régi határai integritásának megőrzéséhez.²⁰ Ez okból a román vezetők többször is megismételték, hogy biztosítják a kisebbségek politikai jogait. A kisebbségi jogok miatti feszült hangulat szempontjából releváns az a néhány szó, amelyek Aurel Vlad szájából hangzottak el a zárt ajtók mögött, de egy újságíró feljegyezte őket, amikor valaki az egyik pillanatban kilépett a teremből: „A szuverén román állam nem fogja leigázni a nemzetiségeket...”²¹

Noha az aradi tárgyalások kudarcba fulladtak, az ekkor folytatott eszmecsereék előkészítették a nemzeti kisebbségek védelme kapcsán az egyesülési határozatban megfogalmazott elvek kidolgozását. A „teljes nemzeti szabadság” szószerkezetet első alkalommal Iuliu Maniu használta az aradi tárgyalások idején, és a román vezetők ezt vették át a későbbi nyilvános állásfoglalásaikban.

Az aradi tárgyalások alatt a románok nem használták az autonómia szót. Ezzel szemben átvették Jászi Oszkár politikai szótárából a „nemzeti szabadság” és a „garanciák a nemzeti kisebbségek számára” kifejezéseket.

A tárgyalások kudarcra után, Vasile Goldiș kezdeményezésére jelent meg 1918. november 20-án, az aradi *Românul* napilapban, román és francia nyelven „A világ népeihez” című kiáltvány, amelyet több lap is azonnal átvett. Az ugyancsak Goldiș által szerkesztett kiáltvány²² garantálja a nemzeti szabadságot a kisebbségek számára, amit az új államot kormányzó demokrácia egyik velejárójaként értelmez: „A magyarországi és erdélyi román nemzet nem kíván más nemzetek fölött uralkodni [...]. Ősi területén a román nemzet kész biztosítani minden nép számára a teljes nemzeti szabadságot, és szabad és független államba való szerveződését a demokráciára fogja alapozni, amely a területén található minden egyén számára biztosítja az életfeltételek egyenlőségét, az emberi tökéletesedés egyetlen eszközét.”²³ Ebben a programadó írásban is megtalálható ugyanaz a szószerkezet: a román államban biztosított „teljes nemzeti szabadság”.

Az erdélyi román sajtó riportokat közölt ezekről a tárgyalásokról, amelyeket a KRNT hivatalos napilapjából, az aradi *Românul*-ból vettek át. A kisebbségjogi vitáknak a román sajtóban megjelenő visszhangjaként a lugosi *Drapelul* újság hangoztatta az „akarát kinyilvánításának teljes szabadságát” a „más nyelvű és törvényű” polgártársak részéről, a román hadsereg védelme alatt, amelyet a rend megőrzése céljával hívtak be.²⁴

²⁰ A tárgyalásokra való visszaemlékezéseiben Jászi azt állítja, hogy abban reménykedve indult el Aradra, hogy sikerül megállapodni egy átmeneti – a párizsi békekonferenciáig tartó – rendezésben, amely fenntartaná az állam területi egységét. Jászi: *Visszaemlékezés*, 5.

²¹ *Ziarele românești*, V. 369. [A *Românul* alapján.]

²² Az aradi román vezetőkhez közelálló Ion Clopoșel szerint Vasile Goldiș volt a kiáltvány kezdeményezője és szerzője is. Ion Clopoșel: *Revoluția din 1918 și Unirea Ardealului cu România*. [Editura Revistei Societatea de mâine.] Cluj, 1926. 100.

²³ *Ziarele românești*, V. 426.

²⁴ *Libertatea și independența națională. Drapelul* [Lugoj/Lugos] 1918. november 30.

A kisebbségek védelme a gyulafehérvári beszédekben

Az egyesülési határozat első változatát 1918. november utolsó napjaiban ugyanaz a Vasile Goldiș szerkesztette meg Aradon. Gyulafehérvárra a román szociáldemokrata vezetők által jóváhagyott szöveggel érkezett. 1918. november 25-én Ion Flueraș Aradon megtárgyalta a Román Nemzeti Párt vezetőivel a Gyulafehérváron bejelentendő kormányzási elvek végső verzióját. A szociáldemokratákat elsősorban a munkások jogaira vonatkozó elvek foglalkoztatták. Flueraș visszatért Budapestre, ahol tájékoztatta a Szociáldemokrata Párt román frakciójának vezetésében ülő kollégáit. Már november 28-án Ion Clopoșel, a *Românul* napilap szerkesztője bejelentette a lap hasábjain, hogy a román szociáldemokrata vezetők egy nappal korábban telefonon tájékoztatták az aradi KRNT-t, hogy „tökéletesen egyetértenek az előzetes munkálatokkal és azokkal az elvekkel, amelyeket a gyulafehérvári Nagy Nemzetgyűlés fog kinyilvánítani”.²⁵ Figyelmet érdemel, hogyan fogalmazott az újságíró, aki Vasile Goldiș közeli barátja volt, és tőle ismerte a dokumentumot, mint ahogy a tárgyalások alakulását is: a szocialisták erős osztályt fognak alkotni „az új államban, amelynek vezető szerveiben minden kisebbség és osztály képviselve lesz, és ahol minden nemzet és felekezet tökéletes szabadságot fog élvezni”.²⁶ Hogy megértsük a szociáldemokraták álláspontját, számításba kell vennünk azt a körülményt, hogy ők valójában csupán a Magyarországi Szociáldemokrata Párt román frakcióját alkották. Politikai tapasztalatuk alapvetően az osztályharcra terjedt ki, vagyis a munkások jogaiért a magyarországi magyar, szlovák stb. munkásokkal közösen vívott harcra. Ezzel szemben a Román Nemzeti Párt tagjainak volt saját politikai programjuk, amelynek fő célja a románok politikai jogaiért folytatott küzdelem volt. Ebből a különböző politikai tapasztalatból fakadtak az elvek szintjén részben különböző álláspontok, mivel a Romániával való egyesülés kérdésében az álláspontjuk egységes volt.

A gyulafehérvári nagy nemzetgyűlés előkészületeinek napjaiban Vasile Goldiș nyilatkozatot adott a budapesti *Az Est* egyik újságírójának, amelyben kijelentette, hogy a leendő román állam demokratikus alapokra fog épülni Wilson elvei alapján, mindegyik nemzet pedig a lehető leghasználatos módon használhatja majd anyanyelvét, az iskolában és általában az összes intézményben. A magyarok által lakott vármegyékbe magyar prefektust fognak kinevezni. Az összes képviselő, akit az általános választójog alapján a nagyszabados regionális parlament tagjává választanak, a saját nyelvén beszélhet majd.²⁷ Goldiș

²⁵ Ion Clopoșel: Socialiștii români. *Românul* [Arad] 1918. november 28.; Uő: *Revoluția*, 112.

²⁶ Uő: *Socialiștii*.

²⁷ A román hadsereg megszáll huszonhat vármegyét. *Az Est* [Budapest] 1918. november 26.: „2. Nyelvét minden nemzet a leghasználatosabban használhatja, iskoláiban és általában összes intézményeiben. A magyarok által lakott vármegyék élére magyar prefektus kerül [...] 5. Az általános, egyenlő, titkos választójog alapján választandó képviselők tagjai lesznek a Nagyszabados székely tartománygyűlésnek, a melyen minden képviselő a saját nyelvén beszélhet.” Az interjút átvette és Declarațiile Dluui Goldiș [Goldiș úr nyilatkozatai] címmel kivonatossal közölte: *Glasul Ardealului* [Brașov/Brassó] 1918. november 29. Egy másik, még részletesebb változatát lásd Cum se ocupă Ardealul? Ce spune fruntașul nostru Vasile Goldiș în legătură cu ocuparea Ardealului [Hogyan kell megszállni Erdélyt? Mit mond Vasile Goldiș előljárónk Erdély megszállásával kapcsolatban?]. *Foaia Poporului* [Sibiu/Nagyszabados] 1918. december 1.

politikai eszméi ekkor átmeneti szakaszban voltak, és még nem kristályosodtak ki teljes mértékben. Abban a pillanatban úgy képzelte el, hogy Erdélyt autonóm módon fogják kormányozni, regionális parlamenttel Nagyszebenben. Megfigyelhető, ahogy Goldiș elképzelései november folyamán, a román politikustársaival folytatott eszmecserek határára módosultak.

Nagy valószínűséggel Az Estben megjelent nyilatkozatra való reakcióként Octavian Prie újságíró, 1918. november 29-én, a görögkatolikus papság által szerkesztett balázsfalvi *Unirea* napilapban arra hívta fel a figyelmet, hogy a románoknak nem kell túlságosan nagylelkűnek lenniük a régi rendszer által privilegizált kisebbségekkel: a székelyekkel, szászokkal, a városokkal és az arisztokráciával, mivel az önrendelkezési jogra hivatkozva kéri majd az önrendelkezést a magyar állami tisztviselők is, illetve mindazok, akik a régi rend hasznélvezői voltak.²⁸

A gyulafehérvári gyűlést megelőző napok sajtójában megjelent álláspontok az erdélyi román eliten belüli különféle véleményeket tükrözik. Ez itt csak két vélemény, a román nyilvánosság ugyanis néhány napilapra korlátozódott, miután a magyar állam cenzúrája 1916-ban felfüggesztette a román kiadványok nagy részét. Ám ezek a sajtó által feljegyzett vélemények azt mutatják, hogy a kisebbségek politikai jogairól folytatott viták két véglet között mozogtak: az egyik a minimalista változat volt, amit az *Unirea* hírlapírója képviselt, míg a másik a Goldiș elképzeléséből kibontakozó maximalista.

A gyulafehérvári gyűlés előestéjén két tanácskozássra került sor a gyűlés programjának meghatározása céljából. Az első ülésen Vasile Goldiș bemutatta a határozati tervet az általa Aradon megszerkesztett formában. Ez a változat szolgált azoknak a vitáknak az alapjául, amelyekből megszületett az 1918. december 1-i dokumentum végleges szövege.

A Goldiș szerkesztette első verzióban a kisebbségekre vonatkozó elvek részben eltérnek a végső változatban megfogalmazottaktól: „az államalkotás egyetemes, alapvető elveiként, vagyis az új Román-Állam megalkotása esetében is, a Nemzetgyűlés kimondja a következőket: 1. Teljes autonóm nemzeti szabadság az együttlakó népek számára. Minden népnek joga van a maga neveléséhez, kormányzásához és igazságszolgáltatáshoz saját anyanyelvén, saját közigazgatással, saját kebeléből választott egyének által. A törvényhozó testületekben és az ország kormányzásában való részvételre minden nép népességének számarányában nyer jogot. 2. Teljes autonóm felekezeti szabadság az Állam összes felekezetei számára. Az összes felekezet arányos támogatást fog kapni az Állam részéről.”²⁹

²⁸ Dr. Octavian Prie: Să nu fim prea generoși [Ne legyünk túl nagylelkűek]. *Unirea* [Blaj/Balázsfalva] 1918. november 29. [14. propagandaszám]: „A jogok megosztásával. Erdély és a románok lakta részek jövőbeli államformája még nem is körvonalazódott pontosan, és a volt rendszer kiváltságosai már jelentkeznek. A székelyek autonómiát vagy függetlenséget kérnek. A szászok az utóbbit. A városok olyan megoldást keresnek, amely puha fészekkel szolgálna számukra, szennyeződés nélkül. Már csak az „Erdélyi Szövetséget” nem látni, amely Bethlen István vezetése alatt összegyűlve kéri a mágnsok önrendelkezési jogát. Utánuk majd a többi falva is felbátorodik. Jönnek az állami hivatalnokok, a földbérlet, az eltartottak, a támogatók, és majd kéri az önrendelkezési jogot.”

²⁹ Clopoțel: *Revoluția*, 111–112. (Jegyzetben.)

Ahogy Ion Clopoșel újságíró megjegyzi, nem volt könnyű meghatározni azokat az elveket, amelyeknek meg kellett alapozniuk a leendő román államot, tekintettel a román vezetők politikai doktrínáira az utóbbi hét évtizedben. Vasile Saftu brassói ortodox esperes azt kérte, hogy csak az egyesülés kinyilvánítása maradjon, a többi pontról pedig mondjanak le, annak érdekében, hogy ne csökkentsék az első pont – a Romániával való egyesülés – súlyát. A szociáldemokrata Ioan Mișuțiu kijelentette, hogy pártja a dokumentum 1. pontját – vagyis az egyesülést – a társadalmi-gazdasági alapnak tekintett pontok feltételévé teszi. Őt a munkások jogai foglalkoztatták, feltétele azonban a határozat összes többi elvét magába foglalta. Iuliu Maniu támogatta a határozat összes pontjának megtartását „társadalmi-gazdasági elvekként”. A vita második részében felvetődött Erdély autonómiájának kérdése a román államon belül. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban Goldiș határozattervének III. pontja autonómiát irányzott elő elő Erdély számára, „amelynek korlátait és tartalmát az Alkotmányozó Gyűlés fogja meghatározni, amely az ezen területek összes lakóinak képviselőiből áll majd össze, arányosan, nemzetiségi és felekezeti megkülönböztetés nélkül”. Ennek a pontnak a megvitatása alkalmából Aurel Cosma azt kérte, hogy iktassanak ki mindennemű beavatkozást „az erdélyi magyarok és szászok” részéről „a kiegészült Románia Alkotmányozó Gyűlésébe”. Aurel Vlad erre határozottan azt válaszolta, hogy meg kell hagyni az együtt élő nemzetiségeknek a „szabadságot óhajaik kifejezésére”, a románoknak nem kell olyan sovénnek lenniük, mint az előbbiek, és felhívta a figyelmet arra, hogy nem kell bosszút állni: „nem művelhetjük politikájukat, még akár bosszúállásként sem”, szorgalmazva, hogy a III. pont maradjon úgy, ahogy az eredeti tervben megfogalmazták, „mivel ezzel csak egy természetes következtetést vonunk le, miközben egyetlen román érdeket sem sodortunk veszélybe”.³⁰

Időközben a Gyulafehérvárra érkezett, és az utcán gyülekező fiatalok tudomást szereztek az Erdély autonómiájával és az egyesülés feltételekhez kötésével kapcsolatos tárgyalásokról. Egy ortodox teológuson, Ioan Broșun keresztül azt üzenték a román vezetőknek, hogy ellenzik az autonómiát és a feltételeket.³¹ A viták folytatásában Silviu Dragomir rámutatott, hogy Erdély Románián belüli autonómiája esetében a románok alárendelt helyzetben lennének a kisebbségekhez képest, mivel azok politikai szempontból – vagyis a politikai tapasztalat tekintetében – fölényben vannak, és hogy több mint tíz évre lenne szükség, hogy a románok átvegyék ennek az autonómiának a vezetését. Iuliu Maniu azt javasolta, hogy válasszanak meg egy bizottságot, amely megszerkeszti a határozat végleges szövegét. Tisztázta, hogy a románok gyűlésének csak egyetlen pontban van törvényhozási célja, az egyesülés pontjában. A többi pont „államelv”, amelyek gyakorlati értékét nem kell lebecsülni. Ezt követően a KRNT tagjai megszerkesztették a határozat végső változatát, amelyet 1918. december 1-én el is fogadtak.³²

³⁰ Clopoșel: *Revoluția*, 111–114.

³¹ A Gyulafehérváron jelen lévő ifjúság határozott álláspontját Erdély Románián belüli autonómiájával, valamint bizonyos egyesülési feltételekkel szemben Emil Pop és Eugen Hulea is felidézük visszaemlékezéseikben, közel 60 évvel az események után. Lásd Dumitrescu: *Din lungă*, 41., 58.

³² Clopoșel: *Revoluția*, 115–117.

Vasile Goldiș eredeti verzióján módosítottak. Az eredeti III. pontot, amely Erdély autonómiájáról és a régió kormányzásában részesülő kisebbségekről rendelkezett, az új II. pontba illesztve fogalmazták át: „A nemzetgyűlés az általános választói jog alapján választandó alkotmányozó gyűlés összeüléseiig ideiglenes autonómiát tart fenn e területek lakosai számára.”³³ Ez a verzió lehetővé tette az erdélyi románoknak Erdély ideiglenes kormányzását a Kormányzótanács által az általános választásokig, anélkül, hogy kizárná a nemzeti kisebbségek részvételét ezeken a választásokon, viszont kizárva őket az átmeneti irányításból.

Visszatérve a kisebbségek politikai jogaira vonatkozó pont eredeti szövegére, látható, hogy Vasile Goldiș az eredeti megfogalmazásban a „teljes autonóm nemzeti szabadság” szószerkezetet javasolta. Goldiș a Budapesti Egyetemen végzett irodalmat és filozófiát, vagyis nem volt jogi képzettsége. Nagy tapasztalattal rendelkezett a politikai viták terén, mind a budapesti parlamentben, mind pedig a sajtóban, tehát tisztában volt a politikai terminológiával, ami azonban nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy csak korlátozottan értette a politikai szókincs jelentését. Pártbéli kollégái, akik között jogi végzettségűek is voltak, módosították a javaslatát, és az egyesülési határozat szövegének végső változatából kivették az autonóm szót. A végleges dokumentum szerkesztésének ez az alakulása világosan rámutat, hogy az erdélyi románok vezetői nagyon jól értették, mit jelent a politikai autonómia a kisebbségek számára, és hogy elkerüljenek bármilyen utólagos értelmezési problémákat, megmaradtak a régi „teljes nemzeti szabadság” szószerkezeténél. Az „autonóm” kifejezés kiiktatása rendkívül jól szemlélteti, hogy a román politikusok részéről 1918-ban a kisebbségek számára elismert „teljes nemzeti szabadság” kizárja az „autonómiát”!

1918. december 1-i beszédében Iuliu Maniu elmagyarázta a kisebbségek nemzeti szabadságának jelentését: „Ezeken a területeken azonban más nemzetek is laknak, más sajtóságokkal és más hagyományokkal. Mi nem akarjuk elrabolni e nemzetektől etnikai egyéniségüket, sem nemzeti létüket. Mi nem akarjuk senkitől sem elrabolni a nyelvét, hanem azt akarjuk, hogy minden ember szabadon válassza meg nyelvét és hitét, amelyben élni akar, úgy a magánéletében, mint az államélettel kapcsolatban. Mi nem akarjuk, hogy bárki is könnyeket hullajtson, ahogy annyi századon át mi hullajtottunk, és nem szándékozunk elszívni senki erejét sem, ahogy elszívták a miénket az egymást követő évszázadokban. Mi hiszünk szilárdságunkban és saját érdemességünkben, és nem akarjuk kimeríteni mások erejét.”³⁴ Iuliu Maniu felidézte a románok szenvedéseit, amiket a budapesti kormányzat asszimilációs politikája okozott, hogy érzékenyítse a közönséget a kisebbségekkel való békés együttélés iránt, a régi magyar állam által folytatott politika miatti bosszúállás nélkül. Ebben az együttélésben a nemzeti kisebbségek azoknak a politikai szabadságjogoknak fognak örvendeni, amelyeket ők 1918 előtt megtagadtak a románoktól: az etnikai egyéniség és a nemzettudat megőrzése, az anyanyelv használatának

³³ Nagy: *A kisebbségek*, 209.

³⁴ Vorbirea lui Dr. Iuliu Maniu ținută în 1 Decembrie a. c. în Constituanta din Alba-Iulia [Dr. Iuliu Maniu beszéde a gyulafehérvári alkotmányozó gyűlésen f. év december 1-én]. *Românul* [Arad] 1918. december 7.

joga a magán- és közéletben, és a felekezeti szabadság. Maniu beszéde az egyesülési határozatban megfogalmazott, az együtt élő nemzetiségekre vonatkozó elvek kifejtése a nagyközönség számára. Erdély legfontosabb román politikusának, Maniunak az értelmezésében pedig egyetlen szó sem esik autonómiáról.

A kisebbségvédelem elvének értelmezése a román politikusok részéről

Az 1918. december 1-i egyesülést közvetlenül követő időszakban több interjú jelent meg a sajtóban, amelyekben az erdélyi és okiráltsági román politikusok kifejezték véleményüket a nemzeti kisebbségek kérdésével és a gyulafehérvári határozatok elveinek értelmezésével kapcsolatban.

Az általános választások lebonyolításáig tartó átmeneti időszakban Erdély ideiglenes kormányának szerepét betöltő Kormányzótanács [Consiliul Dirigent] a december 1-i határozattal megegyező szellemben ismételte meg a kisebbségekkel kapcsolatos álláspontját. A nagyszebeni Kormányzótanács hivatalos kiadványának, a *Gazeta Oficială*-nak első számában helyet kapott egy, a román nemzethez szóló kiáltvány, amelyben az állt, hogy az együtt élő népeknek is élvezniük kell a jogokat és a szabadságot a román állam részeiként. Következésképpen bejelentik, hogy az együtt élő népek, vagyis a nemzeti kisebbségek „nemzeti szabadsággal” fognak rendelkezni.³⁵

A kormányzati kiáltvány egy névtelen publicistát is megihletett a görögkatolikus klérus közegéből. A szerző a Balázsfalván szerkesztett *Cultura Creștină* című folyóiratban megjelent cikkben kiemelte, hogy az egyesülésnek nem volt célja mások elnyomása, mivel a román nép, amely igazságtalanságokat szenvedett el, megbocsátó, és nem akar megtorlást. A románok a jobb kezüket nyújtják az új haza összes népének a testvériség jeleként.³⁶ Ez egy mérsékelt opció volt a már említett – 1918. december 1-e előtt egy másik balázsfalvi görögkatolikus napilapban kifejezett – véleményhez képest. Az új hozzáállás valójában a gyulafehérvári határozatban rögzített egyensúllyal való elégedettséget fejezi ki, és

³⁵ „Azt akarjuk, hogy országunk földjén a jog és igazságosság uralkodjon. Jog és igazság, nemcsak a románok, hanem az együtt élő nemzetek részére, amelyeket a sors sok évszázada a szomszédunkká tett... Mindenki legyen a román állam hasonlóan jogos fia. Ebből a célból nemzeti szabadságot adunk az összes együtt élő népnek – egyenlő jogokat és teljes felekezeti autonóm szabadságot minden felekezetenek...” Către națiunea română din Transilvania, Banat și Țara-Ungurească [Az erdélyi, bánági és magyarországi román nemzethez]. *Gazeta oficială* [Sibiu/Nagyszeben] 1918. december 14.

³⁶ „Egyetlen egyesülési tettek vagy iratok sem volt szándéka, és nem is rendelte el mások kismizmizését. Népünk, épp azért, mert elszenvedte az igazságtalanságok teljes terhét és fájdalmait, nem kíván semmilyen megtorlást, még azt sem akarja, hogy akár az ellensége is szenvedjen. Megbocsát, és testvéri jobbát nyújtja az új haza összes fiának, akikkel összekevert bennünket az Úr, mint különböző virágokat egyazon kertben. Ezt a nagy és szent gondolatot, amelynek megvalósítását annyiszor kértük a magyaroktól, most a románok fogják megvalósítani.” Măruțișuri actuale (Scrisoare) [Aktuális apróságok (Levél)]. *Cultura Creștină* [Blaj/Balázsfalva] 1918. november–december. 17–20. sz. 351.

nem zárjuk ki annak lehetőségét, hogy a Balázsfalván letelepedett – és ott nagy tiszteletnek örvendő – Iuliu Maniu beszéde inspirálta.

A kisebbségvédelemnek az erdélyi román vezetők általi értelmezése vonatkozásában lényeges az a nagyszebeni *Telegraful Românb*an megjelent interjú, amely 1918. december 21-én készült a Kormányzótanács egyik tagjával, és amelyet a lap a Dacia Távirati Ügynökségtől vett át.³⁷ Sajnos az újság nem azonosítja be a megkérdezettet, helyette azt írja, hogy egy kiváló személy, „akinek fontos szerep rendeltetett a nagyszebeni román kormányban”.

Az újságíró kérdésére – „Mi a véleménye az együtt élő nemzetek kérdéséről?” – a román politikus a következőképpen válaszolt: „Nem lehet más, mint az, amit a gyulafehérvári nemzetgyűlés meghatározott: a széles körű fejlődési lehetőség és biztos szabadság teljes garantálása minden kisebbség számára. Mindenáron el akarjuk kerülni a magyar kormányok durva hibáit, és amikor a román nemzet elvitathatatlan jogait követeljük, elismerjük és megengedjük a többi nemzet jogos igényeit. Meg kell hogy mondjam, hogy ebben a pontban teljesen egyetértünk azokkal az elvekkel, amelyeket a négy közép-európai nemzet (lengyel, román, cseh-szlovák és jugo-szláv) végrehajtó bizottsága nyilvánított ki a hónap elején Párizsban tartott konferencián: nem ismeri el a nemzetiség szuverén jogát a kisebbségek által kért jogok szükségszerű figyelembevétele nélkül. A kormányzótanács részéről e kérdés megoldására Vasile Goldiș urat kérték fel, aki ahogyan visszatér Bukarestből, megkeresi a módját, hogy felvegye a kapcsolatot az érdekelt nemzetek képviselőivel.”

Megfigyelhető, hogy az adott korban a „teljes nemzeti szabadságot” a román politikai vezetők úgy értették, hogy az a kisebbségek politikai szabadságához és fejlődéséhez szükséges garanciák megadását jelenti, a régi budapesti kormányok visszaéléseinek elkerülése érdekében, amelyek szisztematikus asszimilációs politikát folytattak. Egy szó sem esett területi autonómiáról, amely nem állt a román politikusok látókörében, amikor az egyesülési határozatot szerkesztették.

Vasile Goldișt azért nevesítették az interjúban mint a nemzeti kisebbségek kérdésének felelősét, mert a Kormányzótanácsban ő foglalkozott az oktatással, az egyházakkal és a nemzetiségekkel.

Noha a román interjúalany beazonosíthatatlan, azt tudni lehet, hogy a Kormányzótanács egyik tagja volt, vagyis valaki Iuliu Maniu, Alexandru Vaida-Voevod, Vasile Goldiș, Victor Bontescu, Romul Boilă, Aurel Vlad, Ștefan Cicio Pop, Aurel Lazăr, Emil Hațiegan, Ioan Suci, Ioan Flueraș, Iosif Jumanca, Vasile Lucaciu, Valeriu Braniște és Octavian Goga közül. Ebből a listából Octavian Goga és Vasile Lucaciu kizárható, mivel ők épp Párizsban voltak. Ugyancsak ki lehet zárni a két szocialistát, Ioan Fluerașt és Iosif Jumanlát, akik általában szociális kérdések kapcsán nyilvánultak meg. Nem lehettek az egyesülési határozatot Bukarestbe vivő küldöttség tagjai, Alexandru Vaida-Voevod és Vasile Goldiș sem,

³⁷ Un interview [Egy interjú]. *Telegraful Român* [Sibiu/Nagyszeben] 56 (1918) 525. 1918. december 24-én közölte az aradi *Românul* is *Lucrările de organizare ale Consiliului Dirigent* [A Kormányzótanács szervezői munkálatai] címmel. *Românul* 1918. december 24.

akikhez egy adott pillanatban csatlakozott Iuliu Maniu és Aurel Vlad. Így hát lehetséges, hogy a megkérdezett román politikus Ștefan Cicio Pop, Aurel Lazăr, Emil Hațiegan, Ioan Suciu, Romul Boilă vagy pedig Victor Bontescu volt.

Míg az erdélyi román politikusok által adott értelmezés világos, érdekes megnézni, hogy mit értettek a nemzeti kisebbségek védelme kapcsán, Gyulafehérváron kimondott elvekből a bukaresti román politikusok. Az ő álláspontjukat Leonard Paukerow, a Budapestben román nyelven megjelenő *Foia Poporului Român* napilap főszerkesztője jegyezte fel, aki egy interjúszorozatot tett közzé a bukaresti *Izbânda* napilapban. Paukerow elkísérte Bukarestbe a Kormányzótanács küldöttségét. Valószínűleg újságírói tapasztalata és az erdélyi etnikai helyzet ismerete készítette arra, hogy egy interjú formájában egy sor kérdést intézzen a fő romániai politikai pártok vezetőihez a gyulafehérvári határozatok elveivel kapcsolatban. Jelen vizsgálat szempontjából az első két kérdés a lényeges:

„Az erdélyi román sajtó meg szeretné ismerni az Ön véleményét a gyulafehérvári nagy nemzetgyűlés előtt bemutatott és egyhangúlag elfogadott határozattervben foglalt alapelvekről.

1. Mit szól a határozat 1. pontjához, amely nemzeti szabadságot ír elő minden együtt élő nép számára és jogot a törvényhozói testületekben és az ország kormányzásában való részvételre lakosságuk számaránya alapján?

2. Egyet fog érteni az Ön pártja a gyulafehérvári határozat második pontjával, amely egyenlő jogokról és autonóm, felekezeti szabadságról beszél az Ország összes felekezete számára?”³⁸

Erre a kérdőívre csak három politikus válaszolt: a Liberális Párt vezetője, Alexandru Marghiloman és Alexandru Averescu.

Az első leközölt interjúban nyilatkozó liberális politikus ragaszkodott névtelensége megőrzéséhez. Világos, hogy az illető nem lehetett Ionel I. C. Brătianu, a párt első embere, hanem egy másik vezető liberális volt, a napilap szerint a liberális párt „lelke” és „agya”. E jellemzés alapján úgy vélhetjük, hogy I. G. Ducáról lehetett szó.

A bukaresti liberális politikus ekképp válaszolt az első kérdésre: „Én is az egyenlő jogok híve vagyok – felelte a liberális vezető –, az iskolákban és a diplomákban érvényesülő vallási szabadságé. Mindenkinek legyenek egyenlő jogai, mindenki élvezze ugyanannak a törvénynek a védelmét, mindenkinek legyen joga választani. Más szóval: a nyelv és a hit szabadságának híve vagyok. A legtökéletesebb egyenlőséget pártolom az igazságszolgáltatásban, politikában, hogy az ország minden állampolgárának ugyanabban a bánásmódban legyen része, de nem fogadhatom el, hogy a különböző nemzetiségek államot alkossanak az államban. Értem, hogy azokban a választókerületekben, ahol például a magyarok, szászok vagy más eredetű új román állampolgárok többségben lennének, tekintetbe véve az általános és egyenlő választójogot, módjukban áll majd küldeni a parlament-

³⁸ A kérdőív *Politica Ardealului și partidele politice din România* [Erdély politikája és a romániai politikai pártok] címmel jelent meg. *Izbânda* 1918. december 11. [Az új naptár szerint: 1918. december 24.] A cikk bevezető részében az áll, hogy Leonard Paukerow szinte az összes romániai politikai párt vezetőjének feltette ezeket a kérdéseket, amelyekre „majdnem mindenki” válaszolt, vagyis nem minden megkeresett adott választ.

be maguk közül valakit, mint ahogy hasonlóképpen az is megtörténhet, hogy ha valaki a szászok, magyarok vagy székelyek közül érvényesül a kiválóságának köszönhetően, a románok bizalmát élvezve őt a románok is képviselőnek választhatják. De ilyen körülmények közt megválasztva a szász vagy magyar képviselő nem mondhatja majd, hogy a szászok vagy magyarok képviselője a román parlamentben, hanem hogy az ország képviselője, mivel az Alkotmányunk szerint egy választókerület választottja nemcsak az adott kerületet képviseli, hanem az egész országot.”³⁹

A felekezeti szabadságjogokra vonatkozó második kérdésre a liberális vezető az egyházi szabadság tiszteletben tartásának román hagyományára hivatkozott: „Nagy-Romániában minden felekezet a legteljesebb szabadságot fogja élvezni. Egyébként ez eddig is így volt az Ókirályság határain belül. Alkotmányunk és maga a román nemzet hagyományai is azt tanúsítják, hogy nálunk mindig tiszteletben tartották mindenkinek a vallását.”⁴⁰

Másnap megjelent az azonos kérdőív alapján Alexandru Marghilomannal, a Konzervatív Párt vezetőjével készült interjú is. Az első kérdésre, a kisebbségek nemzeti szabadsága kapcsán a volt kormányfő azt felelte: „Teljesen helyeslem, és üdvözlöm az erdélyieket, milyen bölcsességgel kezelik ezt a súlyos kérdést. Látszik, hogy náluk nem virágozik a bosszúállás érzése, amely szerencsétlenségünkre annyira élénk Románia jelen pillanataiban. A jelzett intézkedés az egyetlen lehetséges a nyugodt fejlődéshez Erdélyben, ahol nyilvánvalóan többnyelvű vidékek is vannak. Ez a tettük, hogy nem gondolnak arra, hogy visszafordítsák azokat a fegyvereket, amelyeket a magyarok ellenük használtak, nagy politikai érettség bizonyítéka.”⁴¹

Marghiloman válasza a második kérdésre hasonló volt, mint a liberális vezetőé: „Nincs helye semmilyen vitának a felekezeti szabadság tekintetében. Királyságunkban mostanáig is ez volt a gyakorlat. Ami a felekezetek egyenlő jogait illeti, meg kell állapodni egy konkordátumról, mivel az Ókirályságban van államegyházunk.”⁴²

Az utolsó interjú Alexandru Averescu tábornokkal, a Néppárt vezetőjével készült. Ő kevésbé volt lelkes az első kérdés vonatkozásában: „Ez egy újítás – mondja válaszképpen a tábornok úr –, a nemzetiségek számarányuknak megfelelő képviseleti joga a parlamentben és különösen a kormányban. Nem látom tisztán, miképp lehet megvalósítani a gyakorlatban ezt a programponzt. Efféle megoldást érhetőnek tartok azokban az államokban, amelyekben őshonos néprajzi vegyülés van, de nem ott, ahol beszivárgással létrejött keverékek vannak, ahol az idegen elemek a nemzet egész tömegében elterjedtek és szétvannak szórva. Egy bizonyos pontig és bizonyos számbeli feltételekkel még alkalmazható-

³⁹ Leonard Paukerow: Democrația Ardealului și politica partidelor din România – Interview cu un membru marcant al partidului liberal. [Erdély demokráciája és a romániai pártok politikája – Interjú a liberális párt egy meghatározó tagjával]. *Izbânda* [București/Bukarest] 1918. december 12. [Az új naptár szerint: 1918. december 25.]

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Leonard Paukerow: D. Marghiloman și politica Ardealului – Programul conservatorilor progresiști [Marghiloman és Erdély politikája – a progresszív konzervatívok programja]. *Izbânda* [București/Bukarest] 1918. december 13. [Az új naptár szerint: 1918. december 26.]

⁴² Uo.

nak látom a kérdést a Parlamentre, de nem a kormányra. Várom, hogy azok, akik bejelentették ezt a programpontot, ültessék is át a gyakorlatba.”⁴³ A második, a felekezeti szabadságra vonatkozó pont tekintetében nem volt semmilyen ellenvetése: „Egyetértek ezzel a ponttal. Ezek mindenhol elfogadott jogok és szabadságok, tehát nálunk is.”⁴⁴

Ha a felekezeti szabadságjogok esetében a három politikus megközelítően azonos álláspontot foglalt is el, a kisebbségek részére Gyulafehérváron elismert nemzeti szabadság elvéhez való viszonyulásuk különböző volt.

A liberális párti vezető a nemzeti szabadságot annak elismeréseként értelmezte, hogy a kisebbségek egyenlő jogokkal bírnak a románokkal a választójog gyakorlásában, a vallás-szabadságban, az anyanyelv használatában az iskolákban, és egyenlők a bíróság előtt is. Ami a politikai szabadságjogok gyakorlását illeti, világosan megmondta, hogy nem ért egyet azzal, hogy állam jöjjön létre az államban, azaz eleve visszautasított minden értelmezést, ami területi autonómiát jelenthetne. A leendő magyar vagy szász parlamenti képviselők az egész román állam érdekeit képviselik, nem pedig csak azét a kisebbségét, amelyből valók.

Alexandru Marghiloman, a Konzervatív Párt vezetője a német megszállás alatti kormányzása miatt népszerűtlen volt a választók előtt. A liberálisok sajtójának ösztöze alatt állt, akik bosszút akartak állni a volt miniszterelnökön a kormányzása idején lezajlott politikai perek miatt. Pillanatnyi politikai helyzete magyarázatot kínál a nemzetiségi kérdés felületes értelmezésére, hogy azt mindössze az erdélyi románok nem bosszúálló politikájának helyeslésére korlátozta.

Alexandru Averescu tábornok – egy frissen alapított párt vezetője, nagy politikai ambíciókkal Nagy-Romániában – volt az egyetlen, akik bírálta az 1918. december 1-i határozat kisebbségekre vonatkozó elvét. A kérdés megoldását az erdélyi politikusokra hagyta, értelmezése pedig korlátozó volt: elfogadta a nemzeti kisebbségi képviselők megválasztásának lehetőségét a Parlamentbe, ám korlátozott számban, nem országos népszerűségi számárujuknak megfelelően, és visszautasította bárminemű részvételüket a kormányzásban.

Következtetések

Az erdélyi román politikusoknak a nemzeti kisebbségek jogait érintő megnyilvánulásainak elemzése feltárja azt a diszkurzív elmozdulást, amely a politikai fejlemények alakulásából és a Romániával való egyesülés projektjének megvalósításából következett.

Az az elv, hogy a kisebbségek számára politikai szabadságjogokat kell biztosítani, a KRNT ultimátumának feltételeiben jelent meg, amikor az a budapesti kormányzattól a hatalom átadását követelte 26 vármegyében. Az aradi tárgyalások alatt a román politikusok kiemelték, hogy az új román államban a magyarok és a szászok minden politikai szabadságjogból a románokkal egyenlő mértékben fognak részesülni, de kizártak bármiféle „enkla-

⁴³ Leonard Paukerow: Generalul Averescu și politica Ardealului [Averescu tábornok és Erdély politikája]. *Izbânda* [București/Bukarest] 1918. december 17. [Az új naptár szerint: 1918. december 30.]

⁴⁴ Uo.

vizáldást”, vagyis etnikai alapú területi autonómiát. A kisebbségeknek adandó „teljes nemzeti szabadság” szó szerkezetet első alkalommal Iuliu Maniu fogalmazta meg az aradi tárgyalások idején. Jászi Oszkár miniszter az „autonómia” kifejezést csak Erdély felosztási tervének leírása során használta, a magyar újságírók pedig átvették tőle a cikkekben, a román politikusok azonban nem tették a magukévá a nemzeti kisebbségekkel kapcsolatos politikájuk bemutatásakor. Magyar szempontból az autonómia a kulturális és gazdasági fejlődésre korlátozódott. Jászi Oszkár politikai szótárából a „nemzeti szabadság” és a „garanciák a nemzeti kisebbségek számára” kifejezéseket vették át a román politikusok.

A gyulafehérvári egyesülési határozat előkészítése során a politikai elv az egyesülés megvalósulásának tervével együtt változott. Egyes erdélyi román vezetők a bukaresti politikusok iránti bizalmatlanságukból fakadóan szerették volna feltételekhez kötni az egyesülést. Ezeknek a feltételeknek a megfogalmazásakor Vasile Goldiș elképzelései összefonódtak a szociáldemokratákéival, akik kevesebb tapasztalattal rendelkeztek a nemzeti politika kérdéseiben, így az egyesülési határozat első változatába bekerült a „teljes autonóm nemzeti szabadság” kifejezés. Goldiș javaslatát azonban a KRNT-ban ülő társai módosították, és az egyesülés előestéjén lefolytatott heves viták eredményeképpen kiiktatták az egyesülés feltételeit – ezeket részben átfogalmazták, hogy a leendő román állam megszervezésének alapjává váló elvekben öltsenek testet, és kihúzták az „autonóm” szót is.

Ennek az „autonóm” szónak a kiiktatása a legtisztább bizonyíték arra, hogy a román politikusok nem ígértek, és nem is adtak területi autonómiát az erdélyi nemzeti kisebbségeknek az 1918. december 1-i egyesülési határozat „teljes nemzeti szabadság” kifejezésével. Az „autonóm” szó kihúzása egyértelmű és határozott jelleget adott a szövegnek, amelyet így semmilyen formában sem lehet az erdélyi magyarok számára biztosított területi autonómiaként értelmezni.

Egy másik bizonyíték arra, hogy Gyulafehérváron nem ígértek területi autonómiát, az „autonóm” szó megőrzése a felekezeti szabadságra vonatkozó elvben. A „teljes autonóm felekezeti szabadság” szó szerkezet szerepelt úgy az első változatban – Vasile Goldiș javaslatában –, mint az egyesülési határozat végső verziójában, ami ismét azt mutatja, hogy a román politikusok tökéletesen tisztában voltak az „autonómia” kifejezés értelmével, és azért vették ki a politikai szabadságjogokra vonatkozó első elvből, hogy elkerüljenek bármilyen, területi autonómiaként való értelmezést.

A gyulafehérvári határozat a vitatott megfogalmazást közvetlenül követő szövegrészben tisztázza is, hogyan értették az erdélyi román politikusok a „teljes nemzeti szabadság” kifejezés értelmét és jelentését: minden nemzeti kisebbség részesülhet saját anyanyelvű oktatásban, közigazgatásban és bíraskodásban, saját soraiból származó személyek által. Ugyanakkor minden nemzeti kisebbség képviselve lesz az ország parlamentjében és kormányzásában, arányosan az össznépszerűsége belüli súlyával. Ezeknek a részleteknek a „teljes nemzeti szabadság” után történő kifejtése a szóban forgó szó szerkezet elmagyarázásának és értelmezésének céljával valósult meg.

Az egyesülést közvetlenül követő beszédek és interjúk is szemléltetik, hogy a román politikusoknak nem állt szándékukban területi autonómiát adni a magyar kisebbségnek a „teljes nemzeti szabadság” szó szerkezet által. Ugyanakkor elismerték a nemzeti kisebbsé-

ségeknek a románokkal egyenlő szabadságjogait, hogy ne ismételjék meg a budapesti kormányzatnak a kisebbségek asszimilációjára irányuló politikáját. Vagyis nagy a különbség a között, ahogy 1918-ban a politikusok tisztán és egyértelműen értelmezték a Gyulafehérváron deklarált elveket, és hogy miképp teszik azt egyes politikusok napjainkban.

Fordította: Zahorán Csaba

VÁLLALNI A FELELŐSSÉGET TRIANONÉRT

ONDREJ FICERI

TO TAKE THE RESPONSIBILITY FOR TRIANON

The paper of Ondrej Ficeri draws attention to some changes that have been observable in Slovak historiography with regard to the Trianon problem, on the example of some recently published works. On the other hand, it emphasises that, compared to this progress, Hungarian historiography and publicity still lack any public acknowledgement of responsibility for the dissolution of historical Hungary, and the tradition there that treats that multiethnic kingdom as basically a Hungarian state is still much too strong.

Keywords: Slovak and Hungarian historiography, breakdown of historical Hungary, responsibility, Trianon

---

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlására és a romjain megalakuló nemzetállamok létrejöttére emlékező 2018-as – százéves – évforduló elkerülhetetlenül arra készítette a közép-európai nemzeti közösségek jelenlegi értelmiségi és politikai elitjeit, hogy újr gondolják mesternarratíváikat, és reflektáljanak az első világháborút követő és a két háború közötti történeti fejlemények sikereire, kudarcaira és árnyalataira. Ha vetünk egy pillantást a számos, sok tekintetben nagyszabású csehországi, szlovákiai vagy romániai centenáriumi ünnepségre, és összehasonlítjuk őket a mostanában Magyarországon és Ausztriában a Habsburg Birodalom örökségéről megrendezett nosztalgikus tudományos konferenciákkal,¹ a két emlékezetkultúra – a győzelem és a vereség kultúrája – nyilvánvaló szembeállításából arra következtethetünk, hogy az első világháborút és következményeit egy évszázad elmúltával is instrumentalizálják, és alig változott valami a „győztesek vs. vesztesek” viszonylatban.

Mérvadó, neves történészek már számtalanszor megpróbálták összhangba hozni az antagonisztikus nemzeti narratívákat az egymással konfliktusban álló nemzeti közösségek kibékítése érdekében. Ezért a Magyarország és a szomszédos országok Trianon-ügyeiről szóló rövid esszém első részében rá szeretnék mutatni néhány, az utóbbi évtized szlová-

---

Ondrej Ficeri, PhD, tudományos munkatárs, Szlovák Tudományos Akadémia, Társadalomtudományi és Pszichológiai Központ [Kassa, Szlovákia].

¹ Lásd pl. a következő konferenciákat: *Why History Matters. Lessons of the Habsburg Monarchy for the EU and Lessons of 1918 for World Order.* Diplomatische Akademie Wien. Wien, 2018. november 13.; *A Patchwork Family. Central European Nations and the Austro-Hungary Empire.* Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest, 2018. október 4–5.

kiai történetírásában megfigyelhető jelenségre. Írásom második felében – reflektálva arra az általános szkepszisre, amely a téma szlovák szakemberei körében bármilyen megbékélési kísérletet övez – felhívnam a figyelmet a felelősségvállalás szükségességére mindazzal kapcsolatban, ami száz éve történt, vagyis Trianonért, mégpedig mind a „győztesek”, mind a „vesztesek” részéről.

Az utóbbi évtizedben három nagy hatású szöveg került ki a szlovák történészek műhelyéből, amelyek komolyan megkérdőjelezték a Trianonnal kapcsolatos hagyományos szlovák nemzeti kánont, és ekképp akár „revizionista” írásoknak is tekinthetjük őket.

Az első az Eperjesi Egyetemen dolgozó Kónya Péter vezetése alatt írt, 2013-ban megjelent szintézis, *A Magyar Királyság története* [Dejiny Uhorska].² Kónya szövege sok, a mainstream magyar történetírásra jellemző diszkurzív toposzt és értelmezési keretet alkalmaz – nemcsak azért, mert személyesen is a történelmi Magyarország csodálója, hanem azért is, mivel a szintézis alapját alkotó szakirodalom zöme magyar eredetű munkákból áll. Alább – a teljesség igénye nélkül – néhány példán keresztül érzékeltetem a könyv „revizionizmusát”:

1. Beneš és Masarykot olyan manipulátoroknak tartja, akik „nem egészen objektív információkat mutattak be a történelmi Magyarországról” a nemzetközi értelmi-ségi nyilvánosság előtt.
2. Elveti azt a tézist, amely szerint a történelmi Magyarország a „népek börtöne” lett volna.
3. Rámutat, hogy a cseh eliteknek a közös csehszlovák állam megteremtésére irányuló törekvéseit inkább közönyösen fogadta a szlovák közeg.

Végeredményben a mű elsősorban arra tesz kísérletet, hogy rehabilitálja ennek az államilakulatnak a létezését és közel ezeréves történetét a mai szlovák köztudatban. Kónya szerint ugyanis biztosította azt a geopolitikai teret, amely lehetővé tette a kölcsönös együvé tartozás, az itt élők és leszármazottaik közös kulturális mintáinak és világnézetének a kialakulását. Noha Kónya művét a konzervatív elbeszélő módszer jellemzi, mellőzve bárminemű elméleti alátámasztást, a birodalmi és koloniális – a „posztkoloniális” fordulatot is beleértve – kutatási irányokra való reflexiót, tisztán megfogalmazott és átadni kívánt üzenete a „New Imperial History”-val rokonítható történelmi műfajba sorolja.³

A Szlovákiában az utóbbi évtized során megjelent másik két fontos, a nemzeti diszkurzusok meghaladásának módszertani lehetőségeit vizsgáló szöveg közül az első *A történelmi Magyarország felbomlása és a trianoni békeszerződés – emlékezetpolitikák Szlovákiában és Magyarországon* [Rozpad Uhorska a trianonská mierová zmluva: k politikám pamäti na Slovensku a v Maďarsku] című, 2013-ban megjelent kötet, amelyet Miroslav Michela és

² Peter Kónya: *Dejiny Uhorska 1000 – 1918*. Ed. Peter Kónya. Prešov, 2013. Magyar nyelvű ismertetést lásd Bíró Lukovics Anikó: Kónya Péter (társszerzőkkel): A Magyar Királyság története a honfoglalástól Trianonig. *Klíó* (2014) /4. sz. 3–8.

³ Ilya Gerasimov – Serguei Glebov – Alexander Kaplunovski – Marina Mogilner – Alexander Semyonov: In Search of a New Imperial History. *Ab Imperio* 1 (2005) 33–56.

Vörös László szerkesztett.⁴ A munka szlovák és magyar társadalomtudósok írásait tartalmazza, és bár kiérezhető belőlük a kölcsönös empátia, ennek ellenére mégis túlsúlyban van az a Vörös László által szavakba öntött általános szkepszis, hogy a két nemzeti történetírás közötti vitás kérdések összebékítésének elsődleges akadályát a két nemzeti közösség történeti tudatának kölcsönösen inkompatibilis „igazságai”, illetve azok rendszerei alkotják.

2016-ban jelent meg a második, véleményem szerint egyszerre fontos és úttörő szöveg Miroslav Michela tollából, amely magyar nyelven *Trianon labirintusaiban: történelem, emlékezetpolitika és párhuzamos történetek Szlovákiában és Magyarországon* címmel olvasható.⁵ Ezt a kötetet egy olyan sikeres régészeti kísérletnek tartom – foucault-i értelemben –, amely a szlovák és magyar „igazságok”, „igazságrendszerek” antagonizmusainak feltárására irányul. A szerző újranyit egy sor elvi, alapvető tézist – szembemelve a klasszikus szlovák nemzeti narratívával –, amelyeket a szlovák történészek még nem fogalmaztak meg ilyen kompakt formában. Ebben a kontextusban Michela állításait hasznosnak tartják magyar részről – vagy, megfelelőbb kifejezéssel, egyfajta elégtételnek, még ha az csak egy egyéni kezdeményezés is. Michela talán legjelentősebb tézisei az alábbiak:

1. A szerző elismeri, hogy a felekezeti, értelmiségi és területi szempontból egyaránt megosztott szlovák társadalmon belül a szlovák nemzetiesítő projekt ágensei a 19–20. század fordulóján nem voltak sokan, és nem volt részük egyhangú támogatásban (hasonlóan, mint ahogy Kónya is állította).
2. Az új államhatároknak az első világháború után történő kijelölése során nem tartották teljesen tiszteletben a nemzetek önrendelkezésének jogát. Ekképp, az etnikai elvű határmegállapítás tekintetében a szerző gyakorlatilag elismeri a trianoni békeszerződés igazságtalanságát.
3. Több százezer magyar került az újonnan megalapított Csehszlovákia határai közé, akiket ezt követően túszként kezeltek – használtak ki – a csehszlovák elitek. A hatóságok azt feltételezték, hogy a magyarok többsége (az ún. „elmagyarosított szlovákok”) disszimilálható.
4. A „nemzeti” terület kisajátítása a csehszlovák elitek által 1918 után azonos volt azzal, ahogy a magyar elitek 1918 előtt kisajátították a történelmi Magyarország területét.

Ahogy látható, az utóbbi évtizedben a szlovák történetírás részéről jelentős, véleményem szerint precedens nélküli előrelépés történt a magyar trauma sérelmeinek megér-

⁴ *Rozpad Uhorska a trianonská mierová zmluva: k politikám pamäti na Slovensku a v Maďarsku*. Ed. Miroslav Michela – Ladislav Vörös. Bratislava, 2013. Recenzióját lásd Bajcsi Ildikó: Miroslav Michela – László Vörös a kol. *Rozpad Uhorska a trianonská mierová zmluva. K politikám pamäti na Slovensku a v Maďarsku* [Magyarország felbomlása és a trianoni békeszerződés. Emlékezetpolitikák Szlovákiában és Magyarországon]. Bratislava, 2013. 336 p. *Kor/ridor* (2014) 3. sz. 71–75., Zahorán Csaba: Trianonról újra és újra. *Regio* 25 (2017) 1. sz. 166–174.

⁵ Miroslav Michela: *Trianon labirintusaiban: történelem, emlékezetpolitika és párhuzamos történetek Szlovákiában és Magyarországon*. Békéscsaba–Bp., 2016. Recenziót lásd Bencsik Péter: Trianon labirintusaiban. *Múltunk* 62 (2017) 1. sz. 254–264.

tése irányában.⁶ A Vörös László által megfogalmazott szkepszis azonban erősebb, ami érthető, ha számításba vesszük, hogy ezek a „revizionista” szövegek – bár fontosak – néhány egyén alkotásai, és pillanatnyilag még nehezen lehet megbecsülni hatásukat a hazai intézményesített történeti tudatra és a magyar értelmiségi diskurzusra.

Még nagyobb törést jelentett a szlovák–magyar megbékélési folyamatra nézve a Szlovák–Magyar Történész Vegyes Bizottság szervezésében, Štefan Šutaj és Szarka László vezetése alatt készülő „közös magyar–szlovák történelemtananyag” kudarca. Annak ellenére, hogy ennek az egyedülálló és ígéretes kísérletnek a kudarca több strukturális okkal is magyarázható, a leglényegesebb a két fél véleménykülönbsége volt a már kiosztott szövegek végső verziói kapcsán.⁷

Ugyanakkor a Trianon-diskurzust a magyarországi társadalomtudományok kontextusában kutató egyik jelentős szakember, Zahorán Csaba azt a kérdést teszi fel – a 2018. szeptemberi Trianon-workshopra írt vitaindító írásában⁸ –, hogy vajon össze lehet-e állítani egy, a nemzeti narratívákat meghaladó, nemzetek feletti nagy narratívát. E tekintetben jogos kérdésnek tűnik, hogy egyáltalán működőképes lehet-e egy ilyen narratíva. Ki lenne egy ilyen nemzetek feletti narratíva célcsoportja, a tudósok? Mivel a nemzeti történelem nagy valószínűséggel a jövőben is központi jelentőségű marad az oktatásban, egy narratíva akkor tud működni és tölti be funkcióját, ha a tömegekhez szól, és őket mozgósítja. Ennek következtében nem osztom Egry Gábor meglehetősen optimista nézetét, aki úgy véli, hogy a „nem hivatalos történetírás” (beleértve a nemzetek feletti narratívát is), előbb vagy utóbb felül fogja írni a „hivatalosat”.⁹ Szerintem ehelyett a történészeknek meg kellene javítaniuk a jelenleg működő nemzeti narratívákba ágyazott, a 19–20. századi etnocentrizmus által deformált, hibás kódokat.

Alapjában véve az én javaslatom nem esik olyan messze attól, amit Zahorán Csaba is javasolt. A különbség abban rejlik, hogy szerintem „alulról felfelé” kellene újra felépíteni a narratívákat – a hivatalos emlékezetpolitika segítségével, a történelempolitika részeként –, hogy azok ténylegesen is gyökeret verhessenek a befolyásolni kívánt közgondolkodásban.

⁶ Elnézést kérek azoktól a társadalomtudósoktól, akik szerint a trauma kifejezést nem kellene használni tudományos szövegekben. Meg kell vallanom, hogy ez a szöveg egyszerűen azért reprodukálja a traumatikus szemléletet/traumát, mert ha én magyar lennék, Trianont traumának tartanám. És még szlovákként is úgy vélem, hogy egy ilyen kiterjedésű területi veszteséget akármilyen nemzeti közösség tagjainak többsége katasztrófaként élne meg. Ugyanakkor egyetértek azzal, hogy egy nemzeti közösség egyes tagjainak nem kell osztozniuk a „nemzeti” sérelmekben. Lásd Kovács Éva: Trianon traumatikus emlékezetéről. *Limes* 4 (2010) 7–17.

⁷ A szlovák történészeknek sikerült önállóan és tüntetőleg kiadniuk a szövegeiket egy világnyelven, így azok nemzetközi szinten is olvashatóak: *Key Issues of Slovak and Hungarian History. A View of Slovak Historians*. Ed. Štefan Šutaj. Prešov, 2011.

⁸ Csaba Zahorán: “Trianon” and Hungarian Relations with Neighbouring States in the Present. A draft paper: Trianon Workshop. Bp., September 2018.

⁹ Gábor Egry: Towards a Social History of Trianon and its Aftermath. In: *Forum Geschichtskulturen.*; Hungary, The “Trianon” – Debate in the Hungarian left-liberal weekly *Élet és Irodalom*. <http://www.imre-kerteszkolleg.unijena.de/index.php?id=213&l=1>. (Legutóbbi megtekintés: 2012. április 18.)

Ezért hadd reagáljak Zahorán Csaba elgondolkodtató írására, egyetértve mindennel, amit átfogó kritikájában a szomszédos történetírásokról megfogalmazott, felróva nekik az empátia hiányát és többszörös kudarcukat a multiperspektivikus megközelítés terén. Tény, hogy a fősodorba tartozó szlovák történészek többsége és a szlovák nemzeti közösség mint olyan egyaránt nem tanult semmit azokból a hibákból, amelyeket a múltban a magyar vezetők elkövettek. Továbbra is reprodukálják a „többségi Trianon-szindrómát” – ahogy azt Zahorán Csaba találóan elnevezte –, értve ez alatt olyan etnocentrikus axiómákat, hogy például az összes Szlovákiában élő ember szlovák, a Romániában élők románok stb. Ez a szindróma megnyilvánul a többségi népeség mindennapi, rutinszerű cselekedeteiben is, de a leglátványosabban a politikai kultúrában jelenik meg. Megdöbbenő, ahogy a szlovák és román politikai elitek és a szlovák és román nyilvánosság nagyobb része vonakodik elismerni Koszovó függetlenségét, csak mert attól félnek, hogy a dél-szlovákiai és erdélyi magyarok először autonómiát követelnek, illetve a következő lépésben elszakadnak és Magyarországhoz csatlakoznak.¹⁰ Ugyanez mondható el a katalán esetről is, amikor a szlovákok többsége attól tart, hogy a hatására keletkező területi szeparatizmus hulláma érinteni fogja Szlovákia területi integritását is, Dél-Szlovákia, a „szlovák dél” pedig odaveszhet. A közösségi médiában zajló számos vitából arra következtethetünk, hogy a szlovák vitázók túlnyomó többsége jelenleg azt a – véleményem szerint álszent – álláspontot osztja, hogy a katalánok megsértik Spanyolország törvényeit, és fel kellene hagyniuk szeparatista tevékenységükkel –, miközben alig száz év telt el azóta, hogy a szlovákok hasonló, sőt még sokkal rosszabb helyzetben voltak a Magyar Királyságon belül, mint amilyenben most a katalánok vannak a Spanyol Királyságban.

Másrészről úgy tűnik, hogy Zahorán Csaba szemlátomást nem képes felismerni, hogy a szomszédos történetírásokra irányuló összes bírálata tulajdonképpen – viszont – a magyar történészekre is alkalmazható. Például ha azt kérdezi, vajon a Habsburg Birodalmat meg lehetett volna-e reformálni, és ha igen, akkor a felbomlása egy harmonikus fejlődési folyamatot szakított hirtelen meg, akkor azt az ellenvetést kell felhoznom, hogy ez a folyamat távolról sem harmonikus, hanem valójában traumatikus volt. A „traumatikus” alighanem a legmegfelelőbb jelző, amely – történeti távlatban – kifejezi a szlovák–magyar interetnikus együttélés általános minőségét egy államalakulaton belül, ahogy az a szlovák intézményesített történeti tudatban is reprodukálódik. Ha a Trianon-trauma kulcsfontosságú referenciapont a magyar mesternarratívában és kollektív emlékezetben, akkor minden magyar történeti tudatába egyúttal annak is be kellene kerülnie, hogy egy olyan kulturális trauma, amely a magyar politikai elitek által a dualizmus alatt folytatott és potenciálisan „nemzetgyilkossághoz” („nationcide”) vezető politikából táplálkozik, része a szlovák és a román nemzeti narratíváknak is. Ha elfogadják ezt a tényt, a magyar nemzetiségű emberek talán képesek lesznek jobban megérteni a Trianon-trauma társadalmi és

¹⁰ Vö. Zsuzsa Csergő: Kosovo and the Framing of Non-Secessionist Self-Government Claims in Romania. *Europe-Asia Studies* 65 (2013) 889–911.; Katarína Lezová: The Notion of Kosovo as a Precedent and the Impact of the Hungarian Minority Issue on Slovakia’s Policy towards Kosovo’s Independence. *Europe-Asia Studies* 65 (2013) 965–991.

kulturális célját, különösen pedig annak „jóvátételi” dimenzióját. Magyarán: Trianon nem *ex nihilo* történt, nem a semmiből következett be.

Ez egészen más értelmezési keretbe helyezi a Trianon-traumát, olyanba, amely teljesen ellentétes a magyar köztudatban hagyományosan, mindmáig működő interpretációkkal. Amit én a magyar nemzeti narratíva legproblematisabb sajátosságának látok, az az áldozatszindrómája, vagyis bárminemű felelősség elutasítása Trianon miatt. A helyett, hogy folyamatosan más országokat és nemzeteket vádolnának saját tragédiájukért, a magyar politikai és értelmiségi elitek – kisszámú, figyelemre méltó kivételt (pl. Jászi Oszkárt, Bibó Istvánt, Kovács Évát) leszámítva – nem akarták, és nem akarják elismerni, hogy a Magyar Királyság felbomlásának felelőssége tulajdonképpen az ő saját politikai hibáikban, kudarcaikban keresendő. Jelen írásom fő állítása az, hogy a magyar politikai elitek¹¹ kudarcot vallottak egy olyan kiterjedt területű államalakulat kormányzásában, mint amilyen a Magyar Királyság volt. Így azt kérem a magyar történészekről, hogy „történelmiesítsék” Trianont. Egy olyan megközelítést javaslak, amely magába foglalná a hosszabb távú történeti összefüggéseket is, mivel lehetetlen megérteni a Trianon-komplexust, ha csak a Trianont megelőző két utolsó évszázadra koncentrálunk. Ez a megközelítés ugyanis hiányos és kontraproduktív. Valójában a történelmi Magyarország múltjában egy sor, Trianonhoz kapcsolódó strukturális előfeltétel található. A Trianon-komplexust tehát nemcsak a legújabb kori történelemmel foglalkozó történészeknek kellene kutatnia, hanem a középkort és kora újkort vizsgálókat is be kellene vonni.

Ha arra vagyunk kíváncsiak, Trianon miért jelent ma ilyen traumát a magyarok túlnyomó többsége számára, vissza kell mennünk az időben egészen a magyar állam kezdetéig, és be kell azonosítani azokat a sajátosságait és történeti fejlődésének további, egyedi alakulását, amelyek megkülönböztetik a többi középkori államalakulattól és azok „normális”, nem traumatikus vagy nem „eltérített” fejlődésétől. Akár még „magyar Sonderwegnek” is nevezhetnénk ezt az elméleti törekvést.¹² A továbbiakban a magyar elitek négy súlyos kudarcára szeretnék rámutatni, amelyeket azok a történelmi Magyarország létezésének évszázadai során követtek el, és amelyek közvetlenül kapcsolódnak Trianonhoz.

Első kudarc – a saját ország benépesítésének elmulasztása

Az az igazság, hogy bár a magyar politikai elitek sikeresen alapítottak meg egy keresztény királyságot, kudarcot vallottak a terjedelmes, kisajátított vagy elfoglalt területek saját, domináns etnikai csoportjukkal történő benépesítésében (kivéve a Székelyföldet). Erre

¹¹ Jelen szövegben a „magyar elitek” kifejezést azokra a személyekre értem, egyfajta kollektív megnevezés-ként, akik részt vettek Magyarország kormányzásában, vagy bármilyen szempontból szerepet játszottak a magyar államiség megszervezésében vagy ideológiai megalapozásában. Az elitek fogalmának elméletéről és definíciójáról lásd még Barbara Wasner: *Eliten in Europa. Einführung in Theorien, Konzepte und Befunde*. Wiesbaden, 2004.

¹² A *Sonderweg* fogalmát – analogikusan – a németországi demokrácia késő 19. századi és kora 20. századi fejlődésének sajátos vonásait beazonosító történetírásból „kölcsonöztem” és használok.

azt az ellenvetést lehetne felhozni, hogy sok középkori királyságot jellemzett az etnikai heterogenitás, többségük azonban a későbbiekben részben sikerrel telepítette be a periferikus területeket a domináns, uralkodó etnikai csoporttal, vagy legalább korán és sikeresen asszimilálta az ott élő, nem domináns etnikai csoportokat (lásd például a szláv területeken zajló német *Ostsiedlung*ot vagy Írország angol gyarmatosítását, a *Plantation*¹³ – az utóbbira még később visszatérek). Ez Magyarországon nem történt meg. Noha a magyar történészek azt állítják, hogy az etnikai magyarok aránya az 1526 előtti történelmi Magyarországon elérhette a 60-80%-ot,¹⁴ amit a szlovák és román tudósoknak is el kellene fogadniuk, tény, hogy a magyarok nem voltak képesek, pontosabban mondva nem is szándékozták benépesíteni a hegyes határvidékeket.¹⁵ Ezek a nem domináns etnikai csoportok etnikailag kompakt otthonaivá váltak, amelyekből így a nemzetépítés folyamán saját nemzeti emlékezetük emblematikus helyei lettek.¹⁶

Második kudarc – a saját ország területi integritásának elvesztése

A magyar elitek nemcsak hogy képtelenek voltak benépesíteni a meghódított ország nagy, összefüggően nem magyar részeit, hanem abban is kudarcot vallottak, hogy megőrizték saját országuk területi integritását a 16. század elején. Elszalasztották az egyetlen esélyt arra, hogy a szárazföldi nagyhatalmakkal egy szinten álló, versenyképes birodalmat hozzanak létre, amely képes lett volna társadalmi standardizációra és homogenizációra, amely az Anjouk és Hunyadi Mátyás alatt megkezdődött. Mi több, a magyar elitek maguk is egy fejlődőképesebb szomszédos államalakulat – az Osztrák Főhercegség – centralizáló és „gyarmatosító” politikájának tárgyává váltak (később ebből alakult ki a Habsburg Birodalom). Ez a fejlemény jelentős mértékben aláásta vagy egyenesen delegitimálta az etnikai magyar elitek kizárólagos pozícióját a szétszakadt királyság maradék részein, akár a

¹³ *Conquest and Union. Fashioning a British State, 1485–1725*. Ed. Steven G. Ellis – Sarah Barber. London – New York, 1995.

¹⁴ Összefoglalja Für Lajos: *Magyar sors a Kárpát-medencében. Népesedésünk évszázadai 896–2000*. Bp., 2001. 84–90.

¹⁵ A kompakt magyar szállásterület északi határa – Kniezsa István szerint – a mai Szlovákia északnyugati részének sík vidéki térségében Appony [Oponice] községig ért. Kelet-Szlovákiában a magyarok jelentősebb mértékben a Kassai-medencében nyertek teret, kialakítva egy nyúlványt Sáros középő részéig (Eperjes környéke). Branislav Varsik szlovák történész is elismeri ennek a telepes népességnek a meglétét, amely a Buda–Krakkó kereskedelmi útvonalat védte, de Kniezsától eltérően, aki szerint a magyarok már a 10. század óta jelen voltak itt, Varsik csak a 13. századra teszi a megtelepedésüket. Mindenesetre mindkét konkurens szakmai közösség képviselői egyetértenek abban, hogy ez a Kassai-medence északi részén található magyar népesség a történelmi Magyarország szétesése, a török és kuruc háborúk, valamint a későbbi, 16–17. századi demográfiai változások következtében eltűnt. Lásd Kniezsa István: *Adalékok a magyar-szlovák nyelvhatár történetéhez*. Bp., 1941. 1–60.; Branislav Varsik: *Osídlenie Košickej kotliny*. I–III. Bratislava, 1964–1977. I. 96–120. A mai Románia területén élő magyar népesség vonatkozásában erre Ioan-Aurel Pop szolgál kiváló magyarázattal, lásd Ioan-Aurel Pop: *“De minibus Valachorum scismaticorum...” Romanians and Power in the Medieval Kingdom of Hungary. The Thirteenth to Fourteenth Centuries*. Frankfurt am Main, 2013. (Eastern and Central European Studies) 57–86.

¹⁶ Cornelia Bodea – Virgil Cădea: *Transylvania in the History of the Romanians*. New York, 1982.; Dušan Škvarna: *Začiatky moderných slovenských symbolov*. Banská Bystrica, 2004.

Magyar Királyságban („Királyi Magyarországon”), akár az Erdélyi Fejedelemségben. Épp ebben a kora újkori időszakban például számos szlovák nyelvű értelmiségi jelölte meg és sajtóította ki – terminológiai értelemben – a megmaradt Magyar Királyságnak azt a területét, amelynek a legnagyobb központi részét kompakt szlovák nyelvű népesség lakta, és irodalmi műveikben, valamint elbeszélő forrásaikban addig nem létező – *Slavonia nostra* vagy egyenesen a „Szlovák föld” – elnevezésekkel illették.¹⁷ Együttal elvetették az addigi magyar államjogi ideológia (Anonymus, Kézai Simon, Thuróczi János) ún. „hódítási elméletét”¹⁸ is, amely a magyar nemesség hatalmi kizárólagosságát volt hivatva legitimálni a magyar állam nem magyar etnikai csoportjai fölött. Azt az elméletet szegezték ellene, amely szerint az őshonos szláv törzsek vendégként fogadták be a magyarokat a Kárpát-medencébe. Ennek a historiográfiai koncepciónak a *natio Slavonica* – és más, nem magyar etnikai csoportok – egyenrangú részesedését kellett legitimálni az ország igazgatásában (Peter Révai, Ján Baltazár Magin).¹⁹ Mivel az első modern magyarországi egyetemek a kompakt magyar etnikai szállásterületen kívül jöttek létre (Nagyszombatban, Kassán), a 17. és a 18. században megnőtt a szlovák etnikai származású tudósok aránya a magyarországi történetírásán belül, akik a szlovákokat a magyar állam társalapítóinak tartották (Timon Sámuel [Samuel Timon], Bél Mátyás [Matej Bel]).²⁰

A terjedelmes multietnikus ország rossz – kora újkori – irányítása révén, illetve annak következtében, hogy a megmaradt Magyarországon és Erdélyen belül a nem magyar népesség volt számbeli túlsúlyban, a meggyengült magyar elitek eljátszották annak a jogát, hogy igényt támaszthassanak az etnikai és a politikai határ összhangba hozására, amire szinte az összes korabeli „nemzeti monarchiában” sor került (lásd például a spanyolországi katalánellenességet²¹ vagy Oliver Cromwell ír politikáját²²). Mi több, talán a latinok mint hivatalos nyelvnek egészen 1844-ig történő használata illusztrálja a legjobban a magyar *Sonderweg*et a többi „nemzeti” monarchiához képest, amelyekben már a 15. század óta kezdték bevezetni a nemzeti nyelveket (a kasztíliait, angolt, franciát, lengyelt, csehét – a cseh 1627-ben elveszítette domináns pozícióját, amikor a német nyelv egyenjogú státuszt kapott) mint a kulturális hegemonia eszközeit.

Itt szükséges kiemelni, hogy a magyar történészek nem ismerik el a királyság 16. századi részekre szakadásának alapvető fontosságát a nem domináns etnikai csoportok sokoldalú kulturális fejlődése vonatkozásában. A magyar történetírásban általában véve elhanyagolják, periferikusan kezelik ezt a témát. Például Kontler László ugyan azt írja, hogy a „maga teljes intenzitásával a nemzeti ébredés korszakában kibontakozó magyarországi nemzetiségi kérdés okai épp a magyar hanyatlás évszázadában alakultak ki”, de ezeket az „okokat” egyáltalán nem fejt ki (talán a témával kapcsolatos releváns magyar nyelvű

¹⁷ Pavel Horváth: Slovenská národnosť v 16. a 17. storočí. *Historický časopis* 28 (1980) 364–380.

¹⁸ A szlovák történetírásban „leigázási” vagy „alávetési elméletként” használatos kifejezés [„podmaniteľská teória”] – Z. Cs.

¹⁹ Pavel Horváth: Počiatky slovenskej historiografie. *Historický časopis* 30 (1982) 859–877.

²⁰ Pavel Horváth: Slovenská historiografia v období pred národným obrodením, 2. časť. *Historický časopis* 31 (1983) 231–250.

²¹ Vö. Francesco Ferrer: *Catalanofòbia. El pensament anticatalà a través de la Història*. Barcelona, 2000.

²² Vö. Nicholas P. Canny: *Making Ireland British 1580–1650*. Oxford, 2001.

szakirodalom csekély mennyisége miatt). Ez paradoxnak tűnik annak tükrében, hogy milyen jelentős szerepet játszottak ezek az okok a későbbi, Trianonban kicsúcsosodó nacionalista feszültségekben.²³ A magyar történészeknek a korszak nem domináns etnikumaira vonatkozó ismeretei a magyarországi „nemzetiségek” demográfiai növekedésére és területi elterjedésére szorítkoznak,²⁴ és impliciten olyan közösségekként ábrázolják őket, amelyek nem rendelkeznek saját, innovatív államjogi ideológiákat és politikai törekvéseket megfogalmazó értelmiségi elitekkel. A kora újkornak ugyanis ez volt az a meghatározó időszaka, amikor megkezdődött az egyes etnikai csoportok – akár szlovákok, akár románok – önidentifikációja, ezt a folyamatot pedig egészen a 19. század második harmadáig nem akadályozta semmilyen felsőbb hatalom a homogenizációs politika különféle eszközeivel. Ez az időszak bőséges lehetőségeket biztosított a szlovák és román politikai és kulturális aktivizmus számára a királyság nem megszállt területeinek különféle struktúráiban: például a többségben lévő, szlovákul beszélő polgároknak számos felső-magyarországi város önkormányzati testületében,²⁵ a szlovák nyelvű nemességnek a megyegyűléseken²⁶ és a szlovákul beszélő papságnak az egyháztanácsokban – különösen az evangélikus konzisztóriumokban –, amelyek a 19. században a szlovák nacionalisták valóságos keltetőivé váltak.²⁷ Ami az evangélikus egyházat illeti, már az a körülmény, hogy a magyar állami hatóságok csak 1894-ben érték el²⁸ – az evangélikus egyházkerületek kiterjedésének átszervezésével –, hogy az etnikai magyar elem az összes kerületben túlsúlyba kerüljön a szlovákkal szemben, jól mutatja, milyen megkésett volt az etnikai és kulturális homogenizáció folyamata a történelmi Magyarországon. Arról nem is beszélve, hogy az eredeti – a magyarok aránya szempontjából kedvezőtlen – kerületi beosztás az ország 16. századi megosztottságának következménye volt.

Hasonlóképpen, Vitéz Mihály havasalföldi fejedelem sohasem foglalhatta volna el az Erdélyi Fejedelemséget – ami pedig elsődleges jelentőséggel bír a román nemzeti narratívában, történelmileg is alátámasztva az 1918-as egyesülés legitimitását²⁹ –, ha a magyar

²³ László Kontler: *Dějiny Maďarska*. Praha, 2001. 150.

²⁴ Romsics Ignác: *Magyarország története*. Bp., 2010. 444–450., 459–469.

²⁵ Az értelmiségi városi közegek jelentőségét a szlovák nemzetépítésben Eva Kowalská elemezte: *Problémy mestského sveta. Mestá a ich význam na prahu národného hnutia Slovákov*. In: *Sondy do slovenských dejín v dlhom 19. storočí*. Ed. Dušan Kováč. Bratislava, 2013. 30–40.

²⁶ Demmel József: *Magyar haza, szlovák nemzet: alkotmányos szlovák politikai törekvések Magyarországon (1860–1872)*. Békéscsaba, 2016.; Demmel József: *Pánszlávok a kastélyban: Justh József és a szlovák nyelvű magyar nemesség elfeledett története*. Pozsony, 2014.; Branislav Varsík: *Otázky vzniku a vývinu slovenského zemanstva*. Bratislava, 1983.

²⁷ A kérdéskörnek jelentős a szlovák szakirodalma, lásd a következő, többkötetes munkát: *Evanjelici v dejinách slovenskej kultúry*. I–III. Ed. Pavel Uhorskai et al. Liptovský Mikuláš, 1997–2002. A szlovák történetírás „evangélikus” hagyományáról bővebben lásd Adam Hudek: *Význam evanjelictva v slovenských národných dejinách v diele Samuela Štefana Osuského*. In: *Sláva šľachetným II. Evanjelická cirkev a. v. a politika v 20. storočí*. Ed. Ján Juráš. Liptovský Mikuláš, 2012. 112–123. Analógiával szolgálhat az ortodox és a román görögkatolikus egyház szerepe a román nemzetépítésben, lásd Keith Hitchins: *A Nation Discovered: Romanian Intellectuals in Transylvania and the Idea of Nation 1700/1848*. Bucharest, 1999.; Liviu Maior: *In the Empire. Habsburgs and Romanians. From Dynastic Loyalty to National Identity*. Cluj-Napoca, 2008.

²⁸ Miriam Viršínská: *Evanjelická cirkev a. v. v Uhorsku a Slováci v druhej polovici 19. storočia*. Martin, 2011. 201–209.

²⁹ Lucian Boia: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Kolozsvár, 1999. 23–28.

elitek nem vallottak volna kudarcot az ország integritásának helyreállításában a 16. század folyamán.

Harmadik kudarc – a nem domináns etnikai csoportok asszimilálásának elmulasztása

A történelmi Magyarország félgymarmati státusza a Habsburg Birodalmon belül lehetővé tette a nem domináns etnikai csoportoknak, hogy modern nemzetekké váljanak, így a magyar elitek bármilyen későbbi kísérletei, hogy visszaállítsák a kora újkorban kialakult status quót – akár 1848-ban, akár 1867-ben – kontraproduktívnak bizonyultak, és kudarcra voltak ítélve, amit még egyes magyar történészek is felismertek.³⁰

A dualista nemzetiségi politika kontraproduktivitása alatt azt értem, hogy a magyar elitek képtelenek voltak elismerni és tiszteletben tartani a nem domináns etnikai csoportok nemzetté válását, és nem biztosították számukra a követelt területi autonómiát. Ez a körülmény épp Trianon kapcsán válik kulcsfontosságúvá: ha a magyar elitek a nemzetiségi kérdés komplex megoldásaként autonóm területeket hoztak volna létre, ezek az önkormányzattal rendelkező közigazgatási egységek nem lettek volna ilyen „nagyvonalúan” kibővítve a kompakt magyar szállásterületek rovására, ahogy az az utódállamok jelenlegi, az 1920-as trianoni békeszerződésben megállapított határai esetében történt. Ha a békeidőben meghúztak volna belső, az etnikai határokat követő közigazgatási határokat, ezeket nagy valószínűséggel a nagyhatalmak is tiszteletben tartották volna az ország erőszakos felosztásakor is (amire 1918–1920 között sor került).

Negyedik kudarc – a nem asszimilált hazai ellenelitekkel való kiegyezés elmulasztása

A magyar elitek két lehetőség között választhattak abbéli törekvésükben, hogy felépítsenek egy ideális, kulturálisan homogenizált államot, az állameszméhez lojális polgárokkal: vagy „nemzetesítik” (elmagyarosítják) az állami terület összes lakójának identitását, vagy pedig kiegyeznek a királyságon belüli autonóm fejlődésre igényt formáló nem domináns etnikai közösségekkel. A magyar nemzetiségi politikában mindig az első alternatíva élvezett előnyt, míg a második – sajnálatos módon – csak a magyar eliteket ért döntő katonai vereségek következtében (1849, 1918) merült fel, ami nem békíthette meg az ugyanebben az időben győzedelmes nem domináns közösségeket. Ennek eredményeképpen a nem domináns etnikai csoportok – magyar szemszögből – ellenelitjei nagyban hozzájárultak a magyar elitek sorsdöntő vereségeihez (ugyancsak 1849-ben és 1918-ban), és érvényesí-

³⁰ A témának a szlovákkérdés kapcsán való legalaposabb feldolgozását lásd Szarka László: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918*. Pozsony, 1999.

tették saját területi követeléseiket a magyarok ellenében, minden szempontból a magyar kompakt etnikai tér rovására (1918–1920 között).

A történelmi Magyarország összlakosságának megközelítőleg a felét kitevő nem domináns etnikai csoportokkal szembeni diszkriminatív politika rendkívül törékennyé és sebezhetővé tette ezt az államalakulatot egy lehetséges vereséggel szemben bármilyen háborús konfliktusban. A Trianon-traumához vezető „magyar Sonderweg” melletti fő érv úgy szól, hogy a magyar elitek folyamatosan túlbecsülték abbéli képességüket, hogy uralkodni tudnak egy ilyen kiterjedt terület felett, mi több, további területi terjeszkedésre is törekedtek.³¹ Ugyanakkor a magyar elitek legalább 1849 óta figyelmen kívül hagyták a területi felbomlás fenyegetését, és nem ismerték fel az ország etnikailag differenciált népességén belül megbomlott társadalmi kohézióra leselkedő veszélyt, pedig erre a kohézióra szükség lett volna az integritás megőrzéséhez. Végeredményben a történelmi Magyarországot mint agresszor államot (a Habsburg Birodalmon belül) arra kényszerítették, hogy jelentős területi veszteségek formájában bűnhődjön meg a háborúért.

Azt, hogy miképp vallottak kudarcot a magyar elitek saját országuk uralásában, egy rövid példával szeretném szemléltetni, amely a dualista Magyarország, illetve Nagy-Britannia és Írország Egyesült Királysága késő 19. századi–kora 20. századi nemzetiségi politikája közötti párhuzamból indul ki. A magyar elitektől eltérően az Egyesült Királyság politikai elitjei fokozatosan biztosították az önkormányzatot az ír nemzeti közösség számára (1886, 1893, 1914, 1920). Jóllehet győztesként kerültek ki az első világháborúból, a brit politikai elitek felismerték, hogy az ír szabadságharc miatt nem tudnák tovább sikeresen kormányozni Írországot. Ennek az lett a következménye, hogy önszántukból beleegyeztek az ír függetlenségbe, ugyanakkor pedig sikerült megtartaniuk a kora újkori angol gyarmatosítás idején angolok által benépesített Észak-Írország feletti uralmukat.³² Ez a távlatos és szemlátomást eredményes – Észak-Írország mindmáig az Egyesült Királyság részét képezi – stratégiai politika éles ellentétben áll a magyar elitek kudarcos és felelőtlen politikájával, amellyel fokozatosan kizárták magukat abból a pozícióból, hogy döntéshozókként tovább alakítsák saját, történelmi országuk jövőjét.

Ebben az összehasonlításban talán még figyelemre méltóbb az a körülmény, hogy a brit politikai elitek képesek voltak bocsánatot kérni számos, az ír nemzeti közösséggel szemben a társadalmi igazságosság vonatkozásában elkövetett méltánytalanságért.³³ Véleményem szerint a trianoni tragédia keresztje tulajdonképpen nem is az, hogy Trianon

³¹ Roman Holec: Trianon ako plač nad rozliatym mliekom a Uhorsko ako obeť vojny: globálne záujmy a vojnové ciele Uhorska. In: *Zrod nové Evropy*. Ed. Jindřich Dejmek. Praha, 2011. 89–112; Aliaksandr Piahanau: Hungarian War Aims During WWI. Between Expansionism and Separatism. *Central European Papers* 2 (2014) Nr. 2. 95–107.

³² Joseph Ruane – Jennifer Todd: *The Dynamics of Conflict in Northern Ireland: Power, Conflict and Emancipation*. Cambridge [UK], 1996. 16–48.

³³ Tony Blair – bocsánatkérés a „nagy írországi éhínségért” (1997. június 1.); David Cameron – bocsánatkérés a „véres vasárnapért” (2010. június 15.); II. Erzsébet – sajnálkozás a múltban elkövetett hibák miatt a dublini várban (2011. május 11.). Egyoldalú megbékélési kezdeményezésekről volt szó, a brit elitek pedig nem vártak arra, hogy elsőként valamelyik ír kormány kezdjen el bocsánatot kérni az írek egy részének angol-ellenes hozzáállása és terrorista cselekedetei miatt.

bekövetkezett, hanem hogy a magyar nemzeti közösség továbbra is újratermeli az áldozat-szindrómát, ahelyett, hogy vállalná a felelősséget Trianon elkerülhetetlenségéért, amely épp saját történelmi kudarcai miatt következett be. Az áldozatnarratíva igazolása érdekében a magyar közbeszéd alakítói szándékosan marginalizálják a királyság területén, a kezdetektől fogva és állandóan – vagyis folyamatosan, megszakítás nélkül – élő nem domináns etnikai csoportok jelenlétét, valamint jelentőségüket és hozzájárulásukat az ország fejlődéséhez. Ezt pedig akkora intenzitással teszik, hogy a magyarokban olyan kép alakul ki a történelmi Magyarországról, mintha az magyar nemzetállam lett volna, amelynek a területére vagy a király hívott be bizonyos idegen etnikai törzseket, vagy azok az idők során vándoroltak be, jellemzően a késő középkorban, aminek következtében nem voltak jogaik a magyarok által meghódított földhöz, illetve hogy egyenrangú etnikai/nemzeti entitásként viszonyuljanak hozzájuk.³⁴ Sőt, az áldozatnarratíva még tovább megy: egy magyaron kívül³⁵ egyetlen más nagy nemzeti lexikont sem találtam, amelynek szerzői tagadták volna a nagymorva/szlovák kontinuitást, ahogy azt a szlovák történetírás értelmezi.³⁶

Mi több, mind a nagymorva/szlovák, mind pedig a dák-római-román kontinuitás egyhangú elutasítása állandó narratívaként szerepel még elismert magyar történészek munkáiban is.³⁷ Nem vagyok benne biztos, hogy egyáltalán tudja-e bármelyik magyar, mennyire durván támadó a nagymorva/szlovák kontinuitás tagadása egy szlovák számára, különösen ha azt is számításba vesszük, hogy annak bizonyítása – a magyar állítások ellenében – a szlovák professzionális történetírás 1930-as évekbeli kialakulása óta prioritást élvez a szlovák kutatásokban.³⁸ Ennek ellenére a magyar történészek ignorálják mind ezt a jelentős tudományos teljesítményt,³⁹ amit akár a szlovák történetírás kudarcaként

³⁴ Arról a – már a kora középkor óta fejlődő (Anonymus, Kézai Simon, Thuróczi János), majd a 19–20. század nemzeti kánonjában érvényesülő – magyar történetírói hagyományról van szó, amelyet az újabb szakirodalom is átvesz (vö. 24. és 25. lj.). Ennek funkciója a magyar nemzeti közösség jogának legitimálása a történelmi Magyarország eredeti területére (vagy elvesztett részére), valamint jelentős mértékben a magyar elítelt etnikai politikájának igazolása, amely az etnikailag homogén nemzeti állam kiépítését célozta. Lásd még a történelemtankönyveket is: Száray Miklós: *Történelem I-IV.* Bp., 2006.

³⁵ *Magyar Nagylexikon.* I–XVIII. Bp., 1993–2004. (Szlovákok: XVI. 840.; Románok: XV. 591.); *Britannica Hungarica Nagylexikon.* I–XXV. Bp., 2014. (Szlovákok: XXIII. 354.; Románok: XXII. 185.)

³⁶ A dák-római-román kontinuitás vitatása szerepel egyes lexikonokban: *Encyklopédia Americana.* I–XXX. New York – Chicago – Washington, 1963. (Szlovákok: XXV. 100.; Románok: XXIII. 765.) – nem vitatja; *Lessico universale Italiano.* I–XXIV. Roma, 1969. (Szlovákok: XXI. 205.; Románok: XIX. 325.) – nem vitatja; *Die Brockhaus Enzyklopädie.* I–XXX. Leipzig–Mannheim, 2005–2006. [21. kiad.] (Szlovákok: VIII. 5840.; Románok: VIII. 5324.) – nem vitatja; *Encyclopédie universalis.* I–XXVII. Paris, 1992. (Szlovákok: XXI. 106.; Románok: XX. 296.) – a román etnogenezis esetében mindkét elméletet megemlíti; *La Grande Encyclopédie Larousse.* I–XX. Paris, 1976. (Szlovákok: XVII. 11159.; Románok: XVII. 10601.) – nem vitatja; *Wielka encyklopedia powszechna.* I–XII. Warszawa, 1967. (Szlovákok: X. 593.; Románok: X. 199.) – a román etnogenezist egyáltalán nem említi; *The New Encyclopaedia Britannica.* I–XXXII. London, 2003. [15. kiad.] (Szlovákok: X. 884.; Románok: X. 157.) – mindkét elméletet megemlíti, expliciten kifejtve, hogy a magyar történészek tagadják a dák-római-román kontinuitást.

³⁷ Vö. Romsics: *Magyarország története.*

³⁸ Legújabbban lásd Ján Steinhübel: *Nitranske kniežactvo: počiatky stredovekého Slovenska 805 – 1100.* [A Nyitrai Hercegség. A középkori Szlovákia eredete, 805–1100.] (Bratislava, 2004.) figyelemre méltó című munkáját.

³⁹ Elegendő összehasonlítani a magyar történelemtankönyveket, vö. még: Miroslav Michela: *Közös szlovák-magyar történelem a magyarországi tankönyvekben szlovák szempontból.* *Új Pedagógiai Szemle. A Magyar*

is lehetne értelmezni, és hogy ez – sajnos – jelzi az erőtlenségét saját eredményei kifejtése és az ellenkező állításokkal szembeni megvédése vonatkozásában.

Véleményem szerint a magyar intézményesített történeti tudatnak ezek a hibás kódjai,⁴⁰ amelyek gyakorlatilag a birodalmi időszak óta változatlanok maradtak, kontraproduktívak, és nemcsak áthidalhatatlan akadályokat képeznek a szomszédos országokkal való megbékélés útjában, hanem hozzájárulnak a régió folyamatos geopolitikai instabilitásához is. Másrészt a „magyar Sonderweg” figyelmeztetés kellene hogy legyen a „huszadik század győztesei” számára is. A szlovák és a román elitek alig tanultak valamit a történelmi Magyarország tragédiájából, képtelenek felismerni a jelenlegi, trianoni határaink stabilitására leselkedő latens, de állandó veszélyt. „Napjaink győztesei” felelősségvállalása Trianonért ideális esetben azt jelentené, hogy nemzetállamaik keretein belül autonómiát adnak a magyar közösségeknek. Ha a szlovák és a román elitek nem hajlandóak bármilyen engedményt tenni ebben a vonatkozásban, az hosszú távon egy olyan, nagyon szűk látókörű, konok stratégiával egyenlő, amely még annál is nagyobb területi veszteségekhez vezethet, mint amit a létrehozott autonóm területek esetleges elszakadása eredményezne. A szlovák és a román elitek gyakorlatilag ugyanazokat a politikai hibákat követik el, amiket a magyarok több mint egy évszázaddal korábban: (1) elutasítják az igényelt területi autonómiáról való tárgyalást; (2) nem képesek benépesíteni az etnikailag érintetlen magyar régiókat, és hasonlóképpen (3) nem képesek – erőszakosan (ahogy a második világháború utáni időszakban) vagy természetesen – asszimilálni a magyarokat, még egy évszázaddal Trianon után, jelentős statisztikai veszteségeik ellenére sem (az emberi és kisebbségi jogok jelenlegi védelme mellett pedig ez már nem is lehetséges). Az az igazság, hogy az 1938/1940–1944/1945 közötti rövid időszaktól eltekintve, mind ez idáig csak nemzeti területük integritásának megtartásában jártak sikerrel, és egészen addig folytatják ugyanezt, amíg egy nap a „rossz oldalon” találják magukat egy globális konfliktusban, pont, ahogy a magyarok 1918-ban, majd újra 1945-ben, vagy például a szerbek 1999-ben, és felismerik, hogy nemzetiségi politikájuk nem volt helyes. És ez nemcsak a magyarok vonatkozásában érvényes, hanem például Szlovákia esetében a roma népességre

---

Pedagógiai Társaság és az Oktatókutatató és Fejlesztő Intézet folyóirata 10 (2008) 86–100. Továbbá érdemes megtekinteni a Magyar Nemzeti Múzeum jelenlegi történeti kiállítását, ahonnan gyakorlatilag hiányzik a Kárpát-medence történetének szláv szakasza – az avar korszak után rögtön a honfoglalás korszaka következik. Az egyik panel ugyan megemlíti a Nagymorva Birodalmat, de egyáltalán nem egy olyan államalakulatként, amelynek területe kiterjedt a Kárpát-medence jelentős részére. A Nyitrai Fejedelemség pedig egyáltalán nem jelenik meg. A Kárpát-medencei szláv településterület régészeti leletei és területi kiterjedése szintén hiányzik. Erre a körülményre Roman Holec már korábban is többször rámutatott. Roman Holec: Aké dejiny máme a aké potrebuje? *Forum Historiae* (2008) 1. sz. 6. (<http://forumhistoriae.sk/-/ake-dejiny-mame-a-ake-potrebuje>.)

⁴⁰ Az emlékezet hibás kódjait alkalmazó elméletek szerzői arra figyelmeztetnek, hogy ezek a kódok képesek megfordítani az erkölcsi rendet, azáltal, hogy kitörlik az igazságtalansághoz vagy bűnökhöz vezető negatív cselekedetek (a mi esetünkben a kisebbségek elnyomása) emlékét és negatív értékelését. A meghibásodott/hibás kódok következetes használata a kommunikációban a narratíva folyamatos átprogramozásához vezethet, ami átfogó változásokat okozhat egész közösségek kollektív emlékezetében. Lásd *Defective Codes of Memory. How the Memory of International Crime is Distorted in Public Discourse*. Ed. Artur Nowak-Far – Łukasz Zamecki. Warsaw, 2015.

is, amelynek dinamikusan nő a száma, és összlakosságon belüli arányuk is közelít az 50%-hoz Szlovákia elmaradott déli és keleti régióinak számos vidéki városában (pl. Jolsva/Jelšava: 40,14%).⁴¹ Adja magát a szerb Koszovóval való párhuzam. A kortársaknak tudatában kell lenniük, hogy nincs örök érvényű államhatár. A magyarok sajnos így vélekedtek a Szent István-i határokról, a szlovákok és a románok pedig pont ugyanezt gondolják a trianoniakról.

Fordította: Zahorán Csaba

---

⁴¹ Alexander Mušinka et al.: *Atlas rómských komunit na Slovensku*. 2013. Bratislava, 2014. 16.

ÚTKERESŐ TÖRTÉNÉSZEK
Megjegyzések egy lezáratlan eszmecsere margójára
ROMSICS GERGELY – ZAHORÁN CSABA

PIONEERING HISTORIANS
Remarks on the Margin of an Unfinished Dispute

The paper offers synthesizing and critical reflections on the workshop held on 7 September, 2018 at the Hungarian Academy of Sciences, as well as on the two contributions published here. The authors focus on the dilemma of the historian's normativity in the context of interpreting the Trianon-phenomenon broadly understood. Furthermore, they argue for the distancing function of history: with its tendency to emphasize complexity, ambiguity and multivariate causation, historiography offers reminders in public discourse about the multiplicity of valid perspectives and the dangers of reductionist retro-projection.

Keywords: historiography, Trianon-phenomenon, public discourse

---

Összeállításunk lezárásaként kísérletet teszünk egyes vitatott kérdések bemutatására, annak tudatában, hogy ez korántsem jelenti a viták végét. A 2018. őszi budapesti workshopon elhangzott előadások, illetve az itt közreadott szövegek egyfelől tanúsítják, hogy lehet szakmai alapon érdemi párbeszédet folytatni magyar és román, szlovák és szerb történészek között Trianon kapcsán, másfelől viszont azt is mutatják, hogy erre valóban szükség is van. Az eszmecsere ugyanis nyilvánvalóvá tette, hogy az egyes meghatározó történeti narratívák továbbra is távol esnek egymástól, és rengeteg kisebb-nagyobb kérdés tisztázására van még szükség – még akkor is, ha a történelmi eszmecsere végső célja természetesen nem az elbeszélések teljes homogenizálása.

Jelen válogatás „külföldi” szerzői – a kassai Ondrej Ficeri és a bukaresti Marius Diaconescu – számos konkrét témát érintettek a vitaindítóra adott válaszukban. Itt ezek közül csak néhányra áll módunkban reflektálni, egyben e reflexió keretében saját álláspontunkat is kifejteni. Ezek során feltett szándékunk elkerülni az ő mondanivalójuk, akár csak a magunk álláspontjának erőltetett nemzetiesítését (vagyis a történelmi beszéd megfeleltetését a nemzeti-politikai közösség valamilyen kollektív állásfoglalásával).

Mindkét szerző szövegében központi szerepet játszik a történelmi felelősség és politikai erkölcs kérdése. Ondrej Ficeri a multietnikus Magyarország felbomlása – vagyis Trianon –

Romsics Gergely, tudományos főmunkatárs, BTK TTI, Horthy-korszak témacsoport. Zahorán Csaba, PhD, tudományos munkatárs, BTK TTI, Horthy-korszak témacsoport, MTA „Lendület” Trianon 100 Kutatócsoport.

vonatkozásában elsősorban a magyar elitek felelősségét hangsúlyozza, az ő kudarcukként értékelve a Magyar Királyság magyar nemzetállammá alakításának sikertelenségét, és azt hiányolja, hogy ezt a felelősséget a magyar elitek mindmáig nem hajlandók elismerni és vállalni. Ugyanakkor arra is rámutat, hogy Szlovákia és Románia elitjei is hasonló hibákat követnek el, amelyek a magyarokéihoz hasonló kudarcokhoz vezethetnek – ez pedig már az utódállamok felelőssége. Marius Diaconescu egy szűkebb kérdésre – az 1989 utáni romániai magyar autonómiatörekvések historizáló aspektusára – koncentrálván az aktuális romániai magyar elit felelősségét és követeléseinek megalapozatlanságát hangoztatja, mivel az szerinte olyasvalamit kér számon a román államon, amit a román vezetők valójában nem is ígértek meg a kisebbségeknek. Diaconescu úgy látja, hogy az 1918-as gyulafehérvári határozatokban „garantált” autonómiára való ismételt hivatkozás nem más, mint az RMDSZ nacionalista diskurzusának egy történetileg hamis toposza. Diaconescu írása abból indul ki, hogy a magyar elitek mindmáig képtelenek elfogadni Erdély Romániával való 1918-as egyesülésének történeti valóságát. Ficeri tehát a magyar és az utódállami elitek – más-más korszakra vonatkozó, de több szempontból hasonló – felelősségét veti fel, míg Diaconescu a múlt (egy-egy) magyar vezető rétegek, politikusok által történő átértelmezését és instrumentálizálását teszi szóvá.

Ondrej Ficeri felvetése, amely szerint a magyar történészeknek „történelmesíteniük” kellene Trianont (e számban, 768.), nem elvi tartalmában, hanem amiatt problematikus, hogy nem kíséri reflexió a magyar történetírás teljesítményeiről. Azok a történeti folyamatok, amelyek a Mohács utáni korszakokban kedvezőtlenül befolyásolták a magyar etnikum helyzetét, a magyar állam önállóságát és regionális szerepét, illetve az elitek cselekvőképességét, szervesen jelen vannak a magyar tudományosságban.¹ És noha a magyar történetírásban továbbra is viták övezik a dualista kormányok nemzetiségi politikáját – és az 1945 előtti sérelmi narratívák is újra erősödni látszanak –, az akadémiai fősodorhoz tartozó történészek tisztában vannak mind a múltbeli magyar asszimilációs politikáknak a történelmi országban honos nemzetek közötti viszonyokra gyakorolt hatásával, mind pedig azokkal a következményekkel, amelyeket a Trianon után a határokon túlra került magyaroknak kellett elszenvedniük.² Az 1945 után hivatalossá vált, de termé-

¹ Lásd pl. Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Bp., 2004. 42., 44.; *A Kárpát-Pannon-térség változó etnikai arculata a 15. század végétől a 21. század elejéig/Changing Ethnic Patterns of the Carpatho-Pannonian Area from the Late 15th until the Early 21st Century. Térképmagyarázó/Accompanyng Text*. Szerk. Kocsis Károly et al. Bp., 2015. 6–9. http://www.mtafi.hu/konyvtar/karpat-pannon2015/pdf/Changing_Ethnic_Pattern_Carpatho_Pannonian_Area_2015.pdf. (A letöltés ideje: 2019. július 29.); Trianon 16. századi gyökerei egy elkerülhetetlen vereség következményei (interjú Pálffy Gézával). http://old.mta.hu/tudomany_hirei/trianon-16-szazadi-gyokerei-egy-elkerulhetetlen-vereseg-kovetkezmenyei-136793/. (Legutóbbi megtekintés: 2019. július 29.) Azt sem lehet mondani, hogy ez a szemlélet csak a tudományos diskurzusra korlátozódik, hiszen a magyar *public history*ban már szintén régóta jelen van, lásd pl. Szakály Ferenc: Trianon török kori gyökerei. *História* 12 (1990) 3. sz. 5–7.

² Az utódállamok elitjei egyrészt rendszeresen érveltek a „magyar elnyomással” saját diszkriminatív politikájuk igazolásaként – a kisebbségbe került magyarok politikai, gazdasági, kulturális stb. pozícióinak gyengítése során gyakran hivatkoztak arra, hogy kompenzálni kell a korábbi („ezeréves”) magyar dominancia hatásait –, másrészt pedig közvetlenül is folytathatták a magyar államgépezetnek az „államalkotó” nemzetet előnyben részesítő gyakorlatait.

ketlen önostorozás helyett az 1970–1980-as évek óta egyre inkább az egész kérdéskör komplexitásának – kellő önreflexióval történő – feltárása és megértése kerül a kutatások középpontjába, lehetővé téve a történelmi Magyarország felbomlásához vezető út megannyi elágazásának árnyalt elemzését.³

A fentiekre reflektálva kiemeljük azt is, hogy Trianon előtt is számos magyar értelmiségi és politikus látta a nemzetiségi kérdésből fakadó problémákat. Javaslaik ugyanakkor vagy nem valósultak meg, vagy nem bizonyultak célravezetőnek, és a legtöbb esetben elmaradtak a nemzetiségek által igényelt jogoktól.⁴ A két világháború közötti időszakban közismert módon az akadémiai történetírás alig, ám a polgári radikálisok szabadelvű-demokratikus örökösei, a népi írók és értelmiségiek többsége, valamint szociáldemokrata és szocialista gondolkodók, újságírók egyaránt rámutattak az *establishment* revíziós politikájához igazított történetnézet fenntarthatatlanságára és károságára.⁵

³ Szövegünk kereteit egy mégoly vázlatos historiográfiai szemle is szétfeszítené. Ezért csak meghatározó szintézisekre, biográfiákra és Trianonra vonatkozó kulcsszövegekre utalunk az 1989 utáni magyar történelmi termésközből. A két, széles körben használt egyetemi tankönyv Katus László: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. Pécs, 2009. [Kül. 552–584.]; Gergely András: *Magyarország története a 19. században*. Bp., 2003. 412–417. Lásd még Romsics Ignác: *Bethlen István*. Bp., 2019. 53–124. [4. kiad.], Vermes Gábor: *Tisza István*. Bp., 2001. [Kül. 95–99.], ám a kérdés sokszorosan előfordul – kritikai tárgyalásban – a Tisza-nagymonográfia teljes szövedékében, illetve Trianon kontextusában. Vö. Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Pozsony, 2009. [Kül. 14–24.], Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Bp., 2001. Fontos kiemelni, hogy az egyes történelmi látásmódok és az eltérő tematikákból adódó kérdésfeltevések természetes különbözősége mellett egyik műben sem fordul elő a következő alapvető megfontolások cáfolata: 1. A 19. században a nemzetek „ébredése” párhuzamosan lejátszódó nemzetépítési folyamatokat indított el.; 2. Ebben a helyzetben – különösen 1867-ben – a magyar elitek komoly előnyöket és erőforrásokat biztosítottak maguknak.; 3. Ezeket az 1867-et követő évtizedekben különböző intenzitással, de egyaránt asszimilációs elképzeléseik előmozdítására is felhasználták.; 4. A kijelölt politikai ösvényen a nemzeti kérdés a történelmi Magyarországon nem volt megoldható. A fenti példák mellett elismerjük, hogy számos olyan mű is napvilágot látott, amelyek a történetírás fősodrától elütő véleményeket fogalmaznak meg. Ezek részletkérdésekben új fénytörésre állíthatnak múltbéli folyamatokat, de eddig nem jelent meg olyan nagymonográfia terjedelmű szintézis, amely a fentiekhez hasonlítható erővel, alternatív olvasatot tudott volna konstruálni a magyar nacionalizmus történetének vonatkozó aspektusairól.

⁴ Az 1918 előtti korszak domináns magyar nacionalista diskurzusainak művelőihöz képest kisszámú, de szellemi hatásukat és örökségüket tekintve korántsem elhanyagolható személyekről van szó, Teleki Lászlótól Mocsáry Lajoson át Jászi Oszkárig.

⁵ Itt is csak példákra hivatkozhatunk. A békeszerződés aláírására reflektálva a *Népszavában* Kunfi Zsigmond már 1920. június 4-én hivatkozott az önrendelkezés fontosságára, elutasítva a történelmi jogokon alapuló revíziót. Az 1920-as évek végére – éppen a magyar irredentizmus tetőpontján – végleges érvénnyel artikulálódó, csak kölcsönös megegyezésen alapuló revíziót elfogadó szociáldemokrata álláspont történetét Tilkowszky Loránt dolgozta fel: *A magyarországi szociáldemokrácia és a nemzeti problematika a két világháború között*. *Múltunk* 39 (1994) 1–2. sz. 137–157. Az októbrista emigráció álláspontja a kérdésben Hajdu Tibor és Litván György negyedszázados eltéréssel megjelent ikermonográfiái révén jól ismert. Hajdu Tibor: *Károlyi Mihály. Politikai életrajz*. Bp., 1978. [Kül. 363–364.]; Litván György: *Jászi Oszkár*. Bp., 2003. [Kül. 213–216., 408–410.] Végül a népi írókra vonatkozó rengeteg írás közül itt csak két frissebb munkára, Papp István szintézisére és Péterfi Gábor szakmonográfiájára hívjuk fel a figyelmet, mint olyan teljesítményekre, amelyek szélesebb közép-európai ismertsége hozzájárulna a régió történelmének árnyaltabb értelmezéséhez határainkon innen és túl egyaránt: Papp István: *A magyar népi mozgalom története*. Bp., 2012.; Péterfi Gábor: *Szabó Dezső és Féja Géza Trianon-reflexiója és külpolitikai nézetei*. Bp., 2011.

A maga történeti komplexitásában, de értelmezni kell azt a sajátos helyzetet is, amely az 1956-os forradalom késleltetett utóhatásaként nagyban hatott a magyar történetírás helyzetére. A függetlenségi-osztályharcos történeti szintézist elvető antinacionalista perspektíva révén a pártállami döntéshozók a magyar történészek által végrehajtott nacionalizmuskritikát akkor is megértően fogadták, ha az amúgy polgáris, kevéssé a marxista-leninista tudományosság ismérvei szerint készült munkákban jelentkezett. Ezért számos más – szomszédos – országhoz képest korábban indulhatott meg a történetírásban a nyilvános reflexió a nemzeti mítoszok által táplált területi és etnikai ambíciókról. Ennek teljes leltárát nem áll módunkban felsorolni, de kiemelkedő korai eredményként említendő Kemény G. Gábor forráskiadásai is, illetve a magyar nacionalizmus kritikáját különösen Teleki László-életrajza kapcsán a korszak „progresszívjainak” többségére is kiterjesztő olvasata 1961-ből.⁶ Ám e tekintetben a legnagyobb hatást kétségtávolan Hanák Péter tevékenysége gyakorolta a magyar történetírásra. Ő az elsők között fogalmazta meg a „gyarmati függés” tézisének határozott kritikáját, rámutatva, hogy a magyar társadalom, és főleg annak elitje nem elszenvedője, de formálója volt a dualizmus korszakának. Ebben az értelemben pedig felelősségük is volt, hiszen a 19. század vége felé egyre türelmetlenebbé váló és korábban is a nemzetállam építésére koncentrááló magyar nacionalizmus elsődleges politikai reprezentánsai ezek az (egykori) szabadelvű politikusok voltak. A „gyarmati függés” tézise a kollektív önfelmentés logikáját (is) rejtette, annak hanáki kritikája épp ezért egy csapásra az asszimilációs-birodalmias politikai hagyománnyal való szembenézés útját is megnyitotta.⁷

Hasonló folyamatok – meglátásunk szerint – nem mentek, nem mehettek végbe a nacionalizmusok örökségét maguknak igénylő, a nemzetállam-építést rendületlenül folytató vagy egyszerűen merevebben ideologikus rendszerekben, amelyek történetírása nem kezdhetett hozzá az államépítő nacionalizmusok kritikai feldolgozásához – illetve csak bizonyos, 1989 után értelemszerűen azonnal hiteltelenedő sémák mentén artikulálódhatott ilyen bírálat.⁸

Természetesen joggal mutathat rá a historiográfia, hogy a többszólamú magyar történeti beszéd – még a tudományos is – különböző mértékben interiorizálta ezeket az amúgy elismeréssel fogadott nézőpontokat. Arra pedig még indokoltabb felhívni a figyelmet, hogy a közbeszéd és a politikai beszéd gyakran nem követi a tudományos kutatás elbeszélésmintáit. Ezzel azonban minden történész szembetalálkozik, és aligha róható fel specifikusan a magyar kutatóknak. Szintén nem lenne indokolt vitatkoznunk egy olyan korlátozottabb felvetéssel, amely rámutat, hogy az egyre bővülő dualizmusirodalom relatíve

⁶ Kemény G. Gábor: Teleki László. In: *Teleki László válogatott munkái*. I–II. Szerk. uő. Bp., 1961. I. 5–125.

⁷ Különösen Hanák Péter: Magyarország a Monarchiában. A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén és Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. In: uő: *Magyarország a monarchiában*. Bp., 1975. 223–289., 341–405.

⁸ A cseh és szlovák történetírás kapcsán lásd Jan Rychlík: Úvod – vznik Československa a nástupnických států jako problém historiografie [Bevezetés – Csehszlovákia és az utódállamok létrejötte a történetírásban]. In: uő: *1918: Rozpad Rakousko-Uherska a vznik Československa* [1918: Ausztria-Magyarország felbomlása és Csehszlovákia létrejötte]. Praha, 2018. 11–28.

kis szelete foglalkozik a társadalom felének szempontjából megkerülhetetlen nemzetiségi kérdéssel, és a társadalom- és gazdaság-, valamint a művelődéstörténet elmúlt évtizedekben végbement megújulását és kibontakozását nem kísérte hasonló arányban a dualizmus nemzet- és nemzetiségpolitika kibővített forrásbázis alapján végrehajtott újraértelmezése. A magyar történetiszakmával szemben – kollektíve – jogosan hozható fel kritikaként, hogy alapkutatásaiban és szintéziseiben (relatív) elhanyagolta e kulcsfontosságú, Trianon előtörténetéhez tartozó kérdéskör feltárását. A fentiek fényében azzal sem vitatkozhatunk, hogy amennyiben egy történészcéh egy korszak kapcsán egy bizonyos kérdésfeltevést akarva-akaratlan elhanyagol, úgy jogos jelezni: az adott kérdés – jelen esetben a magyar nemzetépítés versengő és asszimilációs jellege – által felvetett, a jelen számára elviekben amúgy a magyar történészek által is relevánsként elismert problematikák közvetett marginalizálása is folytatódik ezáltal. Gondolatmenetünket összefoglalva tehát elsősorban a Ficeri által megfogalmazott kritika általános jellegét tartjuk problematikusnak, ám egyben úgy véljük, számos alkotóeleméről a magyar történészcéhen belül is érdemes lenne többet beszélnünk, gondolkoznunk és írunk.

Míg a történelmi szöveg más hasonló szövegekkel szembeni normativitása tudományos szükségszerűség (hiszen minden vita definíció szerint normatív), a történész tárgyával szembeni normativitása sokkal bonyolultabb kérdés. A normativitás felfüggesztése etikailag is problematikus, amint azt különösen negatívan megítélt egyének, intézmények, rendszerek „megértő” olvasatai kapcsán újra és újra megtapasztaljuk. Éppen ezt a műveltet tekintjük ugyanakkor a történelmi megértés kulcsmomentumának, a történelmi munka előfeltételének, amely a *sine ira et studio* és a rankei historicizmus hagyományainak modernizált örökségeként máig meghatározza a történész munkájáról való gondolkodását – legalábbis az elvek és a módszertani szemináriumok ritkább levegőjű világaiban. Ezzel a dilemmával nézünk szembe Trianon kapcsán akkor is, amikor a magyar nacionalizmus más nemzetiségek ellen irányuló hatalmi logikájának elítélhetőségére reflektálunk (lásd fentebb), de akkor is, amikor megkísérelünk elképzelni alternatív múltakat, és ezeket valamilyen szempontból nem egyszerűen tanulságosként, de kívánatosabbnak, szerencsésebbként mutatjuk be.⁹

Ezt teszi Ondrej Ficeri is munkájában, mindazonáltal meglehetősen anakronisztikusnak tűnik számonkérni a modern nemzetek előtti kor elitjein azt a politikát, amely csak a 19–20. században, a nemzetállamok korában kapott – nacionalista szempontból – értelmet. Éppen a történelmi beszéd lappangó normativitása miatt válik végképp problematikusná, hogy Ficeri egy olyan – kíméletlenebb – „nemzetiségi” politika elmulasztását is

⁹ Vö. Hayden White: *The Politics of Historical Interpretation. Discipline and De-sublimation*. In: uő: *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore–London, 1987. 58–82. Az implicit értékítélet és megértés dinamikája kapcsán nem a kontrafaktuális történetírás vitatott módszertanára utalunk, pusztán a kontrafaktuális feltételezések logikailag belátható elkerülhetlenségére a történetírásban, amelyre már Max Weber is felhívta a figyelmet. A fenti esetben ez azt jelenti, hogy egy történelmi helyzet tárgyalása során a kritikailag tárgyalt vonatkozással ellentétes állapotok impliciten akkor is pozitívan jelennek meg, ha nem építünk fel explicit kontrafaktuális elbeszélést. Ehhez lásd Aviezer Tucker: *Historiographical Counterfactuals and Historical Contingency. History and Theory* 38 (1999) 264–276.

felrója a 19. század előtti magyar eliteknek, amely elkerülhetővé – vagy legalábbis méréselhetővé – tette volna a trianoni magyar katasztrófát. Akárhogy olvassuk a szöveget, ez az ambivalencia feloldhatatlannak mutatkozik. Ficeri egyszerre ítéli el a magyar nacionalizmust és veti fel, hogy ha már nacionalisták voltak a magyar elitek, úgy miért nem asszimilálták a társnemzeteket/nemzetiségeket. Nem csupán azért különös ez, mert az „angol” vagy a „spanyol” modell (e számban, 770.) a mai magyar–szomszéd kapcsolatokra alighanem tragikus eredménnyel járt volna (már ha léteznének ezek a kapcsolatok ebben a hipotetikus világban egyáltalán), hanem mert a nacionalizmus előtti idők vonatkozásában nehezen lehet értelmezni a „nemzeti érdekérvényesítés” politikáját mint elvárást, az ugyanis még csak fel sem merülhetett a magyar(országi) elitekben. Annál is kevésbé, hogy az eleve multiethnikus („hungarus-magyar”) elitek osztottak a történelmi Magyar Királyság Mohács előtti dicsőségében, majd hanyatlásában egyaránt. Az erős, centralizált államiság kialakításának kudarca pedig még általánosabb – közép- és kelet-európai – regionális sajátosság, nem csak a magyar (vagyis magyarországi) elitek mulasztása. Ugyanakkor ennek a „mulasztásnak” nem mellesleg épp a kisebb (nem domináns) népek – így a szlovákok is – voltak később a haszonélvezői, hiszen így nyílt lehetőségük nemzeti kifejlődésükre, ahogy arra Ficeri is helyesen rámutat (e számban, 769–771.). A közép- és kelet-európai kisebb nemzetek elitjei megkésve és a maguk módján tettek kísérletet a nyugati nemzetállami modell alkalmazására – például a dualista Magyarországon az egyszerre patriarchálisan elnyomó és liberális magyarosítással, a második világháború utáni Csehszlovákiában pedig a kitelepítés politikájával.¹⁰

Ficeri felvetése a magyar történetírásból ismerős, ám igen problematikus örökség felelevenítését is végrehajtja. Az „Árpádok mulasztása”, a korai asszimilációs politika hiányának – a magyar nemzet létveszélyét megelőlegező – gyengeségként való beállítása ugyanis a reformkori magyar nacionalizmus, különösen Wesselényi Miklós Szózatának öröksége a magyar történetpolitikai gondolkodásban.¹¹ A reformkorral és a középporral egyaránt foglalkozó, egyben a magyar történelem egészét népiségtörténeti szempontból újraértékelő Mályusz Elemér éppen ezért helyezte ezt a számára egész történetiségében jól ismert toposzt a nagymagyar és szellemtörténeti Szekfű-iskola elleni támadásának fókuszába.¹² A kétségtelenül imperialista, a Szent István-i „belbirodalom” örökségét rehabilitáló szekfűi–ottliki nagymagyar történet szemlélet ugyanis a liberális nacionalizmus türelmetlenségét elismerve, azt tragikus hibaként beállítva érvelt egy jobb birodalmiság

¹⁰ Ugyanakkor magyar értelmiségiek már a dualizmus idején is példálóztak a magyarságnak az ország nem magyar népeihez való toleráns viszonyulásával, a magyar nagyvonalúságot épp a nyugat-európai gyakorlattal állítva szembe. Herczegh Mihály tekintélyes jogtudós a franciaországi, spanyolországi, angliai és németországi nemzetiségiesítési folyamatokra hivatkozva állította, hogy „A magyar nemzet a nemzetiségekkel szemben sohasem követte el azt a politikai türelmetlenséget, a melyet a nagyobb külföldi államok eljárásában tapasztalunk. Tudjuk a történelemből, hogy mit tett azokban a politikai nemzet a többi népiségekkel szemben.” Herczegh Mihály: *Az Országos Nemzeti Szövetség. Társadalmi, munkásügyi és nemzetiségi feladataink*. Bp., 1899. 36.

¹¹ Wesselényi Miklós: *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében*. [S. a. r. Deák Ágnes.] Bp., 1992. [1843] 24–25.

¹² Vö. Mályusz Elemér: A középkori magyar nemzetiségi politika. *Századok* 73 (1939) 257–294.; Uő: Az egy nyelvű ország. *Századok* 75 (1941) 113–139.

változatlan érvényessége mellett.¹³ Ezzel persze a történetpolitikai gondolkodásban, eszmei síkon megismételte a 19. századi nacionalizmus politikai agresszióját, hiszen a magyar primátus és birodalmiság tézisént éppen megőrizni, feltámasztani igyekezett. Mégis, visszatekintve humanistább és nem utolsósorban pacifistább szemléletmódnak tűnik, mint Mályusz népiségtörténeti múltértelmezése, amely a késő középkori magyar politikának a nemzetiségi kérdés iránti érzéketlenségét problematizálta, illetve kiterjesztette a népek kompakt egységének tézisént nyugvó, azok versengő térszervező ambícióit örök adottságként beállító logikát a kora újkorra és az újkorra is. Így lett a szekfűi „nagy” 18. századból a népi gyengeség évszázada, a középkori mulasztások és a török kori tragédia fenyegetéseit betetőző kor, amelynek következményeivel utóbb sikertelenül szálltak szembe a nemzetek ébredésekor jelentkező magyar államférfiak is.¹⁴

Nem feltételezzük Ondrej Ficeriről, hogy bármilyen mértékben is a szociáldarwinista eszméknek a történetpolitikai gondolkodás (szélső)jobboldalán végbement recepcióját¹⁵ kívánna feleleveníteni, különösen pedig azt nem, hogy bármilyen módon rehabilitálná azt. Ebben az esetben azonban világos, hogy további beszélgetésre és vitára van szükség, hogy értelmezhesük egymás álláspontját. Amennyiben Ficeri az általunk is elismert, sőt központi jelentőségűnek tartott eltérő állami fejlődési minták (korai territoriális, majd központosító kormányzati minták Nyugat-Európában, tagoltabb és többszörös megszakítottság által jellemzett államiság Kelet-Közép-Európában) következményeire hívja fel a figyelmet, akkor ezzel közös platformon találjuk magunkat. Ha azonban erről tovább lépve kapcsolatot tételez e történeti mesternarratíva és a jelen politikai és kulturális cselekvésetikai között, tehát ha a közös történeti tudás alapján [„mert akkor a) nem történt meg”] fogalmaz meg imperatívuszokat a jelenben [„ezért ma b) illegitim/fölösleges/veszélyes], úgy nem tudjuk követni ezen az úton. Ez ugyanis éppen a történelmesítés általa is igényelt eljárásának visszafordítása lenne.

A szerző nehezményezi továbbá, miért nem ismerik el a magyar történészek a nagymorva/szlovák és a dák-római-román kontinuitást (e számban, 774.). Ami az elsőt illeti, a magyar fősodor nem tagadja a szláv (később szlovák) etnikum folytonosságát a mai Szlovákia területén – inkább az önálló nemzetfejlődés – a (magyarországi) szlávból szlovákká válás – és az államiság (nagymorva) hagyományának hiánya vagy továbbélése kapcsán vannak vitás kérdések a magyar és szlovák történészek között. A második esetben valóban mély és nagy múltra visszatekintő – és jelentősen átpolitizált – nézeteltérésről van szó, amely viszont korántsem korlátozódik csak magyar-román vitára, hanem nem-

¹³ Ottlik László: *Új Hungária felé. Magyar Szemle* (1928) 4. kötet 1–9. A történészek közötti vitához Erős Vilmos: *A Szekfű–Mályusz-vita*. Debrecen, 2000. [Kül. 34–49.] Ennek korábbi, szorosban a *Magyar Történet* sorozathoz kapcsolódó tárgyalásához Erős Vilmos: *Szekfű és Mályusz vitája a 'Magyar történet'-ről. Századok* 131 (1997) 453–476.

¹⁴ Mályusz Elemér: *Magyar renaissance, magyar barokk I–IV. Budapesti Szemle* (1936) 241. kötet 159–179., 293–318., (1936) 242. kötet 86–104., 154–174. Az eddig hivatkozott Mályusz-művek mintegy utólag teremtették meg a fontos korai munka előtörténetét. Uő: *A reformkor nemzedéke. Századok* 57 (1923) 17–75.

¹⁵ Ennek jellemző példái Szemere Miklós: *Külpolitikai nyilatkozatai. 1903–1918*. Bp., 1918. Erdély és a sokat emlegetett gazdasági háború és a földszerzés kontextusában lásd Éber Ernő: *Fajok harca. Adatok az erdélyi nemzetiségi kérdéshez*. Bp., 1905.

zetközi dimenziója is van (igaz, ott a tétje is „csupán” szakmai, nem „nemzeti legitimitációs”). Mindkét kérdésben azonban csak és kizárólag szakmai alapon lehet előrelépni, ez nem az empátia, a jó szándék és a „politikai korrektség” meglététől vagy hiányától függ. Természetesen a párbeszédhez ezekre is szükség van, mint ahogy arra is, hogy valóban nem ártana, ha a magyar és szlovák (és román, szerb és más) szakemberek többen tudnának egymás eredményeiről, többen olvasnák egymás munkáit – mi több, reflektálnának is egymásra. Ezekből nőhetnének ki idővel olyan valóban közös kutatások, ahol nem előzőleg kimunkált álláspontok ütköznek, hanem éppen hogy együttesen alakulnak ki – aminek mindaddig, amíg a cél a múlt megismerése és nem tanulságok levonása, elvben lehetségesnek kellene lennie. Nagyon jól tudjuk, hogy egyes esetekben sor is került erre,¹⁶ de az is világos, hogy éppen Trianon kapcsán gyakori az olyan – akár történelmi – megnyilatkozás, amely közös vagy nemzeti intézményi keretek közt elvégzett kutatások amúgy nem megkérdőjelezett eredményei felett siklik át, és reprodukál leegyszerűsítő értelmezéseket akár évszázadokkal a Trianon előtti korokra utalva.

A Marius Diaconescu által érintett téma – az 1918-as gyulafehérvári határozat kisebbségi vonatkozásai –, illetve az azt övező viták szintén közel százéves múltra tekintenek vissza. A két világháború közötti nagy-romániai magyar elitek kezdetétől fogva olyan „kisebbségvédelmi jogforrásként” értelmezték a határozatok egyes pontjait, amelyekre hivatkozva nemzeti autonómiát (kollektív jogokat) követeltek a romániai magyarság számára.¹⁷ Félretéve annak a kérdését, hogy az erdélyi románság vezetői egyáltalán mit ígérhettek meg felelősen, miközben Erdély hovatartozása alapján véve a Román Királyság haderejétől és az antant hatalmak döntésétől függött, Diaconescu elemzésében a határozatok szövegére koncentrált.

A tanulmány fontos hozzászólás a magyarországi és a tágabb magyar közbeszéd szempontjából, hiszen rámutat egy részleteiben és főleg a román politikusok szempontjából kevésbé tárgyalt vonatkozásra. A kérdés, amelyet eljárásával megnyit, ugyanakkor nehezen zárható le pusztán annak rögzítésével, hogy román politikusok a határozat kontextusában konkrét autonómiaígértet nem tettek. Elsősorban azért, mert amikor a magyar-

¹⁶ A Magyar–Szlovák Történelmi Vegyes Bizottság kezdeményezésére magyar és szlovák történészek által közösen megírt – de sajnos mindmáig kiadatlan – kézikönyv egyes fejezetei jól mutatják ennek a lehetőségét (más fejezetek ugyanakkor a narratívák összeegyeztetésének nehézségeiről árulkodnak): *Közép-európai párhuzamok és konfliktusok. A közös múlt a magyar és a szlovák történelemben*. Szerk. Szarka László – Štefan Šutaj. [Kézirat, 2013.] Ezzel kapcsolatban lásd Szarka László: A közös történelem nehéz öröksége. *Regio* 22 (2014) 1. sz. 156–192. <https://regio.tk.mta.hu/index.php/regio/article/view/10/6>. (Legutóbbi megtekintés: 2019. július 31.), valamint Štefan Šutaj: Szlovák–magyar történelmi párhuzamok és konfliktusok (a nemzeti történelmek közép-európai kontextusban) avagy a közös szlovák–magyar szövegek írásáról. *Kor/ridor* (2014) 1. sz. Fiatal történészek közös vállalkozása volt a Kassa közös múltját bemutató kiadvány: *Remembering the City. A Guide Through the Past of Košice*. Ed. Veronika Gayer – Slávka Otčenášová – Csaba Zahorán. Bp.–Košice, 2013., valamint a magyar és szlovák műltfeldolgozás egyik problematikus kérdéskörének, a terminológiának szentelt tanulmánykötet: *Magyar–szlovák terminológiai kérdések*. Szerk. Ábrahám Barna. Piliscsaba–Esztergom, 2008. Magyar–román vonatkozásban lásd például 1918. *Sfârșit și început de epocă/Korszakvég-korszakkezdet/The End and the Beginning of an Era*. Coord. Cornel Grad – Viorel Ciubotă. Satu Mare – Zalău, 1998.

¹⁷ Lásd Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéből*. Csíkszereda, 2013. 470., 170., 179.

országi románok előtt is megnyílt a nemzeti önrendelkezés útja, a wilsoni elvek szerepeltek elsődleges hivatkozási pontként. Azokból pedig „igazságos” – vagyis etnikai – határok meghúzása,¹⁸ ennek kivitelezhetetlensége esetén pedig a lehető legszélesebb körű önkormányzat (autonómia) biztosítása¹⁹ következett (volna). Magyarán, ha már nem érvényesülhetett az etnikai elv, amely szerint a Romániához csatolt kelet-magyarországi területek körülbelül egyharmada Magyarországot illette volna meg,²⁰ akkor legalább minél tágabb kollektív jogokat kellett volna garantálni a kisebbségeknek. A történettudomány már rég feltárta ezeknek az elveknek a sokszoros sérülését az egyben regionális háborúkat is jelentő békekötés hosszadalmas folyamata során. Jól tudjuk, hogy ezek miért nem érvényesültek: az egyes felek – beleértve a magyar politikai elitet is – többségükben legfeljebb vonakodva és mindig a gyengeség pillanataiban azonosultak azokkal.²¹ Azonban annak rögzítése, hogy hányszor és hányféle módon történt meg a wilsoni elvek elismerése, majd figyelmen kívül hagyása, nagyon is releváns része a történelemnek, mivel ennek feltárása és a gondolatmenetekben való figyelembevétel nélkül nem rekonstruálható a versengő – és a területi-etnikai viszonyok következtében szinte elkerülhetetlenül imperialisztikus vonásokat is hordozó – nemzetépítések logikája és egymáshoz való viszonya.

A fogalmakkal való játék, a ködös fogalmazás szerves része volt a nemzetépítés diplomáciai eszköztárának. Igaz volt ez már a reformkori magyar nemzeti programnak a nyilatkozatokban, könyvekben gyakran inkább nem értelmezett „érdekegyesítés” formulájára is. A társnemzetként nem elismert „nemzetiségektől” várt „magyarrá válás” bizonytalan tartalmat takart, hiszen gyakran azonos szövegekben beszéltek a magyar nemzetépítés reformkori szorgalmazói a magyarosodásról (ami egyértelműen etnicitásváltásra utalt) és az etnikai identitás megőrzésének lehetőségéről.²² Nem újdonság tehát ez az eljárás az első világháború után sem – éppen ellenkezőleg. Ezzel együtt, és éppen ennek

¹⁸ Amivel a partiumi magyar többségű területsáv és fontos városok – Aradtól Nagyszalontán és Nagyváradon át Nagykárolyig és Szatmárnémetiig – Magyarországnál maradtak volna.

¹⁹ A belső-erdélyi magyar többségű régiók – pl. a székelyföldi tömb, Kalotaszeg, Aranyosszék, a Nagy-Küküllő völgye – és a magyar városok esetében.

²⁰ A Romániához került kelet-magyarországi területeken a lakosság 53,8%-át a románok, 31,6%-át a magyarok, 10,7%-át pedig a németek alkották (1910-es népszámlálás, kerekített anyanyelvi adatok). Lásd Varga E. Árpád: *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből*. Bp., 1998. 140.

²¹ Ebben a tekintetben tanulságos az 1918. októberi „megtérések” története, így például az elkötelezetten magyar nacionalista *Új Nemzedék* Kossuth-száma a dunai konföderáció népszerűsítésére (1918. október 26.), de még Jászi Oszkár álláspontjának módosulása is jelentős volt 1918 során. Vö. Litván: *Jászi*, 125–127., 146–147. Az aradi tárgyalásokat megelőző „belmagyar” egyeztetésen pedig már nemcsak Jászi képviselte az autonómia gondolatát: az Erdélyi Szövetség radikális nacionalizmusában találkozó, a megbeszélésen egyaránt részt vevő Bethlen István és Apáthy István sem hozott fel ellenvetést, noha 1918. október 14-én, Károlyinak a békére való felkészülés jegyében megküldött levelük a területi autonómiákat még kategorikusan elutasította. Apáthy István levele Károlyi Mihályhoz. 1918. október 14. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Quart Hung 2455. Apáthy István levelezése és iratok. 1918–1920. III. f.

²² Lásd Varga János: *Helyét kereső Magyarország. Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején*. Bp., 1982. 41–47. Varga könyve egyébként arra is jó példa, hogy a szocialista korszakban Magyarországon hogyan bontakozott ki a nacionalizmus korszakainak a „progresszív” erőkre is kiterjedő kritikai-történelmi újrolvasása. Ehhez lásd különösen a probléma felvetését követő részletes tárgyalását a magyar politikai elit praxisainak. Uo. 47–70.

tudatában fontos felfigyelni az ambivalenciák játékára a nacionalizmusok diskurzusaiban. Az itt tárgyalt esetben például a „teljes nemzeti szabadság” szókapcsolat nem zárja ki a „nemzeti autonómiát” – még akkor sem, hogyha a határozatok szövegéből végül kiiktatták az autonómia kifejezést (e számban, 753–755.). Marius Diaconescu is kiemeli, hogy az erdélyi román politikusok nem akartak „elnyomottakból elnyomókká válni”, és a dualista időszakhoz képest méltányosabb nemzetiségi politikát ígértek az új kisebbségeknek (e számban, 748., 750–752., 754–756.) – ez pedig impliciten magában foglalja, vagy legalábbis elképzelhetővé teszi az autonómiát. A méltányosabb nemzetiségi politika ugyanis nem jelenthet kevesebbet az elutasított és negatív példaként kezelt 1918 előtti magyar szabályozásnál (kulturális és nyelvhasználati jogok), különösen ha figyelembe vesszük, hogy korábban maguk az erdélyi románok vezetői is autonómiát és/vagy kollektív jogokat követeltek Budapestről a románság számára. A mindenkorai kisebbség és többség logikái olyan hasonlóságokat mutatnak ebben az esetben (is), amelyekre nem reflektálva a történeti feltáró munka nem válik hamissá, de töredékessé igen. Ezzel pedig megnyílik a lehetőség a történetíró – amúgy faktuálisan a céhes szabályok szerint az ellenőrzést kiálló és feltehetően jóhiszeműen megfogalmazott – konklúzióinak rosszindulatú felhasználására. A részeredményeket közzétevő történésznek véleményünk szerint éppen ezért feladata a kontextualizáció – mégpedig elsődlegesen az adott korszakban, az előzményekre és következményekre fókuszáló kontextualizáció – nem pedig a tárgyalt tematikának a jelenhez való kapcsolása.

A történész képességét arra, hogy sajátos látásmódjából előnyt kovácsolva az emlékezetdiskurzusokhoz is hozzászóljon, mi sem szeretnénk vitatni, sőt igen fontosnak tartjuk szakmánk ezen vonatkozását. Ám a két nyelv – a történeti feltárásé és az emlékezet-elemzésé – nem azonos, szétválasztásuk igen fontos. A történész az előbbi révén – amely kvázi monopóliuma – tud az utóbbihoz konstruktívan hozzájárulni. Véleményünk szerint ugyanakkor ez a hozzájárulás elsősorban közvetett lehet: a történetet ösztönösen „bonyolító”, hiszen a múltat sokszoros okozatiságában és egyediségében kutató történész éppenhogy nem pörölyel filozofál, álláspontokat és érveket zúzva pozdorjává, hanem markánsan emlékeztet – egyebek mellett – a hatalom viszonylagosságára, a folyamatok változékonyságára és az emberi esendőségre. Ezt nem normatív következtetésként fogalmazzuk meg: sokkal inkább arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a történelem a maga végtelen és mindig csak felszínesen megismert összetettségében – ha a történész tárgyának ezt a céhes közhelyként számontartott jellegzetességét megőrizni igyekszik – definíció szerint alkalmatlanná válik a közvetlen instrumentalizálásra, és annál alkalmasabbá a partikuláris (nemzeti, osztályalapú stb.) mítoszvilágok kritizálására.

Milyen értelmezést engednek meg a fenti módszertani megfontolások a gyulafehérvári határozatok kontextusában? Úgy véljük, akkor vagyunk következtetések önmagunkhoz – nem vitatva el Diaconescu jogát saját álláspontjához –, ha rámutatunk, hogy 1918 végén az erdélyi román vezetőknek morális és gyakorlati szempontból is minél többet kellett ígérniük, miközben természetesen nem állt érdekükben korlátozni saját jövőbeni hatalmukat, cselekvési szabadságukat. Az ígéretnek szükségessége következhetett a magyarországi előzményekből (a megélt kisebbségi sors nehézségeiből) és a nemzetközi kontex-

tusból (a „wilsonizmus” elveiből és a békekonferenciára való készülődésből), de erre készítette őket az aktuális helyzet is. Ne feledjük, hogy 1918. december 1-én a magyar állam még nem tűnt el teljesen Erdélyből, még ha hatalma megrendült is, különösen a román többségű területeken (és okkal puhatolózott még 1919 elején is a nagyszebeni Kormányzótanács, hogy különféle engedményekért cserébe a székelyek fogadjanak el egy, a szászok medgyesi határozatához hasonló, a román fennhatóságot elismerő dokumentumot).²³ Tehát valószínűleg nem véletlenül voltak ennyire „homályosan nagyvonalúak” a gyulafehérvári pontok: bizonyos ígéreteket a helyzet szinte előírt, ám ezek formáját az a törekvés határozta meg, hogy minél nehezebben legyenek számonkérhetőek. Erre utal az is, hogy az erdélyi román politikusok többsége először Jászi kantonizációs tervét utasította vissza, később a magyar autonómiaigényeket is,²⁴ és legfeljebb az – egykor általuk is keveselt – 1868-as nemzeti törvény módosított alkalmazását lettek volna hajlandók elfogadni (vagyis hogy az „államalkotó” magyarok helyébe a románok lépnek). Kisebb részüik még ezt sem, csatlakozva a regátiakhoz, akik nem tartották magukra kötelező érvényűnek a gyulafehérvári határozatokat, ahogy ezt Marius Diaconescu is írja (e számban, 753–754., 758–760.). A többség tehát szemlátomást román dominanciát akart Erdélyben, vagyis „az együttélés új alapokra való helyezését” nem valamiféle méltányos – a kisebbségek számára is elfogadható – kompromisszumként, hanem egyszerű szerepcseréként képzelte el.

Marius Diaconescu gondolatmenete sok szempontból visszautal a workshop egyik kulcskérdésére, amelyet azonban ott sem állt módunkban megnyugtatóan tárgyalnunk, noha ebben a kérdésben éppen nem mutatkoztak meg a „hagyományos” nemzeti törésvonalak. A történelmi beszéd helyéről, értékéről és más beszédmódokhoz való viszonyára gondolunk itt, ami ciklikusan visszatérő problémaként színezte az ülés során kibontakozott eszmecsereket. Kevésbé szembetűnő módon, de Ondrej Ficeri is ebben a komplex beszédhelyzetben nyilatkozik meg, hiszen szövege különböző pontjain szól a magyar közvéleményhez, másutt pedig a magyar történészekhez, illetve a szlovák politikai elit számára is levon bizonyos tanulságokat. Ennyifelé megszólalni aligha lehetséges a történész nyelvének feltöredezése nélkül. Minden résztvevő számára ismerős volt ez ahelyzet, és alighanem leszögezhetjük: különösen az állami keretek és a határok bizonytalansága által – egészen a közelmúltig – jellemzett régiókban a múlttól való beszéd olyan súlyt hordoz, amely egyfelől megkülönböztetett figyelmet irányít rá, másfelől kényszereket teremt saját munkánk szabályai szerint konstruált és használt szaknyelvünk esetenkénti „lefordítása” érdekében.

Ezeket a kényszereket elismerve is úgy véljük ugyanakkor, hogy több problémát gerjeszt, mint amennyi hasznot hoz, ha a történész közvetlen dialógusra törekszik a közbeszédben jelentkező nem tudományos megalapozottságú állításokkal. Akármilyen credót is fogadunk el – legyünk megrögzött ópozitivisták vagy posztstrukturalisták akár –, különböző utakon, de minden elméleti kiindulópont a történelmi kutatómunka által létre-

²³ Bárdi: *Otthon*, 62–63.

²⁴ Ezzel kapcsolatban lásd Bárdi Nándor – Wéber Tibor: Kisebbségben és többségben. Iuliu Maniu nézőpontjai. *Limes* 11 (1998) 4/2. sz. 243–256.

hozott nyelvi univerzumok radikális különbözőségét vallja az emlékezetpolitikai nyelvekhez képest. Akár a múlt magában való rekonstrukciójára történik kísérlet, akár annak megismerhetetlenségét tételezve hozunk létre részlebeszéléseket, a jelen nem tudományos múltképeihez képest a munka szerves része az előállított „céhes” történelem elidegenítése a jelentől és ezáltal a közbeszédtől. A történész a jelen és a múlt közötti hermeneutikai szakadékokra mutat rá, fogalmak, viszonyok történetiségét állítja helyre, rámutatva a diakronikus jelentésváltozásokra, a visszavetítő értelmezések által „leárnýkolt” folyamatokra, vonatkozásokra. Nehezen tudjuk kimunkálni – és talán itt húzódik egy eléggé meg nem vitatott, nem nemzeti hovatarozás által kondicionált törésvonal a workshop résztvevői között –, hogy milyen módon fordítható át ez a tudás normatív tanácsa a jelen számára. Ha ugyanis meg kívánjuk őrizni a munkánk szabályai szerint elért felismeréseinket, úgy legfeljebb mítoszokat tudunk kritizálni – ennek társadalmi szükségszerűségét mi sem vitatjuk. A közéletben így „negatív” (mítoszokat dekonstruáló) szerepet betöltő történész ugyanakkor a jelen normatív (újra)rendezésének folyamatában céhes minőségében aligha tud részt venni, leginkább csak – a történelem összetettségére emlékeztetve – teret tud teremteni a társadalom számára, hogy a közjóról szabadabb, a múltra vonatkozó mítoszok által kevésbé korlátozott viták bontakozhassanak ki.

Bár ezt a vonatkozást nem állt módunkban alaposabban kimunkálni az erre egyébként különösen alkalmas téma kapcsán, a történészi önkép és társadalmi szerep megvitatásának szüksége félreismerhetetlenül rányomta bélyegét az ülésre, egyben a közös szakmaiság egyik alapjaként is működött. Adott esetben, ahogy fentebb is megmutatkozik, nem értünk egyet a történeti tudás felhasználásának pontos módozataiban, azonban ez nem „nemzeti”, inkább módszertani-elméleti különbségekben gyökerezik. Fontos, hogy egymásban ne kollektivitások felkent képviselőit, hanem szakmunkát végző tudósokat lássunk, és így folytassuk a munkát. Az összeállítás célja sem az egyetértés megteremtése volt, hanem az eltérő álláspontok megismerése, a vita és a dialógus. Számunkra a tanulság az, hogy – centenáriumi évfordulók ide vagy oda – „Trianonról” továbbra is nehézkes minden beszéd. Még akkor is, ha nem csupán az érthető módon legkevésbé konszenzusossá tehető magyar sérelmek történetéről van szó, hanem a tágabb kontextusról és általánosabban is érvényes jelenségekről (nemzetállam-építés, kisebbségi jogok, történészek szerepe). Trianon ugyanis a térképen ábrázolható és statisztikákban kimutatható számtalan következményen túl olyan reflexekként is továbbörökítődik a közéletben, a politikában és bizonyos elemeiben a tudományosságban (bennünk) is, hogy még módszereinkhez ragaszkodva sem könnyű egymás történeti tapasztalatainak empatikus megélése.

